

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU TARİHİ

Cilt: I

KURULUŞ DEVRİ

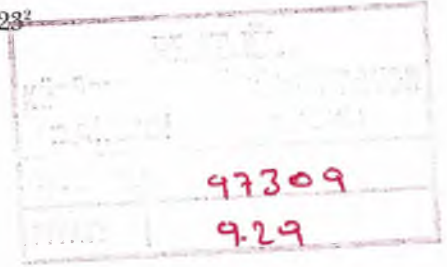
Prof. Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

VII. Dizi – Sayı 23²

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU TARİHİ

Cilt : I

KURULUŞ DEVRİ

3. Baskı

Prof. Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA

2000

DS
27
K687
2000
c.1

Bu kitap, vatanını Çanakkale’de kılıcı ile kahramanca savunurken şehit düşen babası Ali Rıza’nın aziz ruhuna, aynı vatani kalemi ile savunan oğlu tarafından ithaf edilmiştir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	10* - 15*
GİRİŞ	16* - 30*

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM DÜNYASINA GİRMEDEN ÖNCE SELÇUKLULAR	1 - 17

I

OĞUZLAR DEVLETİ VE YAPISI	1

II

DUKAK VE OĞUZ HÜKÜMDARI İLE MÜNASEBETİ	6

III

SELÇUK VE OĞUZ HÜKÜMDARI İLE MÜNASEBETİ	11

IV

SELÇUK'UN İSLÂM ÜLKELERİNE DOĞRU GÖÇ ETMESİ	14

İKİNCİ BÖLÜM

GEÇİŞ DEVRESİ	18 - 28

I

SELÇUK VE AİLESİNİN UC HAYATI	18

1. UC SAHALARI VE CEND ŞEHRİ	18

2. SELÇUK VE MAİYETİNİN CEND'DEKİ HAYAT VE FAALİYETİ	19

<i>Selçuk'un Müslüman Oluşu ve Bunun Mânası</i>	21

<i>Selçuk'un Gazilik Hayatı</i>	23

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM DÜNYASI İÇİNDE SELÇUKLULAR 29-160

I

SELÇUKLULAR'IN İSLÂM DÜNYASINA GEÇME-
LERİ VE DEVLETLER ARASI SİYASÎ HÂDİSELERE
KARIŞMALARI 29

1. SELÇUKLULAR'IN SİYASÎ BİR KUVVET OLMALARI ... 29

Selçuk'un Cend'deki Hayatının Hukukî Mânası 29*Selçuklu Ailesi ve Faaliyetleri* 302. ARSLAN'IN SELÇUKLU AİLESİ REİSİ OLMASI VE
SELÇUK'UN ÖLÜMÜ 32

3. TURAN'DAN İRAN'A GEÇİŞ 34

II

SELÇUKLULAR'IN MÂVERÂÜNNEHR'E İNİŞLERİ
SIRASINDA ORTA VE YAKIN DOĞU'NUN SİYASÎ
DURUMU 361. SELÇUKLULAR'IN MÂVERÂÜNNEHR'E İNİŞLERİ SIRA-
SINDA ORTA VE YAKIN DOĞU DEVLETLERİ 36

III

SELÇUKLULAR'IN MÂVERÂÜNNEHR'DE FAALİ-
YETLERİ 431. SELÇUKLULARIN SÂMÂNOĞULLARI DEVLETİ'NE YAR-
DIM ETMELERİ 43*İlk Yardım* 43*İkinci Yardım* 48*Üçüncü Yardım* 59

2. SELÇUKLU ŞEFLERİNİN BİRBİRLERİYLE MÜNA- SEBETLERİ	62
3. BÜTÜN SELÇUKLU AİLESİNİN MÂVERÂÜNNEHR'E İNMESİ	63
4. SÂMÂNOĞULLARI DEVLETİ'NİN YIKILMASI İLE DEĞİ- ŞEN SİYASİ ŞARTLAR KARŞISINDA SELÇUKLULAR ...	64
5. MÂVERÂÜNNEHR'DE SELÇUKLULAR'IN MÜTTEFİKİ YENİ BİR DEVLETİN KURULMASI	68
6. KARŞILIKLI İTTİFAK SİSTEMİ	70
<i>Gazneli - Karahanlılar Devletleri İttifakı ve Selçuklu- lar'la Ali Tekin'e Karşı Siyasetleri</i>	71
<i>Sultan Mahmud - Kadir Han Buluşması ve Alınan Kararlar</i>	73
7. SELÇUKLU BAŞBUĞU ARSLAN'IN ESİR VE HAPİS EDİLMESİ	78

IV

ARSLAN'IN ESİR DÜŞMESİNDEN SONRA SEL- ÇUKLU AİLESİ	96
1. TUĞRUL VE ÇAĞRI BEYLER	96
A. KARAHAHLILAR HİZMETİNDE TUĞRUL VE ÇAĞRI BEYLER	96
B. ÇAĞRI BEY'İN BATI SEFERİ VE SELÇUKLU BAŞ- BUĞU ARSLAN	104
2. TUĞRUL VE ÇAĞRI BEYLER'İN SELÇUKLU AİLESİNİN BAŞINA GEÇMELERİ	115
<i>Ortak Başbuğluk Sistemi</i>	128
<i>Yeni Başbuğlarla Ali Tekin'in Münasebetlerinin Neticeleri</i>	129

V

SULTAN MAHMUD'UN ÖLÜMÜ VE OĞLU ME- SUD'UN TAHTA GEÇMESİYLE DEĞİŞEN ŞARTLAR VE SELÇUKLULAR	131
1. GAZNELİLER DEVLETİ'NİN İÇ VE DIŞ SİYASETİ; BUN- DA SELÇUKLULAR'IN YERİ	132
2. GAZNELİLER DEVLETİ'NİN, ALİ TEKİN İLE SELÇUKLU- LAR'A KARŞI HAREKETE GEÇMESİ	140
3. HÂREZM'DE BAĞIMSIZLIK HAREKETİ VE SELÇUKLU- LAR'IN DÂHİL BULUNDUĞU ÜÇLÜ İTTİFAK	145
4. MÜTTEFİKLER'DEN ALİ TEKİN'İN ÖLÜMÜ İLE ORTAYA ÇIKAN YENİ ŞARTLAR VE SELÇUKLULAR	149
5. HÂREZMŞAH HÂRUN'UN ÖLÜMÜ İLE ORTAYA ÇI- KAN ŞARTLAR VE SELÇUKLULAR	159

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVLET KURMA YOLUNDA SELÇUKLULAR 161-335

I

GAZNELİLER DEVLETİ'NİN BİR İÇ SİYASET ME- SELESİ OLARAK SELÇUKLULAR	163
1. HORASAN'A DAHA ÖNCE GEÇMİŞ OLAN OĞUZLAR ..	165
<i>Sultan Mahmud Devrinde Oğuzlar</i>	165
<i>Sultan Mesud Devrinde Oğuzlar</i>	174
2. TUĞRUL VE ÇAĞRI BEYLER'İN HORASAN'A GEÇMELERİ	197
<i>Selçuklular'ın Horasan'a Geçişleri Karşısında Gazneli'ler</i> <i>Devleti'nin Aldığı Tedbirler</i>	201
<i>Selçuklular'ın Gazneliler'e Karşı ilk Zaferi</i>	212
<i>Kazanılan Zaferin Gazneliler ve Selçuklular Bakımından</i> <i>Neticeleri</i>	218
<i>Selçuklular'la Gazneliler Arasında Müzakere ve Anlaşma</i>	223

<i>Gazneliler'le Yapılan Anlaşmanın Selçuklular Tarafından Bozulması</i>	228
<i>Selçuklular'ın Yen İttifak Sistemleri Kurmaları</i>	230
3. YENİ HÂDİSELER VE ALINAN TEDBİRLER	232
4. SELÇUKLULAR'IN İKİNCİ ZAFERİ	248
5. SELÇUKLU ZAFERİNİN GAZNELİLER ÜZERİNDEKİ TESİRLERİ	253
6. ZAFERİN SELÇUKLULAR BAKIMINDAN TESİRLERİ VE NİŞÂPÖR'UN İLK İŞGALİ	260
7. SULTAN MESUD'UN SELÇUKLULAR ÜZERİNE BİZZAT YÜRÜMESİ VE GALİBİYETİ	278
8. GAZNELİLER'İN SELÇUKLULAR'LA ANLAŞMA TEŞEBBÜSLERİ VE MÜTAREKE	298
9. MÜTAREKE'NİN SELÇUKLULAR TARAFINDAN UYGULANMAMASI	312
10. KARŞILIKLI HAZIRLIKLAR VE İTTİFAKLAR	313
11. SULTAN MESUD'UN SELÇUKLULARI TAKİBE GEÇMESİ	315
12. SELÇUKLULAR'LA KARŞILAŞMA	324

BEŞİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULMASI 336 - 66**I**

DANDANAKAN SAVAŞI	336
1. GAZNE ORDUSUNUN BOZGUNA UĞRAMASI VE KAÇMASI	338
2. SAVAŞ ERTESİNDE SELÇUKLULAR	343
3. SAVAŞIN VASIFLARI VE TAHLİLİ	345

II

YENİ KURULAN DEVLETİN TANZİM VE TEŞKİLİ	351
1. DEVLETİ MEYDANA GETİREN UNSURLAR	351
2. BÜYÜK KURULTAY VE ALINAN KARARLAR	356
3. KURULAN SELÇUKLU DEVLETİNİN MAHİYETİ	363

BİRİNCİ CİLDİN SONU

Metin dışında 1 renkli harita, 2 kroki, 1 soy kütüğü vardır.

Ö N S Ö Z

Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi, başlangıçta iki cilt olarak tasarlanmıştı ve önce ikinci cildi neşredilmişti¹. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu, ilk hükümdarı Tuğrul Bey, ikinci hükümdarı Alp Arslan ve nihayet üçüncü hükümdarı Melik Şah zamanları, "İlk İmparatorluk Devri" adı altında ilk cildi teşkil edecekti. Bu plân aşağıda söz konusu edilecek olan «Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun devrelere Bölünmesi»ne göre yapılmıştı (1 - İlk İmparatorluk Devri; 2 - İkinci İmparatorluk Devri). Ancak sonradan bu kadar uzun bir devrin bir cilt altında toplanmasının imkânsızlığı anlaşıldı. Nitekim, sadece Kuruluş Devri üç uzun makale halinde neşredildi². Böylece ilk plânı değiştirmek icabetti: Her Büyük Selçuklu hükümdarına bir cilt ayrıldı ve kuruluş safhası birinci cilt olarak alındı. Her hükümdara bir cilt tahsis edilecek olan bu yeni plâna göre, Büyük Selçuklu İmparatorluğu en az beş cilt olacak demektir. Buna kaç cilt olacağını şimdiden kestiremediğimiz «Bölünme Devri» ve «Selçuklu Devri Medeniyeti»³ dâhil değildir.

İşte daha önce neşredilmiş olup - Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunu konu edinen üç makale bazı ilâvelerle genişletilmiş olarak, bu büyük serinin ilk cildini teşkil etmiştir.

1) Mehmet Altap Köymen Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt: II İkinci İmparatorluk Devri, Ankara 1954 (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, 528 sayfa.

2) Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu, I, II, III, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, XV/I-3 (1957), s. 97 - 191; XV/4 (1957), s. 1-107; XIV/3-4 (1958), s. 1-66.

3) Biraz aşağıda söz konusu edilecek olan Alp Arslan zamanı yazılırken Selçuklu devri medeniyetinin temeli atılmıştır. Yapılacak iş, misâlleri bütün Selçuklu devrinden vermekten ibarettir. Böylece, meselâ sadece "Saray Teşkilâtı", "Askerî Teşkilât", "Toplum Hayatı", "Kültür Siyaseti"nin her biri ayrı bir cilt olacaktır.

Biraz yukarıda ifade edildiği gibi, B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun ilk hükümdarı T u ğ r u l B e y bu serinin ikinci cildini teşkil edecek demektir. Bu hükümdar zamanının bir hülâsası K ü l t ü r B a k a n l ı ğ ı K ü l t ü r S e r i s i'nde çıkmıştır⁴. Aslı neşr edilince, ikinci cilt tamam olacaktır. Esasında bu eser, -ortaya çıkan yeni mes'elelerin ilâvesiyle - bütün öteki ciltler için örnek olarak alınacaktır.

İlim hayatımızda bizi en çok meşgul etmiş olan « A l p A r s l a n v e z a m a n ı » adlı büyük eserin siyasi tarih kısmı, yine K ü l t ü r S e r i s i'nde daha önce çıkmıştır⁵. Bu eser A l p A r s l a n devrini bütün yönleriyle ortaya koyan diğer çalışmalarımızla birlikte neşredildiği zaman⁶, serinin 3. cildi de tamamlanmış olacaktır. Yeni baskısı sırasında bu eserin siyasi tarih kısmı daha da genişletilecektir.

4) M e h m e t A l t a y K ö y m e n, T u ğ r u l B e y v e Z a m a n ı, İ s t a n b u l, 1976. Ayrıca bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, İ. A. mad. T u ğ r u l B e y.

5) M e h m e t A l t a y K ö y m e n, A l p A r s l a n v e Z a m a n ı, İ s t a n b u l, 1972.

6) M e h m e t A l t a y K ö y m e n,

1 — A l p A r s l a n Z a m a n ı S e l ç u k l u S a r a y T e ş k i l â t ı v e H a y a t ı. A n k. Ü n i v. D. T. C. F a k ü l t e s i, T a r i h A r a ş t ı r m a l a r ı D e r g i s i, V I / 6 - 7 (1966), s. 1-100;

2 — A l p A r s l a n Z a m a n ı S e l ç u k l u A s k e r i T e ş k i l â t ı, a y n. d e r g i, V / 3 - 9 (1967), s. 1-73.

3 — A l p A r s l a n Z a m a n ı T ü r k E v i, S e l ç u k l u A r a ş t ı r m a l a r ı D e r g i s i, I I I (1971), s. 1-14.

4 — A l p A r s l a n Z a m a n ı T ü r k B e s l e n m e S i s t e m i, a y n. d e r g i, s. 15-50.

5 — A l p A r s l a n Z a m a n ı T ü r k G i y i m - K u ş a m ı, a y n. d e r g i, s. 51-90.

6 — S e l ç u k l u Ş i i r l e r i n e g ö r e T ü r k l e r ' i n K ü l t ü r S e v i y e s i, a y n. d e r g i, 119-143.

7 — A l p A r s l a n Z a m a n ı T ü r k T o p l u m H a y a t ı, a y n. d e r g i, I V (1973), s. 1-73.

8 — A l p A r s l a n Z a m a n ı S e l ç u k l u K ü l t ü r M ü e s s e s e l e r i: I. Ü n i v e r s i t e l e r, a y n. d e r g i, s. 7-123.

9 — A l p A r s l a n Z a m a n ı B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u D i n i S i y a s e t i, a y n. d e r g i, 127-155.

Neşr edilmekte olan "A l p A r s l a n Z a m a n ı H ü k ü m e t T e ş k i l â t ı (bk. S e l ç u k l u D e r g i s i, V - V I (1979), s. 1 v d d.) ile yazmakta olduğumuz "A l p A r s l a n Z a m a n ı İ k t i s a d i S i y a s e t i" bunlara ilâve edildiği zaman 800 sayfadan fazla büyük bir kitap olacaktır.

«Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi»nin 4. cildini teşkil edecek olan Melik - Şah, Prof. İbrahim Kafetoğlu tarafından yazılmıştır⁷. Eserin neşrinden bu yana elimize geçen bol malzemenin ilâve edilmesi suretiyle ve bu esere dair yaptığımız tenkidin ışığı altında⁸ Melik - Şah zamanına dair yeni bir eser meydana getirmek, pek fazla zaman almayacaktır.

Yukarıdan beri verilen bilgiye göre, 1954 yılında 2. cilt olarak neşredilmiş olan büyük eser (İkinci İmparatorluk Devri)⁹ serinin 5. cildini teşkil edecek demektir. Bu eserin -o zamandan bu yana elimize geçen yeni malzemenin ilâvesiyle - genişletilmesi ve tamamlanması gerekeceği tabiidir.

Bu plân gerçekleştirildiği takdirde, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, ilk defa her yönüyle ele alınıp bir bütün halinde ortaya konmuş olacaktır.

Verilen bu kısa bilgiden anlaşılabacağı üzere, beş ciltlik serinin birinci cildini teşkil eden bu eser, bunu takibedecek eserlere bir nev'i "Giriş" teşkil edecektir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu ilk defa bir bütün olarak bu eserle ele alınmış bulunmaktadır¹⁰. Bununla beraber bu eser bir başlangıçtır. Aynı imparatorluğun kuruluşu üzerine daha çok durmak gerekeceği tabiidir.

Bu imparatorluğun kuruluşu başka kuruluşlarla, meselâ Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ile mukayese edildiği zaman, çok uzun sürmüştür denebilir. Gerçekten, kuruluş dede Selçuk'la başlamış, torun Tuğrul Bey

7) İ. Kafetoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953.

8) Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları I. Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle. Belleten XVII/68 (1953), s. 537-604.

9) Bk. yukarı, not 2.

10) Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu, C. Cahen, C. F. Bosworth, K. Ouyimjian ve H. Assan vs. tarafından ele alınmıştır (bk. bibliografya).

ve Ç a ğ r ı B e y 'le de tamamlanmıştır. Böylece kuruluş devresi en az 90-100 yıl sürmüş demektir. Bu arada S e l ç u k l u ailesinin liderliği, S e l ç u k 'un oğlu A r s l a n Y a b g u 'nun yine bir T ü r k hükümdarı olan G a z n e l i M a h m u d tarafından hileyle yakalanıp tevkif edilmesinden sonra el değiştirmiş, S e l ç u k 'un öteki oğlu M i k â i l 'in oğulları T u ğ r u l B e y ile Ç a ğ r ı B e y 'in eline geçmiştir. S e l ç u k 'un içinden çıktığı O ğ u z l a r D e v l e t i 'nin başındaki hükümdar gib "yabgu" ünvanını alan A r s l a n 'ın, derece derece yükselrek, devletler arası siyaseti münasebetlerde büyük roller oynadıktan sonra böylece siyaset sahnesinden çekilmesi, S e l ç u k l u l a r için büyük bir darbe olmuştur. Nitekim, T u ğ r u l B e y ile Ç a ğ r ı B e y, gerek iç siyasette, gerekse dış siyasette amcaları A r s l a n 'ın bıraktığı yerden başlayamamışlardır. T u ğ r u l B e y ile Ç a ğ r ı B e y kardeşlerin, amcalarının durumuna gelebilmek için ne kadar uğraştıkları kitapta belirtilmeğe çalışılmıştır. Öte yandan, liderliğin S e l ç u k l u ailesi içinde el değiştirmesi, ailenin bu iki kolu arasında B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u T a r i h i boyunca süren - gizli veya açık - bir rekabetin doğmasına sebep olmuştu : A n a d o l u S e l ç u k l u l a r ı D e v l e t i 'nin başına geçen A r s l a n 'ın torunları, B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u 'nun başına geçebilmek için muhtelif şekillerde teşebbüslerde bulunmuşlardır.

T u ğ r u l B e y ve Ç a ğ r ı B e y kardeşler, amcaları M u s a 'yı da yanlarına alarak, üçlü liderlik sistemine sahip olduktan sonra, tıpkı amcaları A r s l a n gibi, G a z n e l i l e r D e v l e t i 'ne karşı ittifak sistemi kurmayı, dış siyasetlerinin esası saymışlardır. Buna rağmen, onlar İslâm dünyasına geçmelerinden sonra Cend şehrine yerleşen O ğ u z l a r D e v l e t i soyundan Ş a h - M e l i k 'in baskınına uğramaktan kurtulamadılar: Bu baskından sonra S e l ç u k l u l a r hemen hemen dedeleri S e l ç u k 'un Cend'e geldiği sıradaki kadar zayıf düştüler. Görülüyor ki, S e l ç u k l u liderleri, devlet kurma durumuna geldiklerini sandıkları zamanlarda büyük felâketlerle karşılaşmışlardır ve işe adeta baştan başlamak zorunda kalmışlardır. Okuyucu bu hususları bu eserde adeta bir roman gibi heyecanla takip edecekler, S e l ç u k l u

liderlerinin irade güçlerini, teşkilâtçılıklarını, engelleri aşmak için aldıkları tedbirleri ve katlandıkları güçlükleri takdirle karşılayacaklar; yabancı soydan halk kitleleri üzerinde devlet kurmanın - kurulan bir devleti yürütmeden, korumadan ve kurtarmadan - çok daha güç olduğunu göreceklerdir. Böylece okuyucu bu kitapta Selçuklular'ın hayatlarındaki iniş-çıkışları, bu arada Gazneliler Devleti'nin, Horasan dışında iken dış siyasetinde, Horasan'da iken iç siyasetlerinde oynadıkları rolleri göreceklerdir.

Horasan dışında uzun süren mücadeleleri sırasında netice alamayan Selçuklular, 1035 yılında Gazneliler idaresindeki Horasan'a indikten sonra aradan üç yıl geçmeden bu devleti yenerek, yeni bir devlet kurma yolunda ilk adımı atmışlar, Horasan'a indikleri tarihin beşinci yılında da devleti kurmuşlardır.

Okuyucu, devletin kurulmasını sağlayan sebeplerin neler olduğunu, bu arada Gazneliler Devleti hükümdarı Mes'ud'un hatalarının, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in devlet adamlığı vasıflarının kuruluşta ne kadar büyük rol oynadığını açıkça göreceklerdir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşunun belli başlı ana kaynaklara dayanarak, az-çok sistemli bir şekilde ortaya koyan müellif, bu eserinin kusursuz ve noksansız olduğu iddiasında değildir. Ama o, tamamlanması her zaman mümkün olan ilmi bir eser yazdığı inancındadır. Yine o, bu eseri, içte ve dıştaki ilim adamlarının olduğu kadar, aydınların da zevkle okuyacakları ümidini taşımaktadır. Zira, müellefin diğer eserleri, bilhassa bu seride yeniden yayınlanacak olan "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İkinci İmparatorluk Devri" adlı eserin dışta bile büyük ilgi uyandırdığı halde" bir derginin sayfaları arasında sıkışıp kalan "Kuruluş Devri" bilhassa memleket dışında pek az araştırmacının dikkatini

11) Meselâ bk. C. E. Bosworth, *The Political and Dynastic History of the Iranian World, The Cambridge History of Iran, Volum 5, the Saliuq and Mongol Periods*, edit. J. A. Boyle, Cambridge, 1968, s. 119, 120, 121, 122, 123, 135, 136, 137, 144, 145, 146, 149, 153, 154, 155.

çekmiştir. Böylece, kitap haline getirmek suretiyle dergide yayınlanmış olan bu çalışmamızı hapisten de kurtarmış oluyoruz.

Sözümüze son vermeden önce bir noktayı daha belirtelim :

Millî Tarih araştırmalarının, sırf ilim için yapılmaları yanında -bundan daha az önemli olmıyan - ameli faydaları da vardır: T ü r k aydınları, millî T a r i h i öğrendikçe, men-sup oldukları millete ve kendilerine olan güvenleri artacaktır. Bununla, T ü r k milletinin uzun tarih boyunca geçirmek-te olduğu en ağır bunalımın önemli bir sebebini de millî tarih araştırmalarının ihmal edilmesinde aramak gerektiğini ifade etmek istiyoruz. Bu ve bunu takip edecek ciltler, bu yolda da faydalı olursa kendimizi pek mutlu sayacağız.

Ankara 12.4.1979

Prof. Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

G İ R İ Ş

Bir Türk başlı başına millettir.
Câhız

En az beş cilt tutacak olan “B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u T a r i h i”nin ilk cildini sunarken, Türk tarihinin dünya tarihindeki rolünü, öte yandan S e l ç u k l u devrinin genellikle İslâm Tarihi ve özellikle Türk tarihindeki yerini ana hatlariyle de olsa, ele almak gerekirdi. Ancak, bu hususlarda hüküm vermek henüz pek mümkün görünmemektedir. Çünkü, T ü r k tarihini bütünüyle ele alan bir eser henüz yazılmamıştır denebilir¹. Esasında böyle bir eserin yazılabilmesi için daha pek çok tahlili çalışmalara ihtiyaç vardır^{1a}. Biz burada -Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinin anlaşılmasını kolaylaştıracığı düşüncesiyle gayet kısa bir taslak vermek istiyoruz.

İslâm tarihinde E m e v î l e r (661-750), A b b a s î l e r (750-1258), S e l ç u k l u l a r (1040-1157) ve O s m a n l ı l a r (1299-1922) olmak üzere dört büyük İslâm devletinin var-

1) Bu hususta şimdilik bk. Z. V. T o g a n, **Umumi Türk Tarihine Giriş, Cilt I. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**. 2. Baskı, İstanbul, 1970; ayrıca bk. İ. K a f e o ğ l u, İ. A. madde : **Türkler**.

1a) Meselâ S e l ç u k l u devri T ü r k Tarihine dâir içte ve dışta bir çok eser neşr edilmiş bulunmasına rağmen, B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun sistemli şekilde ele alındığı henüz ileri sürülemez. Doğrudan doğruya Selçukluları konu edinen belli-başlı eserler şunlardır :

1. O s m a n T u r a n, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, Ankara, 1965.

2. İ b r a h î m K a f e o ğ l u, İ. A., **Selçuklular maddesi**.

3. F a r u k S ü m e r, **Öğuzlar**, 2. baskı, Ankara, 1972.

4. **The Cambridge History of Iran. The Saljuq and Mongol Periods**, edit. by J. A. B o y l e, Cambridge, 1968.

5. C l a u d e C a h e n, **Pre-Ottoman Turkey**, New York, 1968.

6. G e o r g e M a k d î s î, **Ibn Aqil et la Resurgence de l'Islam traditionaliste au XI e siècle**, Damas, 1963.

lığı kabul edilmektedir. Öte yandan, T ü r k tarihinde de başlıca dört büyük T ü r k imparatorluğu vardır: H i y u n g n u (H u n : M.Ö. IV. asır-M.S. II. asır), G ö k t ü r k İ m p a r a t o r l u ğ u (M.S. 552-745), B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u (1040-1157), nihayet O s m a n l ı İ m p a r a t o r l u ğ u (1299-1922). Görülüyor ki, ister İslâm tarihi, ister milli tarih bakımından ele alınsın, iki T ü r k devleti müstektir. Yalnız unutmamak lâzımdır ki, bu saydığımız devletler yalnız İ s l â m ve T ü r k Tarihleri bakımından değil, dünya tarihi bakımından da dikkate alınınca, sayılı büyük dünya devletleri arasına sokulabilirler², yani bunlar, dünya tarihinin gidişi üzerinde tesiri olan devletlerdir.

Gerek kurdukları devletlerin sayısı, gerekse rol oynadıkları coğrafi sahaların genişliği bakımından T ü r k l e r ' l e mukayese edilebilecek başka bir millet tarihte gösterilemez. Hattâ, denebilir ki, muhtelif coğrafi sahalarda, muhtelif adlar altında T ü r k l e r ' i n kurdukları devletlerin sayısı, bütün diğer milletlerin tarih boyunca kurdukları devletlerin sayısından fazladır³.

Zaten, dinamizm T ü r k l e r ' i n tarihinin dikkati çeken ilk özelliğidir. T ü r k l e r ' e bu dinamizmi veren başlıca unsur üstünde yaşadıkları coğrafi bölgelerdir: T ü r k l e r , Ç i n ' i n ve H i n d i s t a n ' ı n kuzeyinde, K o r e ' d e n H a z e r denizine kadar uzanan ve çok değişik iklim şartları gösteren geniş coğrafi sahalarda yaşayabilmek için tabiat kadar sert olmak zorunda idiler. Görülüyor ki, tabiatla mücadele, T ü r k

2) Tarihte birçok İmparatorluklar gelip geçmiştir. Dünya tarihi bakımından şu üç imparatorluk başta sayılmaktadır :

1 — Roma İmparatorluğu,

2 — Osmanlı İmparatorluğu,

3 — İçinde yaşadığımız zamanda tasfiye edilen İngiliz İmparatorluğu, Görülüyor ki, mesee dünya tarihi bakımından ele alındığı takdirde de, mutlaka bir Türk devleti en büyük dünya imparatorlukları arasında yer almaktadır.

3) Tarihte kurulmuş Türk devletlerinin sayısı için şimdi meselâ bk. Prof. İ s m a i l K a y a b a l ı - C e m e n d e r A r s l a n o ğ l u , Tarihte Türklük, Türk Kültürü (Kara Kuvvetleri Sayısı), X/10, 11, 12, s. 75-111. Buradan öğrendiğimize göre, T ü r k l e r ' i n Tarih boyunca kurdukları devletlerin sayısı yüzyirminin üstündedir.

tarihinin diğer bir özelliğini teşkil etmektedir. Bu mücadele iki yönlüdür : 1 - Tabiata hakim olmak için mücadele; 2 - Yaşamak için mücadele. Zaten bu iki yönlü mücadele, bir bakıma birbirini tamamlamaktadır.

T ü r k l e r tabiatla mücadele ederlerken ona hakim olmayı sağlayacak vasıtaları da bulmuşlardır: Yasalara ve törelere göre düzenli şekilde işleyen devletler kurmuşlardır. Bu arada atı ehilleştirerek uçsuz bucaksız bozkırları, yüksek dağları, geniş nehirleri aşmak imkânını bulmuşlardır.

T ü r k l e r'in asıl başarıları tabiatın gerektirdiği hayat tarzını gerçekleştirmiş olmalarıdır. Bu atlı göçebe hayatıdır. Kurdukları medeniyete de, yerleşik medeniyetten hiç de aşağı olmayan "a t l ı g ö ç e b e m e d e n i y e t i" adı verilir. Tabiat şartlarının gerektirdiği bölgelerde göçebe veya yarı göçebe hayatı süren, ilk defa K o r e'den H a z e r denizine ve ötelere kadar uzanan B ü y ü k H u n İ m p a r a t o r l u ğ u gibi imparatorluklar kuran T ü r k l e r, yerleşik hayat sürmeye uygun - T a r ı m havzası gibi, A n a d o l u gibi - coğrafi bölgelerde yerleşik medeniyetin en parlak örneklerini vermişlerdir.

T ü r k l e r 'in bütün hayatlarını dolduran mücadelenin belirtilerini yarattıkları medeniyette de görmek mümkündür. Meselâ, kazılarla ortaya çıkarılan T ü r k san'at eserleri ,vahşi hayvan ve kuşların mücadelelerini aksettiren motiflerle doludur⁴. Şahıslara vahşi hayvan ve kuş adları verilmesi de, bunun başka bir belirtisi sayılabilir. Aynı durumu, yazla kışı mücadele ettiren eski Türk şiirlerinde de görüyoruz⁵.

Her millet medeniyetin her dalında aynı başarıyı göstere-memektedir. Görülüyor ki, T ü r k l e r de medeniyetin iki dalında son derece başarı sağlamışlardır. 1- Manevî medeniyet

4) Meselâ bk. S. I. R u d e n k o, **Frozen Tombs of Siberia. The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen**, İngl. terc. M. W. T h o m s e n, London, 1970, s. 230-233, 235, 236. Keza a y n. m ü e l l i f, **Die Kultur der Hsiung-nu und die Hügelgräber von Noin Ula**, Alm. terc. D u l l e m s. Bonn, 1969, 10-1, 152.

5) Meselâ bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, **Selçuklu Devri Şiirlerine göre Türkler'in Kültür Seviyesi**, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III. (1971); s. 128-9.

dalında muntazam işleyen devletler kurmuşlar, 2 - maddi medeniyet dalında san'atın her çeşidinde dehalarını göstermişlerdir .

T ü r k destanlarını dolduran vatan sevgilerine rağmen yaşadıkları bölgeler T ü r k l e r'in bütün ihtiyaçlarını karşılayamadığı, daha doğrusu kısmen karşıladığı için, onlar bir kısım ihtiyaçlarını komşu ülkelerden sağlamak zorunda kalmışlardır : Türkler iktisadî bakımdan dışa bağlı idiler. Görülüyor ki, coğrafi şartlar T ü r k l e r'i iç mücadele yanında bir dış mücadeleye de zorlamıştır. Bu dış mücadele başlıca akınlar ve istilâlar şeklinde kendini göstermiştir. Böylece, T ü r k l e r komşu ülkelerdeki birikmiş serveti ve ipek, buğday, pirinç gibi zarurî ihtiyaç maddelerini ana vatanlarına taşımışlardır. Bu akınlar başlangıçta yakınlığı, kendilerinde bulunmayan ihtiyaç maddelerinin bolluğu dolayısıyla, bilhassa güney ve güney-doğu komşuları olan Çinlilere karşı yapılmıştır.

Esasında Türk tarihi bir gelişme (evolution) ler tarihi olmaktan ziyade bir ihtilâl (revolution) ler tarihidir denebilir. İnişler, çıkışlar ve sıçramalarla doludur. Meselâ, kabileden imparatorluğa sıçrama, T ü r k l e r'den başka milletlerin tarihinde görülmez. Bunun gibi her şeyin bitmiş görüldüğü bir zamanda birdenbire toparlanmak ve harikalar yaratmak da hemen hemen T ü r k l e r'e mahsustur. Gerek kabileden imparatorluğa sıçramada, gerekse birdenbire toparlanmalarda ve harikalar yaratmalarda, güç zamanlarda mutlaka içinden çıkardığı liderlerin büyük payı vardır. T ü r k tarihinin bu özelliği destanlara ve masallara da aksetmiştir : Kılıçtan geçirilen T ü r k l e r'in, kurdun beslediği bir çocukta tekrar çoğalmaları, O ğ u z'un doğar-doğmaz yürümeğe ve konuşma-

6) Meselâ eski Yunanlılar, T ü r k 'l e r gibi medeniyetin iki dalında pek başarı göstermişlerdi : Manevi medeniyette daha ziyade düşünce ve felsefede; meddî medenitte de daha ziyade Güzel Sanatlarda, bunun da heykeltraşlık dalında ileri gitmişlerdi. Romalılar ise bilhassa Devlet idaresinde ve kanun koymada dikkati çekmişlerdir; Diğer alanlarda Yunanlılar'ın taklidcisi olmuşlardır. Bu bakımdan, S e l ç u k l u l a r'la O s m a n l l a r'ın durumları, onlara pek benzer.

ğa başlaması; E r g e n e k o n'a sığınmaları ve kurtulmaları gibi⁷.

T ü r k l e r, tarihleri boyunca yalnız akınlar için geçici olarak değil, kıtlık, nüfus artışı, veya bir kavmin başka bir kavmi sürüp çıkarması gibi türlü sebeplerle ana vatanlarını daimi terk ediyorlar; böylece, ana vatan dışında çok defa yabancı soydan ve dinden kavimleri idareleri altına alan devletler kuruyorlardı.

T ü r k l e r'in komşularıyla yaptıkları mücadelelerin ilk özelliği umumiyetle T ü r k l e r'in hücumda, komşularının ise müdafaada bulunmalarıdır. Türk tehlikesi karşısında her millet başka türlü tedbir almış veya tepki göstermiştir. Alınan tedbirler ve gösterilen tepki bu mücadelelerin ne kadar çetin olduğunu, diğer taraftan T ü r k l e r 'in ne kadar dışa bağlı bulunduğunu ortaya koymaktadır :

T ü r k l e r'in Ç i n l i l e r'le mücadelelerinin büyüklüğü, maddi bir eserle, Ç i n seddiyle kendini göstermiştir⁸. Bilindiği gibi, bu sed bile T ü r k istilâlarına mâni olamamıştır : T ü r k l e r bu seddi aşarak Ç i n'e akınlarına devam ettikleri gibi, aynı Ç i n'de birçok devletler kurmuşlardır. T ü r k l e r'in Batıya doğru akınları, tarihte “ K a v i m l e r g ö ç ü ” adıyla anılan umumi bir göçe sebep olmuştur. Bu yöndeki mücadelelerinde T ü r k l e r'e karşı müdafaat tedbirlerinin bile alınmadığı, önlerinden kaçmaktan başka bir şey yapılamadığı görülmektedir. T ü r k l e r'in Batı yönünde İ r a n'da kurulmuş devletlere karşı mücadeleleri, görünüşe göre, bir dereceye kadar dengeli geçmiştir. Zira, T ü r k l e r'in, İ r a n'ın teşkil ettiği mukavemet seddini İslâmlığın zuhuruna kadar aşamadıkları bilinmektedir. Bu mücadeleler, yani İran-Turan

7) Şimdi bk. B. Ö g e l, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1971, s. 14, 2 Ovd., 6 uvdd. 62, 144.

8) Ç i n seddi hakkında bilgi almak için meselâ bk. O. F r a n k e, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, III, Berlin - Leipzig, 1937, indeks : “Grosse Mauer”; V, Berlin, 1952, indeks : “Grosse Mauer”.

mücadeleleri insanlığa F i r d e v s i'nin yazdığı "Ş e h n - â - m e" adlı fikir ve san'at şaheserini kazandırmıştır⁹.

T ü r k kavimlerinden Güney ve Güney-Doğu'ya göç edenler Ç i n'de devletler kurmalarına karşılık, Batı umumi istikametinde göç eden T ü r k kavimleri başlıca iki ayrı kol halinde yollarına devam etmişlerdir. H a z e r denizinin ve K a r a d e n i z'in üstünden kuzey yolunu takibedenler kolaylıkla ilerledikleri halde, güne ve güney-batı yolunu takibedenler, İ r a n'da kurulmuş muhtelif devletlere, daha sonra bilhassa Sasani imparatorluğuna çarparak durmuş veya H i n d i s t a n'a yönelmiştir. Fakat, T ü r k l e r'in daimi hücumlariyle zayıf düşen, esasen muhtelif zamanlarda T ü r k imparatorluklarının harağgüzâr'ı olan bu imparatorluk A r a p l a r'ın hücumlariyle beklenmedik bir şekilde çökünce, T ü r k l e r'in Orta ve Yakın Doğuya inmelerine mâni olan sed de ortadan kalkmış oldu. Böylece, T ü r k l e r için, bizim, "O r t a y o l" adını verdiğimiz yol da açıldı. En son açılan bu yol, T ü r k l ü k hakkında en hayırlı yol oldu. Zira, bütün öteki yollardan gidip yabancı etnik kitleler üzerinde devlet kurmuş olan T ü r k l e r'i, pek az istisna ile, bugün karşımızda T ü r k olarak - hele siyasi teşekkül olarak - hiç göremediğimiz halde, bu orta yolu tutan T ü k l e r, takibettikleri yol boyunca ve bilhassa bu yolun sonunda, meselâ hâlen üzerinde 45 milyon T ü r k'ün yaşadığı A n a d o l u'da yeni bir vatan kurarak, hem T ü r k l ü k'lerini, hem de bağımsızlıklarını korumuşlardır ve hâlen de korumaktadırlar. Ş u halde bu orta yol, T ü r k'lüğün mukadderatını tayin eden yol olmuştur. Başka bir deyişle, öteki yolları takip eden T ü r k l e r, dünya tarihi bakımından rollerini oynadıktan sonra, tarih sahnesinden çekilmelerine karşılık, orta yolu takip eden T ü r k l e r, hem dünya tarihi, hem İslâm tarihi, hem de milli tarih bakımından rol oynamışlardır. Yani onların kurdukları devletlerin yalnız dünya tarihi bakımından önemli olmalarına karşılık, orta yolu takip eden T ü r k l e r, hem dünya tarihi, hem İslâm tarihi, hem de milli tarih bakımından önemlidirler.

9) F i r d e v s i ve eseri hakkında bilgi almak için meselâ bk. C l. H u a r t - H. M a s s é, EI², Fırdevsi. mad; ayrıca bk. Z e b i h u l l a h S a f â, Hamâse - Serâyi der Iran, Tahran, 1333, s. 171.283; J. R y p k a, Iranische Literaturge - Schichte, Leipzig, 1959, 155-164.

Verdiğimiz bu kısa bilgiden anlaşılıyor ki, tarih boyunca T ü r k soyundan kavimlerin kurdukları devletleri,

1 — Ana vatanda kurulmuş T ü r k devletleri,

2 — Ana vatan dışında kurulmuş T ü r k Devletleri olmak üzere başlıca iki grupta toplanabilir. Bu tasnif, coğrafyayı esas alan basit bir tasnif değildir. Ana vatanda kurulmuş devletlerle ana vatan dışında kurulmuş devletler arasında derin yapı farkı vardır: Ana vatanda kurulmuş devletlerde idare edenlerle idare edilenler umumiyetle aynı soydan oldukları halde, ana vatan dışında kurulmuş olan devletlerde - T ü r k vatanı haline gelen A n a d o l u müstesna olmak üzere - T ü r k l e r çok defa hakim tabakayı teşkil ediyorlar, idare edilen geniş halk kitleleri ise, başka dinden ve soydan bulunuyorlar, üstelik bambaşka bir medeniyeti temsil ediyorlardı. Bu sebeple onlar aradan az veya çok bir zaman geçtikten sonra T ü r k l ü k 'lerini kaybediyorlar ve hâkim oldukları kavimler arasında eriyip gidiyorlardı.

Kurulan T ü r k devletlerinin kurucularının durumlarına göre de bir tasnife tâbi tutmak mümkündür. Bu takdirde üç tip devletle karşılaşırız.

1 — Kurucuları hükümdar soyundan veya en azından asil soydan olanlar: B ü y ü k H u n İ m p a r a t o r l u ğ u , G ö k t ü r k İ m p a r a t o r l u ğ u ve K a r a h a n l ı l a r devletleri gibi.

2 — Kurucuları hür insanlardan olan devletler. S e l ç u k l u l a r gibi.

Görüleceği gibi, S e l ç u k l u l a r bir taraftan asil soydan olmadıkları için hâkim oldukları toplumu demokratlaştırmaya çalışırken, bir taraftan da kendilerini aynı topluma saygıdeğer bir hanedan olarak kabul ettirebilmek için birkaç tedbirler almışlardır.

3 — Kurucuları k ö l e (gulâm) olan devletler: G a z n e l i l e r (kurucu Al p t e k i n : 962-3; S e b ü k t e k i n : 977-97); M ı s ı r M e m l ü k D e v l e t i (kurucu Melikü's-Salih'in kölesi A y b e k e t - T ü r k m a n i : 1250-71). H i n d i s t a n D e l h i S u l t a n l ı ğ ı (1206-1555) (kurucu Gur-

lu Hükümdarı Me h m e d'in kölesi K u b ü ' d - d i n A y - b e k e t - T ü r k i : 1206-1210).

Orta yolu takibederek O r t a ve Y a k ı n D o ğ u'ya gelen T ü r k l e r'in kurdukları devletlerin bir özelliği daha vardır ki, pek dikkate değer. Ana vatanda kurulan ilk T ü r k devletini, ana vatanda kurulup Karadeniz'e kadar uzanan G ö k t ü r k İ m p a r a t o r l u ğ u'nu, O r t a ve Y a k ı n D o ğ u'yu kaplayan B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nu, nihayet O s m a n l ı İ m p a r a t o r l u ğ u'nu kuranlar hep aynı T ü r k soyundandır, yani O ğ u z l a r'dır. Bu durum devletlerin başlarında bulunan hânedan adlarının değişmesine rağmen, ana vatandan başlayıp orta yolu takip ederek en büyük devletleri kurmak suretiyle Türk, İslâm ve dünya tarihinde asıl büyük rolleri oynamış olan T ü r k soyunun değişmediğini, yani T ü r k tarihinde en eski devirlerinden za manımıza kadar uzanan şaşmaz bir iç bağın ve sürekliliğin var olduğunu gösterir. Şu farkla ki, ana vatanda kurulan ilk iki büyük imparatorluk daha ziyade göçebe imparatorluk tipini temsil etmesine karşılık, son iki imparatorluk daha ziyade yerleşik devlet tipini temsil ediyor; fazla olarak, ilk iki devleti kuranlar, milli Ş a m a n dininde bulunmalarına karşılık, son iki devlet (B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u ve O s m a n l ı İ m p a r a t o r l u) chianşumul İslâm dinini resmi din olarak kabul etmişlerdi. Şimdi İslâmlık, A r a p'tan ziyade dünya T ü r k'lüğünün dini haline gelmiştir. Zira, bugün başka dinden olan Arab'a rastlandığı halde, İslâm'dan başka bir dinde olan T ü r k'e hemen hemen rastlanmaz.

İşte bizim araştırma sahamızı bu üçüncü imparatorluk ve kolları teşkil etmektedir. O ğ u z T ü r k l e r i'nin İslâm nüfuz sahası dışından İslâm medeniyeti çevresine girişlerinden itibaren devlet haline gelişlerini, istilâlarını, geçirdikleri gelişme safhalarını, karşı karşıya kaldıkları iç ve dış mes'eleleri, bu mes'elelerden hangilerinin halledilip, hangilerinin istikbale devredildiklerini, hangilerinin yeni şartların doğurduğu yeni mes'eleler, yani hangilerinin orijinal, hangilerinin orijinal olmayan mes'eleler olduklarını araştırmak, beş ciltlik B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u k T a r i h i'nin konusu olmaktadır.

Verdiğimiz bu kısa bilgiye son vermeden önce, B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u tarihinin devrelere bölünmesi mes'elelesini de ele alalım. B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u tarihinin "K u r u l u ş D e v r i", hanedana ve devlete adını veren S e l ç u k'un babası D u k a k'ın İslâm ülkeleri dışında bir Türk hükümdarı (Y a b g u'nun maiyetinde bulunduğu zamandan başlar ve D a n d a n a k a n M e y d a n M u h a r e b e s i (1040) ile biter. İlk B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r u T u ğ r u l B e y'in hükümdarlık zamanının D a n d a n a k a n M e y d a n M u h a r e b e s i'nden itibaren olan kısmı dâhil, B ü y ü k A l p A r s l a n ile M e l i k ş a h zamanlarını içine alan ve 52 yıl tutan en parlak devrine (1040-1092) S e l ç u k l u l a r tarihinin "İ l k İ m p a r a t o r l u k D e v r i" adını veriyoruz. İmparator M e l i k ş a h'ın ölümünden (1092), oğlu M e h m e d T a p a r'ın sultan oluşuna kadar (1105) geçen zaman B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u Tarihinin "F e t r e t d e v r i" dir.

M e h m e d T a p a r'ın saltanat zamanını (1105-1117) devlet otoritesinin sarsıldığı zaman olan "F e t r e t D e v r i"nden S e n c e r'in B ü y ü k S e l ç u k l u sultanı olmasıyla başlayan istikrarlı devreye geçiş (intikal) safhası olarak kabul edersek, M e h m e d T a p a r'ın ölümünden itibaren B ü y ü k S u l t a n olarak B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun başına geçen S e n c e r'in saltanat zamanına (1117-1157) S e l ç u k l u l a r tarihinin "İ k i n c i İ m p a r a t o r l u k D e v r i" adını verebiliriz. Yaptığımız bu tasnife göre, S e l ç u k l u tarihinde asıl "B ö l ü n m e D e v r i" B ü y ü k S e n c e r'in ölümünden (1157) sonra başlıyor demektir. Çünkü, ayrıca görüleceği gibi, hükümdarları S e l ç u k l u ailesinden olan veya olmayan hemen hemen bütün Ön ve Orta Asya devletleri onun yüksek hakimiyetini - az veya çok sembolik mahiyette de olsa - kabul etmiş bulunuyorlardı.

Verdiğimiz bu bilgiye göre, B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u T a k i h i'ni mahiyet bakımından birbirinden az çok farklı şu beş devreye ayırabiliriz :

I — K u r u l u ş D e v r i,

II — İ l k İ m p a r a t o r l u k D e v r i,

III — F e t r e t D e v r i,

IV — B ö l ü n m e D e v r i.

Adına bakarak bu son devre hakkında yanlış bir kanaate varılmaması için bunun T ü r k tarihi bakımından değil, sadece S e l ç u k l u tarihi bakımından verilmiş bir ad olduğunu hemen ilâve edelim. Zira, bundan sonra da T ü r k ve S e l ç u k l u tarihinin parlak devirleri sürüp gitmiştir. Fakat, İ m p a r a t o r S e n c e r 'in ölümünden sonra, ne de olsa, B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u 'nun birliği (v a h d e t i) mefhumu eski mânasını kaybetmiş ve bu imparatorluğa tâbi devletler, bu arada başlarında aynı aileden hükümdarların bulunduğu I r a k ve A n a d o l u S e l ç u k l u l a r ı devletleri tamamiyle bağımsız bir hüviyet almışlardır. Şu halde, B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u 'nun yıkılmasından sonra T ü r k tarihi iki kollu bir gelişme seyri takip etmiştir :

1 — Başlarında S e l ç u k l u ailesinden hükümdarların bulunduğu siyasi teşekküller halinde: İ r a k ve A n a d o l u S e l ç u k l u l a r ı devletleri gibi,

2 — Başkalarında S e l ç u k l u ailesinden olmayan T ü r k hükümdarlarının bulunduğu devletler halinde. En önemlilerinden, B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u 'nun Kuzey-Doğu ucunda kurulmuş bulunan H â r z e m ş a h l a r D e v l e t i ile, aynı imparatorluğun en kudretli zamanlarında bile hudutları içine sokamadığı bir ülke olan M ı s ı r 'da, yani İmparatorluğun Güney-Batı hudutları ötesinde kurulmuş bulunan E y y u b i l e r D e v l e t i 'ni bu sonuncu tip devletlere misâl olarak verebiliriz. Bu tip devletler B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u 'nun bir nev'i uzantısı durumundadırlar: Teşkilât, medeniyet ve s. bakımlarından S e l ç u k l u l a r 'ın tamamiyle varisidirler. Şu halde A n a d o l u ve I r a k S e l ç u k l u l a r ı D e v l e t l e r i n i doğrudan doğruya ana gövdeden ayrılmış dallar sayarsak, uzantı devletleri de ana gövdenin köklerinin toprak altından başka bir yerden sürgün vererek yeni bir ağaç halini almış fidanlarına benzetebiliriz.

Anlaşılmasını ve anlatılmasını kolaylaştırmak maksadiyle Selçuklu Devri Türk Tarihini böylece tasnif etmemize rağmen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinin esas itibarıyla “İlk İmparatorluk Devri” ve “İkinci İmparatorluk Devri” olmak üzere iki büyük devreye ayrılabilceğini unutmamak lâzımdır.

Biraz aşağıda görüleceği gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinin devrelere bölünmesini gerektiren sebeblere rağmen, bütün devrelerde ortak olarak bazı mes'eleler var ki, şimdiye kadar öteki Selçuklu Devri Türk tarihi araştırmacıları tarafından üzerinde gereği kadar durulmamıştır. Bu mes'elelerin başında Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasî ve hukukî yapısı gelir. Buna kısaca “Vassal devletler sistemi” adı verilebilir. Vassal devletlerin Büyük Selçuklu İmparatorluğu karşısındaki - devletten devlete, bilhassa başlarındaki hanedanın Selçuklu ailesinden veya Türk soyundan olup olmadıklarına göre değişen tâbîlik şartları ve statüleri ilk defa tarafımızdan ortaya konmuştur¹⁰. Yalnız, “İlk İmparatorluk Devri”nde metbû hükümdarların “sultan” veya “büyük sultan” tâbî hükümdarların ise emir ve melik ünvanını taşımalarına karşılık, Sencer'in imparatorluk tahtına geçmesiyle başlayan “İkinci İmparatorluk Devri”nde metbû imparatorun “en büyük sultan”, imparatorluk tahtından indirilen Mehmet Tapar oğlu Mahmud'un “sultan” ünvanını muhafaza etmesi tek farkı teşkil eylemektedir.

Üzerinde durulacak noktalardan biri de, Batıdaki vassallık sistemiyle Selçuklu devrinde karşımıza çıkan vassallık sistemi arasındaki farktır. Batıda şahıs şahsa bağlıdır. Doğuda, müteakip ciltlerde konumuzu teşkil edecek olan Büyük Selu İmparatorluğu'nda müessese

10) Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. İkinci İmparatorluk Devri**, Ankara, 1954, s. 5-27; ayn. müellif, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara, 1963, s. 97-157.

Tuğrul Bey zamanındaki vassal (tâbî) devletlerin adları ve sayısı için ayrıca bk. Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, 1976, tablo : 1.

müesseseye bağlıdır. Ayrıca efendilerinin şahıslarına bağlı k ö l e l e r (gulâmlar) varsa da, bunlar da Batıdaki serflerden çok farklıdır.

“İlk İmparatorluk Devri ile «İkinci İmparatorluk Devri” arasında devlet anlayışı¹¹, İmparatorluğun takip ve tatbik ettiği umumi siyaset (meselâ, cihan hâkimiyeti mefküresi)¹², sosyal siyaset¹³, kültür siyaseti¹⁴, saray teşkilâtı ve hayatı¹⁵, askeri teşkilât¹⁶ bakım-larından da açık farklar bulunmadığı söylenebilir. Fakat, impa-ratorluğun ağırlık noktasının B a t ı İ r a n ’dan tekrar D o ğ u İ r a n ’a, H o r a s a n ’a, devletin kuruluş bölgesine geç-mesi ve bunun doğurduğu mes’eleler iki devir arasında ilk farkı teşkil etmektedir. İkinci fark ise sünni A b b â s î H a l i f e l i ğ i ile münasebetlerin daha ilk hükümdar T u ğ r u l B e y zamanında tanzim edilerek, dünyevi selâhiyetlerin H a l i f e tarafından kendi rızasıyla S e l ç u k l u l a r ’a devre-edilmesi ve H a l i f e ’nin İ s l â m cemaatinin sadece dini rei-si, imamı olarak kalmasıdır. Halbuki, “ F e t r e t D e v r i ”nde bir hazırlık devresi geçirdikten sonra “ İ k i n c i İ m p a r a t o r l u k D e v r i ”nde aynı münasebetler bozulmuş, yerini Batıdaki “ P a p a - İ m p a r a t o r l a r M ü c a d e l e s i ”ni hatırlatan bir “ H a l i f e S u l t a n l a r ” M ü c a d e l e -

11) Bu hususta bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*, Tarih Araştırmaları Dergisi, 6-7 (1966), s. 1 vdd.; İ. K a f e o ğ l u, *Türk Devleti*. A t s ı z A r m a ğ a n ı, İstanbul, 1976, s. 307-353. A y d ı n T a n e r i, *Türk Devlet Ge-lenegi*, Ankara, 1975.

12) Şimdi O. T u r h a n ’ın şu önemli eserine bakınız : *Türk Ci-han Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 1978.

13) Bu hususta fikir edinmek için meselâ bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı*, Selçuklu Araştı-rmaları Dergisi, IV (1973), s. 1 vdd.

14) Bu hususta fikir edinmek için meselâ bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müessesesi*, ayn. der-gi, s. 75

15) Bk. M e h m e t K ö y m e n, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*, ayn. dergi, 7-8 (1966),, 1 vdd.

16) Bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilâtı*, ayn. dergi, 8-9 (1967), s. 1 vdd.

si"ne terketmiştir¹⁷. Buna karşılık, "İlk İmparatorluk Devri"ndeki "Türkmenler mes'elesi", İkinci İmparatorluk Devri'nde önemini kaybetmiştir. İkinci İmparatorluk Devri'nde devleti son derece meşgul eden Hasan-ı Sabbah Bâtınlılığı¹⁸, Haçlı Seferleri¹⁹, Ata Beyleri'in kendi adlarına kurdukları devletler²⁰, v.s., "İlk İmparatorluk Devri"nde yoktur.

Seçuklu devrinin her bakımdan bir dönüm noktası olduğu gittikçe daha iyi anlaşılmaktadır. İslâm medeniyetine damgasını vuran Selçuklu Üniversite (Medrese) leri'ni zikr etmek. Seçuklu devrinin İslâm tarihi bakımından önemini göstermeğe yeter. Kaldı ki, yukarıda söz konusu ettiğimiz "Türk Devlet Düzeni", bu düzeni kuran ve yürüten Türkler'den fazla başka soydan kavimlere, bu arada İranlılar'a ve Araplar'a yaramıştır denebilir.

Seçuklu devrinin Türk tarihi bakımından önemi burada saymakla bitmez. Biz, Selçuklular'ın Türk medeniyetini - İslâm medeniyeti etkisinde kalmakla beraber - korumakla ve ilerletmekle kalmayıp, daha sonraki devirlere aktardıklarını, bu gün üzerinde 45 milyon Türk'ün yaşadığı

17) Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Bağdad Abbâsi Halifeliği ile olan münasebetinin Tuğrul Bey zamanında tanzim edilmesi ve "İkinci İmparatorluk Devri'nde baş gösteren Halife - Sultanlar Mücadelesi hakkında fikir edinmek için bk. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963, s. 168-205. Ayrıca bk. ayn. müellif, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976, s. 40-41; bilhassa ayn. müellif, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, 1954, s. 50-112; 255-300; George Makdisi, *Les Rapports entre Calife et Sultan à l'Epoque Seljûqide*, Inter. J. Middle East Stud. VI/2 (1975), s. 228-36; ayn. müellif, *The Marriage of Tughril Beg*, ayn. dergi, III/1 (1970), s. 259-275.

18) Şimdilik fikir edinmek için bk. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 206-220.

19) Mehmet Altay Köymen, ayn. eser, s. 287-97.

Geniş bilgi almak için meselâ bk. *A History of the Crusades*, editor in chief, K. M. Setton, I, II, III, Philldelphia 1955, 1962, 1975.

20) Bu devletlerden Musul Ata beyliği için şimdi bk. N. Elisséff, *Nûrad-Dîin*, I, II, III, Damas, 1967.

A n a d o l u'da bir T ü r k vatanının kurulmasını sağladıklarını; üstelik, öneminden ve cihan tarihi içindeki yerinden bahs ettiğimiz O s m a n l ı İ m p a r a t o r l u ğ u'nun kurulmasının onların sayesinde mümkün olduğunu söylemekle yetiniyoruz.

İç yüzünden, özelliklerinden ve öneminden bahs ettiğimiz S e l ç u k l u devrinin iyi anlaşılması ve anlatılması için,

1 — S e l ç u k l u l a r'ın beraberlerinde getirdikleri T ü r k medeniyetini,

2 — İçine girdikleri İslâm medeniyetini iyi bilmek gerektiği kendiliğinden anlaşılır.

Denebilir ki, S e l ç u k l u devri T ü r k medeniyeti bu iki medeniyetin bir sentezidir. O r t a A s y a tarihi araştırmaları ilerlediği ölçüde, S e l ç u k l u devrinin anlaşılması ve anlatılması kolaylaşır. Rusça bilmediğimiz için Sovyet Rusya'da yapılan araştırmaları iyi takip edemiyoruz; ancak; bunların modern batı dillerine yapılan tercümelerinden faydalanabiliyoruz²¹. İslâm devrine dâir araştırmalar, burada sayılamıyacak kadar boldur²². T ü r k l e r'in Araplar'la münasebetleri ve rolleri şimdi T ü r k i y e'de ve dışarıda ciddi araştırma konusu yapılmış bulunmaktadır²³. S e l ç u k l u l a r'ın B i z a n s-

21) Bk. Not. 4 ayrıca bk. K. J e t t m a r - H. W. H a u s s i g - B. S u p l e r - L. P e t e c h, *Geschichte Nittelasiens* (Handbuch der Orientalistik), Leiden - Köln, 1966; *Turkologie* (Handbuch der Orientalistik) Leiden - Köln, 1963.

22) Meselâ bk. *The Cambridge History of Islam*, nşr. P. M. Holt - A. K. S L a m b t o n - B. L e w i s, I., II., London - Colechester 1970.

23) Meselâ bk. H a k k ı D u r s u n Y ı l d ı z, *İslâmiyet ve Türkler*. M. A. S h a b a n, *The Abbâsid Revolution*, Cambridge, 1970; H. T ö l l n e r, *Die Türkischen Garden am Kalifenhof von Samarra*, 1971; B. L e w i s, *Islam in History*, London; 1973.

Bununla beraber, T ü r k l e r'in kendiliklerinden müslüman olmalarına yol açan T ü r k sosyal yapısı ile Arap sosyal yapısı arasındaki paralellikler henüz lâıyık ile ortaya konamamıştır.

l ı l a r'la münasebetleri, A n a d o l u onlardan alınarak T ü r k vatanı haline getirildiği için önemlidir²⁴. B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun kurulmasından önce O r t a v e Y a k ı n D o ğ u'daki - T ü r k soyundan olan veya olmayan - devletlere dâir de elde önemli eserler bulunmak-tadır²⁵. S e l ç u k l u devri T ü r k tarihi yazılırken baş vu-rulacak kaynaklara dâir de epey araştırma yapılmıştır²⁶.

Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen

24) Meselâ bk. **The Cambridge Medieval History IV. The Byzantine Empire. Part. I: Byzantium and Its Neighbours**, nşr., J. M. H u s s e y, Cambridge, 1966. Ayrıca bk. S. V r y o n i s, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization**, Berkeley, Los Angeles, London, 1971.

25) Meselâ bk. **The Cambridge History of Iran 4. From the Arab In-vasion to the Seljuqs**, nşr. R. N. Frye, Cambridge, 1975. (Tâhirîler, Saf-fârîler, Sâ mânîler, Gaznelîler, Büveyhîler ve diğ er küçük devletler). Ay-rı ca bk. H. B u s s e, **Chalif und Grosskönig. Buyiden in Iraq (945-1055)**, Beirut, 1969; M. K a b i r, **The Buwayhid Dynasty of Baghdad**, Calcuta, 1964; C. E. B o s w o r t h, **The Ghaznavids**, Edinburg, 1963. M. N a z ım, **The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**, Cambridge, 1931

26) Bu hususta bir fikir edinmek için şimdi bk. M e h m e t A l - t a y K ö y m e n, **Tuğru! Bey ve Zamanı** İstanbul, 1976, s. 145-6.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM DÜNYASINA GİRMEDEN ÖNCE SELÇUKLULAR

I

OĞUZLAR DEVLETİ VE YAPISI

O ğ u z l a r X. asırda Hazar denizinin doğusundan itibaren Sirderya (Seyhun)nın orta mecralarına kadar uzanan sahalarda yaşıyorlardı. Meselâ Hazar denizinin Güney-Doğu sahilinde bulunan *C u r c â n* O ğ u z l a r'ın elinde bulunduğu gibi, Sirderya havzasında bulunan *F â r â b* ve *İ s p î c a b* da O ğ u z l a r'ın hâkimiyeti altında idi.

O ğ u z l a r'ın Batısında Türk H a z a r l a r ve B u l g a r l a r, Doğusunda K a r l u k l a r, Kuzeyinde K i m e k l e r vardı; Güneyinde ise İslâm dünyası bulunuyordu. Şu halde O ğ u z l a r'ı, her üç taraftan aynı soydan olan T ü r k l e r çeviriyorlardı. Buna karşılık, onlar, sadece Güneyde din, ırk ve medeniyet bakımından kendilerinden farklı başka bir kavim, İran kavmi ile komşu idiler¹.

¹ Bk. W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler*, s. 45; Almanca terc. *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, s. 53.

Başlangıçtan itibaren Oğuzlar hakkında bilgi almak için şimdi bk. F. S ü m e r, *Oğuzlar*, 2. baskı, s. 1 - 60.

T ü r k ve O ğ u z adları hakkında ayrıca bk. L. B a z i n, *Notes sur Mots «Oğuz» et «Türk»*, Oriens, XV/2, s. 315 - 322.

Bu O ğ u z l a r'ın başında Y a b g u¹ unvanını taşıyan bir-hükümdarın bulunduğunu bildiğimiz halde, devletin mahiyeti hakkında fazla malûmatımız yoktur: Meselâ yapılan bazı denemelere rağmen² O ğ u z l a r D e v l e t i'nin başka bir siyasî teşekküle tâbi olup olmadığı, henüz kat'i olarak tesbit edilemediği gibi, müstakil bir hüviyete sahip bulunup bulunmadığı da münakaşalıdır³. B ü y ü k G ö k - T ü r k İmparatorluğu'nun ve Batıda onun yerine geçen T ü r g e ş l e r D e v l e t i'nin yıkılmasından sonra, O ğ u z l a r D e v l e t i hükümdarlarının kendilerini Büyük G ö k T ü r k İmparatorluğu'nun tâbii saymakta devam ettikleri ileri sürülebileceği gibi, K ı r g ı z l a r'ın yıkılışına kadar Y a b g u unvanıyla onlara tâbi olan ve yıkılışlarından sonra ise, Büyük H a k a n unvanını alan hükümdarlara sahip bulunduklarını bildiğimiz K a r k l u k l u l a r D e v l e t i'ne tâbi oldukları da söylenebilir⁴.

Tarihlerinin muayyen safhalarında O ğ u z l a r D e v l e t i'nin şu veya bu devlete tâbi olması, şüphesiz, mümkündür. Fakat şurası muhakkaktır ki, X. asrın başlarında O ğ u z l a r D e v l e t i, hiç bir devlete tâbi değidi. Bunu Bulgarlar Devleti'ne Bağdad Abbasi Halifesi tarafından gönderilen elçilik heyetine dahil İ b n F a d l â n'ın verdiği bilgiden istidlâl etmek mümkündür. Gerçekten, 922 de O ğ u z l a r ü l k e s i n d e n geçen İ b n F a d l â n, O ğ u z l a r D e v l e t i'nin başka bir devlete tâbi olduğundan hiç bahsetmediği halde, başka devletlerin, meselâ B u l g a r l a r'ın, H a z a r l a r'a yıllık vergi veren ve oğullarından

¹ *Yabgu* unvanı için şimdilik bk. Z. V. T o g a n, *Ibn Fadlân's Reisebericht*, s. 140-1.

² Msl. bk. Z. V. T o g a n, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 174; O. P r i t s a k *Der Untergang des Reiches des Oğuzischen Yagbgu*, Köprülü Armağanı, s. 400. Bu müellifler, O ğ u z l a r devleti'nin H a z a r l a r'a tâbi olduğunu ileri sürmektedirler.

³ Şimdi en yaygın fikir, O ğ u z l a r'ın H a z a r l a r Devleti'ne tâbi olduğudur. Halbuki H a z a r l a r'ın *V o l g a*'dan ötede bulunan sahaları pek az kontrol edebildikleri V. M i n o r s k y tarafından daha çok önce ifade edilmiş bulunuyordu (bk. *H u d û d al-âlem*, s. 312).

⁴ Şimdi O ğ u z l a r için bk. C l. C a h e n, *Ghuzz*, EI², II, 1106-110 (genel bibliyografya orada verilmiştir); ayrıca bk. F a r u k S ü m e r, *Oğuzlar*, Ankara, 1972, s. vdd; Z. V. T o g a n, *Hazarlar*, İ. A., V, 397-408. O s m a n T u r a n, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, 31 vdd.; K a r k l u k l a r Maddesi, İ. A., V, 351.

birini H a z a r l a r D e v l e t i payitahtında rehin olarak bulundu-
 ran tâbi bir devlet olduğundan bahsetmektedir¹. Gerçi aynı İ b n
 F a d l â n komşuların H a z a r l a r H a k a n ı'na tâbiliğinden bah-
 sediyorsa da², isim vermediği için, bu umumî sözden O ğ u z l a r
 D e v l e t i'nin de H a z a r l a r'a tâbi bulunduğu neticesine var-
 mak güç görünüyor. Eğer arada bir tâbîlik-metbuluk münasebeti bu-
 lunsaydı, İ b n F a d l â n'ın zikretmemesi için hiç bir sebep yok-
 tu. Zira H a z a r l a r'la O ğ u z l a r arasında daha İ b n F a d l â n
 gelmeden önce bir takım harbler olduğu, H a z a r l a r'ın
 elinde bir takım O ğ u z l a r'ın esir bulunduğu söylenmesin-
 den anlaşılmaktadır³. Arada böyle bir mesele bulunsaydı, esirler
 meselesi İ b n F a d l â n'ın bu noktayı da zikretmesi için iyi bir
 vesile teşkil ederdi. Yalnız O ğ u z l a r'ın, H a z a r l a r'dan çok

¹ İ b n F a d l â n, *R i h l e*, nşr. Z. V. T o ğ a n, Arab, metin, s. 35; Alm. terc., 80; Türkçe Terc. L ü t f i D o ğ a n, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, I-II (1954) s. 75. Tercüme, sadece Z. V. T o ğ a n'ın neşrettiği metne ve yaptığı Almanca tercümeyle istinaden yapılmıştır. Eğer hiç olmazsa, H. R i t t e r'in yaptığı düzeltmeler dikkate alınmış olsaydı, çok daha faydalı bir iş yapılmış olurdu. Bk. H. R i t t e r, *Zum Text von Ibn Fadlan's Reisebericht*, ZDMG, 96 (1942) s. 98-127. Ruslar tarafından yapılmış neşir ve tercüme ile Z. V. T o ğ a n neşirini ve Almanca tercümesini karşılaştırarak yanlışları, bilhassa Z. V. T o ğ a n'ın yanlışlarını düzelterken H. R i t t e r'in bu faydalı makalesi görülmeden her iki neşirden tam mânasıyla istifade hemen hemen mümkün değildir.

Yapılan neşir ve tercümelere rağmen İ b n F a d l â n'ın bu kıymetli eseri üzerinde daha pek çok çalışmak icabettiğini söylemek zorundayız.

Biz maalesef Rusça neşri görmek imkânını bulamadık. Mamafih H. R i t t e r'in kıymetli yazısını gördükten sonra, buradaki mesâimiz için Rusça neşri görmeğe pek lüzum yoktur sanırız.

² Msl. bk. İ b n F a d l â n, metin, 43; Alm. terc. 99; Türk. terc. s. 79; kezâ, metin : 45, Alm. Terc. 104; Türk. terc. 80. O ğ u z l a r'la H a z a r l a r'ın münasebetini ele alan Z. V. T o ğ a n da, bu hususta kat'i bir şey söyleyemiyor (bk. ayn. eser, s. 143) ve bilhassa H a z a r H a k a n ı'nın O ğ u z akınlarına karşı tedbirler aldığından bahsediyor (bk. 144).

³ İ b n F a d l â n, metin; 16; Alm. terc. 31; Türk. terc. s. 66. F a r u k S ü m e r, her hangi şekilde tartışmaya girişmeksizin, O ğ u z l a r D e v l e t i'nin bağımsızlığını kabul etmektedir (bk. *O ğ u z l a r*, s. 35) bilhassa C. E. B o r w o r t h, *The Chaznavids*, s. 210 vdd. O ğ u z l a r'ın yalnız H a z e r l e r'le, değil, İslâm dünyası ve H â r z m l e r'le barış ve savaş münasebetleri iyi belirtmiştir.

çekindikleri, hattâ korktukları İ b n F a d l â n'ın idarecilerin ağızlarından naklettiği ifadelerinden vuzuhla anlaşılmaktadır¹.

O ğ u z l a r D e v l e t i'ni kuruluşundan itibaren idare eden hükümdarların adlarını bilmiyoruz. Gördüğümüz gibi, İ b n F a d l â n da O ğ u z l a r hükümdarını sadece Y a b g u unvanı altında zikrediyor. İ b n F a d l â n ne Y a b g u ile, ne de K ü l e r k i n unvanını taşıyan vekili ile bizzat görüşmüştür. Hatta halifelik tarafından elçilik heyetine verilmiş mektup da Y a b g u'ya veya vekiline hitaben yazılmamıştır; sadece S u b a ş ı'ya hitaben yazılmıştır. Öyle görünüyor ki, H a z a r l a r D e v l e t i'nde olduğu gibi, O ğ u z l a r D e v l e t i'nde de devletin fiili idaresi ile Y a b g u pek meşgul olmamakta ve şüphesiz onun adına devlet ileri gelenleri devletin iç ve dış işlerini, anlatacağımız şekilde, idare etmektedirler (Oradakinden farklı olarak O ğ u z l a r'da hükümdar vekilinin elinde de fazla yetki olmadığı görünüyor).

Meselenin asıl dikkate şayan olan tarafı, O ğ u z l a r D e v l e t i'nin bünyesine taallûk eden bu hususiyetin B a ğ d a t A b b a s i Halifelığının de bilmesidir. Mektubun doğrudan Y a b g u'ya değil, S u b a ş ı'ya yazılmış olması bunu açık olarak göstermektedir. Halbuki B u l g a r l a r D e v l e t i'ne gönderilen mektup, doğrudan hükümdara hitaben yazılmıştı.

O ğ u z l a r D e v l e t i'ni idare eden ricalden olup, İ b n F a d l â n tarafından zikredilenlerin, Y a b g u'dan sonra derece sırasıyla unvanları şöyledir :

1 — Onun vekili olan K ü l - e r k i n² > K ü z e r k i n veya herhalde Y ı n a l T e k i n³.

¹ Bk. ayn. yer. O ğ u z l a r, H a z a r l a r'dan o kadar kuşkulıymıyorlardı ki, İ b n F a d l â n'm dâhil bulunduğu elçilik heyetinin, B u l g a r l a r'a değil, kendilerine karşı harbe teşvik için hakikatte H a z a r l a r'a gönderildiğini iddia edecek kadar ileri gidenler vardı. Bu, aynı zamanda, şüphesiz O ğ u z l a r D e v l e t i'nin idaresinden mesul olanların uyanıklıklarını da gösterir. Öyle görünüyor ki, bu sırada O ğ u z l a r D e v l e t i için başlıca tehlike aynı ırktan olan batı komşuları H a z a r l a r'dan geliyordu veya hiç olmazsa O ğ u z D e v l e t i'ni idare edenler, bu kanaat ve telâkkide idiler.

² Bk. İ b n F a d l â n, metin : 28; Alm. terc. 13. K ü z e r k i n hakkında Z. V. T o ğ a n'ın izahatı için bk. s. 141 (M. K a ş g â r i'ye, I, 99 ve K u d a t g u B i l i ğ'e istinaden (R a d l o f terc. 32, 347).

³ Bk. İ b n F a d l â n s. 141

2 — S u b a ş ı ¹.

3 — T a r h a n ².

4 — Y ı n a l ³. (herhalde küçük Y ı n a l veya Y ı n a l'lar-
dan biri).

Bu birinci derecedeki ricalden başka İ b n F a d l â n ikinci derecede ricalden olduğu anlaşılan bir küçük Y ı n a l'e de tesa-
düf etmiştir ⁴.

İ b n F a d l â n, O ğ u z l a r D e v l e t i'nin işleyiş tarzı hakkında da enteresan bilgi vermektedir. Bu hususta misâl ol-
mak üzere şu vaka zikredilebilir: Esas hedefleri olan B u l g a r-
l a r ülkesine gitmek isteyen elçilik heyeti, S u b a ş ı'nın müsa-
adesini talep etmiştir. Bunun üzerine S u b a ş ı yukarıda unvanlarını
saydığımız devlet erkânını meseleyi müzakere etmek için toplantıya
çağırmıştır. Muhtelif celseler halinde yedi gün devam eden toplantı
münakaşalı geçmiş, neticede elçilik heyetinin yoluna devam eyleme-
si için müsaade edilmesi noktasında birleşilmiştir ⁵.

Naklettiğimiz bu hâdise de gösteriyor ki, devleti idare yetkisi
Y a b g u da dahil hiç kimsenin tek başına einde toplanmış bu-
lunmamaktadır. «*K o l l e k t i f M e s u l i y e t S i s t e m i*»
adını verebileceğimiz bir sistem bütün devlet bünyesine hâkimdir.
İ b n F a d l â n bu hususta oy birliği ile verilen kararların bazan
en «âdi» bir O ğ u z vatandaşı tarafından bile bozulabileceğini

¹ Bk. İ b n F a d l â n, metin: 15; Alm. terc. 28. metinde «*s â h i b u'l-
c e y ş*» (*ordu kumandanı*) şeklinde geçmektedir.

²Bk. *ayn. yer.* «Tarhan» unvanı için şimdi bk. W. E b e r h a r d, *Conquerors
and Rulers*, s. 152. Gerekli bibliyografya orada verilmiştir.

³ Bk. *Ayn. yer.* Daha bazı makam adları geçmekte ise de metin okunama-
maktadır. Bu hususta şimdi bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, *Alp Arslan
Zamanı Türk Sosyal Hayatı* (yakında çıkacaktır).

⁴ Bk. İ b n F a d l â n, metin: 13; Alm. terc. s. 25. İ b n F a d l â n'ın
ilk rastladığı O ğ u z şefi budur. İ b n F a d l â n, bundan, «meliklerinden
ve reislerinden ilk rastladığı» kimse diye bahsetmektedir. Öncü vazifesini gördüğü
anlaşıyor. Önce elçilik heyetini geçirmek istememiş, hediyeler takdim edildikten
sonra müsaade etmiştir.

⁵ Bk. İ b n F a d l â n, metin, 16-17; Alm. terc. 30-31. Toplantıdan bizi bu-
rada alâkadar ettiği nisbette bahsettik. Toplantıda mesele hakkında ileri sürülen muh-
telif görüşleri icâb ettiği yerde, aşağıda kullanacağız.

söyliyecek kadar ileri gitmektedir¹. Bu ifade şüphesiz mübalâğalıdır. Fakat şurası kesin olarak söylenebilir ki, O ğ u z l a r D e v l e t i bir nevi demokratik prensiplere göre idare edilmektedir.

Devletin mahiyet ve işleyişini gösteren bu nokta üzerinde durmamızın bir sebebi de, S e l ç u k'un babası D u k a k hakkında *M e l i k n â m e* adlı kaynağa istinaden vereceğimiz bilginin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştırmaktır. Birbirinden tamamiyle müstakil iki kaynağın (*M e l i k n â m e* ile *İ b n F a d l â n*'ın) muhtelif hâdiseler münasebetiyle aynı görüşü ifade etmeleri, ileride vereceğimiz izahatın kontrolunu da imkân dahiline koymaktadır.

Devlet teşkilâtı içindeki mevki ve rolünü gördüğümüz S u b a ş ı, çok mümkündür ki, S e l ç u k'un yerine geçtiği S u b a ş ı'dır. Yine çok mümkündür ki, Y a b g u ile S e l ç u k'un babası D u k a k arasında geçen şu hâdise de bu S u b a ş ı'nın zamanında vukubulmuştur.

II

DUKAK VE OĞUZ HÜKÜMDARI İLE MÜNASEBETİ

Kuvvetinden dolayı² D u k a k'a «*d e m i r y a y*»lı (*Temir Yalğ*)³ lâkabı verilmişti; cesurluğu, devlet işlerindeki mahare-

¹ *A y n. e s e r*, metin: 10; Alm. terc. s. 20; Türk terc. s. 63. Görülüyor ki, *İ b n F a d l â n*'ın O ğ u z l a r hakkında ilk dikkatini çeken noktalardan biri bu olmuştur. Zira onlar hakkında verdiği bilginin başında bunu zikretmektedir.

Şahıs ve aile hukukunu ilgilendiren bir meselede bile O ğ u z l a r'ın toplanarak karar vermeleri prensibi hakkında keza bk. *İ b n F a d l â n*, metin: 13; Alm. terc. 25; Türk. terc. s. 64.

² Bk. B a r H e b r a e u s, İngl. terc. B u d g e, s. 195; Türk. terc. s. 292.

³ *M e l i k n â m e*'den nakleden kaynakların bir kısmı, bu şekli ve tercümesini verdikleri halde (msl. B a r H e b r a e u s, ad. geç. yer; M î r h â n d, IV, s. 71) bir kısmı sadece tercümesini almışlardır. (msl. bk. S a d r ü'd-d î n N i ş â b û r î, s. 1; *İ b n ü'l-E s î r*, IX, s. 321-322). S a d r ü'd-d î n, D u k a k adını بَقاق şeklinde kaydetmiş ve bunun «demir yay» manasına geldiğini ileri sürmüştür ki, yanlışlığı meydandadır. Aynı hataya *İ b n ü'l-E s î r*'de de rastlanır. Şu farkla ki o, bu adı «yeni yay» şeklinde tercüme etmekle daha büyük hataya düşmüştür.

ti ile tanınmıştı. O ğ u z Y a b g u'su¹ mühim devlet işlerini ona danışmadan halletmezdi. Bir gün Y a b g u, mutat hilâfına ona sormadan, hiç suçu olmayan bir Türk «taife»sine² karşı sefer tertip etti. Bunu duyan D u k a k kızdı; yolda Y a b g u'nun karşısına çıktı ve ona ağır sözler söyledi. Gazaba gelen Y a b g u kılıcını çekti ve D u k a k'ı yüzünden yaraladı. D u k a k mukabele etti. Elindeki gürzü ('amûd) hükümdarın başına vurdu. Yaralanan Y a b g u attan düştü. Bu hâdise bütün devlet ileri gelenlerinin ve kumandanların huzurunda vukubuldu. Atına tekrar binen Y a b g u, D u k a k'ın yakalanması ve öldürülmesi için emir verdi. Fakat hiç kimse yerinden kımıldamadı³. Zira kimin haklı, kimin haksız olduğunu meydana çıkaracak olan tahkikat yapıp neticelenmedikçe, küçük olsun, büyük olsun, herhangi kimseye karşı harekete

¹ Metinde «Y a b g u unvanını taşıyan H a z a r M e l i k i» deniyorsa da, O ğ u z Y a b g u'sunun bahis mevzuu olduğu meydandadır (Msl. bk. M î r h â n d, a y n. y e r).

² M a l i k n â m e'den en mufassal nakillerde bulunan M i r h â n d, bu tedip seferinin «Türklerden bir tarife»ye karşı yapıldığını tasrih etmektedir. (bk. IV, 71); buna karşılık, İ b n ü'l-E s î r (IX, 322) ve S a d r ü'd-d î n N i ş â b û r î (s. 1) ise bu seferin «İslam ülkeleri» ne karşı yapılmak istendiğini kaydetmektedirler. C. C a h e n de bu son kaynakların ifadelerini kabul etmiştir (bk. *Le Malik-nâme et l'Histoire des Origines Seljukides*, Oriens, II/1 s. 42). Fakat göreceğimiz gibi, bu sırada D u k a k'ın müslümanlığı bahis mevzuu olamayacağı için hikâyeleri daha tam ve daha mufassal nakleden M î r h â n d'in ifadesini tercih ettik.

³ İ b n ü'l-E s î r'd'e (IX, 322) hâdisenin bu safhası başka türlü anlatılmaktadır. Gerçekten, ona göre, hükümdara tokat vurması ve onu başından yaralaması üzerine adamları D u k a k'ın etrafını sardılar, yakalamak istediler. D u k a k teslim olmak şöyle dursun, kendini müdafaa ve mücadele etti. Adamları da D u k a k'ın etrafında toplandı. Bunu gören Y a b g u'nun adamları dağıldılar. Bundan sonra araları düzeldi.

Bir bakıma başlıca M î r h â n d'a istinaden anlattığımız hâdiseyi tamamlayan bu bilgiyi almamızın sebebi hâdisenin anlatılışında bazı gediklerin bulunmasıdır. Meselâ hâdisenin bu safhasında uzlaşmanın nasıl vuku bulduğu müphem geçilmiştir. İ b n ü'l-E s î r'in yukarıya aldığımız naklinin tek müsbet tarafı, barışmasından önce Y a b g u ile D u k a k arasındaki münferit mücadelenin devam etmesi ve D u k a k'ın Y a b g u ile toplu mücadeleyi göze aldığının sâbit olmasıdır. Hangi şekil kabul edilirse edilsin, Y a b g u'nun hükmünü şu veya bu şekilde yürütmek kudretinden mahrum olduğu vuzuhla görülmektedir.

geçmek bu ülke halkında âdet değildi. D u k a k ise, suçunun hükümdarın T ü r k l e r'e zulüm yapmasına mâni olmaktan başka bir şey olmadığını hazır olanlara yüksek sesle ilân etti. Ona göre, bu seferin sonu, ülkenin harabisi ve saltanatın sona ermesi olacaktı. O, nasihatının mükâfatı olarak kılıç darbesi yediğini ifade etti. Büyükler D u k a k'a hak verdiler. Y a b g u'yu teskin etmeğe çalıştılar: D u k a k'ın şeytana uyarak bu hareketi yaptığını, böyle bir hareket karşısında ise her hükümdarın kızacağını ifade ettiler. Nihayet, onu teskine muvaffak oldular ve D u k a k ile barışmağa razı ettiler. Bu münasebetle büyük bir şölen tertip edildi. D u k a k ile beraber ordusunun kumandanları da davet edildi. Şölen'de Y a b g u ile D u k a k kucaklaştılar, birbirlerinin başlarını ve yüzlerini öptüler. Aynı şeyleri, ordu mensupları da yaptı. Bu suretle D u k a k'ın prestiji arttı, şöhreti daha fazla yayıldı¹.

Biz böyle bir hâdisenin hakikaten vukubulup bulmadığını ayrıca münakaşa mevzuu yapmağa bile lüzum görmüyoruz. Zira teferuatı bazı noktalar tartışma götürse bile, heyeti umumiyesi itibarıyla Türk tarihinde böyle bir hâdisenin vukubulduğu, hele devletin mahiyeti dolayısıyla verdiğimiz bilgi ile muvazilîği gözönünde tutulacak olursa, tereddütsüz kabul edilebilir². Şu halde, şimdi bu hâdisenin tahliline ve neticelerini tesbite geçebiliriz.

Önce hâdisenin tarihini tâyine çalışalım. Bildiğimize göre, bu hâdiseden bir müddet geçtikten sonra S e l ç u k dünyaya gelmiş, ve aynı S e l ç u k delikanlılık yaşına (*sinn-i rüşd*), yani 17-18 yaşına girince de D u k a k vefat etmiştir.

Aşağıda göreceğimiz gibi, S e l ç u k'un, X. asrın başında doğduğunu bildiğimizden, bu hâdisenin 875-885 yılları arasında vukubulduğu ileri sürülebilir.

Yukarıdanberi verdiğimiz izahatı da gözönünde tutarak, bu hâdiseden çıkan ilk netice, bu O ğ u z l a r D e v l e t i'nin, merkeziyetçi

¹ M î r h â n d, *a d. g e ç. e s e r*, IV, 71. Diğer kaynaklar bu ilk hadiseyi ya hiç nakletmemişler, yahut da kısa bir şekilde nakletmişlerdir. Msl. B a r H e b r a e u s (bk. *ayn. yer*) bu hadiseyi hiç almadığı gibi İ b n ü'l-E s î r'le (bk. *ayn. yer*), S a d r ü'd-d î n N i ş â b û r î (bk. *ayn. yer*) kısaltarak almışlardır.

² Böyle bir hadisenin cereyan ettiği daha önce C. C a h e n tarafından da münakaşa ve tereddütle de olsa kabul edilmiştir (bk. *a d. g e ç. e s e r*, s. 43).

ve otoriter devlet tipini temsil etmekten uzak, feodal mahiyeti haiz bir devlet olduğunun sabit bulunmasıdır. Bilindiği gibi, devleti dışarıdan tehdit eden bir tehlike mevcut olmadıkça, yahut da içte herhangi bir kabile şefi veya hükümdar büyük istilâ hareketlerine teşebbüs etmedikçe normal olanı da budur : Her kabile irsî şeflerinin idaresinde yaşar ve başta bulunan hükümdarla olan bağları gevşektir¹.

Yine anlattıklarımızdan açıkça anlaşılıyor ki, mühim iç ve dış meselelerde Y a b g u devletin büyüklerine danışmadan iş yapmamakta veya yapamamaktadır. Bu büyüklerin en nüfuzlularından biri D u k a k'tır. Y a b g u, bu zamana kadar sükûn ve huzur içinde bulunduğu anlaşılan devleti (iç) harbe sürüklemeye karar verince, D u k a k bunu tasvip etmemiş, mâni olmağa çalışmıştır ve aralarında anlattığımız kavga olmuştur.

Görülüyor ki, devletin başında bir hükümdar olarak Y a b g u'nun böyle bir işe teşebbüsü tek başına tamamiyle kendi yetkisi dahilinde telâkki etmesine karşılık, D u k a k, devletin, Y a b g u ile büyüklerin ortak sorumlulukları altında bulunduğu esasını müdafaa ediyor. D u k a k'a göre bu sefer memleketin harabesine ve saltanatın zevaline sebep olacaktır. O bu endişe ile müdahale ettiğine göre, demek ki, devletin istikbali kendisini de yakından alâkadar ediyor ve müdahaleye kendinde hak görüyor.

Y a b g u, haksız telâkki ettiği bu müdahaleyi kıramamıştır. Daha doğrusu kırmak istediği halde emrini devletin diğer büyüklerine dinletememiştir ve neticede ister istemez onların hakemliğini kabul etmeğe mecbur olmuştur. D u k a k naklettiğimiz şekilde kendisini müdafaa etmiştir. Bu müdafaa mecburiyeti de gösteriyor ki, o, şahsına bağlı askerî kuvvetlere sahip bulunmasına rağmen, harekete geçselerdi, Y a b g u'nun kuvvetlerine mağlup olması mukadderdi.

Y a b g u'nun, büyüklerin hakemliğini kabul etmesinin ifade ettiği mâna, D u k a k'ın, nazarı bakımından olmasa bile fiilen kendisine eşit bir kimse seviyesine çıkmasıdır. Şölen esnasında **kucak-**

¹ Bu hususta msl. bk. K ö p r ü l ü z â d e M e h m e t F u a d, *O ğ u z E t n o l o j i s i n e d a i r T a r i h i n o t l a r*, Türkiyat Mecmuası, I, 1885-6.

laşma şekli, bunun en açık delilidir. Nitekim bu hâdisenin, D u - k a k'ın prestijini çok arttırdığı kaynak tarafından da belirtilmektedir.

Şimdi halledilmesi lâzım gelen nokta şudur: D u k a k'ın O ğ u z l a r D e v l e t i Y a b g u'su karşısındaki hukukî durumu nedir? Sualimizi daha açık olarak tekrarlayalım: D u k a k, O ğ u z l a r D e v l e t i'ne tâbi diğer bir devletin veya bir kabilenin irsî reisi midir; yoksa O ğ u z l a r D e v l e t i'nin teşkilâtında vazife almış ricalden biri midir?

Bu suallerin cevabını anlattığımız hâdiseden çıkarmak pek mümkün görünmüyor. Yine M e l i k n â m e'ye istinad eden bir kaynağımızın¹ «O ğ u z T ü r k l e r i'nin kumandanı» (*mukaddem*) olduğunu söylemesine rağmen, vasal bir devletin başında bulunduğunu, hattâ bir kabilenin irsî reisi olduğunu kabul etmek çok güç görünüyor². Onun daha ziyade, hâdisenin de gösterdiği gibi, devlet teşkilâtı içinde en nüfuzlu kumandanlardan biri olduğunu iddia etmek çok mümkündür³.

Bunun en açık delili, kendisi öldükten sonra genç oğlu S e l ç u k'un O ğ u z l a r D e v l e t i «S u b a ş ı l ı ğ ı (ordu kuman-

¹ Bk. İ b n ü l - E s â r, IX, 322.

² D u k a k, bazı Türk tarihçilerinin iddia ettikleri gibi (msl. bk. İ b r â h i m K a f e s o ğ l u, *Selçuk Ailesinin menşei hakkında*, İstanbul, 1955) vasal bir devletin hükümdarı olmak şöyle dursun, eğer bir kabilenin veya boy'un irsî reisi olsaydı, oğlu S e l ç u k'un daha başlangıçtan itibaren devlet teşkilâtında «s u b a ş ı l ı k» makamına neden ve nasıl getirildiğini izah etmek mümkün olmazdı. Esasen S e l ç u k'un irsî kabile reisliğinden devlet teşkilâtına geçtiği hususunda elimizde hiç bir delil yoktur. Sonra devlet teşkilâtına geçtikten sonra kabilesinin (veya her halde mensup olduğu «Kınık» boyunun) reisliğinden devlet teşkilâtına geçince kabile veya boy reisliğini muhafaza ettiği muhtemel iddiası da müdafaa edilemez. Zira bir defa elde delil yoktur. İkincisi, eğer D u k a k ve onun yerine geçen S e l ç u k muayyen bir kabilenin irsî reisleri bulunsalardı, bunlardan S e l ç u k, göreceğimiz şekilde O ğ u z l a r D e v l e t i'ni terke mecbur olunca kalabalık bir maiyete sahib olması icab ederdi. Halbuki bilindiği gibi, O ğ u z l a r devletini pek az maiyetle terk etmiştir. S e l ç u k l u l a r'ın hükümdar soyundan olup olmadıkları hususunda O s m a n T u r a n orta bir yol tutmaktadır (bk. *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, s. 31 vdd.)

³ Bu hususta bilhassa bk. S a d r ü d - d î n N i ş â b û r î, *ad. geç. eser*, s. 1; Türkçe terc. s. 1. : «Türk meliki idarenin dizginlerini, «Y a k a k» (D u k a k)m eline bırakmıştır».

danlığı)na tâyin edilmesidir. Görülüyor ki, babasının fiilen sahip olduğu nüfuz ve salâhiyete, oğlu, devlet teşkilâtının en yüksek makamlarından birine getirilmek suretiyle hukukî bir mahiyet veriliyor. Bu itibarla S e l ç u k'un, bir bakıma, hükümdar tarafından babasına nazaran daha da terfi ve terakki ettirildiği tereddütsüz söylenebilir.

III

SELÇUK VE OĞUZ HÜKÜMDARI İLE MÜNASEBETİ

Kaynağımızın ifadesinden anlaşıldığına göre¹, O ğ u z l a r Hükümdarı, S e l ç u k'u², babası ölür ölmez bu makama getirmemiştir. Göründüğüne göre, buna yaşı da müsait değildir. Aradan bir müddet geçmiştir. Zaten sarayda büyüyen³ S e l ç u k büyüdükçe Y a b g u onun «necabeti»ni ve onda kumandalık vasıflarının bulunduğunu görmüş, anlamış ve onu bu makama getirmiştir⁴.

Bu ifade doğru olarak kabul edildiği takdirde, bundan şu neticeye varılabilir : S e l ç u k'un bu mühim makama getirilmesinde babasının nüfuzunun, devlete hizmetinin ve irsiyet, (babanın yerine oğlunun tâyin edilmesi) prensibinin⁵ pek rolü olmamıştır. Bunda başlıca âmil S e l ç u k'un sahip olduğu şahsî meziyetlerdir.

Bu tâyinin dikkatimizi çeken diğer bir özelliği de şudur : S e l ç u k'un durumunda babasınıninkindeki mübhemlik yoktur. S e l ç u k, çocukluğundanberi O ğ u z l a r hükümdarının yakın çevresinde bulunmuş ve doğrudan doğruya devlet teşkilâtında Suba-

¹ Bk. İ b n ü'l-E s î r, a y n. y e r.

² S e l ç u k kelimesinin mâna ve etimolojisi hakkında bk. R a s o n y i, *Selçuk Adının Menşesine Dair*, Belleten, 10, s. 377 vdd.

³ Bk. B a r H e b r a e u s, I. s. 195,

⁴ Y a b g u'nun S e l ç u k'u çok sevdiği hakkında bk. B a r H e b r a e u s, I, 195; Türk terc. s. 292).

⁵ İ b n F a d l â n'ın ifadesinden anlaşıldığına göre, makamlara tayin meselesinde irsiyet prensibine pek riayet edilmiyordu. Zira, o, msl. her reisin yerine geçene, K u z - e r k i n dendiğini ifade etmektedir ki, bundan herhargi bir reis vekilliliğinin inhilâlinde irsiyet prensibine riayet edilmeksizin dışardan tayin edilebildiğinden başka türlü mâna zor çıkarılabilir. (Bk. metn : 15; alm. terc. 28; Türk terc. 65. Bu cümlemin Türkçe tercümesi yanlıştır.)

şılık gibi yüksek bir makama getirilmiştir. Bu itibarla S e l ç u k için bir tâbi devletin başında bulunduğu veya bulunabileceği hiç bahis mevzuu olamayacağı gibi, muayyen bir kabilenin veya boy'un irsî reisi olduğu da söylenemez. Onun bu durumu, işaret ettiğimiz gibi, babasının O ğ u z l a r hükümdarı ile mübhem kalan hukukî münasebetlerini de tavzih eder mahiyettedir.

Tâyinden sonra O ğ u z l a r hükümdarının genç S e l ç u k'a karşı olan teveccühünün artmakta devam etmesi¹, onun, bu vazifesinde başarı gösterdiğinin delili sayılabilir. Şu halde tâyin eden de, edilen de birbirlerinden ve durumdan memnundur. Fakat S e l ç u k'un başarısının sebepleri hakkında misâller vermek imkânından yoksunuz.

Genç S e l ç u k'a gösterilen teveccüh, diğer devlet erkânının hasedini mucip olmaktadır. Onların bu hasedi, kıdeme ve yaşa bakılmaksızın genç birinin böyle bir sorumluluk makamına getirilmesinden mi ileri geliyordu? Yoksa genç ve enerjik S e l ç u k, devlet otoritesini sağlamlaştırmak ve orduda disiplini temin etmek üzere bazı tedbirler aldı da, onun için mi istenmiyordu? Bu hususlar için elimizde kesin deliller olmamakla beraber, her iki âmilin, bilhassa son âmilin rol oynadığını haklı gösterecek bazı emarelere sahip bulunuyoruz :

Bir gün S e l ç u k âdet gereğince² O ğ u z l a r hükümdarının sarayına gitmiş ve kraliçe ile çocuklarının üstüne geçerek tâ hükümdarın yanına oturmuştur³.

Genç kumandanın bu hareketi Hatun'a (Kraliçe'ye) pek ağır gelmiştir. S e l ç u k saraydan gidince, Hatun, kocasına, bu oğlanın daha işin başında böyle küstahlık yaptığını, eğer bir müddet daha böyle gider de kuvveti artarsa işin nereye varacağını aşikâr olduğunu, zaten halkın da kendisine itaat ettiğini⁴ söyledi. Bu makul

¹ Msl. bk. M î r h â n d, IV, s. 72.

² Bu ibare B a r H e b r a e u s (I, 195) tan alınmıştır.

³ Bk. M î r h â n d, a y n. y e r. B a r H e b r a e u s'e göre kraliçe'de bir şok tesiri yapan nokta, S e l ç u k'un daha genç yaşta konuşmasında ((veya tavırlarında)ki serbestliktir (bk. A y n. - y e r, Türk. terc. s. 292).

⁴ Bu son ifade İ b n ü'l E s î r'den alınmıştır (Bk. a y n. y e r).

söz hükümdara tesir etti, ve S e l ç u k'u ortadan kaldırmak çarelerini aramağa başladı ¹.

Şimdi buraya kadar verdiğimiz bilgiyi tahlil edelim : S e l ç u k'un Türk hâkimiyet telâkkisine göre, protokolden başka devletin sevk ve idaresinde büyük rolü olan kiralıçe ile çocuklarının üst tarafına geçerek hükümdarın yanı başına oturması, yani «silsile-i meratip» kaidelerine dikkat etmemesi, aynı kiralıçe tarafından bu kumandanın fırsat bulur bulmaz hanedanı devirerek devletin başına geçeceği şeklinde tefsir edilmiştir. Kiralıçenin bu görüşü kabul edildiği takdirde, S e l ç u k'un niçin devlet otoritesini kuvvetlendirici tedbirler aldığı daha kolay anlaşılabilir :

Öyle görünüyor ki, o, daha tâyininden itibaren, zayıf bir hükümdar olduğunu gördüğümüz Y a b g u'nun yerine, devletin başına geçmek kararında idi. Bu itibarla devlet otoritesini kuvvetlendirmeyi, hükümdar için değil kendisi için istiyordu. Sonra halk da kendisini seviyordu. Buna rağmen durum, S e l ç u k için, babasına nazaran çok daha gayrı müsait idi : Babasını tutan devlet büyükleri S e l ç u k'un aleyhinde idiler. Teşkilâtlı bir guruba karşı tek başına mücadele için ise vakit çok erkendi : Onun devletin başına geçmek tasavvurunda olduğu çabuk keşfedilmişti ve hazırlanmak imkânını bulamamıştı. S e l ç u k'un, kendini herhangi bir şekilde müdafaa etmediği veya kendisine böyle bir imkânın verilmediği görülüyor. Zira hükümdarın kendi hakkındaki niyetlerini öğrendikten sonra ² tek düşüncesi hükümdarın gazabından kaçarak kurtulmaktır.

İşte Büyük Türk İmparatorluğuna ve hanedana adını veren genç S e l ç u k ile babasının İslâm ülkeleri dışındaki, daha doğrusu ötesindeki hayat ve faaliyetleri, hizmetinde bulundukları devletin mahiyeti hakkındaki bilgimiz bundan ibarettir.

¹ Bk. M î r h â n d, a y n. y e r. İ b n ü'l-E s î r'e göre (bk. a y n. y e r), Onun öldürülmesini tavsiye eden de hatun'dur. Hattâ bu hususta hatun ısrar etmiştir.

² S a d r ü'd-d î n N i ş â b û r î'ye göre, Y a b g u ile h a t u n arasında geçen konuşma, S e l ç u k'un işitebileceği bir yerde cereyan etmişti (bk. a d. g e ç. e s e r. s. 2; Türkçe terc. s. 2). Halbuki B a r H e b r u a e u s, Kralıçe'nin kendisi hakkında Hükümdara söylediklerinden S e l ç u k'un gizlice haberdar edildiğini bildirmektedir (bk. a y n. y e r., Türk. terc. s. 292).

SELÇUK'UN İSLÂM ÜLKELERİNE DOĞRU GÖÇ ETMESİ

Tasvir ettiğimiz gibi, içinde bulunduğu şartlara göre, muhakkak olan ölümden kurtulmak için kaçmağa karar veren S e l ç u k için başlıca iki yön vardı :

1 — Batı genel yönü.

2 — Güney genel yönü.

Tarih boyunca şu veya bu sebeple anayurtlarını terkeden Türkler için her iki yön de meçhul değildi. Daha önce bir çok Türk boyları türlü adlar altında batıya ve güneye gitmişler, karşılına çıkan kavimlerle çarpışmışlar, istilâlar yapmışlar ve devletler kurmuşlardı. Bu iki yoldan birini takip eden soydaşları gibi, şüphesiz, S e l ç u k için bu yolların ikisi de malûmdu. Bununla beraber S e l ç u k bu iki yoldan güney yolunu tercih etti. Bunun sebep veya sebepleri hakkında şu düşünceler ileri sürülebilir :

S e l ç u k'un, Batıya giden Türk boylarının Batı veya Doğu Roma İmparatorlukları tarafından er veya geç imha edildikleri hakkında, mübhem de olsa, ötedenberi rivayet edilegelen bir bilgiye sahip olduğu, bu sebeple Güney yolunu tercih ettiği ileri sürülebileceği gibi, daha önce ücretli asker olarak hizmetlerini arzeden T ü r k l e r'in başarılarının ve onlar hakkında bilinenlerin de onu Güneye çektiği söylenebilir. Vukubulan harplerle ve daha ziyade «barış yolu ile giriş» (*muslihâne hulûl*) adını verebileceğimiz münferid veya toplu göçler sayesinde T ü r k l e r'le İslâmlar, bu arada O ğ u z T ü r k l e r i y'le Araplar ve İran millî devletleri arasında daha çok önce temaslar başlamış bulunuyordu.

İslâm ülkelerine hulûl eden Türkler ücretli asker olarak İslâm devletleri ordularında hizmet gördükleri gibi, Kuzeyden gelecek Türk tehlikesine karşı bekçi vazifesini görmek üzere hudut(uc)lara yerleştiriliyorlardı ¹.

¹ Bu hususta Msl. bak. W. B a r t h o l d, *T u r k e s t a n*, s. 178.

Öte yandan,, O ğ u z l a r arasında birçok (bu arada İslâm) tüccarların bulunduğu¹, *H â r e z m*'in merkezi *K â s*'in O ğ u z T ü r k l e r i'nin (giriş) kapısı olduğunu² ve zaman zaman O ğ u z l a r'ın İslâm ülkelerine akınlar yaptıklarını biliyoruz³. Şu halde İslâm dünyasıyla barış ve savaş halinde bulunan O ğ u z l a r bu âlemi yakından tanıyorlardı. O zamanın dünyasının en medenî ülkelelerini içine alan bu âlemin cazib taraflarını biliyorlardı.

S e l ç u k O ğ u z l a r'ının O ğ u z l a r Devleti ülkesini terk etmek zorunda ve iki genel yönden birini tercih eylemek durumunda kaldıkları zaman, güneye doğru çekilmelerini icap ettiren sebepleri göstermiş bulunuyoruz.

Anlattığımız bu sebeplerden başka, S e l ç u k'un istese de emrindeki az kuvvetle batıya göç edip edemeyeceğini ayrıca gözönünde bulundurmak gerekir. Çünkü aşması lâzım gelen bir kaç sed vardır. Meselâ *H a z a r*'ların teşkil ettiği sed : O ğ u z l a r'ın en çekindikleri komşu *H a z a r*'lardı. *H a z a r l a r* Devleti ile zaman zaman harb eden O ğ u z l a r, onlara bir çok esirler vermişlerdi⁴.

¹ Bk. *H u d u d al-Alem*, nşr. V. M i n o r s k y, s. 100.

² *H u d u d al-Alem*, V. B a r t h o l d's P r e f a c e, s. 38. Genellikle T ü r k l e r'in, özellikle O ğ u z l a r'ın İslâm dünyası ile ticarî münasebetleri hakkında B a r t h o l d, *H u d u d-al-Alam*'den çıkardığı bilgiyi nakletmektedir. Takriben 982 de yazılmış olan ve diğer coğrafi eserlerden daha bol bilgi ihtiva eden bu eser burada ele aldığımız mevzu için pek kıymetlidir : *M â v e r â ü n n e h r*'e, *H o r a s a n*'a ve ayrıca *F e r g a n a* ile *H â r e z m*'deki *G u r g e n c* şehrine T ü r k i s t a n'ın kapısı adı verilmiştir. Buna karşılık, *K â s* şehrine de O ğ u z T ü r k l e r i'nin kapısı ve T ü r k l e r'in, T ü r k i s t a n'ın, *M â v e r â ü n n e h r*'in ve *H a z a r l e r*'in deposu olduğu tasrih edilmiştir. Ayrıca *S a b r â n* veya *S a v r a n* şehrinin O ğ u z tüccarlarının buluşma yeri olduğu ifade edilmiştir (bk. a y n. y e r).

³ Bk. a y n. e s e r. s. 101.

⁴ İ b n F a d l â n, metin : s. 16; Alm. terc. 31; Türk. terc. 66 : İ b n F a d l â n'ın dâhil bulunduğu sefaret heyetinin B u l g a r l a r'a gitmesine müsaade edilip edilmemesi meeslesi üzerinde S u b a ş'ın reisliğinde yapılan toplantıda devlet ricalinden T a r h a n unvanını taşıyan birisi, bunun halifelüğün bir hiyesi olduğunu, bu elçilik heyetini *H a z a r l a r*'a giderek, onları O ğ u z l a r aleyhine tahrik etmek üzere gönderdiğini ileri sürmüştür. Bir diğeri ise, elçilik heyetine dâhil kimselerin *H a z a r l a r*'a teslim edilerek, mukabilinde onların ellerindeki esirlerin kurtarılmasını teklif etmiştir.

S e l ç u k O ğ u z l a r ı'ndan önce veya daha sonra Batı yönünde bir çok göçlerin olması, ileri sürdüğümüz bu sebeplerin kıymetine halel getirmez. Zira Batıya göç eden Türk kavimleri ekseriyetle arkadan başka Türk kavimlerinin baskısına maruz kalmışlar ve böylece daha Batıya harekete mecbur edilmişlerdir.

Kaldı ki, S e l ç u k O ğ u z l a r ı'nın bahsettiğimiz bu göçleri ile bunlardan daha önce veya daha sonra Batıya doğru olan göçler arasında başka bir bakımdan da fark vardır : Göreceğimiz gibi, S e l ç u k O ğ u z l a r ı'nın göçü, mahdud kimselerin yaptığı tamamıyla mahallî ve mevzii bir hareket olduğu halde, Batı göçleri, bütün bir kavmi veya kavimler gurubunu içine alan çok şümüllü hareketlerdi.

Verdiğimiz bütün bu izahat, S e l ç u k'un niçin Güneye, İslâm ülkeleri istikametine göç ettiğini, üstelik onun bu göçünün ilk göç olmadığını, yani ondan önce ve sonra daha bir çok göçler yapılması itibariyle bu hâdisenin orijinal bir tarafı bulunmadığını göstermiştir sanırız.

Bu umumî mülâhazalardan sonra şimdi hâdiseyi daha yakından ele alalım.

S e l ç u k nereden nereye göç etmiştir?

Sualin birinci kısmına, S e l ç u k'un nereden, hangi şehir veya mıntakadan göç ettiğine cevap vermeden önce, ikinci kısmına, nereye, yani hangi şehir veya mıntakaya göç ettiğine cevap verelim.

Bilindiği gibi, S e l ç u k miktarını bir az aşağıda bildireceğimiz maiyeti ile O ğ u z hükümdarından kaçtıktan sonra C e n d şehrine, daha doğru tâbiriyle, bu şehrin civarına geldi¹. Şehir Seyhun nehri (Sirderya)nin sol sahiline yakın bir yerde bulunuyordu ve

¹ B a r H e b r a e u s'a göre S e l ç u k ve maiyeti T u r a n (Türkler ülkesinden) İ r a n (İranlıların yaşadığı ülke) a çoban oldukları bahanesi altında geçmişlerdir (bk. I, 195; Türk. terc. 292). Bu ifadeye göre, S e l ç u k ve maiyeti C e n d havalisine gelirken yolda mahiyetini bilmediğimiz bazı güçlülere maruz kalmışlar ve ancak hakikî hüviyetlerini gizlemek suretiyle geçebilmişlerdir.

O ğ u z l a r D e v l e t i'nin hâkimiyet sahası içinde idi ¹. Öte yandan, yine *C e n d*, aynı devletin kışlık payitahtı olduğundan bahis ettiğimiz *Y e n i k e n t*'den pek uzak değildi ². Buradan güneye doğru nehir boyunca gidilince *C e n d*'e varılırdı.

Zaten islâm coğrafyacılarında Sirderya'nın aşağı mecrasında kâin şu üç O ğ u z şehrinin adı beraber zikredilir; «*E l-K a r y a t u'l-H a d î s e*» (*Yenikent*), *H u v â r a* ³ ve *C e n d* ⁴. Bunların beraber zikredilmelerinin başlıca sebebi, her üçünün de O ğ u z ülkelerinde müslümanlar tarafından kurulmuş koloni şehirlerinden olmasıdır : Bu onların ortak özellikleridir. *C e n d*'in onlardan ayrıldığı tek nokta ise, islâm ülkeleri ile ahalisi islâm olmayan Türk ülkelerinin birleştiği yerde, başka bir tâbirle hudut bölgesinde, *u c*'da bulunmasıdır. Bunun delâlet ettiği mânayı bir az aşağıda bahis konusu edeceğiz.

S e l ç u k'un *C e n d*'e nereden göç ettiği meselesine gelince, bu hususta elimizde kesin delil bulunmamakla beraber, onun O ğ u z l a r Y a b g u s u'nun kışlık payitahtı olan *Y e n i k e n t*'den göç ettiği, bu iki yerin birbirine yakınlığı, ortak özellikleri gözönünde tutulacak olursa, kolay kolay red edilemez ⁵.

¹ Bu günkü yeri hakkında bk. W. B a r t h o l d, *T u r k e s t a n*, 178, V. M i n o r s k y, *H u d û d al-Âlam* notları, 371, ayrıca bk. W. B a r t h o l d *Z w ö l f V o r l e s u n g e n*, s. 61.

² Bk. *a y n. y e r l e r*.

³ Bu gün yeri tayin edilemiyor.

⁴ Msl. Bk. İ b n H a v k a l, nşr. K r a m e r s, s. 461; Bugün yeri ve harabeleri malûmdur. Bk. W. B a r t h o l d, *T u r k e s t a n*, 178.

Bu üç şehrin medenî ve ticarî rolleri için ayrıca bk. W. B a r t h o l d, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 53; Alm. terc. : *Z w ö l f V o r l e s u n g e n*, 61.

⁵ Umumiyetle O ğ u z l a r islâm ülkelerine en müsait mevsim olan kışın tararruz ederlerdi. İ b n F a d l â n heyeti de O ğ u z ülkelerine doğru henüz kış sona ermeden (Şubat 922) *H â r e z m*'den hareket etmişlerdi (bk. *metin* : 8, *Alm. terc.* 14-5 : *Türk. terc.* 61).

İKİNCİ BÖLÜM

GEÇİŞ DEVRESİ

I

SELÇUK VE AİLESİNİN UC HAYATI

1. UC SAHALARI VE CEND ŞEHİRİ

X. Asırda bile İslâm ülkeleri içinde *Mâverâünnahr* kadar kâfirlere karşı «*cihad*» yapan başka bir islâm ülkesinin bulunmadığı, bütün sınırlarının harb sahalarına (*dârü'l-harb*) pek yakın olduğu ifade edilmektedir¹. Gerçekten, *Hârezm*'den *İspica b'a* kadar Oğuz Türkleri'nin *Uc'u* (*sugûr*) sayılıyor-du². Derinliğine gelince, bütün *Mâverâünnahr Cihad sahası*» (*Dârü'l-cihâd*) telâkki ediliyordu³. Nitekim tam sınırda bulunan *Cend*⁴, *Savran*⁵ Oğuzlar'a karşı cihad sahası içinde sayıldığı gibi, meselâ *Hârezm*'in payitahtlarından olan

¹ Msl. bk. İbn Havkal, neşr. Kramers, s. 467; ayrıca bk. İstahri, s. 290.

² İstahri, s. 291; İbn Havkal, neşr. Kramers, ayn. yer. Bütün Türkücü *Hârezm*'den *Fergana*'ya (*Uzken'te*) kadar uzanıyordu. *İspica b'a* kadar Oğuz u c'unu, bundan ötesi de *Karlık* u c'unu teşkil ediyordu. (bk. ayn. eser). Türkler karşısında en büyük *Uc* (*sugr, sagar*) olarak Şaş gösterilmektedir (bk. ayn. eser. s. 507).

³ Bk. ayn. eser, s. 467.

⁴ Bk. *Mukaddesi*, s. 289; Burada *Cend* kelimesi جند şeklinde geçmektedir ki, müstensih hatasıyla bu şekile girdiği görünüyor.

Mukaddesi'ye göre, burası Oğuz hududu üzerinde müstahkem bir *Uc* (*sugr*)dur ki Oğuzlar ülkesine buradan girilir.

⁵ Bk. *Mukaddesi*, 274. Burası Oğuz ve *Kimakk*'lara karşı *Uc* olarak gösterilmektedir. Ayrıca bk. W. Barthold, *Turkestan*, 177.

*Cürcâniye*¹ ve *Buhârâ*'nın kasabalarından olan *Karatekin*² de «Uc» telâkki ediliyordu. Hattâ bütün İslâm cihad sahaları içinde *Mâverâünnehir*'den daha şiddetlisi bulunmadığı kanaati hâkimdi³. *Mâverâünnehir* zenginlerinin çoğu servetlerini kâfiirlere karşı cihad'da bulunan *gaziler* için *ribât*'lar⁴ inşasına ve cihad yolunda vakıflar tesisine sarf ediyorlardı⁵. Söylemeğe hacet yoktur ki, *ribât* inşası faaliyeti yalnız hususî şahıslara mahsus değildi. Devlet adamları, hattâ hükümdarlar bile *ribât*'lar inşa ettiriyorlardı⁶.

Görülüyor ki, bu sırada *Cend* resmen *Oğuz* hâkimiyeti altında bulunmasına rağmen aynı zamanda *uc* idi. Şu halde, *Cend gaza* ve *cihad* sahası üzerinde bulunuyordu. İslâmın gaza farizesini yerine getirmek isteyen — müslüman *Türkler* de dahil hangi ırktan olursa olsun — her müslüman *Mâverâünnehir*'in öteki *uc* bölgelerinde olduğu gibi, burada da müslüman olmıyan *Türkler*'e karşı savaşıyorlardı.

2. SELÇUK VE MAİYETİNİN CEND'DEKİ HAYAT VE FAALİYETİ

Bu muhitin din bakımından hiç olmazsa çoğunlukla müslüman olduğunu gördük. Bu *gaziler* muhitinin etnik vafına gelince, bu *uc* bölgelerinin ekseriyet itibarıyla *Türk* oldukları söylenebilirse de, medenî ve hattâ siyasî bakımdan İslâm İran ülkesi telâkki edilebileceği muhakkaktır. İşte bu itibarla *Selçuk*'un bu bölgeye gelişi, *Meliknâme*'nin dediği gibi, onun bir bakıma *Turan*'dan *İran*'a geçişi demektir⁷.

¹ Bk. *İbn Havkal*, s. 480.

² *Ayn. yer.*

³ Bk. *İstahrî*, s. 291; ayrıca bk. *İbn Havkal*, *ayn. yer.*

⁴ *Ribât*, mahiyeti, *Mâverâünnehir*'deki *ribât*lar hakkında bk. F. Köprülü, *Ribât*, Vakıflar Dergisi, II, 267 - 278.

⁵ *İstahrî*, 290. Başka ülkelerde zenginlerin servetlerini şahsî zevk ve eğlencelerine sarfettiklerine işaret edilmektedir.

⁶ Msl. Bk. F. Köprülü, *Ribât*, Vakıflar Dergisi, II, 272.

⁷ Bk. *Bar Hebraeus*, I, s. 195; Türk. terc. 292. Bu teşhis biraz erken görünüyor. Asıl geçiş, biraz aşağıda anlatacağımız gibi, *Selçuk*'un *Sâmânîler*'in yardım davetini kabul ettiği zaman olacaktır.

İşte S e l ç u k maiyeti ile birlikte böyle bir muhite gelmişti. Emri altında 100 atlı vardı. Demek ki, onun savaş kudreti bundan ibaretti. Servetine gelince, bir miktar attan başka, 1500 deve, 50.000 koyundan ibaret bulunuyordu¹. Buna göre, denebilir ki, S e l ç u k'un başında bulunduğu O ğ u z kitlesi, büyükçe bir göçebe köyü kadardı. Maiyeti ve serveti hakkında verdiğimiz bu kısa bilginin bir kaç bakımdan büyük önemi vardır: 1) Maiyeti, miktar bakımından pek yetersizdir. 2) Fakirdir². 3) S e l ç u k sadece devlet teşkilâtında vazifeli ricâlden olup, ayrıca şahsına bağlı bir kabilenin veya b o y'un reisi değildir. Zira, o aynı zamanda bir kabilenin irsî reisi olsaydı, kabile ananelerine göre teşkilâtlandırılmış çok daha kalabalık bir kitleye sahip bulunması icap ederdi. Bu takdirde maddî imkânları da tabîî çok daha fazla olurdu.

Vardığımız bu neticeler, ileride, S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun nasıl kurulduğunu izah ederken çok işimize yarayacaktır.

¹ Bk. M î r h â n d, IV. 72; C. C a h e n, *Le Malik nâ me h*, s. 43. Burada 50.000 deve, 5000 koyun olarak gösterilmekte ise de, tertip hatası neticesinde bu hale geldiği meydandadır. B a r H e b r a e u s (bk. *a y n. y e r.*), miktar vermiyor. Sadece büyük miktarlarda at, deve, koyun ve öküzleriyle birlikte kaçtığından bahsetmektedir. B a r H e b r a e u s, S e l ç u k'un malik olduğu servete öküzleri de ilâve ediyor ki, kabul etmemek için hiç bir sebep yoktur.

Esasen, İ b n F a d l â n'dan öğrendiğimize göre, O ğ u z T ü r k l e r i daha islâm ülkeleri dışında, kendi ülkelerinde bulundukları sırada islâmlıkla yakından temasa gelmişler, islâmlığın tesiri altında kalmışlardır. O kadar ki, İ b n F a d l â n onların millî bir dine sahip olduklarının farkına bile varamamıştır (bk. İ b n F a d l â n, metin: 10; Alm. terc. 19; Türk. terc. 62). Karşılıklı ticarî münasebetler neticesinde hasil olan bu durum tesirini göstermiş, msl. bazı reisler (K ü ç ü k y ı n a l) islâmlığı kabul etmiştir. Fakat, kendisine «islâm olursan, reisimiz olamazsın» dediği için islâm dinini terketmiştir. (bk. İ b n F a d l â n, metin: 13; Alm. terc. 25; Türk. terc. 64). Bu son misal iki bakımdan mühimdir: 1. Islâmlığın tesirinin hududunu göstermesi bakımından bu misal mânalıdır. Demek ki, Islâmlık anayurtta O ğ u z l a r üzerinde, henüz kimsenin hele reislerin geçmesini temin edecek kadar müessir değildir. 2. S e l ç u k'un veya babası D u k a k'ın, daha O ğ u z l a r ülkesinde iken müslüman olmalarının hiç mümkün olmadığını göstermesi bakımından mühimdir.

² İ b n F a d l â n'a göre, P e ç e n e k l e r pek fakirdi. Buna karşılık O ğ u z l a r çok zengindi. 10.000 atı ve 100.000 koyunu olan O ğ u z görmüş-tü (bk. İ b n F a d l â n, metin: 17; Alm. terc. 32; Türk. terc. 66).

Bu rakamlar ölçü olarak alınınca, S e l ç u k ve maiyetinin pek fakir kalacakları meydandadır.

Selçuk'un Müslüman Oluşu ve Bunun Mânası

Aile ve çocukları ile deve ve koyunlarıyla *Cend* şehri civarına gelen ve çadırlarını kuran *Selçuk*'un içinde bulunduğu muhitin tesirinde çabuk kaldığı anlaşıyor. Zira, bu bölgeye, bu gaza ve cihad bölgesine geldiği zaman, *Selçuk*'un yaptığı ilk iş Müslüman olmak olmuştur¹.

Bunun mânası büyüktür: Müslüman olan *Selçuk*, *Oğuzlar Devleti* ile siyasi münasebetini kesmiş olmakla kalmıyor, bir merhale daha ileri giderek, Müslüman olmayan bütün *Oğuz Türkleri*'yle her türlü münasebete son veriyor ve onlarla savaşmak, her müslüman gibi onun için de farz oluyor.

Selçuk'un müslüman oluş tarzı da dikkate değer: Bulundukları muhitin müslüman olduğunu gören *Selçuk* ve maiyeti aralarında istişarelerde bulunurlar ve müslüman olmağa karar verirler². Kararlarının dayandığı sebepler şunlardır: Onlar, içinde yaşamak arzusunda bulundukları memleket halkının dinine girmezler ve âdetlerine uymazlarsa kimse onlara iltifat etmez ve tecrit edilmiş küçük bir kavim olarak kalırlar³.

Bir çok bakımlardan dikkate şayan bu mucip sebeplerle müslüman olmağa karar veren *Selçuk*, o vilâyetin valisinin nezdine hususî bir adam (*kâsıd—ulak*) göndererek, buralara gelmekten maksadının müslüman olmak bulunduğunu izah etmiş ve kendisinden — *Oğuzlara* müslümanlık esaslarını öğretecek ileri gelen (*âyân*) «*fakih*»lerden birini göndermesini istemiştir⁴. Arzusu yerine getirilmiş ve *Selçuk* bütün maiyeti ile beraber müslüman olmuştur. Bu talepten memnun olan vali, *Selçuk*'a istenen adamlarla birlikte hediyeler bile göndermiştir⁵.

¹ Bk. *Mîrhând, ayn. yer.* Zira *Meliknâme*'yi en iyi şekilde aksettiren bu kaynak, onun *Cend* havalisine gelince müslüman olmak istediğinden bahsediyor. Öte yandan, bu *Oğuzlara*'nın müslüman olmasının islâm tarihi bakımından ifade ettiği mâna (islâm ülkelerinin genişlemesi, ve islâmın yeni müttefikler kazanması) hakkında bk. *W. Barthold, Dersleri*; 70; Alman, terc. s. 78.

² Bk. *Bar Hebraeus, I. 195; Türk. terc. s. 292-3.*

³ *Selçuk*'un, *Oğuzlar Devleti*'nde mevcudiyetinden bahsettiğimiz istişare müessesesine burada da riayet etmesi dikkate şayandır.

⁴ *Mîrhând, ayn. yer.*

⁵ *Bar Hebraeus, ayn. yer.*

Önce çözülmesi gereken nokta şudur : Bu vali kimdir? *C e n d* valisi midir? Yoksa *S â m â n o ğ u l l a r*’nın *u c* valisi midir? *C e n d O ğ u z l a r D e v l e t i*’nin hâkimiyeti altında bulunduğu için *S e l ç u k O ğ u z l a r*’ının bura valisinden kendilerini müslüman yapacak bir «Fakih» istemesi tuhaf olurdu. Sonra şehrin çoğunlukla müslüman olmasına rağmen, şüphesiz *O ğ u z l a r* hükümdarı tarafından tâyin edilen valisinin mutlaka müslüman olması icap etmezdi. Bu noktalar dikkate alınırsa *S e l ç u k*’un, *C e n d* valisine değil, *U c* valisine başvurduğu daha muhtemel görünüyor¹.

Verilen kısa bilgiden çıkan neticeleri tesbit edelim :

1 — Gördüğümüz gibi, kuvvetinin çok azlığına rağmen, *S e l ç u k* kendisini çok yüksek görmekte ve doğrudan valiye başvurmaktadır. Hattâ kendisi şahsen valinin nezdine gitmemekte, hususî bir adam göndermektedir. Bilindiği gibi, bu şekilde hareket, o zamanın hâkimiyet telâkkisine göre, *S e l ç u k*’un kendisini vali ile protokol bakımından eşit saydığına delâlet eder. Öte yandan, arzularını bir valiye hususî kurierlerle tebliğ etmesi, *S e l ç u k*’un daha şimdiden kendisini bir nevi hükümdar telâkki ettiğini gösterir.

2 — *S e l ç u k*’un kendisini nasıl gördüğünü ortaya koyan delillerden birisi de validen istediği din adamının vasfıdır. *S e l ç u k*, kendisine sıradan bir din adamının gönderilmesini istememektedir. Kendisine lâıyk olan din adamının, yani ileri gelen bir din adamının gönderilmesini istemektedir. Bunlar daha önce zikrettiklerimizle beraber ilk belirtilerdir. Bundan sonraki belirtilerini de sırası geldikçe göreceğiz.

3 — Buralara gelmekten maksadının müslüman olmak bulunduğu gelince, bu zemine ve şartlara göre söylenmiş bir sözdür. Hakikatte onun bu taraflara hâdiselerin zoruyla nasıl geldiğini gördük. Bu nokta, olsa olsa *S e l ç u k*’un yalnız iyi bir kumandan değil, —hal ve şartlara göre hareket etmesini bilen— aynı zamanda

¹ Bununla beraber *B a r H e b r a e u*’s’un ifadesinden, *S e l ç u k*’un *C e n d* vâlisine baş vurduğu anlaşılmaktadır. Bu takdirde karşımıza halledilmesi icap eden bir çok meseleler çıkmaktadır ki, malzeme noksanlığı dolayısıyla bunları, hattâ istidlâl yolu ile bile halle imkân yoktur.

iyi bir siyaset ve politika adamı olduğunu ilk defa gösterir ki, bu bakımdan belirtilmeğe değer.

4 — İşin asıl ilgi çeken tarafı, valinin, S e l ç u k'un bu talebine müsbet cevap vermesidir. Valinin müsbet cevap vermesini gerektiren mânevi âmillerin varlığını kabul ediyoruz. Fakat, top-raklarına sığınmış olan ve kaale alınamıyacak kadar küçük bir kuvvetin başında bulunan bu O ğ u z beğinin talebini red edebilir veya kendi derecesinde birine başvurmasını emredebilirdi.

Valinin S e l ç u k'un talebine müsbet cevap vermesi, S e l ç u k'un kendisi hakkındaki görüş ve telâkkilerinin bu vali tarafından, zımnen olsun, kabul edildiğini gösterir. Küçük kuvveti ile kıyas kabul etmiyecek kadar büyük işler başarmağa namzed bir şef olduğunu, müteakip hâdiseler gösterecektir. Fakat ortada herhangi bir icraatı olmadığı için ilk bakışta garip gelen ve sadece kendisine olan güvenini ve tasavvurlarını gösteren onun bu hareketlerini belirtmek müteakip hâdiselerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır sanırız.

S e l ç u k'un, G a z i l e r muhitine geldikten sonra bütün maiyeti ile birlikte müslüman olmasının, bir zamanlar hizmetinde bulunduğu O ğ u z l a r D e v l e t i ve umumiyetle ırkdaşları ile münasebeti bakımından ifade ettiği mânayı yukarıda belirtmeğe çalıştık. Bunun bizzat S e l ç u k ve maiyeti için ifade ettiği mâna ise şudur : Bütün maiyeti ile birlikte müslüman olan S e l ç u k, artık eski S e l ç u k değildir; yeni bir insan olmuştur; yeni vazifeleri vardır. İslâm camiasına katılmıştır. Üstelik içinde bulunduğu muhitin tabiî icabı olarak o bir mücahittir; bir g a z i d i r. Daha doğru tâbiriyle, g a z i l e r reisidir. G a z i l e r reisi olmak itibariyle en mühim vazifesi de — hangi ırktan olursa olsun — müslüman olmayanlarla mücadele etmektir. Onun yeni vasfının bahsettiğimiz tasavvurlarının gerçekleşmesinde ne dereceye kadar yardımcı olduğunu aşağıda göreceğiz. Yeni vasfının icaplarını yerine getirmek için S e l ç u k'un karşısına iyi bir fırsat çıkmıştır.

Selçuk'un Gazilik Hayatı

Müslüman olmasına rağmen, müslüman olmayan O ğ u z l a r D e v l e t i'ne tâbi bulunan C e n d şehrine yıllık vergi (haraç)yi,

bermutat, tahsil etmek üzere bu devletin bir tahsildarı (metinde el-çi) gelmiştir¹.

Bu hâdiseyi duyan S e l ç u k, müslümanların müşriklere (müslüman olmayanlara) vergi (*haraç*) vermesine «razı» olmadığını ilân etmiş ve vergi tahsiline gelen O ğ u z l a r D e v l e t i mü-messilleriyle savaş hazırlığına başlamıştır. Bu hareketinde başarı sağladığı takdirde, S e l ç u k, şüphesiz, hem kendisini kaçmağa mecbur eden O ğ u z l a r D e v l e t i hükümdarından intikam almış olacak, hem de g a z i l i k vasfının icabını yerine getirmiş bulunacaktır. Fakat şimdi içinde yaşadığı g a z i l e r muhiti, bu mücadelenin öteki cephesini, tabiidir ki, bilmemekte ve S e l ç u k'un bu mücadeleye sırf din gayretiyle giriştiğini sanmaktadır. Zaten, onun buralara hâdiselerin zoruyla nasıl geldiğini gizlemeğe, onun yerine zemin ve zamana uygun yeni sebepler ileri sürmeğe hususi bir dikkat gösterdiğini, yukarıda, gerek C e n d havalisine gelirken, gerek müslüman olması münasebetiyle U c valisine gönderdiği mesajda görmüştük.

S e l ç u k, mücadelesi için, gaza arzusunda bulunan u c T ü r k l e r i'ni etrafına toplamıştır². Görülüyor ki, S e l ç u k, böyle bir mücadele için maiyetini kâfi bulmamakta, içinde bulunduğu G a z i l e r muhitinden mücahidleri yardımına çağırmaktadır. Şu halde o bu hâdisi dolayısıyla yeni bir teşkilât meydana getirmek veya mevcut teşkilâtı genişletmeğe çalışmak lüzumunu duymuştur. S e l

¹ M î r h â n d, a y n. y e r. Metinden anlaşıldığına göre, S e l ç u k'dan da vergi istenmiştir. Çünkü bunu duyunca onun (herhalde vergi vermekten) «istinkâf» ettiğinden bahsedilmektedir. Eğer bu kelimeyi C e n d'den vergi tahsilini «reddettiği» şeklinde kabul edersek, bu takdirde S e l ç u k'un O ğ u z D e v l e t i mü-messillerinin C e n d'e gelişlerinden nasıl haberdar olduğu meselesinin halli icabet-mektedir; S e l ç u k haberdar mı edilmiştir? Yoksa, şu veya bu vasıta ile kendisi mi öğrenmiştir?

² M î r h â n d, a y n. y e r. :

بتهیه اسباب مقاتله اشتغال نموده و ترکان انحدود که میل بقز (و) داشتند
Metinde بقز (be-Guz) şeklinde geçiyorsa da, yanlılığı meydandadır. Çünkü S e l ç u k O ğ u z l a r'dan olduğu gibi, kendilerine karşı mücadele edilen kimseler de O ğ u z l a r'dandır. Bu itibarla metin «O ğ u z l a r a temayülü olan o bölge T ü r k l e r i'ni topladı» şeklinde tercüme etmedik.

ç u k burada karşımıza hem müteşebbis, hem de teşkilâtçı olarak çıkmakta, gelecekteki ordusunun esasını teşkil edecek olan askerî nüveyi kurmak için, lâzım olan elemanı U c T ü r k l e r i g a z i l e r i arasından güçlük çekmeden sağlamaktadır.

Onun başarılı bir müteşebbis ve teşkilâtçı olduğu, C e n d valisi ile halkının para ve asker yardımında bulunmasından anlaşılıyor¹. Yalnız C e n d valisi ile halkının bu yardımı ne zaman yaptığı, yani tahsildarları C e n d'den kovmak için mi, yoksa, tahsildarlarının kovulması üzerine C e n d'e ordu göndermeğe mecbur kalan O ğ u z l a r D e v l e t i hükümdarına karşı mı yaptığı hakkında elimizde sarih deliller yoktur. Bununla beraber, vergi tahsiline ne kadar büyük bir muhafız kıtası ile gelmiş olurlarsa olsunlar, O ğ u z l a r D e v l e t i temsilcilerini şehirden kovmak için bu kadar geniş hazırlıklar yapmağa lüzum ve zaruret olmadığı meydandadır. Bu itibarla biz C e n d'den vergi almağa gelen tahsildarları kovmakla başlayan ve C e n d'le havalisinin O ğ u z l a r D e v l e t i hâkimiyetinden çıkmasıyle neticelenen askerî harekâtın, S e l ç u k'la bir zamanlar kumandanı bulunduğu O ğ u z l a r D e v l e t i ordusu arasında bir sıra savaşlara sebep olduğu kanaatindeyiz. Zira tahsildar kovmak hâdisesi, göreceğimiz gibi, ne O ğ u z l a r D e v l e t i ile S e l ç u k ve soyunun arasında amansız bir kinin doğması sebebinin, ne de S e l ç u k'un bu hâdiseden sonra geniş bir şöhrete sahip olması sebebinin izaha kâfi gelir.

Bu arada (yani bu mücadeleler sırasında) düşmanları (*muâni-dân*); fırsattan faydalananarak, S e l ç u k'un develerini otlaktan sürmüşlerdir. Bunu haber alan S e l ç u k bir «yiğit grubu» ile onları takibe koyulmuştur. Yapılan hücumun şiddetini anlayan «muhalifler» develeri bırakarak, kaçıktan başka çare bulamamışlardır. Kaynağın tabiri ile, S e l ç u k, «muzaffer ve mansur yurduna» dönmüştür².

Verdiğimiz bu izahattan anlaşılıyor ki, S e l ç u k O ğ u z l a r D e v l e t i'nin tahsildarını C e n d'den kovmuş ve bu müslüman sitesinin müslüman olmayan bir devlete vergi vermesine mâ-

¹ Bk. a y n. y e r.

² Bk. M î r h â n d, IV, 72.

ni olmuş, fakat bu yüzden açılan savaşta veya savaşlar silsilesinde hiçbir taraf kesin netice alamamıştır. Yani ne Oğuzlar Devleti, Selçuk'u bertaraf edebilmiş, ne de Selçuk, Oğuzlar Devleti'ni ortadan kaldıracıkmıştır. Zira, kaynaklarımızın Selçuk'un sadece çalınan develerini kurtarması münasebetiyle «muzaffer ve mansur» döndüğünü ifade etmelerini bundan başka türlü yorumlamağa imkân yoktur. Böyle küçük bir hâdisede, sadece develerini kurtardığı için, başarısından bahseden aynı kaynağın, eğer Selçuk Oğuzlar Devleti ordusuna ufak çapta bir zafer kazanmış olsaydı, aynı şekilde başarısını zikretmemesi imkânsızdı.

Develeri çalanların kim olduğunu bilemıyoruz. Bunların Selçuk'un mücadele halinde bulunduğu Oğuzlar'dan olmaları mümkün olduğu gibi, aynı Selçuk'un meşguliyetinden faydalanan herhangi bir çete grubu olması da mümkündür.

Bununla beraber, Selçuk'un hâkimiyetinin yalnız Cend ve havalisine inhisar etmediği, bazı şehirleri fethettiği görünüyor¹.

Bu hâdiseler, Selçuk'un şöhretinin uzak - yakın ülkelere yayılmasına kâfi geldi.

Bunun neticelerinden biri, Türkistan halkının akın akın onun «dergâh»ına gelmeleri oldu. Söylemeğe hacet yoktur ki, gelen kimseleri, gerek miktar bakımından gerekse, geldikleri yerlerin genişliği bakımından daha önceki gelenlerle mukayeseye imkân yoktu. Şimdiki gelenler, hem daha çoktu, hem de daha uzak ülkelerden geliyorlardı.

Bundan başka arada şu büyük fark da vardı: Müslüman Selçuk, Müslüman Cend şehrini «kâfir» Oğuzlar Devleti'n'e vergi vermekten kurtarmak için harekete geçtiği zaman, gördüğümüz gibi, asker toplamağa teşebbüs eden bizzat Selçuk'tu. Halbuki şimdi, onun şöhretini duyan Türk gazileri, ken-

¹ Msl. Bk. W. Barthold, *Turkestân, 177-8 Belâc ve Berûket* şehirlerini fethetmişlerdi; ayrıca bk. Cemal Karşı, nşr. W. Barthold, (*Turkestân, I*) s. 135.

diliklerinden onun hizmetine koşuyorlardı¹. S e l ç u k'un eleman bulmak üzere herhangi şekilde teşebbüse geçmesine artık lüzum yoktu.

S e l ç u k'un şöhretinin hududu nerelere kadar uzanıyordu?

Onun büyük bir şöhret kazanmasının diğer neticesini söylersek, bu suale kendiliğinden cevap verilmiş olacaktır : S e l ç u k'un şöhreti, o zamanın büyük devletleri tarafından duyulup takdir edilecek kadar büyümüş ve yayılmıştı. Bunlardan S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i (874-999), aşağıda ayrıca izah edeceğimiz şekilde, kendi hâkimiyet sahasına tecavüz eden başka bir devlete, K a r a h a n l ı l a r D e v l e t i'ne (takr. 932 - 1212) karşı onun yardımından faydalanmak istiyordu. Görülüyor ki, S e l ç u k, ilk defa olarak devletlerarası siyasî hayata karışacak kadar kuvvetleniyor ve bunun neticesi olarak da devletlerarası münasebetlerde kendisine rol oynaması teklif ediliyor. Onun bu teklifi tereddütsüz kabul etmesi, kuvvetinin ve kendine güveninin derecesi hakkında bize de bir fikir verebilir. Bu, aynı zamanda şöhretinin sebepsiz yere yayılmadığını da gösterir.

Devletlerarası siyasî münasebetlere karışmasının delâlet ettiği mânâyı şöyle tesbit edebiliriz :

1 — S e l ç u k, mahallî bir u c beyi olmaktan çıkmış, zamanın büyük devletleri tarafından bilinen, tanınan ve takdir edilen bir şahsiyet olmuştur.

2 — S e l ç u k artık yönü islâm ülkelerinin dışına doğru olan bir u c b e y i değildir.

3 — Bilâkis o, zamanın Devletlerarası münasebetlerinde rol oynayan bir kuvvet haline gelmiştir.

4 — Bu itibarla artık onun yönü, islâm ülkeleri dışına doğru olmayıp, daha ziyade İslâm ülkeleri içine doğrudur.

5 — S e l ç u k çok kuvvetlenmiştir. Başka bir devletin ondan yardım istemesi başka türlü yorumlanamaz.

¹ Eski bir T ü r k ananesine göre, her hangi bir yerde bir T ü r k beyinin, büyük muvaffakiyetler göstererek parlamağa başladığını gören diğer T ü r k l e r tek tek veya hattâ kabile halinde onun nezdine gelirlerdi. Bu hususta bk. F. K ö p r ü l ü , a d . g e ç . e s e r .

6 — S e l ç u k, başka bir devlet tarafından siyasi kuvvet olarak tanınmıştır.

Görülüyor ki, bu hâdisе, S e l ç u k'un ve ailesinin hayatında bir dönüm noktasıdır. Bu hükmü, S e l ç u k'un aldığı bu önemli karar neticesinde hâdiselerin o anda aldığı yöne ve kazandığı öneme göre veriyoruz. S e l ç u k'un, o zamanın Devletlerarası siyasi münasebelterine karışması veya karıştırılması suretiyle husule gelecek olan müstakbel neticeler gözönünde tutularak hüküm vermek icap ederse, denebilir ki, bu hâdisе münasebetiyle S e l ç u k'un verdiği bu karar yalnız onun ve başında bulunduğu T ü r k G a z i l e r i'nin hayatında bir dönüm noktası değildir; göreğimiz gibi, bütün T ü r k l ü ğ ü n tarihinde de bir dönüm noktasıdır.

Hâdisе S e l ç u k'la emrindeki T ü r k l e r'in de dahil bulundukları İslâm topluluğu bakımından ele alınınca, S e l ç u k'un ve T ü r k l ü ğ ü n geleceği gözönünde tutularak varılan bu neticeden farklı bir neticeye ulaşılacağını unutmamak lâzımdır. Gerçekten, hâdiseyi vukuu ânında dikkate alırsak, S e l ç u k'un bu hareketinin İslâmlığın pek lehine telâkki edilemeyeceği bir gerçektir. Hattâ yeni girdiği İslâm dinini yayacak yerde, vazifesini yarı yolda bırakarak kuvvetini bu bakımdan verimsiz sahalarda sarfetmesi, S e l ç u k'un müslüman olduktan sonra büyük bir gayretle sarıldığını gördüğümüz bu dine, bilerek veya bilmiyerek, ihaneti şeklinde bile telâkki etmek mümkündür¹. Fakat bu meselede de ilerideki neticeleri gözönünde tutularak hüküm vermek icap ederse, bu cephe değişikliğinin, T ü r k l ü ğ ü n olduğu kadar bu sayede büyük tehlikelerden kurtulan İslâmlığın da hayrına olduğu müşahe-
de edilir ki, bu hususları ileride, sırası gelince ele alacağız.

¹ İslâmların yeni müslüman olan O ğ u z l a r'la K a r l u k l a r'ın şahsında yeni müttefikler buldukları telâkkisine sahip bulunmaları, halbuki bu T ü r k l e r'in müslüman olduktan sonra takip ettikleri siyaset ve bunun doğurduğu hayal kırıklığı hakkında bk. W. B a r t h o l d, *D e r s l e r*, 70; Alm. terc., 78.

Öte yandan, S e l ç u k'un bir T ü r k D e v l e t i'ne karşı S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin yardım davetini kabul etmeleri hadiselerin cereyanı ânında T ü r k l ü k bakımından S e l ç u k'a iyi not verdimese gerekir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM DÜNYASI İÇİNDE SELÇUKLULAR

I

SELÇUKLULARIN İSLÂM DÜNYASINA GEÇMELERİ VE DEVLETLER ARASI SİYASÎ HÂDİSELERE KARIŞMALARI

1. SELÇUKLULAR'IN SİYASÎ BİR KUVVET OLMALARI

Selçuk'un Cend'deki Hayatının Hukukî Mânası

Verdiğimiz izahattan anlaşılmıştır ki, S e l ç u k şimdiye kadar ne tam mânasiyle İslâm ülkelerine girmiş bulunuyordu, ne de tamamiyle O ğ u z l a r D e v l e t i hâkimiyeti altında idi. O, hukukî bakımdan henüz O ğ u z l a r D e v l e t i ile -hiç olmazsa başlangıçta- fiili bağıını kesmiş sayılamazdı. Zira hiç olmazsa nazari olarak onun hâkimiyeti altında bulunan topraklar üzerinde gelip yerleşmişti. Bu itibarla müslüman olmasına ve u c bekçisi bir g a z i sıfatıyla onlara karşı savaşmasına ve O ğ u z l a r D e v l e t i'nin buradaki hâkimiyetine son vermesine rağmen, tamamiyle İslâm dünyasının içine girmiş de sayılamazdı. Şu halde, S e l ç u k'un bu hâdisenin oluşuna kadar geçen hayatı onun için geçiş devresi olarak kabul edilebilir.

Bundan sonra da bir müddet daha C e n d havalisinde yaşamasına rağmen S â m â n i l e r D e v l e t i tarafından yapılan bu daveti müteakip, S e l ç u k'un artık tamamiyle İslâm dünyasına geçmiş sayılabileceği meydandadır. O halde, bir kaynağımızın dediği gibi ¹, onun ancak şimdi T u r a n'dan İ r a n'a geçtiği veya geç-

¹ Bk. B a r H e b r a e u s, a y n. y e r; Türk. terc. a y n. y e r.

meğe başladığı söylenebilir. İşte, S e l ç u k'un, davet üzerine, o zamanın devletler ve milletlerarası hâdiselerine karışmasının bir mânası da budur.

Görülüyor ki, bizzat S e l ç u k'un, başında bulunduğu S e l ç u k l u ailesinin C e n d'de şimdiye kadar geçen hayatı ile bundan sonra aynı S e l ç u k'un ölümüne kadar geçen hayatı birbirinden tamamıyla denebilecek kadar farklıdır. Bu itibarla biz, ailenin bu zamana kadar geçen hayatını Müslüman olmayan Türk dünyasından İslâm dünyasına bir geçiş devresi olarak kabul ediyoruz.

Selçuklu Ailesi ve Faaliyetleri

S e l ç u k'un kuvvet kaynağını, çoğunlukla şöhretini duyarak koşup gelen Müslüman T ü r k l e r; bilhassa O ğ u z T ü r k l e r i teşkil ediyordu. U c'da müslüman olmayan T ü r k l e r e karşı yaptıkları savaşlar neticesinde S e l ç u k ve emrindeki Türkler zengin olmuşlardı; müreffeh bir hayat sürüyorlardı¹.

Öte yandan, bizzat S e l ç u k l u ailesi süratle artıyordu². Şu halde, S e l ç u k'un kuvvetini besleyen — biri dışarıdan, diğeri içeriden olmak üzere — iki kaynak vardı.

Bu kuvvetin nasıl teşkilâtlanmış olduğu hakkında fazla bilgimiz yoktur. Fakat öyle görünüyor ki, S e l ç u k'un başında bulunduğu bu kitle eski kabile ananelerine göre teşkilâtlanmış (sağ kol, sol kol) gevşek bir kabile birliği olmaktan ziyade, G a z i l i k ruhunun birbirine ve şeflerine yaklaştırdığı kaynaşmış bir kitle idi. Şu halde eski kabile ananeleri, yeni hayat şartlarının tesiriyle kırılmış, âdeta bir milletin, S e l ç u k l u m i l l e t i'nin esası kurulmuştu. Bunun en açık delili, bu zamanda olsun, daha sonraki zamanlarda olsun, gerek kabilelerden ve kabile şeflerinden bahsedilmemesi ve gerekse S e l ç u k ile oğullarının kabile reisleri olduklarını imâ eden herhangi bir bilgiye sahip olmamamızdır. Zaten gerek S e l ç u k'un, gerekse babası D u k a k'ın hiçbir zaman irsî kabile reisleri olmadıklarını gördük. Bütün uğraşmalara rağmen, bilhassa kabile anane ve teşkilâtına bağlı yeni grupların katılmaları yüzünden hiçbir zaman tam mâ-

¹ Bk. B a r H e b r a e u s, I, 196; Türk. terc. 293. (M e l i k n â m e'den naklen).

² Bk. a y n. y e r l e r.

nasiyle gerçekleştirilememekle beraber, B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun kuruluşunun anlaşılmasını kolaylaştıran bu nokta hakkında türlü vesilelerle de ileride bilgi vereceğiz.

S e l ç u k'un dört oğlu vardı¹. Bunlardan birisi daha küçük yaşta iken ölmüştür². Ötekiler, yaş sırasına göre, M i k â i l, İ s r a i l ve M u s a adlarını taşıyorlardı³.

S e l ç u k'un en büyük oğlu M i k â i l, bir kaynağımızın bildirdiğine göre, müslüman T ü r k ükelerinden birinde yaptığı bir

¹ S e l ç u k'un, daha memleketini terketmeden evvel mi; yoksa, C e n d havalisine geldikten sonra mı evlendiğini bilmiyoruz. Yalnız elimizde bulunan muahhar bir kaynağın «T a r i h-i B â ğ d a d»dan naklen bildirdiğine göre, S e l ç u k, «Türkmen hükümdarları»ndan (m ü l l ü k u'l- T ü r k m â n) birinin kızı ile evlenmiştir. Bu hükümdarın adı kaynakta میکر veya یکر Han şeklinde geçiyor. Bu kelimeleri «Y e g e n (deve) Han şeklinde okumak mümkün olursa, bu takdirde S e l ç u k'un C e n d havalisine geldikten sonra K a r a h a n l ı soyundan bir prensin kızı ile evlendiği ileri sürülebilirdi. Fakat aynı kaynağa göre, aynı hükümdarın diğer bir adı «T o k u z Tigin» idi. Bu takdirde meselenin halli biraz daha güçleşmektedir.

Hele aynı kaynaktan, bu evlenme hadisesi S e b ü k T e k i n o ğ l u M a h m u d (997 - 1030) zamanında vuku bulduğu öğrenildikten sonra hadisenin doğruluğu hususundaki şüphe büsbütün artmaktadır. Zira kronoloji bakımından kabule imkân yoktur. Meğer ki M a h m u d'un zamanında vuku bulduğu hakkındaki kısım yanlış bulunsun... (Bk. D e v â d â r î, K e n z ü'd-D ü r e r, Saray, Ahmet III. Ktbh. No. 2932, IV, 99b.) Aynı kaynağa göre, S e l ç u k'un bir han kızı ile evlenmesi S e l ç u k'un prestijini çok arttırmış ve T ü r k m e n yiğitleri onun hizmetine dönmüşlerdir.

Görülüyor ki, bu kaynağın verdiği bilgiye güvenilebilseydik bir çok meselelerin anlaşılması çok daha kolaylaşmış olacaktı. Öyle görünüyor ki, bu kaynak A r s l a n ile babası S e l ç u k'u karıştırmış bulunmaktadır. Zira A r s l a n'm bir K a r a h a n l ı prensesi ile evlendiğini aşağıda göreceğiz.

² E b u'l-A'l â A h v a l'a istinaden bilgi veren H a m d u' l l a h K a z v î'nî'ye göre (bk. s. 434) bu çocuğun adı Y u n u s idi. Z a m b a u r eserine bu adı ilâve etmiştir (bk. G e n e a l o ğ i e, tablo). Ayrıca bk. Ş e b â n k â r e î, M e c m a u'l-E n s â b i, 192 a.

³ Y a b g u kelimesinin A r s l a n'un unvanı olduğunun farkına varamıyan B a r H e b r e a u s, bu kelimeyi S e l ç u k'un oğullarından birinin adı sanmıştır (Bk. a y n. y e r l e r). S e l ç u k'un oğulları için şimdi bk. O s m a n T u r a n, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 49.

Ermeni kaynaklarına göre S e l ç u k l u l a r hakkında şimdi bk. D. K. K o u y m j i a n, M xit'ar (Mekhithar) of Ani on the Rise of the Seljuqs, Revue des Etudes Arméniens, VI (1969), s. 331 - 353.

savaşta bizzat hücumla geçmiş ve şehid düşmüştür¹. Demek ki o, gaza yolunda ölmüştür. Bundan anlaşıldığına göre, savaş C e n d hudutları dışında olmuştur. Şu halde bir taarruz savaşı karşısındayız. M i k â i l'in yaptığı savaşa diğer kardeşlerinin katılıp katılmadıkları hakkında bilgimiz yoktur. Ayrıca bahis konusu edeceğimiz gibi, daha sonra İ s r a i l'in, S â m â n o ğ u l l a r ı'na yaptığı yardıma diğer kardeşlerin katılmamaları da gösteriyor ki, S e l ç u k ihtiyarlayarak fiili şeflikten, herhalde kendi arzusu ile, çekildikten sonra S e l ç u k l u ailesinin reisi M i k â i l olmuştur. Her kardeşin ayrı ayrı sahalarda savaştıkları ihtimali düşünülse bile, verdiğimiz bu hüküm değerini kaybetmez. Bunun en büyük delili, babalarının ölümü üzerine yetim kalan oğulları T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'e dedeleri S e l ç u k'un gösterdiği hususî ihtimam ve dikkattir. Gerçekten, S e l ç u k onları ileride lider olacak şekilde yetiştiriyordu. Bu hususta aşağıda da bilgi vereceğiz.

M i k â i l'in unvanının ne olduğunu, yani daha sonra İ s r a i l'in yaptığı gibi, Y a b g u unvanını alıp almadığını bilmiyoruz. Ölüm tarihine gelince, bu, oğlu T u ğ r u l B e y'in doğum tarihi olan 987² den önce olamayacağı gibi, İ s r a i l'in K a r a h a n l ı l a r a karşı S â m â n o ğ u l l a r ı'na yardım ettiği tarih olan 992 den sonra da olamaz³. Zira M i k â i l bu tarihte sağ bulunmuş olsaydı, aile âzası arasında herhangi bir dargınlık bulunmadığına ve İ s r a i l babası S e l ç u k'un emriyle gittiğine göre, İ s r a i l'in yerine onun gönderileceği muhakkaktı.

2. ARSLAN'IN SELÇUKLU AİLESİ REİSİ OLMASI VE SELÇUK'UN ÖLÜMÜ

M i k â i l'in ölümünden sonra ailenin fiili reisliğini İ s r a i l'in (Türkçe adıyla A r s l a n'm) aldığı veya aşağıda ileri süreceği-

¹ Bk. İ b n ü l-E s i r, IX. 322. M î r h â n d, IV, 72. Bu son kaynak M i k â i l'in 992 den sonra öldüğünü yazıyor. Ona göre K a r a h a n l ı hükümdarının kaçışından sonra bir kalenin kuşatılması sırasında ölmüştür ki, yanlışlığı meydandadır. S a d r ü d d i n N i ş â b û r î, M i k â i l ile İ s r a i l'i karıştırmakta olup İ s r a i l'in rollerini ona atfetmektedir. Şu halde M i k â i l'in ölümünden haberdar değildir (bk. A h b â r, s. 2; T. terc. s. 2).

² Bk. M ü k r i m i n H a l i l Y ı n a n ç, Türk. İ. A. Ç a ğ r ı m a d e s i.

³ Bu hususta aşağıya bakınız.

miz sebeplerle — zayıf bir ihtimal olmakla beraber — S e l ç u k tarafından bu makamın ona tevcih edildiği anlaşıyor : Bunun en açık delili, onun bir unvan, hem de babasının taşıdığı S u b a ş ı unvanından bir kaç derece daha üstün unvan taşımağa başlaması ve S e l ç u k l u kuvvetlerinin başında S â m â n l ı l a r'ın yardımına onun gitmiş olmasıdır. Onun taşıdığı «Y a b g u» unvanının, şahsı bakımından olduğu kadar, aile reisliği S e l ç u k tarafından kabul edilmiş ise, başında bulunduğu S e l ç u k l u ailesi için de bir mânası vardır : Ölümüne kadar asıl adı olan S e l ç u k'a ek olarak S u b a ş ı unvanını taşıyan babası S e l ç u k'tan farklı ve bir kaç derece daha üstün «Y a b g u» unvanını alması, A r s l a n'ın bir devletin başında bulunması mânasına alınamazsa da, S e l ç u k l u ailesinin kuvvet derecesi ve seviyesi hakkında bir fikir verebilir.

S e l ç u k'un, üçüncü oğlu M u s a hakkında hemen hemen hiç bilgimiz yoktur. İ s r a i l'in, Gazneli S u l t a n M a h m u d tarafından tevkifinden ve ölümünden sonra ailenin hayatta olan en büyük üyesi olması itibarıyla «Y a b g u» unvanına tevarüs ettiğini aşağıda göreceğiz.

S e l ç u k l u ailesi hakkında verdiğimiz bilgiye son vermeden önce, bizzat S e l ç u k'dan da bahsedelim :

Öyle görünüyor ki, ihtiyar S e l ç u k, ailenin sevk ve idaresini evvelâ M i k â i l'e, o ölünce, diğer oğlu A r s l a n (İ s r a i l) a tevcih etmiştir, veya A r s l a n kendisi ailenin başına geçmiştir. S e l ç u k l u ailesinin reisi A r s l a n Y a b g u'nun, G a z n e hükümdarı M a h m u d tarafından hiyle ile tevkifini, S e l ç u k'un görüp görmediğini bilmiyoruz. Bildiğimiz katî bir şey varsa, o da, S e l ç u k'un 100 yaşında¹ veya 107 yaşında² öldüğüdür.

Acaba S e l ç u k ne zaman ölmüştü? Bunun için malûm unsur sadece ölürken kaç yaşında bulunduğundan ibarettir. Başka unsurların yardımıyla doğum ve ölüm yılını aşağı - yukarı tesbit etmek mümkün görünüyor.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Ç a ğ r ı ve T u ğ r u l B e y l e r'in doğduğu tarihlere (987 - 990) bakarak takribi de olsa bir ne-

¹ S a d r ü d - d î n N i ş â b û r î'ye göre. Bk. A y n. y e r,

² İ b n ü l - E s î r'e göre. Bk. a y n. y e r.

ticeye varmak imkânsız değildir. Gerçekten *M e l i k-n â m e*'den naklen bilgi veren kaynaklara dayanarak, *S e l ç u k*'un yetim kalan *T u ğ r u l B e y*'le *Ç a ğ r ı B e y*'i terbiye ettiğini ve yetiş-tirdiğini biliyoruz¹.

Öldüğü sırada bunların 10-13 er yaşlarında olduğunu kabul edersek, *S e l ç u k*'un 1007 yıllarında veya bir az sonra hayatı terk ettiğ-i anlaşılır.

Öldüğü sırada yaşı belli olduğuna göre, doğum yılını tâyin etmek şüphesiz çok daha kolaydır. Gerçekten, onun 900 yılları civarında dünyaya geldiğini kabul etmek mümkündür.

C e n d ve havalisinde bulundukları sırada *S e l ç u k*'un şah-sı ve ailesi hakkında verdiğimiz bilgiye son vermeden önce, ölüm ve doğum yıllarını halletmiş iken, *S e l ç u k*'un *C e n d* havalisine takriben hangi tarihlerde geldiği meselesine de temas edelim. Bu hususta bilinen tek unsur, *O ğ u z l a r D e v l e t*'i ni terke mecbur olduğu zaman *S e l ç u k*'un henüz genç bir delikanlı bulunduğudur. Buna göre, *S e l ç u k*, *O ğ u z l a r D e v l e t*'i ni terk ettiği zaman 25 yaşında olarak kabul edilirse, buralara 925 veya 930 da geldiğine, *O ğ u z l a r D e v l e t*'i ni terk ettiği zaman 30 yaşında bir kimse olarak kabul edilirse, 935 veya 940 yıllarında gelmiş olduğuna hükmolunabilir. İşte *S e l ç u k*'un ve ailesinin *C e n d* ve çevresinde yaşayışları sırasındaki faaliyetleri hakkında vereceğimiz bilgi bundan ibarettir. Burasını ne zaman terk ettikleri meselesini aşağıda göreceğiz. Şimdi onların güney yönünde yayılışlarını görelim.

3. TURAN'DAN İRAN'A GEÇİŞ

S e l ç u k'un emri altında bulunan *O ğ u z* kitlelerinin içten ve dıştan artışı neticesinde, *C e n d* ve çevresinin sürüleri için dar gelmeğe başladığını görüyoruz. Sürülerine otlak bulmak gayesiyle, gördüğümüz gibi, bir taraftan fetih suretiyle başka yönlerde arazisini genişletmeğe uğraşan *S e l ç u k*, bir taraftan da komşu büyük devletlerin müsaadesiyle bazı otlaklar elde etmeğe çalışıyordu. Bunda her iki tarafın da menfaati olduğu için, karşılıklı rıza esa-

¹ Msl. bk. *M î r h â n d*, a y n. y e r.

sına dayanan bir anlaşma ile S â m â n l ı D e v l e t i Selçuklu O ğ u z l a r ı'na B u h â r â yakınlarındaki N u r kasabasında sürülerini otlatma müsaadesi verdi (985 - 986) ¹. Bu müsaadeye karşılık, S e l ç u k l u O ğ u z l a r ı, S â m â n o ğ u l l a r ı sınırlarını, bu sınırların ötesinden gelecek diğer T ü r k istilâlarına karşı müdafaa vazifesini üzerlerine alacaklardı ².

Görülüyor ki, S a m a n o ğ u l l a r ı D e v l e t i ile S e l ç u k l u l a r birbirlerini oldukça erken tanımışlar ve münasebete girişmişlerdir. Fakat öyle görünüyor ki, N u r kasabasındaki otlaklardan faydalanan daha ziyade A r s l a n ve maiyeti idi. Zira, ister iç gelişme sebebiyle olsun, isterse S e l ç u k'un, kendisine hâlef tâyin ettiği M i k â i l'in ölümü ile oğulları T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'e hususî bir ihtimam göstermesi sebebiyle olsun, A r s l a n'ın şahsına bağlı O ğ u z kitleleriyle babası S e l ç u k'tan daha erken zamanlardan itibaren ayrı yaşadığı görünüyor.

Yine öyle görünüyor ki, M i k â i l'in ölümü üzerine ister istemez A r s l a n'm S e l ç u k l u ailesinin başına geçmesi «olup-birtisi»ni kabul etmiş bulunan S e l ç u k, büyüdükçe, yetim T u ğ r u l ve Ç a ğ r ı B e y'le r'de şeflik kabiliyetinin mevcut olduğunu görmüş, ihtiyarlığın da tesiriyle kanaatlerini değiştirmiş ve ailenin başına T u ğ r u l ile Ç a ğ r ı'yı geçirmek istemiş veya gerçekten geçirmiştir.

Elimizde kâfi delil bulunmadığı için kesin neticelere varamadığımız bu mesele hakkında verdiğimiz izahatı özetlersek diyebiliriz ki, S e l ç u k l u ailesi arasında ilk buhran daha S e l ç u k'un sağlığında başgöstermiştir. S e l ç u k'un meseleyi büyük oğlu M i k â i l'in çocukları T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y lehine halletmeğe karar vermesi, aile arasında bu sırada, yani S e l ç u k sağ bulunduğu sürece bir mücadelenin patlak vermesine sebep olmamışsa da, taraflardan A r s l a n'nin küskünlüğünü ve babası S e l ç u k'tan ayrı yaşamasını mucip olmuştur. Daha sonra ise, göre-

¹ H a m d u ' l l a h K a z v i n i, *T a r i h-i G ü z î d e*, 434.

² Bu ilk defa vuku bulmuyordu; gerek S â m â n O ğ u l l a r ı zamanında, gerekse daha önce aynı prensip tatbik ediliyordu. Hattâ aynı prensibin Ç i n'de bile tatbik edildiğini biliyoruz. Bu hususta msl. bk. A. v o n G a b a i n, *Steppe u. Stadı im Leben der eltesten Türken*, Der Islam, XXV (1949), 31 vdd.

ceğimiz gibi, aynı A r s l a n'ın esir düşmesi ve hapiste ölümü, Tu ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in, ailenin başına geçmeleri için meydanı boş bırakmıştır. Fakat A r s l a n'ın çocukları aile reisliğinin, babası dolayısıyla, kendilerine ait olduğu dâvasından hiçbir zaman vaz geçmemişlerdir ki, İmparatorluk yıkılmaya kadar devam eden bu iddianın bundan sonraki belirtilerini sırası geldikçe göreceğiz.

II

SELÇUKLULAR'IN MÂVERÂÜNNEHR'E İNİŞLERİ SIRASINDA ORTA VE YAKIN DOĞU'NUN SİYASÎ DURUMU

Şimdi, yukarıda türlü bakımlardan mâna ve öneminden bahsettiğimiz hâdiseyi, S e l ç u k'un o zamanın devletlerarası münasebetlerine katılması meselesini, ele almanın zamanı gelmiştir. Bu hâdisenin daha iyi anlaşılabilmesi için önce, bu sırada (X. asır sonlarında) Orta ve Yakın Doğuya hâkim devletlerden ve bunların birbirleriyle olan münasebetlerinden kısaca bahsedelim. Bu suretle şu veya bu devlet safında S e l ç u k l u l a r'ın da rol oynamaya başladığı bu devrin siyasî tablosunu meydana çıkarmaya çalışalım.

1. SELÇUKLULAR'IN MÂVERÂÜNNEHR'E İNİŞLERİ SIRASINDA ORTA VE YAKIN DOĞU DEVLETLERİ

Orta ve Yakın doğuda bu sırada, doğudan batıya doğru başlıca şu devletler bulunuyorlardı :

İslâmlığın doğu hududu üzerinde K a r a h a n l ı l a r (tak. 932 - takr. 1212) ¹. M â v e r â ü n n e h r ve H o r a s a n'da S a m a n o ğ u l l a r ı ² (874-999), bugünkü A f g a n i s t a n ile

¹ Bu devletin tarihi için şimdilik bk. O. P r i t s a k, İslam Ansiklopedisi K a r a h a n l ı l a r maddesi. Aynı maddenin bazı ilâvelerle Alm. tercümesi için bk. *Die Karachaniden*, Der İslam, XXXI, s. 17 - 68. Şimdi bk. Ç. E. B o s w o r t h, *İlek-khânids* mad., El²;

² Bu devlet için halen en iyi tedkik V. B a r t h o l d'undur. Bk. *Turkes-tan down to the Mongol Invasion*, indeks. Ayrıca bk. B. S p u l e r, *Iran in Früh-Islamischer Zeit*, 76 - 90; 107 - 111.

Bildiğimize göre, o zamandanberi bu devlet hakkında bu ayarda sağlam bir araştırma yapılmamıştır.

P a k i s t a n devletlerinin hâkim oldukları bölgelerde *G a z n e l i l e r* (962 - 1183) ¹, Batı *İ r a n* ve *İ r a k*'ta *B ü v e y h l i l e r* ² (932 - 1055)), *M ı s ı r* ve Suriye'de *F â t i m î l e r* ³ (910 - 1171). *Anadolu* ve *Balkan*'larda *B i z a n s* ⁴ (392 - 1453) devletleri. Bunlardan başka bir takım küçük devletler varsa da, o zamanın devletlerarası münasebetlerinde dikkate alınacak roller oynamadıkları için zikredilmemiştir.

S e l ç u k l u l a r, bilhassa imparatorluk kurulduktan sonra, bu devletlerin hemen hepsi ile siyasî münasebetlerde bulunacaklar, bir kısmını ortadan kaldıracaklar, bir kısmının arazisini az veya çok kendi ülkelerine katacaklar, bir kısmını da tâbilik statüsünü kabul etmek şartıyla, yerlerinde bırakacaklardır.

O zamanın siyasî hayatına hâkim olan bu altı devleti etnik bakımdan bir tasnife tabi tutarsak şöyle bir netice ile karşılaşırız :

a. Bu devletlerden ikisi, (*K a r a h a n l ı l a r* ve *G a z n e l i l e r*) Türk,

¹ Bu devlet hakkında W. B a r t h o l d'un adı geçen eserinden başka bk. M. N a z ı m, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazne*, Cambridge, 1931. Halefi ve oğlu S u l t a n M e s u d zamanına kadar, S e l ç u k l u - G a z n e l i münasebetleri hakkında başlıca müracaat ettiğimiz tadjik budur. Şimdi bk. C. E. B o s w o r t h, *The Ghaznavids*, 27 - 98.

² Elde kâfi malzeme bulunmasına rağmen bu devlet hakkında henüz tatmin edici bir araştırma yapılmamıştır. Bu devletin mahiyeti ve başlıca meseleleri için şimdilik bk. V. M i n o r s k y, *La Domination Dailamites*, Paris 1932. ayrıca bk. K. V. Z e t t e r s t e e n, Eİ, *B u i d e s* maddesi; Türk. terc. İslâm Ansiklopedisi, *B ü v e y h l i l e r* maddesi. *B ü v e y h o ğ u l l a r ı* devri hakkında şimdi elimizde oldukça sağlam eserler vardır. Msl. bk. H. B u s s e, *Calif und Grosskönig. Die Buyiden im Iraq*, s. 17 - 127; M. K a b i r, *The Buyayhid Dynasty of Baghdad*, s. 1 - 115.

³ Bk. *E l - F a t i m i y y û n f i l - M ı s r a*; C. H. B e c k e r, *Beit-raege zur Geschichte Aegyptens unter dem Islam*, I. vd. Ayrıca bk. E. G r a f e, Eİ, *Fatimites*; Türk. terc. İsl. Ansiklopedisi, *F â t i m î l e r* maddesi. Şimdi bk. M. C a n a r d, Eİ², *Fatimids* mad. çok faydalı bir çalışmadır.

⁴ Bu devletin tarihi hakkında en iyi eser olarak bk. G. O s t r o g o r s k y, *Geschichte des Byzantinischen States*, München, 1952 s. 239 vdd. Çığ gibi gelişen Bizans tarihi araştırmaları için daha bir çok eser adı verilebilir. Msl. bk. *The Cambridge Medieval History*, IV. *Byzantine Empire*, Part I: *Byzantium and Its Neighbours*, s. 105 vdd.

b. İkisi İranlı (Sâmân oğulları ve Büveyhoğulları),

c. Birisi Arap (Fâtımîler);

d. Sonuncusu da (Bizans) Grek ırkındandır.

Sözkonusu devletler, yapı bakımından birbirlerinden farklıdır. Türk devletleri İslâm dünyasının doğu, Bizans ise batı sınırı üzerinde bulunmasına karşılık, ötekiler İslâm dünyasının ortasındadırlar.

Yine bu devletlerden bazıları millî devlet karakterini haizdirler. Yani idare eden kitle ile idare edilen halk umumiyetle aynı ırkdandırlar: Karahanlılar, Samanoğulları, Fâtımîler ve Bizans devletleri aşağı yukarı bu katagoriye girerler.

Öte yandan Gazneliler Devleti idare edilenler ile idare edenlerin ayrı ayrı ırktan olanlar zümresine girer.

Büveyhoğulları Devleti bu bakımdan her iki katagorinin ortasında yer alır: Hâkim olduğu sahalardaki halkın bir kısmı, Büveyhoğulları hanedanı ile aynı soydandır. Buna karşılık, Irak başka bir ırktan, çoğunlukla Arap ırkından halkla meskûndur.

Bu devletlerin din bakımından tasnifine gelince, bu altı devletten Bizans müstesna, ötekilerin hepsi de müslümandır. Fakat müslüman devletleri kendi aralarında iki kategoriye ayırmak lâzımdır: 1) Sünnî devletler (Sâmân oğulları, Karahanlılar, Gazneliler. 2) Şiî devletler (Büveyhoğulları ve Fâtımîler).

Birinci kategoriye giren devletler, Bağdat Abbâsî Halifeliği'ni meşrû halifelik olarak tanırırlar ve onun dinî ve mânevi otoritesini kabul ve müdafaa ederler.

Fâtımî Halifeliği ise bütün İslâm dünyasının Şiî olmasını dış siyasetinin esas prensibi olarak kabul etmiştir. Bu siyasetin kendisini nasıl açığa vurduğunu aşağıda göreceğiz.

Büveyhoğulları'nın durumu, burada da acaibtir: Hanedan Şiî akidesini kabul etmekle beraber, Bağdat Abbâsî Halifeliği'nin yerinde kalmasını devlet menfaatlerine da-

na uygun bulmuştur; yani S ü n n î bir siyaset takibine mecbur olmuştur.

Şu halde B ü v e y h o ğ u l l a r ı D e v l e t i istisna edilecek olursa, İ s l â m dünyası dinî bakımdan birbirine düşman iki gruba ayrılmış demektir.

B i z a n s D e v l e t i, söylemeğe hacet yoktur ki, hristiyanlığı resmî din olarak kabul etmiş ve yaymağa çalışmıştır. Hristiyanlık, kendisini M ı s ı r'dan ve S u r i y e'den atmış olan islamlığa düşmandır; imkân ve fırsat buldukça islâmlığa saldırmaktadır. Hristiyanlığı bayrak olarak kullanan B i z a n s'ın saldırışlarının bir mânası islâmlığı yıkmak ise, diğer bir mânası da İslâmların Kuzey A f r i k a ve S u r i y e'yi almalarını tanımamak demektir.

Görülüyor ki, bütün bu devletler muhtelif bakımlardan birbirlerinden farklıdır. Müsterek oldukları tek bir nokta vardır: Hemen bütün bu devletlerde askerî kadroları az veya çok ölçüde işgal edenler T ü r k l e r'dir. Bu, bilhassa İ s l â m devletlerinde bundan önce böyle olduğu gibi, bu zamanda da böyle idi. Bundan sonra da bütün İ s l â m dünyası T ü r k hegemonyasına geçinceye kadar, böyle devam edecektir.

Meselâ S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin hizmetinde çalışan T ü r k l e r bilhassa X. asrın ikinci yarısından itibaren o kadar nüfuz kazandılar ki, bu devlete hiç tereddüt etmeden bir T ü r k D e v l e t i denilebilirdi. Esasen G a z n e l i l e r D e v l e t i'ni kuran kimse, S â m â n o ğ u l l a r ı hizmetinde bulunmuş olan bir T ü r k generali idi.

Varlıklarının bu ilk başlangıç safhasında, S e l ç u k l u l a r, mahiyetlerinden bahsettiğimiz bu devletlerden sadece S â m â n o ğ u l l a r ı ve K a r a h a n l ı l a r devletleriyle, o da kendi teşebbüsleriyle değil, bunlardan birincinin ikinciye karşı yardıma çağırmasıyla siyasî ve askerî münasebete girişmişlerdir.

S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin doğu siyaseti, kendilerinden önceki devletlerin takip ettikleri siyasetten çok farklı idi. Daha önce müdafaa siyaseti takip edildiği halde, S â m â n o ğ u l l a r ı esas itibariyle, bir hücum siyaseti takip etmişler ve bazı T ü r k şehirlerini fethetmişlerdi.

Batıda da zaman zaman B ü v e y h o ğ u l l a r ı D e v l e t i ile mücadelede bulunan S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i, görünüşe göre, bu tarafta pek fazla başarı sağlayamamıştır. (R e y şehrine kadar fethetmişlerdi).

Başlıca Türk kumandanlarının hâkimiyeti ellerine geçirmek için mücadeleleri neticesinde içten zayıflayan S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'ne karşı, doğudan yeni bir T ü r k devleti taaruza geçtiği sırada şartlar yeni hücumu geçenin çok lehine görünüyordu.

İ r a n ve M â v e r â ü n n e h r hâkimiyeti için mücadele eden üç siyasî teşekkülden ikisi genç ve dinçtir. İhtiyar S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i bu iki genç devlete karşı varlığını koruyabilmek için her türlü çareye baş vurmak zorunda idi. Geriye kalan devletler hâdiselerin bu safhasında bizi doğrudan doğruya ilgilendirmiyorsa da, umumî tablonun tamam olması için kısaca onlardan da bahsedelim. Bunlardan B ü v e y h o ğ u l l a r ı D e v l e t i, hanedana dahil muhtelif prensler muhtelif coğrafî bölgelerde hüküm sürdüğünden eski kudretini ve merkeziyetçiliğini kaybetmişti.

İslâm dünyasının siyasî hâkimiyetini eline geçirmek için, dini, ideolojik bir kalkan olarak kullanan M ı s ı r F a t ı m î l e r D e v l e t i, bu haliyle aynı İ s l â m dünyasının iki safa ayrılması neticesini doğurmuştu. Onun İ s l â m dünyasını ele geçirmek için nasıl bir siyaset takip ettiğini aşağıda göreceğiz. Burada şu kadar söyleyelim ki, bu Ş i î devlet ile İ s l â m dünyasını dışarıdan yıkmaya uğraşan B i z a n s İ m p a r a t o r l u ğ u arasında —şüphesiz tatbik edilen metod değişmekle beraber— takip edilen gaye bakımından pek fark yoktu. Gerçekten, kısaca belirttiğimiz şekilde, İ s l â m dünyasının muhtelif siyasî teşekküller arasında parçalanmış bulunmasına karşılık, B i z a n s İ m p a r a t o r l u ğ u, başında bulunan hanedan sayesinde uzun tarihinin en kudretli devirlerinden birini yaşıyordu.

Görülüyor ki, İ s l â m dünyası, S ü n n î devletlerin birbirleriyle mücadelelerinden başka, içten F a t ı m î l e r D e v l e t i'nin, dıştan B i z a n s İ m p a r a t o r l u ğ u'nun taarruzlarıyla bu sırada tehlike içinde bulunuyordu.

Selçuklular bu sırada, dediğimiz gibi, bu devletlerden sadece ikisi ile; Sâ m â n o ğ u l l a r ı ve K a r a h a n l ı l a r D e v l e t l e r i y l e münasebet halinde bulunuyordu.

K a r a h a n l ı istilâsının arifesinde S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i, T ü r k generallerinin çıkardığı meselelerle meşguldü. Devlet bu generaller üzerinde otoritesini kurmakta büyük güçlüklerle uğruyordu. İstilâ arifesinde iki büyük T ü r k kumandanı mücadele halinde idi. 989 da ölen babasının yerine *s i p a h s â l â r* olan E b û A l i S i m c û r î, karşısında F a i k'i buldu. Merkez in F a i k'i tercih etmesi E b û A l i'nin silâha sarılmasına sebep oldu. F a i k yenilerek M e r v u'r - R û'da kaçarken E b û A l i, B u h â r â'ya gönderdiği elçi vasıtasıyla harekâtının sebebi ni izah ve itaatini arzetti. Hükümet ister istemez galibin itizarını kabul ederek, *A m u d e r y a*'nın cenubunda bulunan bütün vilâyetlerin valiliğini tasdik etti. Samanlı hükümdarı II. N u h (977 - 997)-dan *E m i r ü'l-ü m e r â* unvanını alan E b û A l i bu vilâyetlerde mutlak hâkim oldu. Ordusunun ihtiyaçlarını bahane ederek bütün devlet gelirlerini, hattâ hükümdarın şahsına ait emlâkin (*hazine- hassa emlâki*'nin) gelirini bile müsadere etti ¹.

Öte yandan, F a i k, S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'ni meşgul etmekte devam ediyordu ².

W. B a r t h o l d'un dediği gibi, fatih Karahanlı hükümdarlarının orduları doğu hudutlarından yaklaşırken S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i böylece tam bir karışıklık içinde idi ve kolay bir av oldu ³.

Nitekim, Karahanlı hükümdarı B u ğ r a H a n H a r u n ⁴ *M â v e r â ü n n e h i r*'de herhangi bir mukavemetle karşılaşmadı. Hükümetten memnun olmayan «D i h k a n l a r» (büyük arazi sahibi feodaller) da kendisini istilâya teşvik ediyorlardı. Bahis konu-

¹ W. B a r t h o l d, *T u r k e s t a n*, s. 253 - 4;

² Tafsîlât için bk. *a d. g e ç. e s e r*, s. 254.

³ Bk. *a y n. y e r*.

⁴ W. B a r t h o l d'a göre, babasının adı M u s a (bk. *a d. g e ç. e s e r*, s. 257) O. P r i t s a k'a göre ise, babasının adı S ü l e y m a n olup, M u s a amcasıdır (bk. *a d. g e ç. e s e r*, s. 254; Alm. terc. 26).

su ettiğimiz E b û A l i ise, onunla S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin taksimi hususunda gizli bir anlaşma yaptı. Buna göre, A m u d e r y a'nın güneyi E b û A l i'nin elinde kalacak; M â v e r â ü n n e h r de B u ğ r a H a n'ın işgaline terk edilecekti¹. Görülüyor ki, E b û A l i, hâkimiyetinin istilâcı tarafından tanınması karşılığında S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin yıkılmasına göz yumuyor. Buna karşılık istilâcı H a r u n, kendisine asıl mukavemeti gösterecek olan S â m â n l ı generalinin, metbûu lehine harekete geçmesini önlemiş oluyor.

İstilâcıyı yalnız, E b û A l i ve F a i k gibi âsi generaller ve D i h k a n l a r değil, aynı zamanda din adamları da iyi karşıladılar². Halkın da bu işgal karşısında sâkin kaldığı görünüyor.

S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin H a r u n'a karşı gönderdiği iki ordu birbiri arkasına mağlup oldu. Sonuncu gönderilen ordunun başında bu maksatla affedilmiş olan F a i k bulunuyordu; onun mahsus mağlup olduğu ileri sürülmüştür ki, mümkündür.

N u h payitahtı B u h â r â'yı terke mecbur oldu. B u ğ r a H a n şehri işgal etti (Mayıs 992)³.

Bu suretle, geçici de olsa, S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'ne son verilmiş oldu. Mağlûbiyeti ve devletinin sona erdiğini kabûl etmeyen S â m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı N u h, istilacıyı M â v e r â ü n n e h r'den sürüp çıkarmak için hazırlanırken⁴, B u ğ r a H a n hastalandı ve şehri terke mecbur oldu⁵.

¹ Bk. W. B a r t h o l d, *a y n. y e r.*

² Tafsîlât için bk. W. B a r t h o l d, *a d. g e ç. e s e r*, s. 258.

³ Bk. W. B a r t h o l d, 259.

⁴ N u h'un hazırlıkları hakkında bk. W. B a r t h o l d, 259-260. Bir taraftan kendisi ordu hazırlarken, bir taraftan da yardımcı arıyordu. F a i k'in müstevliye iltihak etmesine karşılık, önce hükümdarının yardım etmesi için yaptığı daveti reddeden E b u A l i, H a r u n'un durumunu kuvvetlendirdikten sonra aralarındaki anlaşmayı ihlâl etmesi üzerine S â m â n l ı hükümdarına yardımı şüphesiz, büyük imtiyazlar aldıktan sonra, kabul etti.

⁵ Bk. W. B a r t h o l d, *a d. g e ç. e s e r*, s. 260 (*S a â l i b î'ye istinaden*).

III

SELÇUKLULAR'IN MÂVERÂÜNNEHR'DE FAALİYETLERİ

1. SELÇUKLULARIN SÂMÂNOĞULLARI DEVLETİNE YARDIM ETMELERİ

İ l k Y a r d ı m

Bir kaynağımıza göre, bu çekilmenin sebebi şudur: H a r u n'un memleketin bâzı kısımlarını istilâ etmesi üzerine S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i hükümdarı (N u h), S e l ç u k'a elçi göndermiş ve ondan yardım istemiştir. S e l ç u k, oğlu A r s l a n'ın kumandasında adamlarından bir grubu onun yardımına göndermiştir. Bu suretle S â m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı, istilâcı B u ğ r a H a n H a r u n'a karşı kuvvetlenmiş ve onun kendisinden koparmış olduğu yerleri geri almıştır¹.

Esas konumuz bakımından gayet kıymetli olan bu bilginin tek noksanı, B u ğ r a H a n H a r u n'un işgal ettiği şehirlerin adlarının verilmemiş olmasıdır. Eğer bu noksanlık mazur görülecek olursa, verilen bu bilgiyi kabûl etmemek için hiçbir sebep yoktur. Zira, devletini kurtarmak için her çareye baş vuran ve bu arada büyük fedakârlık bahasına, sadakati şüpheli, E b û A l i gibi kumandanlara yardım etmesi için başvuran S â m â n o ğ u l l a r ı

¹ İ b n ü l - E s î r , IX, 322; U t b î - M e n î n î , 176. Farsça C u r f â z e k â n î terc. s. 98. Ayrıca bk. M î r h â n d , a d . g e ç . y e r . Bu son kaynak M e l i k n â m e'den nakilde bulunurken müstevli hükümdarı sadece İ l e k H a n unvanıyla zikretmek, öte yandan taarruza uğrayan S â m â n l ı hükümdarının İ b r a h i m adını taşıdığını söylemek suretiyle hâdiseyi daha da müphemleştirmektedir. Msl. İ b r a h i m adlı bir S â m â n l ı hükümdarı yoktur. (Bu hususta bk. C. C a h e n , M a l i k n â m e h , s. 44). Verdiği bilginin dikkate değer olan tarafı S â m â n l ı hükümdarını doğrudan S e l ç u k'a iltica etmiş gibi göstermesidir. S â m â n l ı hükümdarı II. N u h'un payitahtı B u h â r â n'ın B u ğ r a H a n tarafından işgalinden sonra çekildiği Â m u l şehri S e l ç u k'un elinde olsaydı, bu bilgiyi doğru olarak kabul etmemek için hiç bir sebep kalmazdı; fakat Â m u l şehrinin S e l ç u k'un elinde bulunup bulunmadığı hakkında bilgimiz olmadığı için bu hususta kesin bir şey söylemiyeceğiz. S â m â n l ı hükümdarının doğrudan S e l ç u k'a sığındığını kabul etmeye pek imkân olmadığı görünüyor. M e l i k - n â m e'den naklen bilgi veren M î r h â n d'un bu kaydı daha sonraki bir yardım hadisesi ile ilgilidir ki, bu hususta aşağıya bakınız.

Devleti hükümdarının, ne derece kuvvetlendiğinden ve şöhret sahibi olduğundan bahsettiğimiz Uç kumandanı Selçuk'tan yardım istemesi kadar tabii bir şey olamazdı.

Öyle görünüyor ki, Sâmân oğulları Devleti hükümdarının, Selçuklu Türkmenleri'ni kendi tarafına çektiğini öğrenen Buğra Han Harun, hastalığının da eklenmesiyle *Buhârâ'yı* terke mecbur olmuştur¹.

Selçuklu Türkmenleri'ni kendi tarafına çekmek için, Sâmân oğulları Devleti hükümdarının onlara neler vâdettiği hakkında kaynaklarımız bir şey söylemiyorlar. Fakat, bunu hâdisenin daha sonraki cereyanı bir dereceye kadar aydınlatıyor :

Buğra Han ordusu ile *Buhârâ'yı* terk ederken Türkmenler'in hücumuna uğramıştır. *Buhârâ* halkının da katıldığı bu hücumda Buğra Han ordusunun ardıcıları imha, ağırlıkları yağma edilmiştir².

Öyle görünüyor ki, ister Sâmân oğulları Devleti hükümdarı tarafından vâdedilmiş olsun, isterse bizzat Selçuklu Oğuzları kendiliklerinden düşünmüş olsunlar, Selçuklular bu harekete katılmağa iten başlıca âmil, ganimet elde etmek olmuştur. Yağmalarda bulunmak ve ganimet elde etmek ihtimalini Selçuklular'ın kendileri düşünmüşse, bu takdirde onları yardıma çağıran Sâmân oğulları Devleti hükümdarının bu Türklerle ayrıca menfaatler göstermiş olması icap eder. Fakat, gösterilen bu menfaatlerin neler olduğunu bilmiyoruz. Eğer bu bilgisizliğimiz kaynakların yetersizliğinden ileri geliyorsa, bu takdirde Sâmân oğulları Devleti hükümdarının Türklerle'e yardım ettikleri takdirde yağmalar sonunda büyük

¹ Buğra Han'ın çekilmesinde «Türkmen»lerin rolünü W. Barthold da kabûl ediyor (bk. *ayn. yer.*)

² *Utbî-Menînî*, 176 : Bk. W. Barthold, *ayn. yer.*

Farsça terc. s. 98; ... و راه اجتياز او بر منازل حشم غز بود. غز مان چند مرحله بر عقب او می رفتند و نفاضات لشکر را می کشتند و رحل و ثقل بتاراج می بردند...

servetler elde edeceklerini söylemesi ve bu suretle onları kendi tarafına çekmeğe ikna etmesi gerekir.

Her ne şekil ve suretle olursa olsun, Selçuklu Türkleri'nin yardımını sağlayabilmiş olması da gösteriyor ki, Sâmânî Devleti hükümdarı bu Selçuklu Türkleri'nin yardımını çok ucuza temin etmiştir. Zira, aynı Sâmânî Devleti hükümdarının, gördüğümüz üzere, fiilen yardım etmesine bile ihtiyaç ve lüzum kalmayan âsi Ebû Ali'ye neler verdiği göz önünde tutulacak olursa, bu hükme varmamak imkânsızdır. Öyle görünüyor ki, Selçuk, içine yeni girdiği bu âlemin iç şartlarını iyi bilmemektedir. Eğer bilseydi, devleti senelerce uğraştıran, üstelik istilâcı ile gizli bir anlaşma yapan âsi bir kumandanına büyük imtiyazlar ve rütbeler vermeğe mecbur olan Sâmânî Devleti hükümdarından, şüphesiz, çok fazla menfaatler koparabilirdi.

Selçuk'un yaptığı bu yardımın, bu istilâ hâdisesine mahsus geçici bir anlaşma neticesinde olduğu anlaşılıyor. Yani Selçuklu Türkmenleri'nin, Sâmânî Devleti'nin hizmetine daimi olarak girmeleri bahis konusu değildir. Bir kaynağa göre, bu yardımdan sonra Arslan, babası Selçuk'un yanına dönmüştür ki¹, aynı Sâmânî Devleti hükümdarının, ikinci yardım isteğinde Arslan'ı hâlâ Cend'de bulacağını aşağıda göreceğimizden, bu bilgiden şüphe edilemez.

Sâmânî Devleti hiç olmazsa Mâverâünneh'r'in bir parçası üzerinde hâkimiyetini yeniden kurduktan sonra, uğradığı iç güçlükler için², Sâmânî Devleti hükümdarının, Selçuk'a değil, başka birisine, vasal Gazneliler Devleti hükümdarı Sebük Tekin'e³

¹ Bk. İbn ü'l-Esir, IX. 322. Bu hususta aşağıya da bakınız.

² W. Barthold, *ad. geç. eser.*, s. 260. Buğra Han çekildikten sonra, Sâmânî devletine karşı mücadelesinde muvaffak olamayan Faik, Horasan'a, Ebu Ali'ye iltica etmiş ve merkeze karşı birleşmişlerdir. Görülüyor ki, Ebu Ali, Sâmânî hükümdarlığına vâdettiği yardımda samimî değildi.

³ Hayat ve faaliyeti için bk. M. Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, s. 28-33.

başvurması ¹ bizi bu hükmü vermeğe sevk ediyor. Sonradan başkalarının da katıldığı müttefik kuvvetler *H o r a s a n*'da *E b û A l i*'yi mağlup ettiler. *E b û A l i* ile *F a i k H o r a s a n*'ı terke ve *B ü v e y h o ğ u l l a r*'ının elinde bulunan *G u r g â n*'a çekilmeğe mecbur oldu. *H o r a s a n*'da yerini *S e b ü k t e k i n*'in oğlu *M a h m u d* aldı. *N i ş â p û r*'a yerleşen *M a h m u d* orada nizamı ve sükûnu temine çalışırken *S â m â n o ğ u l l a r*ı hükümdarı payitahtı *B u h â r â*'ya döndü ². Görülüyor ki, tâbi *G a z n e l i l e r D e v l e t i*'nin yardımı da *S â m â n o ğ u l l a r*ı *D e v l e t i n e* pahalıya mal olmuştur; *S e b ü k t e k i n*, *E b û A l i*'yi *H o r a s a n*'dan atmış, fakat kendisi yerleşmiştir. Bu sırada yeni bir *K a r a h a n lı* istilâsı oldu. *G a z n e l i S e b ü k T e k i n* ile *K a r a h a n lı l a r* arasında bir anlaşma ile neticelendi. Bu anlaşmaya göre, *K a t v a n* sahrası *S â m â n o ğ u l l a r*ı *D e v l e t i* ile *K a r a h a n lı l a r* arasında hududu teşkil ediyordu. *S e b ü k T e k i n*, *A m u d e r y a*'nın güneyindeki bütün vilâyetlerin sahibi olarak kalıyordu. Görülüyor ki, anlaşma, bir bakıma, payitaht *B u h â r â* etrafında küçük bir parça bırakıldıktan sonra *S â m â n o ğ u l l a r*ı *D e v l e t i* arazisinin istilâcı Türk hükümdarı ile kurtarıcı rolündeki *G a z n e l i T ü r k* hükümdarı arasında bölünmesi demektir ³. *F a i k* de *K a r a h a n lı l a r*'a sığınmasının ve onları yeni bir istilâya teşvikinin mükâfatını gördü; *S e m e r k a n d* valisi tâyin edildi.

N u h'un ölümü (997) ile yerine geçen oğlu *M a n s u r* daha saltanatının başlangıcında, bir ara payitahtı *B u h â r â*'yı terke mecbur oldu. Bundan sonra da hemen hemen bütün rolü rakip ku-

¹ Tafsîlât için bk. *W. B a r t h o l d, a d. g e ç. e s e r.,* 260-61; keza bk. *M. N a z ı m, a d. g e ç. e s e r.,* 30 vd.

² *S e b ü k T e k i n*'le oğlu *M a h m u d*'a *S â m â n lı* hükümdarı *N u h*'un verdiği unvanlar h. bk. *W. B a r t h o l d, a d. g e ç. e s e r, s. 262*; *M. N a z ı m, a d. g e ç. e s e r, s. 31*. Bununla berâber, *H o r a s a n*'da sükûn ve asayiş temin edilememiş, *S â m â n lı D e v l e t i n i n* yerine *G a z n e l i l e r* geçmek suretiyle bu iki âsî kumandanla mücadele devam etmiştir.

Neticede *E b u A l i* esir edilmiş, *F a i k* de *K a r a h a n lı l a r D e v l e t i* arazisine iltica etmiştir.

³ Tafsîlât için bk. *W. B a r t h o l d, a d. g e ç. e s e r, 263-264*; *M. N a z ı m, a d. g e ç. e s e r., 31*.

mandanları boş yere birbirleriyle barıştırmaya çalışmaktan ibaret kaldı. *K a r a h a n l ı l a r*'ın yardımıyla *M a n s u r*'ün *B u h â r â*'yı terk etmesinde başlıca rol oynayan da, bu *S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i* hükümdarının *B u h â r â*'ya dönmesinden sonra devleti elinde tutan da adı geçen *F a i k*'ti.

M a h m u d'ün babasının yerine *G a z n e* tahtına oturması üzerine *H o r a s a n* tekrar *S â m â n o ğ u l l a r ı*'na geçmişti. *M a h m u d H o r a s a n*'ın kendisine tevcihinde ısrar ediyor, buraya tâyin edilen mütehakkim valilerden *B e y - T ü z ü n* ise vermek istemiyordu. Maiyetinde *F a i k* olduğu halde *H o r a s a n*'a giren *M a n s u r*, onun *M a h m u d*'la uzlaşacağından şüphe eden aynı *F a i k* ile *B e y - T ü z ü n* tarafından azledildi (999); gözlerine mil çekildi. Yerine kardeşi *A b d ü l m e l i k* hükümdar ilân edildi. *M a h m u d* da *N i ş â p ü r*'den vaz geçerek, *B e l h* ve *H e r a t*'la yetinmek zorunda kaldı. Bu şartlarla bir uzlaşmaya varıldı. Fakat, anlaşma çabuk bozuldu ve kazandığı zafer neticesinde (999) bütün *H o r a s a n* yine *M a h m u d*'ün hâkimiyetine geçti ve kardeşi *N a s r*'ı *H o r a s a n* «*s i p a h s â l â r*»lığına tâyin etti. Aynı yıl *F a i k*'in ölümünden sonra *K a r a h a n l ı* hükümdarı *İ l e k N a s r S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i*'ne son vermeye karar verdi.

Hükümdarın, istilâcıya karşı dayanmaya teşvik etmesine rağmen, halk hareketsiz kaldı ve *B u h â r â* ikinci defa olarak *K a r a h â n l ı l a r* tarafından her hangi bir karşı koyma görmeksizin işgal edildi (23 Ekim 999). *A b d ü l m e l i k* ve bütün hanedan azası esir edilerek *T ü r k i s t a n*'a, payitaht *Ö z k e n t*'e gönderildi. Bu, *K a r a h a n l ı l a r D e v l e t i*'nin *S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i*'ne gerçekten son vermek azminde olduklarını gösterir. *W. B a r t h o l d*'a göre, böylece, devlet umumî ilgisizlik içinde ortadan kalktı¹.

Bununla berâber, *S â m â n o ğ u l l a r ı* hanedanı mensuplarının, devletin yıkılmış olduğunu kabûl etmedikleri görünüyor. Zira, kadın kıyafetine girmek suretiyle esirlikten kurtulan *S â m â n l ı*

¹ *A d. g e ç. e s e r*, s. 267-268. Zaten *S â m â n o ğ u l l a r ı - K a r a h a n l ı l a r* münasebeti hakkında vermiş olduğumuz bilgiyi esas itibariyle onun bu eserine istinaden verdik.

prenslerinden *E b û İ b r a h i m İ s m a i l (M u n t a s ı r)*, *K a r a h a n l ı l a r'a* karşı mücadeleye yeniden başladı. *H â r e z m'de* topladığı ordu, *K a r a h a n l ı* valisini *S â m â n l ı* payitahtı *B u h â r â'dan* çıkardı. *B u h â r â* valisinin bakiye kuvvetleri yine *K a r a h a n l ı l a r'ın*, *S e m e r k a n d* valisinin kuvvetleriyle birleşti. *S e m e r k a n d* valisi de bozularak kaçtı. *M u n t a s ı r B u h â r â'ya* döndü (1000). Söylendiğine göre, halk kendisini sevinçle karşıladı.

İ k i n c i Y a r d ı m

Bu başarılarına rağmen, esas *K a r a h a n l ı* ordusuna karşı koymayı imkânsız gören *M u n t a s ı r*, herhangi bir karşılaşmayı göze alamaksızın *İ r a n'a* kaçtı. Onun *G a z n e* hükümdarı *M a h m u d* ve kardeşi *N a s r* ile yaptığı mücadele, bazı geçici başarılarla rağmen, mağlûbiyetle neticelendi. Son kuvvetleri de *N a s r* tarafından imha edilince *M u n t a s ı r*, önce *E b î v e r d'e*¹ çekildi². Sonra da buradan *O ğ u z T ü r k l e r i'nin* nezdine gitti. Böylece onun ikinci defa olarak *O ğ u z l a r'ın* muhtaç olduğunu görüyoruz (1003).

Konumuzla doğrudan doğruya ilgisi ve *S e l ç u k l u T ü r k l e r i'ni* bağımsız devlet olmağa götüren önemli merhalelerden biri bulunması itibariyle bu hâdise üzerinde bir az duralım. Önce hâdiseyi, kaynaklarda geçtiği şekilde nakledelim :

E b û İ b r a h i m (M u n t a s ı r), *E b î v e r d'den* *O ğ u z T ü r k l e r i*³ tarafına gitmiş⁴ ve *O ğ u z l a r* arasında (bir müddet) kalmıştır⁵. Onların *S â m â n i l e r'e* karşı meyilleri var-

¹ Şimalî *H o r a s a n'da* dağ silsilelerinin kenarında ve *M e r v* çölünün başladığı yerde bir şehir (bk. *L e S t r a n g e*, 394).

² *W. B a r t h o l d*, bu *S â m â n l ı* hükümdarının *H o r a s a n'dan* doğrudan *M â v e r â ü n n e h r'e* geçtiğini söylemektedir (bk. *a d. g e ç. e s e r.*, 269).

³ *U t b î'de* (nşr. *M e n î n î*, 335; Farsça *C u r f â z e k â n î* terc. 192-3) ve *G e r d î z î'de* (s. 50) sıra ile «*E t r â k ü'l-G û z i y y e*» ve «*T ü r k â n-ı G u z*» şekillerinde geçmektedir.

⁴ Bk. *G e r d î z î, a y n. y e r.* *U t b î* ise rüzgârın onu *O ğ u z l a r* tarafına attığından bahsetmektedir (bk. *a y n. y e r.*).

⁵ *G e r d î z î, a y n. y e r.*

dı. S â m â n o ğ u l l a r ı'nın yardımsız terk edilmiş olmalarından dolayı ar ve rikkat duyuyorlardı. Hamiyetleri S â m â n o ğ u l l a r ı hânedanına bu meselede yardım yapmak üzere onları harekete geçirdi. S â m â n o ğ u l l a r ı'nın şerefini ve bu eski hanedanın iyiliklerini (*barakât*) ve herkese şâmil cömerdlüklerinden (*kerem*) bildiklerini aralarında konuştular¹. «T ü r k l e r (O ğ u z T ü r k l e r i) harb etmek üzere onunla (S â m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı M u n t a s ı r'la) birlikte yola çıktılar. Başları olan Y a b g u müslüman oldu ve E b û İ b r a h i m (M u n t a s ı r)le akrabalık kurdu. (O ğ u z l a r), E b û İ b r a h i m (M u n t a s ı r) ile birlikte K û h e k'e² kadar geldiler v; S u b a ş ı T e k i n ile harp ettiler ve onu mağlup eylediler³. «İ l e k H a n, M u n t a s ı r'dan öç almak üzere harb etmeğe çok lievesli T ü r k ordusuyle ilerledi ve S e m e r k a n d hududunça durdu»⁴ (Ağustos 1003 - Şevval 393). O ğ u z l a r (karşılaştıkları tehlike hususunda) birbirlerini ikaz ettiler. (Bu sebeple) gece baskını yapmak için müşavere bulundular; (İ l e k H a n üzerine) gece hücumu yapmak için toplandılar. (O ğ u z l a r) gece karanlığında orduyu (*hayl*) öyle tahrik ve teşvik ettiler ki, (süratten) az kalsın atlarının tırnakları toprakta iz bırakmıyordu. İ l e k H a n'ın üzerine üşüşünceye kadar bayrak ve sancaklarını taşıyan kimseleri yıldızlar bile fark edemiyorlardı. (O ğ u z l a r) İ l e k H a n'ın ordusunun, büyük bir kısmını yağma ettiler; 18 tane büyük kumandanı yakaladılar»⁵.

¹ U t b î, a y n. y e r; Farsca C u r f â z e k â n î terc., s. 193.

² Burasının neresi olduğunu tesbit edemedik. W. B a r t h o l d, K û h e k şeklinde okuduğu halde G e r d î z i'nin T a h r a n b a s ı m ı n d a Â b - ı K û h e k şeklinde tesbit edilmiştir (bk. G e r d î z î, a y n. y e r l e r.)

³ Bk. G e r d î z î, a y n. y e r.

⁴ U t b î, a y n. y e r; Farsca C u r f â z e k â n î terc. a y n. y e r. G e r d î z î, a y n. y e r.

⁵ U t b î, a y n. y e r; Farsca C u r f â z e k â n î terc. a y n. y e r. Esir alınan kumandanların (*serhengân*) miktarını yalnız G e r d î z î vermektedir (b. a y n. y e r). Z. V. T o g a n, O ğ u z l a r'ın S â m â n o ğ u l l a r'ını yağma ettiklerini ifade etmek suretiyle metni yanlış anlamıştır (bk. *T ü r k T a r i h i n e G i r i ş*, s. 179). Kontrol etmeksizin buna istinad eden Dr. İ. K a f e s o ğ l u bu yanlışlığı daha da şümullendirmiştir. bk. *D o ğ u A n a d o l u'ya İ l k S e l ç u k l u A k ı n ı*, Köprülü Armağanı, s. 260).

«Maksatlarına erişen O ğ u z l a r» aldıkları esirlerle¹ yurtlarına² döndüler. (E b û İ b r a h i m) M u n t a s ı r'ın (talebine rağmen, O ğ u z l a r fidiye almak ümidiyle esirleri kendilerine alakoydular.

M u n t a s ı r, İ l e k H a'nın dostluğunun tercih edilmesi ve İ l e k H a'n'a yaklaşmak maksadiyle esirlerin serbest bırakılması hususunda O ğ u z l a r'ın meseleyi kendi aralarında tartıştıkları haberini aldı. Bu, M u n t a s ı r'ı onlardan şüpheyeye sevk etti. Öyle bir şüphe ki, onu yerinde durdurmuyordu; (bu şüphe dolayısıyla) gözüne uyku girmiyordu. Hafif ve ağır silâhlı³ 300 ü atlı, 400 ü yaya⁴ 700 kişi⁵ ile D e r g a n⁶ geçidine geldi. Nehir donmuştu. Buzların üzerine toprak serptiler. Bu suretle geçmeleri mümkün oldu. Takipciler (S e l ç u k l u O ğ u z l a r ı), M u n t a s ı r'ın peşine düştüler. Geçidin arzettiği tehlike onları M u n t a s ı r'ın üzerine yürümekten alakoydu⁷. M u n t a s ı r, Â m u l'e gitti.

¹ G e r d î z î, *ayn. yer* : Metin yanlışdır, zira bu metne göre «Oğuzları ve esirleri götürdüler» şeklinde tercüme etmek icap eder ki, imkânsızdır. «Oğuzlar esirleri götürdüler» şeklinde tercüme edilebilecek olan W. B a r t h o l d'un neşrini aldık (bk. *T u r k e s t a n*, I, metinler, s. 13).

² U t b î'de «a v t â n» kelimesi geçiyor. Bu takdirde «vatanlarına döndüler» şeklinde tercüme etmek icap ederse de, şerhinde «a v t â n» kelimesi «m a s â k i n» şeklinde nakledildiği için (bk. *a y n. yer*) biz de yurt kelimesini kullandık. U t b î'nin Farsça tercümesinde bu kelime hazfedilmiştir (bk. Farsça C u r f â z e k â n î terc. s. 194).

³ U t b î-M e n î n î, 336.

⁴ G e r d î z î, s. 50.

⁵ U t b î, S â m â n l ı hükümdarının «takriben 700 kişi seçtiğini» söylemekle iktifa etmektedir (bk. U t b î-M e n î n î, 336).

⁶ H â r e z m-M e r v yolu üzerinde H â r e z m'in ilk büyük şehridir. C e y h u n geçitlerine yakındır. Geçitlerden birinin bu adı taşıdığı anlaşıyor (bk. L e S t r a n g e, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 451.) G e r d î z î'de (bk. s. 50) bu yer adı yanlış olarak Vergân gösterilmiştir. Coğrafi eserlerde sadece B u h â r â köylerinden olan V e r z â n vardır. (bk. Y a k û t, VIII, s. 414).

⁷ U t b î-M e n î n î, s. 336-337. U t b î'nin Farsça tercümesinde asıl metin de olmayan şu ilâve vardır. «Oğuz askerî onlara yetiştiği zaman gündüz olmuş ve güneş doğmuştu. Geçit (güneşten) kırmış ve geçiş güçleşmişti». (Bk. Farsça C u r f â z e k â n î, terc. 193). Diğer taraftan G e r d î z î'ye göre, O ğ u z l a r nehrin geçmek istemişlerdir. Buz kırılmış ve hepsi nehre düşmüşlerdir (bk. *a d. g e ç. e s e r*, s. 50).

İşte bu mühim hâdise hakkında kaynakların verdiği bilgiyi hemen hemen aynen nakletmiş bulunuyoruz. Hâdiselerin daha sonraki cereyanı hakkında bilgi vermeden önce ayrıca tahlil ve yoruma lüzum göstermiyecek kadar açık olan bu bilgiden çıkan neticeleri tesbit edelim :

1 — Çaresizlik içinde kalan Muntasır, Oğuzlar'ın nezline gitmiştir. Bunun sığınma sayılabileceği meydandadır.

2 — Türkler kendi aralarında müzakerelerden sonra iyiliklerini gördükleri bu eski hanedana yardım etmeğe karar vermişlerdir.

3 — Oğuz Yabgusu, mülteci Sâmân oğulları hükümdarının kızıyle evlenmiştir¹. Bu suretle münasebetler daha da sıklaştırılmış ve çok yönlü bir hal almıştır. Bunun, Oğuzlar'ın orumluluğunu ağırlaştırdığı kadar prestijlerini de arttırdığı söylenebilir.

4 — Oğuzlar, Karahanlı kumandanlarından Suşası Teki'nle harb etmişler ve onu bozguna uğratmışlardır. Bunun üzerine, İlek Han Oğuzlar'a karşı bizzat sefer etmeğe mecbur olmuştur. Semerkand'a gelen İlek'in ordusunun üstünlüğünü gören Oğuzlar, onunla karşı karşıya nizamî bir savaş yapamıyacaklarını anlamışlar ve aralarında müzakere ederek gece baskınına karar vermişlerdir.

5 — Savaş neticesi açık olarak pek belli olmamakla beraber, Oğuzlar'ın eline, 18 tanesi ileri gelen kumandanlardan olmak üzere, bir çok esirlerin geçtiğine bakılırsa, neticede Oğuzlar'ın kazançlı çıktıkları ve Karahanlı ordusunu hırpaladıkları söylenebilir.

6 — Alınan esirler meselesi, mülteci Sâmân oğulları hükümdarı ile Oğuzlar arasında anlaşmazlık çıkmasına sebep olmuştur.

Bu mesele, Sâmân oğulları hükümdarı ile Oğuzlar'ın birbirleri hakkındaki karşılıklı düşünce ve telâkkilerinin meydana çıkmasına yardım etmesi bakımından dikkate şayandır:

¹ Onun müslüman olma meselesini aşağıda münakaşa edeceğiz.

«S â m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı O ğ u z l a r'ı kendisinin emrinde devletin ihyasına yardım eden bir yardımcı kuvvet telâkki etmektedir. Buna karşılık O ğ u z l a r, S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t'inin ihyasını esas gaye olarak almadıkları gibi, alınan esirleri ona teslim etmemek suretiyle, kendilerini ona tâbi saymadıklarını göstermişlerdir.

Daha baştan itibaren ne şartlar altında işbirliği yaptıklarını bilmediğimiz için hâdiselerin cereyanından çıkardığımız bu neticeye göre, O ğ u z l a r'la bu S â m â n o ğ u l l a r ı hükümdarının münasebetlerini hukukî bakımdan açık olarak tâyin etmek tabiatıyla mümkün değildir. Bununla beraber, bu izahatımızla bu münasebetin *t â b i l i k - m e t b û l u k* münasebetleri çerçevesine giremeyeceğini göstermiş olduk. Öte yandan, bu hâdiseler, eşit şartları haiz iki kuvvertin işbirliği yapmasının da bahis konusu olmadığını göstermiştir sanırız.

7 — Bu maksadı çok iyi anlayan ve hukukî durumunu idrak eden S â m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı, bu hâdiseden, onların K a r a h a n l ı l a r'la anlaşmaları ve hattâ belki de kendisini düşmanlarına teslim etmeleri gibi daha şümüllü mânalar çıkarmış ve canını kurtarmak maksadiyle O ğ u z l a r'ı terk ederek kaçmak zorunda kalmıştır. O ğ u z l a r'ın, onun peşine düşmeleri S â m â n o ğ u l l a r ı hükümdarının, mukadderatı hakkındaki şüphelerinde haklı olduğunu gösteren bir emare olarak alınabilir.

Bu hâdisenin top yekûn ifade ettiği mânayı söylemeden önce, bu O ğ u z l a r'ın hangi O ğ u z l a r olduğu meselesini halledelim.

S â m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı M u n t a s ır'ın sığındığı bu O ğ u z l a r hangi O ğ u z l a r d ır? Sualimizi daha açık olarak tekrar edelim: Bu O ğ u z l a r, S e l ç u k l u O ğ u z l a r ı mıdır? Yoksa S e l ç u k'un bir zamanlar emrinde çalıştığı O ğ u z l a r mıdır? Eğer bu O ğ u z l a r S e l ç u k l u O ğ u z l a r ı ise, kaynaklarda sadece Y a b g u unvaniyle geçen şef, S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t'i'ne daha önce yardım ettiğini gördüğümüz (S e l ç u k'un oğlu) A r s l a n Y a b g u'dur. Eğer bu O ğ u z l a r, hakikî O ğ u z l a r ise bu takdirde Y a b g u O ğ u z l a r D e v l e t'i hükümdarı olan Y a b g u'dur.

Bu suallere cevap verebilmek için meseleyi evvelâ şekil bakımından, sonra da mahiyet bakımından ele alalım.

Mesele nazari bakımından münakaşa edilecek olursa, bu çeşit sualleri hattâ sormağa bile lüzum kalmıyacağı söylenebilir: Mesele ilk bakışta bu kadar açık görünmektedir. Buna göre, bu Oğuzlar'ın Selçuklu Oğuzları'ndan başka Oğuzlar olabileceği zor düşünülebilir. Zatan, hâdiselerin mantıkî teselsülü de başka türlü mütalâada bulunmağa pek müsaade etmemektedir.

Bununla berâber, meseleye daha yakından bakınca, gerek şekil bakımından, gerekse mâhiyet bakımından bu meselenin tahlil ve münakaşaya tâbi tutulması lüzumu kendini derhal göstermektedir.

1 — Sâ m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'ne Oğuzlar tarafından yapılan her iki yardımı da kaydeden bir kaynağımızda ilk yardımı yapanlar da, ikinci yardımı yapanlar da «Oğuz Türkleri» adlarıyla geçmektedirler¹. Şu halde bu kaynağa göre, Sâ m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'ne ilk yardım eden Oğuz Türkleri aynı kimseler olmak icap eder. Halbuki sadece birinci yardımdan bahseden başka bir kaynağımız, yardım etmesi için müracaat edilen Oğuz şefinin «Selçuk» ve yardıma gelen kumandanın da oğlu Arslan olduğunu açıkca kaydetmektedir². Arslan'ın birinci yardımdan sonra babası Selçuk'un yanına dönmüş bulunduğunu yukarıda görmüştük. Buna karşılık, sadece ikinci yardım hâdisesinden bahseden bir kaynağımız ise, Sâ m â n o ğ u l l a r ı hükümdarının «Oğuz Türkleri» nezdine gittiğini kaydediyor³. Fakat şeflerinden sadece «Yabgu» diye bahsediyor. Bu Yabgu, Oğuzlar Devleti hükümdarı Yabgu olabileceği gibi, bazı kaynaklarda hemen daima Arslan Yabgu⁴ şeklinde geçen Selçuk'un oğlu Arslan da olabilir. Görülüyor ki, Yabgu'nun kim olduğu teşhis

¹ U t b î-M e n î n î, 176 ve 335: «e l-E t r â k ü'l-G û z i y y e». Farsça C u r f â z e k â n î terc. s. 98, 192, 193; «Haşem-i Guz», «Türkân-ı Guz», «Leşker-i Guz».

² I b n ü'l-E s î r, IX, 322.

³ G e r d î z î, 50; W. B a r t h o l d, Metinler, 13: «Türkân-ı Guz».

⁴ Msl. bk. M î r h â n d, a y n. y e r : ارسلان که یابغو لقب داشت

edildiği takdirde meselenin çözümü çok kolaylaşacaktır. Bununla beraber şimdiye kadar şekil bakımından verdiğimiz bu izahat, daha ziyade bu Oğuzların Selçuklu Oğuzları ve Yabgu'nun da Selçuk'un oğlu Arslan'ın olduğunu kabule sevk edecek mahiyettedir.

Zihinlerde belirebilecek son tereddüt izlerini silmek üzere bir kaynağımızın verdiği şu bilgiyi de nakledelim¹:

Bahsettiğimiz şekilde Selçuk'un şöhreti o kadar yayılmıştır ki, civar hükümdarlar (*mülûk-i atrâf*) onun yardım ve iltifatına muhtaç olmuşlardır. Bu arada (Ebû) İbrahim Sâmânî², İlek Han'a yenilmiş ve ona (Selçuk'a) sığınmıştır. O, Ebû İbrahim'e yardım kuvvetleri vererek İlekhan'a karşı göndermiştir. Muharebe sonunda İlek Han firar etmiş Selçuk'un ikbal sancağı ayuka çıkmıştır.

Bu bilgi, ayrıca tahlil ve yoruma lüzum göstermiyecek kadar açıktır ve yardımın Selçuk'un sağlığında onun emriyle oğlu Arslan tarafından yapılmış olduğunu açıkça göstermektedir.

Şekil bakımından vardığımız bu neticeyi daha da kuvvetlendirmek üzere, aynı meseleyi bir de mahiyet bakımından ele alalım.

Bu hususta yardımın Oğuzlar Devleti hükümdarı tarafından yapıldığı lehine ileri sürülebilecek tek nokta, Yabgu'nun bu yardım münasebetiyle yeni müslüman olduğunun söylenmesidir. Bizzat Selçuk çok önce müslüman olduğu için, oğlunun 1003 yılında islâm dinine girdiği şüphesiz zor kabul edilebilir. Bu cihet daha önce W. Barthol'un da dikkatini çekmiş, tereddütten sonra bunu kaydeden kaynağın verdiği bilgiyi red, bu Yabgu'nun, Arslan Yabgu olduğunu kabul etmiştir³. Arslan Yabgu'nun da Sâmânî oğulları hükümdarının kızını alması mümkün olduğu için, bu, Oğuzlar Devleti hükümdarı Yabgu lehine bir delil olarak şüphesiz alınamaz. Zaten bu akra-

¹ Mîrhând, IV, 27 (Melik-nâm'e'den naklen). O. Pritsak, bu bilgiyi kullanmamıştır (bk. *a.d. geç. eser, ayn. yer.*).

² Bu ismin münakaşası ve onunla Sâmânî hükümdarı Ebû İbrahim İsmail Muntasır'ın kastedilmiş olduğu hakkında bk. C. Cahen, *a.d. geç. eser.*

³ Bk. *Turkestan*, 269.

balık münasebeti kurma meselesi sadece bir kaynak tarafından kaydedilmiştir¹. Selçuklular'a teveccühü olan ve doğrudan Selçuklular'ın menşeinden bahseden kaynaklarda zikredilmemesi² bunun da şüphe ile karşılanması için kâfi bir sebep teşkil eder. Zira, eğer Selçuk'un oğlu Arslan bu hanedanla sıhriyet kurmuş olsaydı, Selçuklular lehine iyi bir propaganda vesilesi olan bu meseleden bu kaynakların bahsetmemeleri imkânsızdı. Mesele bu şekilde mütalâa edildiği takdirde bunun da Oğuzlar Devleti hükümdarı lehine bir delil olarak alınması icap eder³.

Yardımanın Oğuzlar Devleti hükümdarı Yabgu tarafından yapıldığı lehine serdedilen bu iki zayıf delile karşılık, aynı yardımın Selçuklu Oğuzları şefi Arslan Yabgu tarafından yapıldığını gösteren deliller şunlardır :

1 — Gördüğümüz gibi, Sâmân oğulları hükümdarı Muntasır'ın sığındığı ve yardımlarını sağladığı Oğuzlar, Sâmân oğulları hanedanının daha önce yardımını ve iyiliğini görmüş Oğuzlar'dır. Oğuzlar Devleti'nin Sâmân oğulları hükümdarından yardım görmek şöyle dursun, hattâ birbirleriyle gayri dostane münasebetlerde bulunduklarına yukarıda işaret etmiştik. Selçuklu Oğuzları'nın ise, mesele otlak gösterilmek suretiyle, Sâmân oğulları Devleti'nden yardım gördüklerini görmüşük.

2 — Sâmân oğulları Devleti'ne bu yardımı yapan Oğuzlar, bu devletin eski, kıymetli ve şerefli bir hanedan olduğunu aralarında konuşmuşlar ve böyle bir hanedana yardımı vazife saymışlardır. Kurulu bir devlet düzenine sahip olan Oğuzlar Devleti için, Sâmân oğulları hanedanı hakkında böyle mütalâalarda bulunmak ve bu mütalâalarla yardım etmek zordüşünülebilir. Oğuzlar Devleti'nin dikkatlerinin ve nazarlarının daha ziyade batıya Hazarlar Devleti'ne yö-

¹ Bk. Gerdîzî, *ad. geç. yer.*

² Msl. bunu Meliknâm e'nin ve bundan nakillerde bulunan kaynakların kaydetmesi icabederdi.

³ Şimdi bk. C. Cahen, *A propos de quelques articles du Köprülü Armağanı*, JA. 273 (1954).

nelmiş olduğunu gördük. Bu tarz mütalâalar; S e l ç u k l u O ğ u z l a r ı gibi henüz kurulu bir devlet düzenine sahip olmayan, fakat bunu gerçekleştirmek için şerefli saydıkları eski bir hanedana hizmeti de şeref sayan O ğ u z l a r'dan gelebilir. Onlar, bu türlü hizmetlerin bağımsız devlet kurma emellerinin gerçekleşmesine yardım edeceği fikrindedirler.

3 — S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'ne yardım edenler, bu devletle eşit hak ve salâhiyetlere sahip bir siyasi teşekkülün başında değildirlere. Çünkü, eşit hak ve salâhiyetleri haiz iki devletin birbirlerine yardımları, kısa veya uzun süren müzakereler neticesinde varılacak kararlarla olur. Elde edilecek karşılıklı menfaatler bu kararlarda ifadesini bulur. Bu yardımı yapan O ğ u z l a r'ın henüz bu şartlara sahip bir devlet olmadığı meydandadır. Çünkü, ortada ne müzakere, ne de karar vardır. Bu O ğ u z l a r ı harekete geçiren daha ziyade hissî âmillerdir.

4 — Savaşdan sonra yapılan hareket, kurulu bir düzeni olan O ğ u z Y a b g u s u'nun yapacağı hareket değildir. Bu henüz devlet kuramamış ve fakat devlet kurmak için hazırlık yapan S e l ç u k l u O ğ u z l a r'ının işidir. Kurulu bir devlet düzeninin başında bulunan bir hükümdarın ittifaka bu şekilde ihanet edeceği kolay kolay kabul edilemez.

5 — Sonra bu hareket bu muhite yeni gelmiş bir kitlenin işi değildir. Bu, senelerce bu muhitte yaşamış, hâdiseler içinde yuğrulmuş ve şartları kavramış bir grubun işidir.

6 — Gerek ilk yardımla bu yardım arasında, gerekse bu ilk iki yardım ile daha sonra yapılan üçüncü yardım arasında şekil bakımından olduğu kadar, mahiyet bakımından da bağ ve ilgi vardır. Başka bir ifade ile hâdiseler arasında mantikî bir iç bağ vardır. Bu, ilk yardımın olduğu gibi ikinci yardımın da, daha aşağıda göreceğimiz üçüncü yardımın da, A r s l a n Y a b g u'nun kumandasındaki S e l ç u k l u O ğ u z l a r ı tarafından yapıldığını gösteren —ihmal edilemeyecek— bir noktadır. O ğ u z l a r D e v l e t i'nin S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i ile bu şekilde münasebetlerde bulunduğunu bilmediğimizden bu münferid hâdiseye dayanaksız kalmaktadır.

İzah ettiğimiz bütün bu dış ve iç sebeplerle, bâzı denemelere rağmen¹ Sâ m â n o ğ u l l a r ı Devleti'ne yardım yapan O ğ u z l a r ı'nı, Selçuklu O ğ u z l a r ı olduğunu kabul etmek, ilmî bir zaruret halini almaktadır.

Sâ m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı M u n t a s ır, Â m u l'de tutunamadı. Burasını terke mecbur oldu. Bir kaynağımızın ifade-

¹ Bk. O. Pritsak, *Der Untergang des Reiches des O ğ u z i s c h e n Y a b g u*, Köprülü Armağanı, 405 vd. Müellif bu yazısında kendisine göre bazı delillerle Sâ m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı M u n t a s ır'ın iltica ettiği ve müstevli K a r a h a n l ı hükümdarına karşı yardım temin eylediği O ğ u z l a r ı'nın Selçuklu O ğ u z l a r ı olmayıp, bir zamanlar S e l ç u k'un da hizmetinde bulunduğu asıl O ğ u z l a r olduğunu iddia etmektedir. Onun bu husustaki başlıca delilleri şöyle sıralanabilir :

1. 992 yılında K a r a h a n l ı istilâsına karşı ilk yardımı yapan S e l ç u k l u O ğ u z l a r ı bir müddet sonra «Buhârâ» Emiri ile (Sâ m â n l ı hükümdarı ile) bozuşmuşlar, K a r a h a n l ı'lar nezdine kaçmışlardır.

2. 999 yılında K a r a h a n l ı hükümdarı Arslan İlek B u h â r â'yı fethederek Sâ m â n o ğ u l l a r ı Devleti'ne nihâyet verince S e l ç u k l u O ğ u z l a r ı'nın ehemmiyeti çok artmıştır. Bu sonuncular B u h â r â sahasında yerleşmişler ve 1034 yılına kadar B a t ı K a r a h a n l ı l a r Devleti arazisi dahilinde yaşamışlardır.

3. 1003 yılında asıl O ğ u z y a b g u s u, Sâ m â n l ı l a r Devleti'ne yardıma gelerek müslüman olduğu ve Sâ m â n l ı hükümdarı ile akrabalık kurduğu zaman S e l ç u k l u O ğ u z l a r ı K a r a h a n l ı l a r Devleti arazisinde idi.

4. Bu suretle bir tarafta O ğ u z l a r Devleti ile Sâ m â n o ğ u l l a r ı Devleti, diğer tarafta K a r a h a n l ı l a r ile S e l ç u k l u l a r olmak üzere karşılıklı ikişer ikişer ittifak sistemleri meydana gelmiştir.

Müellif, daha sonra S e l ç u k l u l a r l a C e n d h â k i m i Ş a h - m e l i k arasındaki amansız düşmanlığı buradan başlatmaktadır.

İşte O. Pritsak'ın bu hususta ileri sürdüğü deliller esas itibariyle bunlardır. Şimdi madde madde cevap vermeğe çalışalım :

1. S e l ç u k l u O ğ u z l a r ı'nın bir müddet B u ğ r a H a n'ın hükümdarı olduğu K a r a h a n l ı l a r Devleti'nin hizmetinde bulundukları doğrudur. Fakat bunun ne zaman vuku bulduğu münakaşalıdır (msl. bk. C. C a h e n, *a d. g e ç. e s e r.* s. 48). Muhakkak olan nokta şudur : O. Pritsak'ın Sâ m â n l ı hükümdarı olarak kabûl ettiği B u h â r â E m i r i'nden kaçarak K a r a h a n l ı'lara iltica edenler sadece T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'dir. Yani bu hâdise O. Pritsak'ın sandığı gibi S e l ç u k'un sağlığında vuku bulmamıştır. Binaenaleyh ortada bir anakronizm vardır. Bu halledilmedikçe O. Pritsak gibi yanılmak mukadderdir. Zira S e l ç u k'un, oğulları, bilhassa Arslan Y a b g u vasıtasıyla, C e n d dışında seferler yaptırdığı, bu arada Sâ m â n l ı'lara yardım yaptığı halde kendisinin C e n d'den çıktığına dair herhangi bilgimiz

sine göre, onun burasını terk etmesinin sebebi T ü r k korkusudur¹. Bu T ü r k l e r'in C e y h u n nehrini geçerek kendisine zarar vermelerinden korkmuş, M e r v'e, gitmeğe mecbur olmuştur. Bu T ü r k l e r'in kaynaklarda ekseriya bu adla geçen K a h a n l ı

yoktur. Malûm olduğu üzere, kendisi muhtemelen 1003 den sonra C e n d'de ölmüştür. Görülüyor ki, O. P r i t s a k'ın asıl istinat ettiği birinci delil yıkılmıştır. Esasen O. P r i t s a k da meseleyi bu şekilde genişçe ele almamış, bir satırlık bir malûmatla meseleyi hallettiğine kanaat getirmiştir. Fakat bu kadarcık izahat kendisinden başka kimseyi tatmin etmemiştir sanırız.

B u h â r â e m i r i'nin son B u h â r â F a t i h i İ l e k N a s r'dan başka kimse olamayacağını aşağıda göreceğiz.

2. O. P r i t s a k'ın ikinci delili mesnetsizdir. Şöyle ki, K a r a h a n l ı h ü k ü m d a r ı B u h â r â'yı istilâ ederek S â m â n o ğ u l l a r ı d e v l e t i'ne son verince S e l ç u k l u l a r'ın ehemmiyetlerinin neden arttığı izah edilmemektedir. Olsa olsa K a r a h a n l ı l a r'la birlikte S â m â n o ğ u l l a r'ına karşı savaş yapmak suretiyle ehemmiyetlerinin artmış olması icap eder. Müellif bunu açıkça söylemiyor. Yalnız müellifin herhalde mükâfat olarak B u h â r â sahasına yerleştirildiğinden bahsettiğine bakılırsa, bunu kasdettiği anlaşıyor. Halbuki bilindiği gibi, S e l ç u k l u O ğ u z l a r'ına veya onlardan bir kısmına B u h â r â çevresinde otlak gösteren S â m â n l ı l a r'dır. Sonra O. P r i t s a k O ğ u z l a r'ın, S â m â n l ı l a r lehine üçüncü müdahalesinden hiç bahsetmemektedir. S e l ç u k l u l a r'ın 1034 yılına kadar K a r a h a n l ı l a r'ın hizmetinde bulunduğunu bildirildiğine bakılırsa, ona göre, bu yardımı yapan da asıl O ğ u z Y a b g u s u'dur. Meseleyi tahlile tâbi tutmadan böyle bir neticeye varmak ilmî ihtiyata uymaz.

3. O. P r i t s a k'ın bu delili üzerinde yukarıda durduğumuz için burada ayrıca ele almayacağız.

1003 yılında S e l ç u k l u O ğ u z l a r'ının K a r a h a n l ı l a r'ın hizmetinde bulunmalarının imkânsız olduğunu tekrarlamakla iktifa edeceğiz. O. P r i t s a k, yukarıda işaret ettiğimiz M e l i k n â m e'y i kullanmadığı için bu hataya düşmüştür.

4. O. P r i t s a k'ın mevcudiyetinden bahsettiği karşılıklı çifte ittifak sistemi daha muahhar hâdiselerin bu zamana teşmili suretiyle ortaya konmuş hayalî bir sistemleştirme nümunesinden ibaret olup, hayali geniş bir tarihçi karşısında bulunduğumuzu göstermekten başka bir şeye yaramaz. Zira muahhar hâdiseleri göz önünde tutarak daha önceki devirlere dair mesnetsiz sistemler kurmak doğru değildir. Böyle yapmak tarihin her zaman mantıkî teselsüle göre cereyan ettiğini sanmak olur ki, yanlıştır.

Görülüyor ki, O. P r i t s a k'ın iddiası şimdilik kabili müdafaa değildir. Nitekim C. C a h e n de onun bu görüşünü reddetmektedir (bk. *A p r o p o s d e q u e l q u e s A r t i c l e d u K ö p r ü l ü A r m a ğ a n ı*, JA., 271-283 (1954).

Türkleri değil, Oğuz Türkleri olması çok mümkündür¹. Öyle görünüyor ki, Muntasır Türkleri'nin herhangi şekilde takibine maruz kaldığından dolayı değil, daha ziyade onlara çok yakın bulunmasının tehlikeli olabileceğinden korktuğu için, burasını terk etmiştir.

Üçüncü Yardım

Muntasır Sâma noğulları tahtını kurtarmak için mücadelesine devam etmiş, üçüncü defa olarak *Mâverânnahr*'e girmiş, fakat *Buhârâ* valisi tarafından mağlûp edilmiştir. *Nûr'a* çekilen Muntasır, buradan düşmana hücumla devam etmiş, savaş bu defa onun zaferiyle neticelenmiştir. Onun bu galibiyeti Sâma noğulları hânedanı lehinde millî bir hareketin doğmasına sebep olmuştur². *Semerkand* ayyarları'nın³ reisi 3000 kişiyle kendisine katıldığı gibi, şehrin şeyhleri de 300 köle (*gulâm*) ile yardıma gelmişlerdir. Görülüyor ki, cemiyetin en alt tabakası ile en üst tabakasını temsil edenler onun yardımına koşmuşlardır.

Ancak bundan sonradır ki, bir kaynağımız Oğuz Türkleri'nin de kendiliklerinden katıldıklarından bahsetmektedir⁴. Selçuklu Oğuzları'nın, dâvet edilmedikleri ve kendilerinden herhangi şekilde yardım istenmediği halde, katılmalarının ne maksada dayandığını aşağıda göreceğiz Burada işaret etmemiz icap eden nok-

¹ Utbî'nin *Curfâzekânî* tarafından yapılan Farsca tercümesi (s. 194): Burada «Türkân-ı guz» ibaresi sarahatle geçmektedir. Şu halde mütercim asıl kaynaktan geçen türk kelimesi ile Oğuz Türkleri'nin kasdedildiğine hükmetmiş ve bu şekilde tercüme etmiştir. Kendisini *İmule* sığınmağa mecbur edenlerin Oğuz Türkleri olduğu düşünülecek olursa mütercimin tavzih edici bu ifadesini kabul etmemek için hiç bir sebep yoktur.

² Daha fazla tafsilat için Utbî ve *Gerdişî*'ye istinaden bilgi veren W. Barthold'a bk. *ad. geç. eser.*, s. 270.

³ Âlemdaroğlu (İbn Âlemdar) lâkabını taşıyan bu şef, Utbî'de (s. 50) ise «ser-ı ayyârân» (ayyârların başı) olarak gösterilmektedir. Bu sarahate rağmen W. Barthold, onu «Gaziler lideri» olarak kaydetmiştir. (Bk. *Turkestan*, II, s. 280). Bilindiği gibi, «Gazi»likle *ayyârlık* ve *fütüvve* birbirinden çok farklı mefhumlardır. W. Barthold'un yanlışlığı anlaşıyor.

⁴ Utbî-Meninî, 341. Buraya kadar Utbî'ye muvazi olarak hâdiseler hakkında bilgi veren *Gerdişî*'nin, Oğuzları'nın yardımı hakkında hiç bir şey söylemediğini görüyoruz.

talar, Selçuklu Oğuzları'nın katılmaya tamamiyle kendiliklerinden karar verdiklerini belirtmek, bir de katılma zamanını kendilerinin tâyin ettiklerine dikkati çekmektir: Öyle görünüyor ki, Selçuklu Oğuzları, Sâ m â n o ğ u l l a r ı hükümdarının, yeni katılmalarla, teşebbüsünde başarıya ulaşacağını anladık-tan sonra, ona katılmağa karar vermişlerdir. Bu itibarla Selçuklu Oğuzları'nın kendiliklerinden yardıma gelmelerini Sâ m â n o ğ u l l a r ı hanedanı lehine uyandığından bahsettiğimiz milli hareketle alâkalı telâkki etmeğe şüphesiz imkân yoktur.

Karahanlılarla yapılan savaşların, Semerkand'ın çok ilerisinde, U ş r û s e n e hududuna yakın bir köy civarında¹ geçtiğine bakılırsa harbi arayanın Sâ m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı M u n t a s ı r olduğuna hükmetmek icap eder. Emrindeki kuvvetlere güvenen bu Sâ m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı, öyle görünüyor ki, bir hücum savaşı yapmaktan çekinmemiştir. Nitekim o, Karahanlı hükümdarını bozguna uğratabilmiştir² (Mayıs-Haziran 1004 - Şaban 394)³.

Oğuzlar, ganimet elde etmek üzere Karahanlılarla takibe koyulmuşlar; ellerine birçok esir ve bol miktarda ganimet geçirmişlerdir⁴. Kaynakta ganimet elde etmek üzere Karahanlılarla takibe koyulanların sadece Oğuzlar olduğundan bahsedilmesi dikkate şayandır. Bu nokta, Oğuzların savaşa ne maksatla katıldıklarını büyük bir belâgatle göstermektedir. Öte yandan, bu ifadeden anlaşılıyor ki, kendi inisiyatifleriyle savaşa katılan Oğuzlar, hareket serbestliklerini savaş esnasında da, savaş sonunda da korumuşlardır. Şu halde, Oğuzların takip ettikleri gaye başka, Sâ m â n o ğ u l l a r ı hükümdarının gayesi ise başkadır: Gelecekteki gayelerinin gerçekleşmesi için serve-

¹ Bûr n e m e z adını taşıyan bu köy hakkında b. L e S t r a n g e, *ad. geç. e s e r*, s. 466. Ayrıca bk. W. B a r t h o l d, *T u r k e s t a n*, II, s. 92, 94, 165, 270.

² U t b î - M e n î n î, 341. Farsça C u r f â z e k â n î terc. s. 196-7. Kaynakta ordusunun ondan ayrıldığından bahsedilmektedir. Öyle görünüyor ki, askerleri kendisini bırakıp kaçmışlardır. Ayrıca b. G e r d î z î, s. 51.

³ Her iki kaynağın verdiği tarih birbirlerinin aynıdır. Bk. *a y n. y e r l e r*.

⁴ Bk. U t b î - M e n î n î, *a y n. y e r*.

te ihtiyaçları olan O ğ u z l a r, bu savaşı vasıta olarak kullanmışlardır. Mesele böyle telâkki edilince, O ğ u z l a r karşılarına çıkan imkânları kaçırmayan fırsatçı olarak görünmektedirler. Her fırsattan gayeleri lehine faydalanmağa gayret eden O ğ u z l a r'ın aynı zamanda belirli bir plâna sahip oldukları şimdiye kadar verdiğimiz izahata bakarak daha şimdiden söylenebilir.

Bu zafer uzun ömürlü olmadı. K a r a h a n l ı hükümdarı, topladığı taze kuvvetlerle geri geldi. Aldıkları ganimetlerle tatmin olunan O ğ u z l a r harbe iştirâk etmediler. Kaynakta, onların bu hareketi K a r a h a n l ı hükümdarı için bir talih eseri telâkki edilmektedir¹. Bundan anlaşılıyor ki, daha önce bahsettiğimiz zaferde başlıca rolü O ğ u z T ü r k l e r i oynamıştı; bu defa da rol oynayacak başlıca kuvvet yine O ğ u z T ü r k l e r i'dir.

Nitekim, O ğ u z T ü r k l e r i'nin harbe katılmaktan kaçınarak, aldıkları ganimetlerle obalarına dönmelerinin, S â m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı ordusunda ümitsizlik yarattığı anlaşılıyor. Zira, onun kumandanlarından biri 5000 kişilik kuvvetle düşman tarafına geçmiştir. Öyle görünüyor ki, bu durum karşısında ciddî bir savaş vermeğe bile cesaret edemeyen S â m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı, harb meydanından kaçmaktan başka çare bulamamıştır².

Verdiğimiz bu izahat, O ğ u z l a r'ın müsbet ve menfi rollerini, yani katıldıkları zaman harbin zaferle, katılmadıkları zaman ise, harbin mağlûbiyetle neticelenmesindeki rollerini kâfi derecede açıklıkla göstermiştir sanırız.

İşte O ğ u z T ü r k l e r i'nin S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i ile münasebetleri hakkında verdiğimiz bilgi, bu hanedanın sona ermesiyle burada bitmektedir.

Bu izahattan, O ğ u z T ü r k l e r i'nin derece derece nasıl yükseldikleri ve yükseldikleri ölçüde hareketlerindeki bağımsızlığın nasıl daha açık bir şekilde meydana çıktığı anlaşılmıştır sanırız. Yine bu izahattan, onların önceden tasarlanmış plânlı bir siyasete sahip

¹ U t b î - M e n â n î, 342. Farsça C u r f â z e k â n î terc. s. 197.

² Bk. G e r d î z î, s. 51. Gerek bu hâdise hakkında, gerekse S â m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı M u n t a s ır'ın daha sonraki hayatı ve âkibeti hakkında bk W B a r t h o l d, II, s. 270.

oldukları, bu siyasetin gerçekleştirilmesi için nasıl bir yol takip ettikleri de görülmüştür kanaatindeyiz.

Yukarıdanberi verdiğimiz bilgiden çıkan umumî neticeler işte bunlardan ibarettir.

2. SELÇUKLU ŞEFLERİNİN BİRBİRLERİYLE MÜNASEBETLERİ

Söylemeğe hacet yoktur ki, devletlerarası siyasi münasebetlere karışarak rol oynayan Selçuklu şefi, Arslan (İsrail) dır. Babası Selçuk, iki torunu Tuğrul ve Çağrı Beyle r'le Cen d'dedir. İsrail'in faaliyeti hakkında, buraya kadar anlattığımız tarzda bilgiye sahip bulunduğumuz halde, Selçuk'un Cen d'deki hayat ve faaliyeti hakkında hemen hemen hiç bilgimiz yoktur. Kaynakların bu sükûtu Selçuk'un ölümüne, hattâ ölümünden sonraya kadar devam eder. Tuğrul ve Çağrı'nın dedelerinin ölümünden ne kadar zaman geçtikten sonra Cen d'i terk ettiklerini veya terk etmeğe mecbur olduklarını bilmediğimiz gibi, burayı terk ettikten sonra da nereye gittikleri hakkında da açık bilgimiz yoktur¹.

Öyle görünüyor ki, gerek Selçuk'un Cen d'de ölümü, gerekse Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin burasını terk etmeleri Oğuz Türkleri'nin Sâmânîliler'a yaptıkları — bahsettiğimiz — son yardımdan (1004) sonradır. Tuğrul ve Çağrı Bey'in maiyetleri ile amcaları Arslan'ın nezdine gelmeleri mümkün olduğu gibi, bağımsız kalmaları da mümkündür. Tuğrul ve Çağrı Beyler, ister amcalarına katılmış olsunlar, isterse, kendi başlarına hareket etmeyi tercih etmiş bulunsunlar, şurası muhakkak ki, onların Cen d'i terk ettikten sonra yaşadıkları saha veya sahalar, ya Arslan'ın bulunduğu sahaya çok yakındır, yahut da bütün Selçuklu ailesi aynı bölgede yaşamaktadırlar. Yine şurası muhakkak ki, ister, Arslan'ın nezdine gelerek onun reisliğini kabul etmiş olsunlar, isterse, ondan ayrı kalmış bulunsunlar, Tuğrul ve Çağrı Beyler, Arslan'ın Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan

¹ Bu hususta, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in Karahanlılarla münasebetini söz konusu ederken bilgi vereceğiz.

M a h m u d tarafından esir edilmesine kadar, amcaları A r s l a n'ın uzun zamandanberi fiilen elinde bulundurduğu bütün S e l ç u k l u ailesinin reisliği sıfat ve salâhiyetine itiraz etmemişler, hattâ onu bu sıfat ve salâhiyetle tanımışlardır; ve görünüşe göre, A r s l a n aile reisi bulunduğu sürece, T u ğ r u l ve Ç a ğ r ı B e y l e r, gerek S e l ç u k l u ailesi içinde, gerekse devletlerarası siyasi münasebetlerde, bâzı münferid hâdiseler istisna edilecek olursa, fazla rol oynamamışlardır.

Verdiğimiz bu izahat da gösteriyor ki, bütün S e l ç u k l u ailesinin ve S e l ç u k l u O ğ u z l a r'ının mukadderatı A r s l a n'ın elindedir. Başka bir ifade ile, A r s l a n, bütün S e l ç u k l u ailesini temsil etmekte ve bütün S e l ç u k l u O ğ u z l a r'ının başı bulunmaktadır. Şu halde şimdiye kadar olduğu gibi şimdiden sonra da, S e l ç u k l u O ğ u z l a r ı hakkında vereceğimiz bilgi A r s l a n Y a b g u'nun başında bulunduğu S e l ç u k l u T ü r k l e r i'nin hikâyesi olacaktır: Zira O ğ u z T ü r k l e r i'nin tarihini A r s l a n Y a b g u'suz anlamak mümkün değildir.

3. BÜTÜN SELÇUKLU AİLESİNİN MAVERAÜNNEHR'E İNMESİ

O ğ u z l a r'ın devletlerarası siyasi münasebetlere karışmaları hakkında şimdiye kadar verdiğimiz bilgi ile bundan sonra vereceğimiz bilgi iki bakımdan farklıdır :

1 — Daha önce, A r s l a n, S e l ç u k l u O ğ u z l a r'ının bir kısmı ile bu işe girişmiş ve ailenin diğer kısmı, ilk yerleştikleri C e n d'de kalmıştır. Halbuki, şimdi ailenin geri kalan kısmı da asıl merkezi terk etmiş ve A r s l a n'ın bulunduğu havalide bütün S e l ç u k l u ailesinin etrafında toplandığı yeni bir merkez meydana gelmiştir. A r s l a n Y a b g u bundan sonra yeni birleşen bütün S e l ç u k l u ailesinin başı olarak hareket edecektir. Bu suretle onun yetki ve sorumluluğu artmıştır denebilir.

2 — S e l ç u k l u O ğ u z l a r'ının U c'lardan içerlere geçmesi tamam olmuştur; yani geçiş devresi sona ermiş ve O ğ u z T ü r k l e r i, «T u r a n»dan «İ r a n»a tamamiyle geçmişlerdir. Demek ki, S e l ç u k l u ailesinin şimdiye kadar olan hareket ve faaliyetleri bir nevi deneme olmuştur. O zamanın beynelmilel hâdi-

selerine karışan — A r s l a n'ın başında bulunduğu — ailenin bir kısmı, bu denemeyi başarı ile verdiği hükmetmiş olacak ki, ikinci yardımdan sonra, geçici olarak geldiği buralardan, çıkış yerleri olan *C e n d'e* dönmek şöyle dursun, oradaki *S e l ç u k l u l a r* da *M â v e r â ü n n e h r'e* gelmişler veya davet edilmişlerdir. Verdiği-miz bu izahatla aynı zamanda *A r s l a n Y a b g u'nun* buradaki hayat ve faaliyeti neticesinde elde ettiği maddî ve mânevi kazançla-rı değerlendirmiş oluyoruz. *G a z i* hayatı sürerken u c'da elde edilenleri, burada elde edilen mânevi nüfuz ve maddî kârlarla mu-kayeseye bile imkân yoktur. Sonuncudan elde edilen maddî ve mâ-nevî kazanç o kadar büyük ve o kadar geniştir.

3 — *S e l ç u k l u O ğ u z l a r* ı'nın yardımda bulundukları *S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t* i'nin ortadan kalkmasıyle, son *S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t* i hükümdarlarının korumağa ve kurmağa çalıştıkları kuvvetler dengesi sistemi çökmüş, *H o r a s a n* ve *M â v e r â ü n n e h r*'de bir kuvvet boşluğu meydana gel-miş ve bu ülkeler dışı siyasî kuvvetler, bilhassa *K a r a h a n l ı l a r* ile *G a z n e l i l e r D e v l e t l e r i*, gördüğümüz ve gö-receğimiz gibi, yıkılan devletin mirasına konmuşlardır.

Görülüyor ki, *S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t* i'nin yıkıl-masıyle, o zamanın devletlerarası siyasî münasebetleri de esasından değişmiştir.

4. SÂMÂNÖĞULLARI DEVLETİ'NİN YIKILMASI İLE DEĞİŞEN SİYASÎ ŞARTLAR KARŞISINDA SELÇUKLULAR

Bütün bu sebeplerle, gerek *S e l ç u k l u l a r* (iç şartlar) bakımından, gerekse beynelmilel münasebetler (dış şartlar) baki-mından yeni olan bu devir *S e l ç u k l u T ü r k l e r i* nin mu-kadderatında yeni bir dönüm noktası, yeni bir merhaledir. İstikrarını bulmamış bir dünyada bu yeni şartlar karşısında *S e l ç u k l u l a r* nasıl bir siyaset takip etmelidirler? Şimdiye kadar takip ettik-leri siyaseti bundan sonra da takip edecekler midir?

S e l ç u k l u l a r ın, yardım ettikleri devletin mukadderatına ortak olmadıklarını; daha doğrusu, menfaatlerinin icap ettirdiği ka-dar ortak olduklarını gördük. Bu sebeple, aynı *S e l ç u k l u l a r*. *S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t* i yıkıldığı zaman onun mukad-

deratını paylaşmadılar. Hattâ denebilir ki, S â m â n l ı l a r D e v l e t i yıkıldığı zaman S e l ç u k l u l a r her zamankinden daha kuvvetli ve daha birlik halinde bulunuyorlardı¹. Uyanıklık, plânlılık, zemin ve zamana uygunluk, S e l ç u k l u l a r'ın mazide takip ettikleri siyasetin ana vasıflarını teşkil ediyordu. Nihai gaye ise, her fırsattan faydalanarak, maddi ve mânevî bakımlardan kuvvetlenmek idi. Onların aynı siyaseti gelecekte de takip etmemeleri için hiçbir sebep yoktu; yeni hüviyete sahip olmasına rağmen, şef aynı idi; hem de hâdiselerin yetiştirdiği tecrübeli bir şef.

Nazarî bakımdan ileri sürdüğümüz bu fikirlerin, yeni şartlar karşısında tatbik edilip edilmediklerini, veya ne dereceye kadar tatbik edildiklerini görelim.

S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i izah etmeğe çalıştığımız şekilde yıkılınca, S e l ç u k l u l a r'ın, M â v e r â ü n n e h r'de, B u h â r â civarındaki yurtlarına çekildiklerini ve orada kaldıklarını kabûl etmemek için sebep yoktur. Zira, eğer yeni şartlar dolayısıyla yurt değiştirmiş olsalardı, yani burasını terk etmek zorunda kalarak başka yere göç etselerdi, beynelmilel siyasette bu kadar büyük roller oynamaya başlamış olduklarını gördüğümüz O ğ u z l a r'ın bu hareketinden kaynaklarımızın şu veya bu şekilde bahsedecekleri şüphesizdi². S â m â n o ğ u l l a r ı hanedanının son temsilcisinin teşebbüsleri gördüğümüz şekilde başarısızlıkla neticelenince, bütün M â v e r â ü n n e h r'le birlikte O ğ u z l a r'ın yaşadıkları sahalar da K a r a h a n l ı l a r D e v l e t i hâkimiyetine geçti.

Hâdiselerin bu başlangıç safhasında O ğ u z l a r'ın şimdi ülkelerinde yaşadıkları, daha önce de kendisine karşı savaştıkları devletle olan münasebetlerinin mahiyeti nedir? Husule gelen çöküntüden faydalanarak, çöken devletin yerinde kendilerinin başında bulu-

¹ Bu husuta msl. bk. İ b n ü ' l - E s î r, IX, 323: «S â m â n l ı d e v l e t i yıkıldığı ve A l i T e k i n B u h â r â'yı aldığı zaman D â v u d'la T u ğ r u l B e y'in amcası A r s l a n b. S e l ç u k'un mevkii (mahall) büyüdü». Aşağıda da kullanacağımız bu bilgiden, S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin yıkılmasından sonra A r s l a n'ın daha da kuvvetlenmiş olarak çıktığı açıkça anlaşılmaktadır.

² Esasen, O ğ u z l a r'ın yer değiştirmemiş oldukları İ b n ü ' l - E s î r'in bundan önceki notta naklettiğimiz ifadesinden zımnen anlaşılmaktadır.

nacağı bir devlet kurmaları beklenebilirdi. Böyle bir harekette bulunmadıklarına göre, O ğ u z l a r'ın, her şeye rağmen, iç ve dış şartları böyle bir teşebbüs için henüz uygun bulmadıklarına hükmetmek lâzımdır. (Bununla berâber S e l ç u k l u l a r'ın, yeni şartlara intibak etmekte güçlük çekmediklerini göreceğiz). Gerçekten, K a r a h a n l ı D e v l e t l e r g r u b u ile G a z n e l i l e r D e v l e t i tam bir ittifak halinde bulundukları bir sırada S e l ç u k l u l a r'ın kendilerini, S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin siyasi vârisi ilân ederek, onların payitahtında, B u h â r â'da bir devlet kurmağa teşebbüs etmeleri zor düşünülebilirdi.

Gerçekten, daha S â m â n o ğ u l l a r ı hanedanının son temsilcileri M u n t a s ır, devletini istilâcı K a r a h a n l ı l a r'dan kurtarmak için mücadeleye devam ederken, istilâcı K a r a h a n l ı hükümdarlarından N a s r, G a z n e l i l e r D e v l e t i hükümdarı meşhur M a h m u d (999-1030) ile bir anlaşmaya varmış bulunuyordu. İ l e k N a s r'a elçi göndermek suretiyle anlaşma teşebbüsüne geçen (1001), S u l t a n M a h m u d'dur. Bu anlaşmanın arazi ile ilgili şartları, K a r a h a n l ı hükümdarlarından B u ğ r a H a n'la âsi S â m â n o ğ u l l a r ı kumandanı E b û A l i arasında varıldığını gördüğümüz anlaşmanın aynı idi: *A m u d e r y a* (*C e y h u n*) iki devlet arasında hudut olarak kabul edilmişti¹. Görülüyor ki, *H o r a s a n* üzerindeki hâkimiyet hakkının tanınması karşılığında, S u l t a n M a h m u d da K a r a h a n l ı l a r'ın *M â v e r â ü n n e h r* üzerindeki fetih hakkını tanıyordu. Bütün uğraşmalarına rağmen, son S â m â n o ğ u l l a r ı hanedanı temsilcisinin başarı sağlayamamasının başlıca sebebinin bu anlaşmada aramak yanlış olmaz kanaatindeyiz. Şu halde *M â v e r â ü n n e h r*, merkezi bu ülke dışındaki bulunan bir hükümdarın eline geçiyor demektir. Bunun esas kolumuz bakımından ifade ettiği mâna, O ğ u z l a r'ın da otomatik olarak K a r a h a n l ı l a r D e v l e t i'nin tâbii durumuna düştüğüdür. O ğ u z l a r, gördüğümüz şekilde, S â m â n o ğ u l l a r

¹ Tafsîlât için msl. bk. W. B a r t h o l d, *T u r k e s t a n*, II, 271 - 272.

r 1 safında mücadeleye devam ettiklerine göre, S â m â n o ğ u l l a r ı hanedanı gibi, bu anlaşmayı kabul etmemişler demektir. Zira, mevcut anlaşmaya rağmen, mücadeleye devam etmeleri başka türlü tefsir edilemez.

Verdiğimiz izahat, gerek K a r a h a n l ı l a r'ın, gerekse G a z n e l i l e r'in S e l ç u k l u O ğ u z l a r'ına karşı gelecekteki siyasetlerinin ne olacağını daha şimdiden göstermiştir sanırız. Gerçekten, ister müttefik bulundukları sırada birlikte, isterse uzlaşma halinde bulunmadıkları, hattâ birbirleriyle mücadele halinde bulundukları zamanlarda ayrı ayrı, bu iki devletin S e l ç u k l u l a r'a karşı takip ettikleri siyasetin, esas itibarıyla pek dostane olmadığını göreceğiz. Öte yandan, S e l ç u k l u l a r'ın gelecekteki siyasetlerini bu noktaları gözönünde tutarak düzenlemeleri gerekeceği kendiliğinden anlaşılır. Buna göre, S â m â n o ğ u l l a r ı hanedanının ortadan kalkmasından itibaren S e l ç u k l u l a r'ın zaman zaman çok sıkıntılı anlar yaşamış olmaları icap eder¹. Fakat bir kaynağımızdaki ufak bir nottan başka² bu hususta, ne yazık ki, hiçbir bilgimiz yoktur.

Hâdiselerin gelişmesini bekleyen O ğ u z l a r'ın, hele A r s l a n'ın başında bulunduğu O ğ u z l a r grubunun M â v e r â ü n n e h r'de bir kenara çekildikleri ve bir süre hiçbir şeye karışmıyarak âdeta kendilerini unutturmağa çalıştıkları görülüyor. Elde ettikleri ganimet, gördüğümüz gibi, onları, yeni bir maceraya atılmaksızın, yıllarca geçindirmeğe yetecek kadar fazla bulunuyordu. Öte yandan, devletlerarası siyaset sahnesinde şu veya bu taraf lehinde görünmedikleri sürece, hiçbir devletin onlara dokunmak istemediği de düşünülebilir. Zira, O ğ u z l a r'ın çekinilecek bir kuvvet haline gelmiş olduklarını gördük³.

Kaldı ki, aynı S e l ç u k l u l a r'ın, S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i yıkıldıktan sonra K a r a h a n l ı l a r'la dostane mü-

¹ T u ğ r u l ile Ç a ğ r ı B e y'in başına gelen, aşağıda bahis mevzuu edeceğimiz hâdiseler bu zamanda olmak icâbeder.

² Aşağıya bakınız.

³ S e l ç u k l u O ğ u z l a r'ının inzivaya çekildikleri 1004 tarihinden tekrar sahnede göründükleri 1020-21 yıllarına kadar başta K a r a h a n l ı l a r D e v l e t i ile G a z n e l i l e r D e v l e t i olmak üzere komşu devletlerin, S e l-

nasebet kurduklarını biliyoruz¹. Öyle görünüyor ki, onlar yeni şartlara intibak etmekte fazla güçlük çekmemişlerdir.

5. MÂVERÂÜNNEHR'DE SELÇUKLULAR'IN MÜTTEFİKİ YENİ BİR DEVLET'İN KURULMASI

O ğ u z l a r'ın bu bölgede beynelmilel siyaset sahnesinde tekrar görünmeleri, K a r a h a n l ı prenslerinden A l i T e k i n'in şahsına sıkı sıkıya bağlıdır. O ğ u z l a r'ın bu prensle iş ve kader birliğine ne zaman başladıkları hakkında pek açık bilgilere sahip değiliz.

M â v e r â ü n n e h r'in fethinde adı geçen İ l e k N a s r'ın maiyetinde bulunmuş olan A l i T e k i n'in, daha 1014 (405) yılından itibaren B u h â r â'da hüküm sürdüğünü kesin olarak bili-

ç u k l u O ğ u z l a r'ının yaşadıkları bölgenin de içinde bulunduğu M â v e r â ü n n e h r'de bir çok savaşlar yapmalarına rağmen savaştan devletlerden herhangi birinin S e l ç u k l u l a r'a sataşmamaları şimdiye kadar olduğu gibi, bu andan sonra da S e l ç u k l u l a r'dan çekinildiğinin delili olarak kabul edilebilir. Öte yandan aynı S e l ç u k l u l a r'ın taraflardan herhangi birine yardım etmemeleri de dikkate şayandır ve S â m â n o ğ u l l a r'ının yıkılması ile bozulan kuvvetler dengesi sisteminin yeni bir şekil almasını beklediklerine hükümlenabilir.

Gerçekten, K a r a h a n l ı l a r'la G a z n e l i l e r arasında akdedildiğini gördüğümüz anlaşma, aradan çok geçmeden K a r a h a n l ı l a r tarafından bozulmuştur (1006).

K a r a h a n l ı orduları iki koldan C e y h u n'u geçerek, biri N i ş â p ū r ve T ū s'u, öteki. B e l h'i işgal etmişlerdir. Neticede K a r a h a n l ı l a r, G a z n e l i M a h m u d'a yenilmişler ve H o r a s a n'ı fethetmek ümit ve siyasetinden vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Hattâ muhtelif K a r a h a n l ı kollarının birbirleriyle anlaşmazlıklarında M a h m u d hakem rolü oynamıştır. Nihayet K a r a h a n l ı l a r'la M a h m u d arasında ittifak yeniden kurulmuştur.. (1011/2). Barıştan faydalanan M a h m u d K a r a h a n l ı l a r'ın nüfuzu altında bulunan H â r e z m'i de fethetmek ve kumandanlarından A l t u n t a ş'ı vali tayin etmek suretiyle onlara karşı büyük bir üstünlük kazanmıştır (1017). (Tafsîlât için bk. W. B a r t h o l d, T u r k e t a n II, 274 vdd.).

¹ Bk. İ b n ü'l-E s î r, IX, 323: «S â m â n l ı D e v l e t i inkıraz ettiği ve İ l e k H a n, B u h â r â'yı eline geçirdiği zaman, D â v u d ile T u ğ r u l B e y'in amcası, S e l ç u k o ğ l u A r s l a n'ın mevkii (mahal) büyüdü. A l i T e k i n, A r s l a n H a n'ın hapisanesinde idi...».

yoruz¹. Göründüğüne göre, onun buradaki hâkimiyeti uzun sürmemiştir. Zira, onu bir müddet sonra K a r a h a n l ı hükümdarlarından A r s l a n H a n'ın eline esir düşmüş görüyoruz. O, yine bir müddet sonra hapistan kaçmayı başarmış ve tekrar B u h â r â'ya gelmiştir (1020-21)². İşte onun bu gelişi münasebetiyle S e l ç u k l u l a r ı, bu bölgede tekrar siyaset sahnesinde müşahede ediyoruz.

Bir kaynağımıza göre³, kaçıp B u h â r â'ya gelen A l i T e k i n burasını istilâ etmiş ve S e l ç u k oğlu A r s l a n'la müttefik olmuştur. Beraberce burasını (muhaliflerine karşı) savunmuşlardır. İşleri yolunda gitmiştir. A r s l a n H a n'ın kardeşi İ l e k üzerlerine kasdetmiş, fakat vukua gelen muharebede onu bozguna uğratmışlar ve B u h â r â'da kalmışlardır⁴.

Naklettiğimiz bu bilgiden anlaşılıyor ki, A l i T e k i n, daha önce hâkim bulunduğu B u h â r â'yı eline geçirmekte pek güçlüğe uğramamıştır. Şu halde, burasını başka bir yardımcıya pek ihtiyaç duymaksızın fethedebilmiştir. Ancak bu andan sonradır ki, zaten o civarda bulunan S e l ç u k l u O ğ u z l a r ı şefi A r s l a n Y a b g u ile «ittifak» yapmıştır. İttifakın, birbirine az çok eşit iki taraf arasında olacağı tabîi bulunduğuna göre, bu hâdisse, S e l ç u k l u l a r tarihi bakımından çok önemlidir. Çünkü, ilk defa olarak eski bir hanedana mensup bir prens, S e l ç u k l u şefine hukukî bakımdan kendisine eşit bir müttefik muamelesi yapıyor. Bu itibarla bu hüviyetiyle A r s l a n Y a b g u artık, bir yardımcı olmayıp, başka siyasî teşekküller tarafından tanınan bir hükümdardır.

¹ Bk. O. P r i t s a k, *K a r a c h a n i d i s c h e S t r e i t f r a g e n*, Oriens, III, 2, s. 216 vd. A l i T e k i n'e hususî bir fasıl tahsis edilmesine rağmen, bu Karahanlı prensinin hayat ve faaliyetine ait bir çok noktalar henüz aydınlatılamamış olduğu gibi, onun S e l ç u k l u l a r'la münasebetinin başlangıcı ve mâhiyeti üzerinde de pek durulmamıştır.

² O. P r i t s a k'a göre, sıra ile B a h â u'd-d e v l e, Y e ğ e n-T e k i n, A r s l a n İ l e k lâkablarını almış olan A l i T e k i n, Karahanlı Büyük Han'ı N û r ü 'd-d e v l e ile kardeşi tarafından *S e m e r k a n d*'dan sürüp çıkarılmıştır (1017-8) (bk. *a d. g e ç. e s e r*, 219). Bu sırada esir edildiği kabul edilirse, 3 yıl kadar hapiste kaldığı ileri sürülebilir.

³ İ b n ü'l-E s î r, IX, 323.

⁴ Ayrıca bk. W. B a r t h o l d, *a d. g e ç. e s e r*, s. 280.

Yalnız unutulmaması gereken nokta şudur: **A r s l a** n'ın ordusu var, arazisi yok, buna karşılık, **A l i T e k i n**'in arazisi var, hemen hemen ordusu yok. Buna göre bu iki şefin birbirlerini tamamlayarak, tam bir devlet haline geldikleri söylenebilir.

Öyle görünüyor ki, **A l i T e k i n**, fethin değil, fetihten sonra **B u h â r â**'da tutunmanın kendisi için çok güç olduğuna hükmetmiş ve **A r s l a n Y a b g u** ile ittifak etmiştir.

Kaynağın verdiği bilgiyi böyle inceden inceye tahlil etmekten bir maksadımız da, **S e l ç u k l u l a r**'ın bilhassa **A r s l a n**'ın başında bulunduğu **S e l ç u k l u l a r**'ın **A l i T e k i n**'le ne zaman münasebete giriştiklerini tesbit etmeğe çalışmaktır. **A l i T e k i n** esir edilerek, hapse atılmadan önce, **S e l ç u k l u l a r**ın onunla herhangi şekilde temas ve münasebette bulundukları hususunda bizi tereddüde düşüren nokta, bu **K a r a h a n l ı** prensinin, **B u h â r â**'yı kendi vasıta ve imkânlarıyla aldıktan sonradır ki, **S e l ç u k l u l a r**'la temas aramasıdır. **A l i T e k i n** **B u h â r â**'ya gelir gelmez, **A r s l a n**'la temas arasaydı, arada daha önceden bir tanışmanın ve hattâ işbirliğinin mevcut olduğuna kolayca hükmolunabilirdi. Bununla berâber bu nokta, yani **S e l ç u k l u l a r**'ın, **A l i T e k i n**'i daha önce tanıdıkları ve onunla işbirliği yaptıkları noktası, kolay kolay red edilemez. Yoksa **S e l ç u k l u l a r**'ı uzun süren inziva hayatından, daha doğrusu sükûnet içinde geçen hayatlarından çıkararak, geçmiş meçhûl; geleceği meçhûl bir prensle kolayca birleşmelerini ve mazileri ve kudretleri önceden belli devletlere karşı savaşmayı göze alarak ittifak yapmalarını izah etmek güçleşir. Bu hususta aşağıda bilgi vereceğiz.

6. KARŞILIKLI İTTİFAK SİSTEMİ

Bu ittifaktan sonra bekledikleri hücumu uğrayan bu iki mütefik, mütecavizi yenebilmişler ve **B u h â r â**'da kalmağa hak kazanmışlardır. Bu sırada **K a r a h a n l ı d e v l e t l e r i**'yle **G a z n e l i l e r D e v l e t i**'nin ittifak ve barış halinde bulunmaları¹ kazanılan bu zaferin önemini daha da artırmaktadır. Bu zaferi kazananların hakikatte **S e l ç u k l u l a r** olduğunu ve zaferden son-

¹ Bk. W. B a r t h o l d. *a d. g e ç. e s e r*, s. 280.

ra K a r a h a n l ı hükümdarı K a d i r H a n'ın büyük ümitsizliğe düştüğünü biliyoruz. Zira K a d i r H a n'la G a z n e l i hükümdarı M a h m u d arasında yapılan 1025 mülâkatında K a d i r H a n, sadece ve münhasıran S e l ç u k l u l a r'dan şikâyet etmiştir¹. Böylece, S â m â n o ğ u l l a r'ının yerinde S e m e r k a n d'ı da içine alan yeni bir devlet kurulmuştur.

Gazneli - Karahanlılar Devletleri İttifakı ve Selçuklular'la Ali Tekin'e karşı siyasetleri

Görülüyor ki, bir tarafta A l i T e k i n'le S e l ç u k l u ş e f i A r s l a n, öte tarafta G a z n e l i l e r'le esas K a r a h a n l ı l a r olmak üzere ikişer ikişer karşılıklı ittifak sistemleri meydana gelmiştir. Fakat, K a r a h a n l ı l a r'la G a z n e l i l e r i birbirine bağlayan ittifakın, hiç olmazsa şimdilik, hedefi, doğrudan A l i T e k i n ile S e l ç u k l u ş e f i A r s l a n değildir. Öte yandan, A l i T e k i n'le A r s l a n'ı bağlayan ittifak da tedafüi olup, dıştan gelecek, hattâ görünüşe göre, sadece K a r a h a n l ı l a r'dan gelecek tecavüze karşıdır. Buna rağmen, arada ittifak mevcut olduktan sonra, bunu gerektiğinde belirli bir hedefe çevirmenin güç olmayacağı meydandadır. Bu hedef, A l i T e k i n'le müttefikleri S e l ç u k l u ş e f i A r s l a n olduğu takdirde, K a r a h a n l ı l a r'la G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin coğrafi durumları dikkate alınacak olursa, A l i T e k i n'le A r s l a n'ın karşılaşacakları tehlikenin büyüklüğü kendiliğinden anlaşılır. Taraf-lardan birinin hücumunu bertaraf eden A l i T e k i n'le A r s l a n'ın, doğudan ve batıdan aynı zamanda harekete geçecek olan müttefikler karşısında nasıl tutunacakları meraka değer.

Görülüyor ki, tarafların jeopolitik ve kuvvetler dengesi sistemi bakımından, meselenin nazari olarak mütalâa ve münakaşası bile, bu sonuncular lehine netice vermemektedir.

¹ Bk. C u z c â n î T a b a k a t-ı N â s i r î, nşr. A. H a b î b î, 272, 290; Ing. terc. R a w e r t y, I, s. 116. Bu hususta aşağıya bakınız.

Gazneliler'le esas Karahanlılar arasındaki karşılıklı ittifak sistemini, herhangi mütecavize karşı tedafûi bir ittifak sistemi kurmuş olan Ali Tekin ile Selçuklu şefi Arslan'a çeviren, görünüşe göre, Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan Mahmud'dur: Ali Tekin'in zulmünden kaçanlar, bu sırada Belh'de bulunan bu Gazneliler hükümdarına, Ali Tekin'i sık sık şikâyet etmişlerdir; onlara göre, Ali Tekin «reâyâ»ya zulüm etmektedir¹. Sonra aynı Ali Tekin, Mahmud'un müttefiki olan Karahanlı hükümdarlarına gönderdiği elçilere yol vermemektedir².

Şu halde, Ali Tekin'in tebaasına zulüm yaptığı hakkında kendisine vâki şikâyet üzerine, Sultan Mahmud, Mâverâünnehr'e sefer yapmakta ve Ali Tekin'in iç işlerine karışmakta kendisi için hak görüyor demektir. Bunun ifade ettiği mâna, Mahmud'un, Ali Tekin'le Arslan'ı kendisinin vasalı telâkki ettiği'dir. Üstelik, Mâverâünnehr halkını ne dereceye kadar temsil ettiklerini bilmediğimiz şikâyetçiler, böylece Mahmud'un hâkimiyetini Ali Tekin'le Arslan'ın hâkimiyetlerine tercih ettiklerini ifade etmiş oluyorlar.

Ali Tekin'in elçilerin gidip gelmesine engel olması meselesine gelince, birbirleriyle müttefik olan iki devletten birini teşkil eden Karahanlılar Devleti ile harb halinde bulunan Ali Tekin'le Arslan'ın, bu hareketini tabii bulmak lâzımdır. Onların iki müttefikin kendilerine karşı siyasetlerini öğrenmeğ- teşebbüs etmeleri haklarıdır.

¹ Gerdîzî, 63-64; ayrıca bk. W. Barthold, *Turkestan, I* (metinler), s. 14; aynı müellif : *Turkestan, II*, s. 282.

² İbn ü'l-Esîr, IX, 323; ayrıca bk. W. Barthold, *Turkestan, II. ayn. yer.* İbn ü'l-Esîr'e göre, İlek Han'a karşı kazanılan zaferden sonra Buhârâ'da kalan Ali Tekin ile Arslan'dan birincisi, hemhud bulunduğu Yemîn ü'd-devle Mahmud'a sık sık muhalefet (muâraza) de bulunuyordu; sonra da, kaydettiğimiz gibi, «Türk maliklerine gidip - gelen» elçilerin yollarını kesiyorlardı.

Onun verdiği bilginin birinci kısmı, yani Ali Tekin'in muhalefette bulunduğu noktası umumî bir lâftan ibarettir. Onun için kıymeti yoktur. Bu sebeple biz de bu umumî ithamı tavzih eder mahiyette olan ikinci kısmı aldık. Bununla berâber, W. Barthold'un da işaret ettiği gibi, bütün bunlar, Ali Tekin'e ve müttetiklerine karşı sefer tertip etmek için bahaneden ibarettir.

Sultan Mahmud - Kadir Han Buluşması ve Alınan Kararlar

Verdiğimiz bütün bu izahat, hâdisenin başlangıç safhasında sefer sebebinin hangi tarafta olduğunu göstermiştir sanırız: İster müttefikine yardım etmek maksadiyle olsun, ister *Mâverâünnahr*'de yıkılan *Sâmânogulları Devleti* yerine merkezi kendi hâkimiyet sahalarından pek uzakta olmayan komşu bir devletin kurulmasını önlemek maksadiyle olsun, isterse, doğrudan *Mâverâünnahr*'i fetih maksadiyle olsun¹, *Mahmud* bir taarruz seferine girişmiştir.

Mahmud 1025 yılında *Amuderya*'yı geçmiştir. Yeni tâyin ettiği *Hârezm* valisi *Altuntaş* ordusu ile kendisine katılmıştır. Karahanlı hükümdarı *Kadir Han* ise doğudan hücumla geçmiş ve *Semerkan*'d'a kadar olan araziye fethetmiştir².

Görülüyor ki, *Ali Tekin* yıkılan *Sâmânogulları Devleti*'nin sadece arazisinin ve payitahtının vârisi değildir; aynı zamanda siyasi vârisidir. Yıkılan devlette olduğu gibi, *Selçuklular*'ın hiç olmazsa bu anda, bu sefer müttefikleri olmaları hüviyeti dikkate alınmazsa, *Ali Tekin*'in hemen hemen esas kuvvetini teşkil etmeleri, tabloyu tamamlamaktadır.

Mahmud, *Ali Tekin* ve müttefikleri *Selçuklu Arslan Yabgu* ile tek başına karşılaşmadan önce müttefikleri *Karahanlılar* hânedanının baş hükümdarı *Kadir Han*'la buluşup görüşmeyi tercih etmiştir.

İki hükümdarın *Semerkan*'de berisinde vukubulan buluşması hakkında gerek kaynaklarda, gerekse bu kaynaklara dayanarak yapılmış araştırmalarda geniş bilgi vardır³. Hukuk bakımından

¹ Bu son ihtimal kabul edildiği takdirde *Mahmud*'un bu hareketini, *Karahanlılar*'ın *Horasan*'ı fetih teşebbüslerine karşı bir misilleme saymak icab eder. Zaten *W. Barthold* da *Mahmud*'un *Karahanlılar* hânedanı arası mücadelelerden istifade ederek *Mâverâünnahr*'i feth etmek maksadını güttüğünü açıkça yazar ki, kısmen doğrudur. (bk. *ad. geç. eser.*)

² *W. Barthold*, *Turkestan*, II, ayn. yer.

³ Msl. bk. *W. Barthold*, *Turkestan*, II, 283 vd.; ayrıca bk. *M. Nazım*, *ad. geç. eser.*, s. 54 vd.

eşit bağımsız iki hükümdarın birbirlerine karşı hareket ve muameleleri hakkında çok dikkate şayan olan bu mülâkatın cereyan tarzından uzun uzadıya bahsetmiyeceğiz. Zira, bunun esas konumuzla doğrudan doğruya ilgisi yoktur. Yalnız bu münasebetle müttefiki K a r a h a n l ı hükümdarı K a d i r H a n'a haşmet bakımından üstünlük kurmağa çalışan S u l t a n M a h m u d'un, dostuna ve düşmanına karşı, burada, tipik misâlini bulduğumuz bu türlü hareketlerinden maksat ve gayesinin ne olduğunu belirtmek, bu hükümdarla münasebet halinde bulunacaklarını göreceğimiz S e l ç u k l u l a r'ın tarihinin de anlaşılmasına yardım edeceği düşüncesiyle yerinde olacaktır.

G a z n e l i l e r D e v l e t i hükümdarı M a h m u d, kudretini ve haşmetini yalnız ordusu ile değil, harekât ve muameleleri ile de göstermekte ve bu suretle muhatabı üzerinde bu bakımdan da tesir etmeğe çalışmaktadır. Nitekim, bu mülâkatın tertip ve tatbikinde de aynı yolu tutmuş ve görünüşe göre, başarı sağlamıştır.

Bizi asıl ilgilendiren cihet, bu mülâkatta konuşulanlar ve alınan kararlardır. Gerçekten, mülâkatın siyasi neticeleri şöyle hülâsa edilebilir: Buluştuktan sonra iki hükümdar ittifak halinde kalacaklarını yeminle tekid ve temin etmişlerdir. Yapılan umumî toplantıya (*bâr-ı âm*) M a h m u d'un emriyle son verilmiş, salon boşaltılmış ve iki hükümdar baş başa «İ r a n ve T u r a n'a» ait bütün meseleleri gözden geçirmişlerdir¹.

A l i T e k i n'in M â v e r â ü n n e h r'deki hâkimiyetine son verilmesi ve onun yerine K a d i r H a n'ın oğlu Y e ğ e n T e k i n'in geçirilmesi verilen ilk kararlardandır². Bu mesele halledildikten sonra S e l ç u k l u l a r meselesinin kendiliğinden halledileceği meydandadır. Bununla berâber, bilhassa gizli müzakereler esnasında, S e l ç u k l u meselesinin başlıca müzakere konusu olduğu anlaşılıyor. Zira, bir kaynağımıza göre, bu gizli toplantı veya toplantılar sırasında K a d i r H a n, S u l t a n M a h m u d'dan bâzı isteklerde bulunmuştur. Bunların başında S e l ç u k l u l a r

¹ Bk. C u z c â n î, T a b a k a t-ı N â s ır î, nşr. A. H a b î b î, s. 290; İng. terc. R a w e r t y, I, s. 116.

² Bk. W. B a r t h o l d, a d. g e ç. e s e r, s. 284.

meselesi gelmektedir. K a d i r H a n T ü r k m e n¹ S e l ç u k l u o ğ l u n u (A r s l a n'ı) maiyetiyle birlikte M â v e r â ü n n e h r ve T ü r k i s t a n'dan alıp götürmesini S u l t a n M a h m u d'dan istemiştir². K a d i r H a n'a göre, S u l t a n M a h m u d H i n d i s t a n'a gittiği zaman, bir vilâyet istemek veya bir ülkeye hücum etmek suretiyle onların fitne ve fesat çıkarmaları mümkündür. Bu takdirde, bunun telâfisi güçtür. Yine bâzı kaynaklara göre, S e l ç u k l u l a r meselesinin halli için K a d i r H a n'ın tavsiyesi, S e l ç u k l u l a r'ın yok edilmeleri değil, bilâkis onların yardımının ve müzaheretinin temin edilmesidir³. Zaten bu bilgi bundan önceki bilginin açıklığa kavuşturulmasından ibarettir S u l t a n bunun üzerinde uzun uzun düşünmüş, neticede teklifi kabul etmiştir⁴. Bundan başka iki müttefikin, karşılıklı akrabalık münasebetlerine girişmeleri de verilen kararlar arasındadır⁵.

Göreceğimiz gibi, bütün bu kararlardan sadece S e l ç u k l u l a r hakkında verilen kararın tatbik edildiğini söylemek, onların nazarında S e l ç u k l u l a r meselesinin önemini gösterdiği gibi, sonuncuların her iki müttefik devlet için arzettikleri tehlikeyi de gösterir

Nitekim, bu hususlar bir kaynaktan açıkça tesbit edilmektedir : «Bu vakitte S e l ç u k o ğ l u (A r s l a n) öyle bir merdliği

¹ Şimdi bk. İ. K a f e s o ğ l u, *Türkmen adı, Mânası ve Mâhiyeti*, Jean Dény armağanı s. 121-133, Fransızca terc. *A propos du Nom Türkmen*, Oriens, XI/1-2, s. 146 - 150.

² Bk. C u z c â n î, *ayn. yer*; İng. terc. *ayn. yer*.

³ Bk. Z a h î r ü'd-d î n N i ş â b û r î, s. II.

⁴ Bk. *ayn. yerler*; R â v e n d î :

بأیشان استظهاری واجبت و توابی در خواستن

⁵ Varılan karara göre M a h m u d, kızı Z e y n e b'i, K a d i r H a n'ın ikinci o ğ l u Y e ğ e n T e k i n'e verecek, buna karşılık, K a d i r H a n da kızını M a h m u d'un ikinci o ğ l u E m î r M e h m e d'e verecektir. Fakat mülâkatta verilen diğer kararlar gibi, bu da tatbik sahasına konamadı. (Tafsîlât için bk. W. B a r t h o l d, *ad. geç. eser*, s. 284. vd; ayrıca bk. O. P r i t s a k, *K a r a h a n l ı l a r*, İsl. Ansiklopedisi; Alm. terc., *Der İslam*, XXXI, 32 vd. Onun gerek bu mülâkat, gerek neticeleri ve tatbik tarzları hakkında verdiği bilgi, hemen W. B a r t h o l d'un verdiği bilginin tekrarıdır).

(*m e r t e b e'ye*) erişmiştir ki, onun celâdetinden, onunla harpten bütün T ü r k i s t a n M e l i k l e r i ve E f r a s i y â b l ı l a r daima korku içinde idiler. Havadaki kuş ve ovadaki ceylân onun okundan kurtulamazdı; Şimşek ve yıldırım gibi avının ve düşmanın üzerine atılırdı. Savaştığı herkesi, mağlup ederdi.

K a d i r H a n'ın S u l t a n'ın katına vasıl olduğu ve herkesin Sultan (M a h m u d)un rikâbında imparatorluk çadırına doğru gittiği bu zamanda bu S e l ç u k o ğ l u (A r s l a n) onların önünde T ü r k m e n külâhını bir yana eğerek¹ başına giymiş, dağ parçası gibi bir ata² binmiş olduğu halde, çakan şimşek ve kükreyen arslan gibi at sürüyordu. Öyle ki, her iki orduya *mensup İ r a n* ve *T u r a n* askerleri onun çevikliğine ve biniciliğine hayran kalmışlardı»³.

Önemi dolayısıyla aynen naklettiğimiz bu bilgidен anlaşılıyor ki, S e l ç u k l u O ğ u z l a r'ının başbuğu A r s l a n, bizzat hükümdarlara olmasa bile, onların askerlerine veya sadece M a h m u d'un askerlerine, bir kuvvet gösterisinde bulunmak fırsatına sahip olmuştur. Yine verilen bilgidен anlıyoruz ki, S e l ç u k l u başbuğu takip ettiği maksatta başarıya ulaşmıştır. Çünkü askerler, ona ve yaptıklarına hayran kalmışlardır.

Bu hâdisenin doğruluğundan şüphe edilemeyeceği kanaatindeyiz. Zira, o zamanın şövalyelik ruhuna uygun olduğu gibi, T ü r k l e r'in psikolojilerine de uygundur. Öte yandan, bir az sonra S u l t a n M a h m u d ile mülâkatı esnasında konuşmalarında da görüleceği gibi, A r s l a n'ın ruh hali de böyle bir hâdisenin gerçekten olduğunu telkin edecek mahiyettedir.

Zaten A r s l a n Y a b g u'nun, M a h m u d hakkındaki düşünce ve telâkkilerini çekinmeden söyleyebilecek bir durumda oldu-

¹ Bilindiği gibi, hâlâ mer'i bir T ü r k âdetine göre, şapkayı bir tarafa eğmek bir nevi kendini beğenme ve yiğitlik tezahürüdür. Öyle görünüyor ki, bu telâkki o zaman da mevcuttu.

² Ş e b â n k â r e'ye göre, A r s l a n'ın bindiği at, bilâkis gayet küçüktü. Fakat rüzgâr gibi süratli idi. A r s l a n, bir büyüğün ve düşmanın yanına geldiği zaman yakalanacağını anlarsa bu ata biner, kaçardı, yetişmek imkânsızdı. Bir kaç defa bu suretle düşmanın elinden geçmişti (bk. *M e c m a - u' l - E n s a b*, 176 b).

³ C u z c â n î, *a d. g e ç. e s e r*; 290; İngl. terc. 118.

ğunu biliyoruz. Gerçekten, bir kaynağımıza göre, T ü r k m e n l e r'in e m i r i olan «Y a b g u», şevket sahibi bir adamdı. Çok askeri vardı. O S u l t a n M a h m u d'dan bahsedildiğini işittiği zaman, onun fikirlerine itiraz eder ve aksini savunurdu. Bu sözleri, S u l t a n M a h m u d'a yetiştirmişlerdi. Sultan bu sözleri içine atıyor, fakat açığa vurmuyordu ¹.

Bundan anlaşılıyor ki, A r s l a n Y a b g u, S u l t a n M a h m u d'un idaresini beğenmiyor ve tenkit ediyordu.

A r s l a n bununla da yetinmemiş, bir defasında bir münasebetle şöyle demişti: «*S u l t a n M a h m u d'un filleri varsa, bizim de okumuz vardır. Aramızda harp olduğu zaman, oklarımızla onun askeri delik deşik edilebilir*»².

Görülüyor ki, A r s l a n kuvvet ve kudret bakımından kendisini S u l t a n M a h m u d'la denk sayıyor. Bundan çıkan diğer bir mâna da A r s l a n'ın, bir gün S u l t a n M a h m u d'la mücadele haline düşeceğini önceden hesaba katması ve ona göre hazırlanmasıdır. Nihai netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, A r s l a n Y a b g u kendine ve kuvvetine güvenmektedir.

Bu mülâkattan umumî olarak çıkarılabilecek neticeler şunlardır:

1 — G a z n e l i l e r hükümdarı M a h m u d'la K a r a h a n l ı l a r hükümdarı K a d i r H a n esas itibariyle halledilmesi ivedi olan bir meselenin, A l i T e k i n ile müttefiki meselenin müzakeresi için bir araya geldikleri halde, bu fırsattan faydalanarak o zamanın dünyasının belli başlı meselelerini gözden geçirmişlerdir. Kaynakta İ r a n'a ve T u r a n'a ait meselelerin görüşüldüğünden bahsedilmesini bu şekilde yorumlamak gerekir.

2 — Nüfuz mntakaları yeniden tâyin edilmiştir. Buna göre, S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin yerinde kurulan — A l i T e k i n'in başında bulunduğu — «B u h â r â D e v l e t i»nin ortadan kaldırılması vazifesini M a h m u d üzerine almıştır.

¹Ş e b â n k â r e î, *M e c m a'u'l-E n s â b*, 176 b.

²Ş e b â n k â r e î, *ayn. yer.*

3 — Fakat, öyle görünüyor ki, iki müttefik arasındaki hududda M a h m u d lehine herhangi şekilde değişiklik yapılması düşünülmemiştir. Şu halde C e y h u n nehri eskisi gibi huduttur.

4 — Bu mülâkatta asıl müzakere konusunu, S e l ç u k o ğ u l l a r ı teşkil etmiştir. Bu hususta ısrar eden K a d i r H a n'dır. Bunda da anlaşmaya varılmıştır. Daha doğrusu K a d i r H a n görüşünü M a h m u d'a kabul ettirmiştir. Bunun neticesi olarak S e l ç u k l u l a r meselesinin hallini de M a h m u d üzerine almıştır.

5 — İttifakın sağlamlaştırılması için karşılıklı akrabalık münasebetlerine girişilmesi kararlaştırılmıştır.

Şimdi başlıca esaslarını tesbit ettiğimiz bu anlaşmanın nasıl tatbik edildiğini, daha doğrusu ne dereceye kadar tatbik edildiğini görelim.

7. SELÇUKLU BAŞBUĞU ARSLAN'IN ESİR VE HAPİS EDİLMESİ

Varılan kararları öğrenen A l i T e k i n ile müttefiki A r s l a n hiçbir mukavemet göstermeksizin, daha doğrusu herhangi bir mukavemete teşebbüs etmeksizin, M a h m u d'un önünden çöle kaçmışlar ve saklanmışlardır¹. A l i T e k i n'in sadece meçhul bir istikamette kaçtığından bahsedilmekte, fakat payitahtı B u h â r â'dan yalnız mı, yoksa maiyeti ile birlikte mi kaçtığı açıklanmamaktadır². Halbuki, A r s l a n'ın maiyeti (cemâ'at'i) ile çöle çekildiği açıkca zikredilmektedir³.

¹ Bk. G e r d i z î. s. 66. Kaynakta sadece A l i T e k i n'in kaçtığından bahsediliyorsa da, bir kaç satır altında S e l ç u k o ğ u İ s r a i'l'in saklandığı yerden bulunarak M a h m u d'un huzuruna getirildiğinden bahsedildiğine göre, ikisinin birden kaçıklarını kabul etmek zarurî görünür.

Öyle anlaşıyor ki, A r s l a n'ı bir devlet reisi olarak kabul etmeyen G e r d i z î, İ s r a i'l'i başta zikretmek lüzumunu duymamıştır. Halbuki İ b n ü'l - E s î r (IX, 323) e göre M a h m u d'un geliş üzerine bu iki müttefikten her biri kendi başının çaresine bakmıştır : A l i T e k i n, B u h â r â'dan meçhul bir istikâmete kaçmış, A r s l a n ise ordusu ile çöle çekilmiştir.

² Sonradan karısı ve çocuklarının kendisine iltihak etmek üzere yola çıkmış olduklarını gören M a h m u d, onları yakalatmıştır (Bk. W. B a r t h o l d, a d. e s e r, s. 285). Bundan anlaşıyor ki, A l i T e k i n B u h â r â'yı acele ve yalnız olarak terk etmiştir.

³ Bk. İ b n ü'l - E s î r, IX, 323.

Esas kuvvetlerini müttefiki Selçuklular'ın teşkil ettiği düşünülecek olursa, Ali Tekin'in kaçarken ordusundan bahsedilmemesini tabii bulmak lâzımdır.

Sultan Mahmud'un Selçuklular'a karşı takip ettiği hareket hattı muhtelif kaynaklarda muhtelif şekillerde ifade edilmektedir. Bunlar iki noktada toplanabilir :

Gazneli'nin görüşünü yansıttığı söylenebilecek olan bir kaynağa göre, Sultan Mahmud, Ali Tekin ile Arslan'ı bulmaları için gizli takipçiler tâyin etmişti¹. Bunlar nihayet Arslan'ın saklandığı yeri tesbit etmişler ve hükümdara haber vermişlerdir. Sultan Mahmud onu yakalamaları için adamlar göndermiştir. Bunlar, Arslan'ı saklandığı yerden alarak huzura getirmişlerdir².

Bu görüşe göre, Sultan Mahmud ancak kuvvet kullanmak suretiyle Arslan'ı esir etmeğe muvaffak olmuştur.

Bunu Gazneliler Devleti'nin resmî görüşü telâkki edebiliriz.

Diğer bâzı kaynaklara göre ise, Arslan'ın ele geçirilmesi hâdisesi şöyle olmuştur :

Arslan'ın başında bulunduğu Selçuklular'ın «kuvvetini, şevketini ve sayılarının çokluğunu gören» Sultan Mahmud³ müttefiki Kadir Han'ın «tavsiyesine uyarak»⁴, bu Selçuklular'ın nezdine gayet mâhir bir elçi göndermiştir. Bu elçi onlara hükümdarın şu mealde bir mesajını vermiştir :

«Biz daima Hindistan'a gazaya gidiyoruz. İslâm ülkelerinden bir çok insanlar bu gazalara iştirak etmektedirler. Akıllı, iş bi-

¹ Bk. Gerdizî, ayn. yer.

² Gerdizî, ayn. yer.

³ Bk. İbn ü'l-Esîr, ayn. yer.

⁴ Zahîr ü'd-dîn Nişâbü'rî, s. 11.

lir ve cesur¹ kimseler olmanıza rağmen (ve) komşuluk hakkı ve icabı olduğu halde, sizden hiç bir kıtanın (fevcî) böyle bir ilâhî saadete nail olmağa teşebbüs etmemiş ve benden bu hususta ricada bulunmamış olmasından hayret içindeyim. Mamafih bizim sizinle dostluk (kurmak) arzumuz tamdır. Şimdi aramızdaki mesafe pek fazla olmadığı için, sizin şefinizin huzurumuza gelmesi icap eder. Tâ ki, kendisini dinleyerek gereğini yapalım; tarafımızdan verilecek pâdişahlara lâyık sıfatlarla dönsün»³. Elçinin bu mesajını alan Selçuklular⁴ başbuğları olan İsrailî, seçkin 10.000 atlı ile⁵ «Sultan'ın katına gitmek» üzere Semerkand'a⁶ doğru yola çıkardılar. Arslan'ın böyle bir ordu ile geldiğini haber alan Sultan Mahmud, ona tekrar bir elçi göndererek, şimdi yardıma ihtiyacı olmadığını, yalnız gelmesini, zira maksadının kendisiyle görüşmek, konuşmak ve kar-

¹ Z a h î r ü'd-d î n N i ş â b û r î, a y n. y e r (Ez kemâl-i hırad u kârdânî vü kifâyet u şahâmet). R â v e n d î (bk. s. 88) ve R e ş î d ü'd-d î n (Topkapı nüshası) de sadece «ez hırad u kârdânî» kelimeleri mevcuttur.

² Bu kelime R e ş î d ü'd-d î n'de yoktur.

³ Z a h î r ü'd-d î n N i ş â b û r î, II. ayrıca bk. R â v e n d î, 88-89. Bu son kaynak hâdiseyi bir az farklı anlatmaktadır. Meselâ H i n d i s t a n'a gazâ meselesinden hiç bahsetmemesine karşılık, bazı ilâveler yapmaktadır. Dostluk kurmak arzusundan sonra, ifade şöyle devam ediyor : «Sizin tarafınızdan yapılacak yardımdan müstağni değiliz. Bütün kardeşler gelebilecekleri için birini seçsinler ki, huzurumuza gelsin. Mesafe daha yakın olsun diye biz suyun kenarında odugâh kurduk; böylece aramızda bir anlaşma (ahd) yapılsın ve (karşılıklı) müzaharat (istizhârî) temin edilsin. Bu hileyi düşündü».

⁴ Z a h î r ü'd-d î n N i ş â b û r î, a y n. y e r. R â v e n d î (s. 89), sonradan ilâve edilmiş hissini veren şu ibareyi kullanmaktadır : «S u l t a n M a h m u d'un bu haberi onların mübarek kulaklarına erişince müslümanlığa has vefa ve iç ve dış temizliği (safâ) yüzünden reisleri olan İ s r a i l'î seçtiler».

⁵ Z a h î r ü'd-d î n N i ş â b û r î, a y n. y e r. R â v e n d î, miktar vermiyor ve «kalabalık bir ordu» ile hareket ettiğini söylemekle iktifa ediyor. (Bk. a y n. y e r). R e ş î d ü'd-d î n ise, «Seçkin 10.000 kişi ve lâyık atlılar»dan bahsetmektedir. Bu takdirde bu kuvvetin atlı ve yayadan mürekkep olduğu anlaşılır.

⁶ Bk. Ş e b â n k â r e î, M e c m a u'l-E n s â b, 177 b.

şılıklı müzaheret (*istizhâri*) olduğunu bildirmiştir. Emir ve ferman gereğince, İ s r a i l ordusundan gösterişli 300 genci seçmiş ve huzura gelmiştir¹.

İşte, diğer kaynaklara göre, A r s l a n'ın S u l t a n M a h m u d'un eline geçişinin hikâyesi.

Bunu da hâdisenin S e l ç u k l u görüşüne göre anlatılışı telâkki edebiliriz.

Bu iki rivayetten hangisi doğrudur?

A r s l a n'ın, M a h m u d tarafından ele geçirilmesiyle neticelenen hâdiseye gelinceye kadar anlattıklarımız, sonuncu rivayetin daha kabule şayan olduğunu göstermektedir. Zira,

1) Gördüğümüz gibi, A r s l a n, kuvvet gösterisinde bulunacak kadar kendisine güvenmektedir.

2) Onun kuvvetli olduğunu kaynaklar teyit ettiği gibi, gördük ki, bunu K a d i r H a n'la bizzat M a h m u d da itiraf etmektedirler.

3) A l i T e k i n'le birlikte çöle çekildiği zaman A r s l a n yalnız olmayıp, ordusu ve kavmi ile birliktedir.

Bütün bunlar A r s l a n'ın, bir meydan muharebesi vermeden, zorla ele geçirildiğini red ettirecek sebeplerdir.

4) Gözönünde bulundurulacak bir nokta da, G a z n e l i l e r D e v l e t i ile S e l ç u k l u l a r arasında şimdiye kadar düşmanca bir hareketin bulunmamasıdır. Hattâ, A l i T e k i n'le yaptıkları ittifakın G a z n e l i l e r D e v l e t i'ne yönelmiş olmadığını gördük. Şu halde, A l i T e k i n'le yaptıkları ittifakın çökmesiyle siyasî yalnızlık içinde kalan S e l ç u k l u l a r'ın, G a z n e hükümdarı M a h m u d'dan gelen teklifi, iyi niyetle telâkki ederek kabul etmeleri pek mümkündür. Öte yandan, S u l t a n M a h m u d'un hâdisenin başlangıcında, yani A r s l a n'la

¹ Z a h r û'd-dî n N i ş â b û r î, *ayn. yer*; ayrıca bk. R â v e n d î, *ayn. yer*. Son kaynak bermutad bazı yerleri hafzetmiş ve bâzı ilâveler de bulunmuştur :

«Ordu orada kalsın, sen ileri gelenler (*hassegiân ve âyân*) le yalnız gel».

g ö r ü ş ü n c e y e k a d a r , o n u t e v k i f m a k s a d ı n d a b u l u n m a d ı ğ ı d a i l e r i s ü r ü l e b i l i r . B u c i h e t i a y r ı c a m ü n a k a ş a e d e c e ğ i z .

Öyle görünüyor ki, M a h m u d , A r s l a n ' ı n m ü t t e f i k i A l i T e k i n ' i n ş a h s ı i l e o k a d a r i l g i l e n m e m i ş ¹ , y a h u t d a g i z l i t a k i p c i l e r , o n u h a k i k a t e n b u l a m a m ı ş l a r d ı r . Z a t e n A l i T e k i n ş i m d i l i k b i z i d e o k a d a r i l g i l e n d i r m e m e k t e d i r .

Bizi burada, hâdiselerin bu safhasında ilgilendiren nokta, A l i T e k i n ' l e A r s l a n ' ı n k u r d u ğ u i t t i f a k s i s t e m i n i n k a n d ö k ü l m e d e n M a h m u d t a r a f ı n d a n y ı k ı l m a s ı d ı r . K u r u l a n i t t i f a k s i s t e m i n i n k u v v e t l i o l m a d ı ğ ı b u s u r e t l e a n l a ş ı l m a k t a d ı r . B u n u n s e b e b i n i , b u s i s t e m i k u v v e t l e n d i r m e k i ç i n v a k i t v e f ı r s a t b u l a m a m a l a r ı n d a a r a m a k m ü m k ü n o l d u ğ u g i b i , M a h m u d ' u n o r d u s u n u n , A l i T e k i n ' l e A r s l a n ' ı n b i r l e ş i k o r d u l a r ı n d a n , s a y ı v e t e c h ı z a t b a k ı m ı n d a ü s t ü n o l m a s ı n d a d a a r a m a k m ü m k ü n d ü r .

İttifak sisteminin kolayca çökmesi sebepleri ne olursa olsun. M a h m u d ' u n n i h a î g a y e y e k u v v e t k u l l a n m a k s u r e t i y l e v a r m a k i s t e m e m e s i m â n a l ı d ı r : Öyle görünüyor ki, bilhassa A r s l a n h e r h a n g i b i r h ü k ü m d a r ı — k e n d i s i n e k a ş ı s i l â h l ı ç a t ı ş m a y ı g ö z e a l m a d a n ö n c e — d ü ş ü n d ü r e c e k k a d a r k u v v e t l i d i r . S u l t a n M a h m u d ' u n m e s e l e y i — e ğ e r b a ş l a n ğ ı c t a n i t i b a r e n b ö y l e b i r n i y e t i v a r s a — b a ş l ı c a u n s u r u n u k u r n a z l ı k v e h a t t â h i y l e t e ş k i l e d e n s i y a s e t y o l u i l e h a l e t m e s i n i n b i r s e b e b i n i d e b u n d a a r a m a k l â z ı m d ı r .

Görülüyor ki, hiç olmazsa hâdisenin bu başlangıç safhası, S e l ç u k l u l a r ' ı n G a z n e l i D e v l e t i i l e d o s t a n e m ü n a s e b e t e g i r i ş t i k l e r i ş e k l i n d e t e z a h ü r e t m e k t e d i r . B u n u b i l h a s s a S e l ç u k l u l a r ' ı n b ö y l e t e l â k k i e t t i k l e r i g ö r ü n ü y ö r : B u m ü n a s e b e t i n ş e k i l v e m a h i y e t i m ü l â k a t s o n u n d a t e s b i t e d i l m i ş o l a c a k t ı ; y a n i b i r i t t i f a k a n l a ş m a s ı y l e m i , y o k s a a y n ı S e l ç u k l u l a r ' ı n G a z

¹ W. B a r t h o l d ' a g ö r e , A l i T e k i n ' i v e k u r d u ğ u d e v l e t i b ü s b ü t ü n o r t a d a n k a l d ı r m a k , M a h m u d ' u n e s a s g a y e s i d e ğ i l d i . K a r a h a n l ı l a r h a n e d a n ı m e n s u p l a r ı n ı n b i r b i r l e r i y l e d a i m î m ü c a d e l e h a l i n d e b u l u n m a l a r ı , b u n u n n e t i c e s i o l a r a k z a y ı f d ü ş m e l e r i M a h m u d ' u n s i y a s e t i n i t e ş k i l e d i y o r d u . (b k . a d . g e ç . e s e r , s . 285).

nelile r'in hizmetine girmesiyle mi neticeleneceğini ancak Sultân Mahmud-Arslan görüşmesi tâyin edecekti.

Halbuki netice, Selçukluların hiç beklemedikleri şekilde tecelli etti.

Türkmen Yabgu'sunun geldiğini haber verdikleri zaman Sultân (Mahmud), *Semerkan*d meydanında *çevgân* oynuyordu. Sultân'ın müsaadesiyle Yabgu geldi, atından indi ve yer öptü. Sultân, atını, onun önüne doğru 2-3 ayak sürdü ve onun (hatırını) sordu. (Sultân) bu tevazuu hiç kimseye göstermemişti. Yabgu, Sultan'ın «bende»si oldu. Bu Yabgu'nun gayet küçük, fakat rüzgâr kadar süratli bir atı bulunduğunu, bir büyüğün veya düşmanın yanına gittiği zaman, kendisini yakalayacaklarını his eder etmez atına binip kaçtığını, hiç kimsenin tozunu bile göremediğini, bir kaç defa bu suretle düşmanın elinden kaçmış olduğunu Sultâna söylemişlerdi. Yabgu o gün de bu ata binmişti. Bu sebeple, Sultân (daha önce) adamlarına (*sutûr-dârân*) Yabgu atından inince, altın eyerli, altın dizginli bir at getirmelerini, yabgu'yu buna bindirmelerini, Yabgu'nun kendi atını bir bahâne ile atından alıp götürmelerini söylemişti. O gün tenbih üzerine hareket ettiler : bir Arap atı getirdiler. Aynı zamanda Sultân'ın hil'at (*teşrif*)ini takdim ettiler. Bu sırada Yabgu hil'ati giymekle meşgul idi. Sultân'ın huzuruna geldi, yer öptü. Sultân onu söze tuttu. Adamları ise, Yabgu'nun atını tavlaya götürdüler. Yabgu dururken Sultân, *çevgân* oynamaya devam etti. Bir «*gulâm*» geldi. Sultân'ın, *çevgân* oynamak isteyip istemediğini sorduğunu söyledi. Yabgu, *çevgân* oynamayı bilmediğini, fakat Sultân emir buyurursa okatabileceğini bildirdi. Sultân bu sözden alındı. Çünkü, Yabgu'nun daha önce «*Sultân'ın filleri varsa, bizim de oklarımız var*» dediğini kendisine duyurmuşlardı. Sultân kendi kendine, onun ağzından nakledilen sözün doğru olduğuna kanaat getirdi. Sultân meydandan «leşkergâh»a geldi¹.

¹ Şebânkâreî, 176 b. Bu kaynağın, başka yerde bulunmayan bu bilgiyi Beyhâkî'nin elimizde bulunmayan kısımlarından aldığı anlaşılıyor.

Oğlu K u t a l m ı ş ile birlikte alışlagelen törenle¹ huzura kabul edilen Arslan, S u l t a n M a h m u d'un saygı ve ikramına nâil olmuştur. Gerçekten, M a h m u d'un onun kendisiyle birlikte —bütün kumandanlarının üst tarafında kurdurduğu— bir tahta oturmasına müsaade etmiştir. Ziyafet meclisi kurulmuştur. Bir taraftan içki içilirken bir taraftan da şarkıcılar şarkılar söylemekte ve sazlar çalmaktadırlar². Bu âlem sırasında S u l t a n M a h m u d ile A r s l a n arasında şöyle bir konuşma geçmiştir:

S u l t a n M a h m u d:—«*Biz her zaman Hind³ tarafına, kâfirlerle gaza'ya gitmek zorundayız. (Bu takdirde) Horasan ihmal ediliyor⁴. Sizden ümidimiz odur ki, iki taraf arasında bir akit ve yardımlaşma (istihzârî) olsun⁵, zira bir taraftan kuvvetli⁶ bir düşman peyda olursa, yardıma ihtiyaç olacaktır. Siz yardımını esirgemezsiniz⁷.*

¹ Zahîr ü'd-dîn Nişâbü'rî'ye göre, bu kabul, Arslan'ın «yer öpmek şerefine erişmesi» suretiyle olmuştur. (bk. a y n. y e r). Ayrıca bk. Reşîd ü'd-dîn, s. 2: Burada ifade farklıdır ve şöyle tercüme edilebilir:

«(A r s l a n, oğlu ile) vaktaki bârgâh'ı öpme şerefiyle mesud oldular...» R â v e n d î (s. 89) de böyle bir ifade yoktur.

² İçki ve saz âlemini edebî dille tasvir eden kelimeler R â v e n d î'de ve Reşîd ü'd-dîn'de yoktur. Esasen ziyafet meclisi şeklinde tercüme ettiğimiz «*Meclis-i bezm*» ibaresinin içinde bunlar mündemiçtir.

³ Z a h î r ü'd-dîn N i ş â b ü r î'de «*Sind*» kelimesi vardır. «*Hind*» kelimesini Reşîd ü'd-dîn'den (s. 2) aldık. Yukarıda *Hindistan* kelimesi geçtiği için burada da bu kelimeyi tercih ettik.

⁴ Z a h î r ü'd-dîn N i ş â b ü r î, a y n. y e r. Reşîd ü'd-dîn, a y n. y e r. M a h m u d'un A r s l a n'dan yardım istemesinin mucib sebeplerini teşkil eden bu cümleler R â v e n d î'de yoktur.

⁵ Z a h î r ü'd-dîn N i ş â b ü r î, 12; Reşîd ü'd-dîn, s. 2; R â v e n d î (s. 89) bu hususta daha sarihtir. Bu kaynağın ifadesi şöyle tercüme edilebilir: Arzum odur ki, (arada mevcut) bir misak ve yardımlaşma (i s t i z h â r î) tamam olsun, zira ...

⁶ R â v e n d î (bk. a y n. y e r) de ve Reşîd ü'd-dîn (bk. a y n. y e r), bu kelime (kavî kelimesi) yoktur.

⁷ R â v e n d î (bk. a y n. y e r) farklıdır: Sizin kabile(hayl)nizden «istiane» ederiz.

A r s l a n¹: — «S u l t a n'a² b e n d e l i k t e b i z d e n k u s u r v e i h m a l (tehir) o l m a z».

S u l t a n M a h m u d: — «A s k e r e i h t i y a c ı m o l u r s a, b a n a n e k a d a r y a r d ı m y a p a b i l i r s i n i z?»

«S i l â h d a r»ından³ bir yay alan A r s l a n, içkinin ve gençliğin verdiği gururla⁴ şu cevabı verdi: — «B u y a y ı⁵ k e n d i k a v m i m e⁶ g ö n d e r i r s e m, 30.000 k i ş i⁷ d e r h a l a t l a n ı r l a r».

S u l t a n M a h m u d t e k r a r s o r d u: — «D a h a f a z l a s ı n a i h t i y a c ı m o l u r s a?»⁸.

A r s l a n, b i r o k u M a h m u d'a a t t ı v e d e d i: — «B u o k u k e n d i k a b i l e m e⁹ (hayl) i ş a r e t o l a r a k g ö n d e r d i ğ i m h e r z a m a n 10.000 k i ş i¹⁰ d a h a g e l i r l e r».

¹ R e ş î d ü'd - d î n (bk. a y n. y e r) de «E m î r İ s r â î l» şeklinde geçmektedir.

² Bu kelime aynı kaynakta «âlemin sultanı (Sultan-ı âlem) şeklinde geçmektedir. R â v e n d î'd e i s e (bk. a y n. y e r.) S u l t a n k e l i m e s i d a h i g e ç m e m e k t e d i r.

³ R â v e n d î'ye göre (bk. a y n. y e r), İ s r â î l yayı «s i l â h d â r» dan al mamıştır. Omuzunda asılı bir yayı, elbisesine ilişik 2 tane oku vardı. Oklardan birini M a h m u d'a vermiştir.

⁴ Bu ilâve de R â v e n d î (bk. a y n. y e r) de yoktur.

⁵ R â v e n d î'ye göre (bk. a y n. y e r), yukarıda işaret edildiği üzere, ilk defa yay değil ok verilmiştir. Öyle görünüyor ki, R â v e n d î, bu ilk kısmı atmamıştır. Ayrıca bk. Ş e b â n k â r e î, 177 a.

⁶ R â v e n d î'd e (bk. a y n. y e r) «kendi kabileme (h a y l - i m â) Ş e b â n k â r e î'ye göre (177) ise şark tarafına.

⁷ R â v e n d î'ye (bk. a y n. y e r) ve H a m d u l l a h K a z v î n î'ye (bk. s. 435) ve Ş a b â n k â r e î'ye (177 a) göre bu miktar 100.000 dir.

⁸ R â v e n d î'ye göre (b. a y n. y e r): «kâfi gelmezse».

⁹ Ş a b â n k â r e î'ye göre (177 a), batıya. Bu kaynakta aynı şekilde kuzeye ve güneye gönderilir. Ve her defasında 100.000 kişi gelir.

¹⁰ R â v e n d î'd e (bk. a y n. y e r) yoktur. Ş e b â n k â r e î (177 a) ise 100.000 kişi.

S u l t a n M a h m u d böylece soruyordu. Nihayet A r s l a n bir yay ve üç ok ile 100.000 atlıyı taahhüt etti¹.

M a h m u d sormakta devam etti: — «D a h a f a z l a l â z ı m o l u r s a?»

A r s l a n: — «Ş u o k l a r d a n b i r i n i² B a l h a n d a ğ ı n a g ö n d e r, 100.000 a t l ı³ d a h a g e l i r.»

M a h m u d: — «D a h a f a z l a l â z ı m o l u r s a?»

A r s l a n: — «B u o k u T ü r k i s t a n' a g ö n d e r, 200.000 a t l ı d a i s t e s e n, g e l i r»⁴.

Bu konuşma S u l t a n M a h m u d' u çok düşündürmüştür. Nihayet kendi kendine şöyle demiştir: — «B i r y a y, ü ç o k l a m a a ş s ı z v e ü c r e t s i z⁵ b u k a d a r o r d u y u e m r e â m a d e e d e b i l e n b i r k i m s e n i n i ş i n i h o r g ö r m e m e l i d i r.» Her halde onun tamamiyle sarhoş olmasını sağlamak maksadiyle, üç gün üç gece içmeğe devam etmişlerdir⁶. S u l t a n ona adamları vasıtasıyla (nöker) h i l' a t, sayısız eşya (hâste) vermiştir. Sonra da, kendi kumandanlarına, oğlu ve adamlarından on kişi ile İ s r a i l' in kendisinin üç gün misafiri olmasını, geri kalan adamlarını onların misafir etmelerini emretmiş ve tabii emir

¹ Bu ifade R â v e n d î' de (bk. a y n. y e r) ve K a z v î n î' de (bk. a y n. y e r) hiç yoktur.

² Burası H o r a s a n' ın kuzey doğusunda ve E b î v e r d' in ötesinde kâindir. (bk. M. İ k b a l, R â v e n d î haşiyeleri, s. 89; ayrıca bk. Y a k u t, M u' c e m, B a l h â n maddesi). Burası Selçuklu devri T ü r k t a r i h i için mühimdir. Zira O ğ u z l a r' ın bir kısmı bu adla adlandırılacaklardır.

³ R â v e n d î' de (bk. a y n. y e r.) ve K a z v î n î' de (bk. a y n. y e r.) bu rakam 50.000 dir.

⁴ Bk. Z a h î r ü' d- d î n N i ş â b û r î, a y n. y e r; R a ş î d ü' d- d î n, s. 3-4: «Padişah'a yardım maksadiyle» ibaresi vardır. R â v e n d î, a y n. y e r; K a z v î n î, a y n. y e r.

⁵ Bk. R e ş î d ü' d- d î n, s. 3: «b î- c â m e g î v e c e r â y e t». Z a h î r ü' d- d î n N i ş â b û r î (bk. s. 12) de bu kelimeler yerine sadece «bî-hâmilî» kelimesi geçmektedir. Daha iyi mâna çıktığı için biz birinciye tercih ettik.

⁶ Z a h î r ü' d- d î n N i ş â b û r î, s. 12; R e ş î d ü' d- d î n, s. 3. R â v e n d î, s. 90: Son kaynak, daha başlangıçta bahsettiğimiz içki meclisinin şimdi kurulduğunu söylemektedir.

yerine getirilmiştir. Şarabın dimağlarına tesir ettiği gece yarısı onların hepsini yakalayarak bağlamışlar ve hapsedmişlerdir¹. Mahmud, İsrail'i, «yârân» ile birlikte gece yarısı zincirlere vurulmuş olduğu halde, Hindista'nâ Kâlençer¹ kalesine göndermiştir.

Ayılınca durumunu anlayan Arslan (İsrâil) tabii, Tanrı'ya tevekkülden başka çare bulamamıştır³.

¹ Şebânkârî'ye göre (177 a), mesele bu kadar basit değildir: Yabgu'nun bu kadar büyük kuvvetlerden bahsetmesinden korkan Sultân, atına binmiş ve çadırına gitmiştir. Yabgu yalnız kalmıştır. Ansızın ardından önünden peyda olan 500 atlı onu yakalamışlar ve Sultân'ın çadırına götürmüşlerdir. Sultân vüzerayı da davet etmiştir. Onların huzurunda Yabgu'ya çıkmış ve şöyle demiştir :

«Selâtin ve hânân ile böyle böyle yapmak, benimle büyüklük dâvasında bulunmak, orada fil varsa burada da ok vardır, demek ne haddine?»

Bu konuyu Sultân Mahmud'a Kadir Han, buluştukları zaman söylemişti.

Yabgu, özürler diledi. Sultân'ın kölesi olduğunu, ne emir buyurursa canla başla yapmağa çalışacağını söyledi. Nihayet iş oraya vardı ki, Yabgu'ya, meselenin aslını öğrenmek için (*tâ kâr-ı tu bidânîm*) bir müddet hapista kalmasını Sultân'ın emir buyurduğunu söylediler.

Ertesi günü ona altın dizginli bir at getirdiler. Beş yüz atlının muhafazasında karısı, çocuğu ve akrabasından bazılarıyla Gazn'e'ye, oradan da Hindistan kalelerinden birine götürdüler. 7 yıl hapiste kaldı ve öldü. Fakat Sultân Mahmud evlâdının nekbete uğramasına, Horasa'nın elden gitmesine ve memleketin Selçuklular'ın eline düşmesine hep bu Yabgu'nun yakalanması sebep oldu. Çünkü onun Mâverâünneh'r'de kardeşleri ve yeğenleri vardır. Hepsi de Türkmenler'in büyük ümerası idiler. Yabgu her gün onlara haberler gönderiyor ve «sakin saltanat peşinde koşmaktan vazgeçmeyiniz! Zira bu memleket mutlaka sizin olacaktır» diyordu. Onun iki yeğeni vardı: Biri Tuğrul Bey, diğeri Çağrı Bey (metinde Alp Arslan). Bunlar Sultan Mesud'a karşı isyan ettiler ve Sultân oldular...

² Bu hâdiseden bahseden hemen bütün kaynaklarda, burasının Multân hududunda olduğundan bahsedilmektedir (Msl. bk. Zahîr'ü'd-dîn Nişâbü'rî, s. 12; M. İkbâl'i de şaşırtan (bk. Râvendî s. 478 vd.) bu yanlışlığı M. Nâzım düzeltmiştir (bk. *ad. geç. eser*, s. 64.) Ona göre, bu kale Kesimî'ye giden geçitte, tepeler üzerindedir.

³ Râvendî'ye göre (bk. *ayn. yer*), Arslân'ın maiyeti erkânı, Mahmud'un kumandanları tarafından muhtelif kalelerde hapsedilmişlerdir.

Öte yandan, S u l t a n M a h m u d, geri kalan S e l ç u k o ğ u l l a r'ına, «Ş a h l ı ğ a l â y i k» hil'atlerle birlikte gönderdiği elçi vasıtasıyla şunları söyletmiştir :

«İ s r a i l h u z u r u m u z a g e l i n c e, t a m b i r i l t i f a t a m a z h a r o l d u; a n c a k P a d i ş a h l a r d e r g â h ı g ö r m e m i ş o l m a s ı v e (b u d e r g â h ı n) â d â p v e e r k â n ı n ı b i l m e m e s i s e b e b i y l e, s a r h o ş l u ğ u e s n a s ı n d a o n d a n u f a k - t e f e k¹ (kusurlar) s a d ı r o l m u ş t u r. S a l t a n a t h a y s i y e t i n i k o r u m a k m a k s a d i y l e, (k e n d i s i) b i r k a ç g ü n (i ç i n) h a p s e d i l d i. O n l a r ı n (S e l ç u k o ğ u l l a r ı n ı n) İ s r a i l i ç i n m e r a k e t m e m e l e r i l â z ı m d ı r. Z i r a h i l ' a t l a (t e ş r i f) m ü m k ü n o l d u ğ u k a d a r ç a b u k, g e r i g ö n d e r i l e c e k t i r.»

(A r s l a n'ın) kardeşleri, bu haberi işittikten sonra (M a h m u d'a karşı) isyan etmek istediler. Fakat, işin akibetinden korktular. Neşeli görünerek elçiyi hediyelerle birlikte geri gönderdiler ve muti olduklarını, hepsinin (kendisinin) köleleri bulunduklarını M a h m u d'a bildirdiler.

A r s l a n y e d i y ı l b u k a l e d e m a h p u s k a l d ı. A r s l a n'ın k a b i l e (h a y l) s i n d e n b i r k a ç T ü r k m e n² g e l d i; b u k a l e d e s a k a l ı k, h a m a l l ı k e t t i. B i r g ü n f ı r s a t b u l a r a k, A r s l a n'ı k a ç ı r d ı l a r³ v e H o r a s a n y o l u n u t u t t u l a r. B i r o r m a n a r a s t l a d ı l a r. Y o l l a r ı n ı ş a ş ı r d ı l a r. S a b a h l e y i n k a l e m u h a f a z ı (k ū t v â l) m e s e l e y i h a b e r a l d ı, a t l ı l a r l a A r s l a n'ın p e ş i n e d ü ş t ü. A s k e r l e r y a n ı n a y a k l a ş ı n c a, A r s l a n, y a k a l a n a c a ğ ı n ı a n l a d ı v e T ü r k m e n l e r'e ş u n l a r ı s ö y l e d i : «B e n d e n ü m i d i k e s i n i z. K a r d e ş l e r i m e s e l â m

¹ Z a h î r ü d - d î n N i ş â b ū r î, s. 13 : *hurdeî*. Buna karşılık, R e ş î d ü d - d î n d e (bk. s. 3) «*hâleî zâhir*».

² Z a h î r ü d - d î n N i ş â b ū r î'ye (bk. *ayn. yer*) ve R e ş î d ü d - d î n'e g ö r e (bk. *ayn. yer*) b i r k a ç, R â v e n d î'ye g ö r e i k i T ü r k m e n. R â v e n d î h â d i s e y i u m u m i y e t l e k ı s a l t a r a k v e y a h a z f e d e r e k n a k l e t t i ğ i i ç i n ö t e k i l e r i t e r c i h e t t i k.

³ R e ş î d ü d - d î n b u k a ç ı r m a h a d i s e s i n i d a h a m u f a s s a l o l a r a k ş ö y l e a n l a t ı y o r : «Nihayet bir gün fırsat buldular ve A r s l a n'ı g ö r d ü l e r. O n u g e c e k a ç ı r m a k i ç i n b i r y o l d ü ş ü n d ü l e r v e b ö y l e y a p t ı l a r...» R â v e n d î d e (bk. s. 91) a ş a ğ - y u k a r ı b u n a u y m a k t a d ı r.

söyleyiniz ve Horasan'ı ele geçirmek için gayret sarf etmelerini söyleyiniz. Çalışınız, zira bu padişah, köle oğludur. Ve büyük bir nesebi yoktur¹. Bu memleket ona kalmaz. Bir şeyi kalmayınca ve memleket elinizde düşünceye kadar çalışınız. Zira tabiatında mer-kuz olan zulüm ve cevrdan dolayı beni günahsız yere yakaladı ve hapsetti.»

Türkmenler, otların altına saklandılar. Gelenler İsrail'i yakaladılar, daha sıkı bir şekilde bağladılar. Arslan o kalede² vefat etti (1032)³.

Oğlu Kutalmış kale civarında (kimse tarafından) tanınmaksızın bir kaç yıl dolaştı. Babasının vefat ettiğini duyunca, amcalarının ve kabilesinin⁴ (hayl) yanına döndü⁵. Babasının ahvalini onlara olduğu gibi anlattı⁶.

Kutalmış'ın sözlerinin Selçuklu şefleri üzerinde ne tesir yaptığını, ileride yeri gelince izah ve münakaşa edeceğiz. Bura-

¹ Zahîr ü'd-dîn Nişâbü'rî (bk. *ayn. yer*) de bazı kelimeler okunmamış, açık bırakılmıştır. Biz Reşîd ü'd-dîn'e göre (bk. s. 3.) tamamladık. Yalnız aynı mânaya gelmekle beraber, mevcut kelimeler farklıdır. Ayrıca bk. Râvendî, s. 91.

² Râvendî (bk. *ayn. yer*) ve tabîî Reşîd ü'd-dîn, (bk. *ayn. yer*) sadece orada öldü demektedirler ki, Arslan'ın yakalandığı yerde mi, yoksa tekrar getirildiği kalede mi öldüğü pek anlaşılmamaktadır.

³ Hapiste yedi yıl kaldığına göre 1032 yılında ölmüş olması icap eder.

⁴ Bk. Reşîd ü'd-dîn, s. 3. Zahîr ü'd-dîn Nişâbü'rî'de (bk. s. 13) «*hayl*» (kabile, ordu) kelimesi yerine «*hâlân*» (dayılar) kelimesi vardır. Râvendî'de (bk. s. 92) sadece «amcalar» «*âmmân*?» kelimesi vardır.

⁵ Kaynaklarda hangi yoldan döndüğü anlatılmaktadır (msl. bk. Zahîr ü'd-dîn Nişâbü'rî, *ayn. yer*; Râvendî *ayn. yer*): Kutalmış, çöl yolu ile Kızıl külâhlar (*surh külâhân*) tarafına gitmiş, buradan Sîstân'a geçmiştir. *Esfezâ'r*'dan Tirmiz geçidine, ve Bu hârâ'ya amcalarının yanına gelmiştir. Kızıl külâhlarla Sîstân arasında bir çöl adı daha varsa da nâşir okuyamadığı gibi, Reşîd ü'd-dîn'in metninden biz de okuyamadık.

Kutalmış'ın dönüş yolunu nakletmekten maksadımız, bütün bu hâdiselerin mevculluğuna delil olarak alınmasının mümkün bulunduğunu göstermektir.

⁶ Bk. *ayn. yerler*.

da şimdi yapılacak iş, kaynaklarda geçtiği şekilde hemen aynen naklettığımız bu hâdiselerin tahlil ve tefsirini yapmaktır.

Önce hâdisenin mahiyetinden bahsedelim : Bu hâdis e, veya hâdis e ler silsilesi orijinaldir, yani S e l ç u k l u ailesinin tarihinde buna benzer başka bir hâdis e veya hâdiseler cereyan etmemiştir; daha doğrusu, bu çapta, kesin neticeli bir hâdis e geçmemiştir. İlk defa olarak hiç olmazsa kendi iddiasına göre, bütün S e l ç u k l u ailesinin ve İ s l â m O ğ u z l a r'ın başbuğu olan bir kimse, bir hükümdar tarafından bertaraf edilmiştir. Bunun neticesi olarak, yine ilk defa S e l ç u k l u l a r başsız kalmışlardır. Binaenaleyh hâdis e S e l ç u k l u l a r için sadece bu bakımdan bile pek önemlidir. Bu itibarla hâdisenin, meselâ S e l ç u k l u l a r arasında, kimin veya kimlerin başbuğ olacağını tâyin bakımından, bir buhran çıkmasına sebep teşkil etmesi beklenebilir. Nazarî bakımdan çıkması düşünülebilir böyle bir hâdisenin hakikatte vukubulup bulmadığını yerinde araştıracağız. Burada her şeyden önce A r s l a n hâdisesinin inanılabilir olup olmadığını araştırmak, inanılabilir ise doğruluk derecesini tâyin etmek gerekmektedir.

Hâdisenin başlangıcı (A r s l a n'ın esir edilişi) ve sonu (aynı A r s l a n'ın esirlikte ölmesi) bütün kaynaklar tarafından nakledilmektedir. Şu halde başlangıç ve son esas itibariyle, doğrudur. Bu itibarla bu hususlarda ayrıca tahlile, münakaşaya ve deliller ileri sürmeğe lüzum yoktur.

Hâdisenin ayrıntılarına gelince, evvelâ halledilmesi lâzım gelen nokta, hâdisenin naklettığımız şekliyle nereye kadar çıktığını ve ilk defa hangi kaynakta nakledildiğini tesbit etmektir.

Hâdisenin S e l ç u k l u şeflerine, kısmen esir edilen S e l ç u k l u şefi A r s l a n'ın oğlu K u t a l m ı ş tarafından anlatıldığını, kısmen de bizzat yaşamaları itibariyle S e l ç u k l u şeflerine esasen malûm bulunduğunu gördük. Şu halde Z a h î r ü d - d i n N i ş â b u r i'nin (ölümü takr. 1186) bu hâdiseyi bu şekliyle S e l ç u k l u r'dan dinliyerek tesbit eden ilk el bir kaynaktan naklettığını, veya bu zamana kadar ağızdan ağıza nakledilerek gelen rivayetleri bizzat tesbit ettiğini söylemek mümkündür. Kaldı ki, aynı hâdisenin G a z n e l i l e r devri tarihinden bahseden, hâdiseye

çağdaş anakaynaklardan birinde de nakledildiğini kabul ettirecek emârelere sahip bulunuyoruz¹.

Görülüyor ki, yaptığımız bu dış tenkit, hâdisenin umumî heyetiyle doğru olduğunu gösterecek mahiyettedir.

Sultan Mahmud'un Arslan şerefine içkili bir şölen tertip etmesi mümkün olduğu gibi², bu şölen sırasında aralarında Selçuklular'ın Gazneliler Devleti'ne yapabilecekleri yardım hakkında bir konuşma geçmiş olması da pekâlâ mümkündür. Bunun en büyük delili okun ve yayın Arslan tarafından kavim ve kabilesini yardıma dâvet vasıtası olarak kullanılmasıdır. Türkle r'de okun bu maksatla kullanıldığı ise malûm bir keyfiyettir³.

Kabul edilemeyecek cihet, Arslan'ın göndereceği yay veya ok davetine icabet edecek askerin miktarıdır. Bu miktarlar ya hakikaten Arslan tarafından söylenmiştir; bu takdirde Arslan sarhoşluğun tesiriyle veya övünme hissiyle mübalâğa etmiştir, veya hut konuşma sonradan kaynaklar tarafından yapılan ilâvelerle değiştirilmiştir. Biz bu iki şıktan hangisinin doğru olduğu hususunda bir karara varamadığımız gibi, bu hususta tahlili daha ileri götürmeyi de gereksiz görüyoruz. Hangi hal vârit olursa olsun şu bir gerçektir ki. Mahmud'la Arslan arasında böyle bir konuşma geçmiştir⁴.

¹ Bk. M. Nâzım, *a. d. geç. eser*, s. 63. Bu müellife göre, bu hâdise İlhânlı devri kaynaklarından M. Şebânkârî'nin *Mecm u'l-E n s â b* adlı (eser ve müellifi hakkında bk. C. A. Storey, *Persian Literature*, II, 84-5) eserinde de geçmektedir. Yine aynı müellife göre, müellif *Gazneliler Devleti* tarihi hakkında verdiği bilgiyi çağdaş müellif Eb u'l-Fazl Beyhakî'nin malûm eserinden aldığı dilinden ve üslup benzerliğinden anlaşılmaktadır (bk. *a. d. geç. eser*, s. 11), Malûm olduğu üzere, Beyhakî'nin elimizde mevcut eserinin büyük bir kısmı kaybolmuştur. Bu kaynak hakkında ayrıca bilgi vereceğiz.

² Mahmud, Kadir Han'a da böyle bir ziyafet vermişti. (bk. W. Barthold, *Turkestan*), II, s. 283.

³ Bk. Osman Turan, *Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması*, Belleten, IX, 305-318.

⁴ Bu hususta sadece Râvendî'ye istinaden kısaca malûmat veren W. Barthold da böyle bir konuşmanın geçtiğini, dolayısıyla kabul ediyor. (bk. *Oçerk İstorii Türk m e n s k o g o N a r o d a*, s. 23).

Hâdisenin en zayıf tarafı, A r s l a n'ın kaçırılması ve tekrar ele geçirilmesi safhasıdır. Bu safhayı doğru olarak kabul etmek biraz güç görünmektedir. Zira, kendisini kaçırانların hepsi, gizlenmek fırsatını buldukları halde, A r s l a n niçin saklanmamıştır? Bu nokta açık kalmaktadır. Bunun gibi, yine A r s l a n'm geri kalan S e l ç u k l u şeflerine gönderdiğinden bahsedilen mesaj da kolay kolay doğru olarak kabul edilemez. Buna rağmen, bu mesajın tarihi değeri vardır. Bu noktaya aşağıda tekrar döneceğiz.

Sonra mesajın A r s l a n tarafından kardeşlerine gönderildiğinden bahsedilmektedir. Bilindiği gibi, geride kalan S e l ç u k l u şefleri arasında sadece bir kardeşi vardır. Öteki şefler A r s l a n'ın kardeşi değil, yeğenleridir. A r s l a n'ın bilinen sebeplerle yeğenlerini S e l ç u k l u şefleri olarak kabul etmediği söylenebilir¹. Bu maksatla olacak ki, kaynaklarda A r s l a n'ın kardeşi M i k â i l sağlamış gibi gösterilmektedir². Bu da hâdisenin bu safhasının zayıf noktalarındandır.

Böylece yaptığımız iç tenkit de, teferruata ait noktalar istisna edilecek olursa, umumiyetle hâdisenin doğruluğu lehine netice vermiş bulunuyor.

Şimdi esas hâdisenin konumuz bakımından, kullanılması meselesini ele alabiliriz.

Hâdiseyi safha safha ele alalım :

A r s l a n'ın, ordusunu bırakarak pek az maiyetle M a h m u d'un nezdine gelmesi, bu S e l ç u k l u şefinin G a z n e l i hükümdara son derece itimad ettiğinin delili olarak alınabilir. Buna karşılık A r s l a n'ı kabul ediş tarzı (kendisi ile birlikte tahta oturt-

¹ Öte yandan, M e l i k n â m e'den nakil ve iktibaslarda bulunan kaynaklarda bu hâdiseden bahsedilmemesi mânalıdır. Şu halde bizzat M e l i k n â m e de bu hadiseden, A r s l a n'ın esir oluşundan ve hapista ölüşünden bahsetmemiştir. Zaten M e l i k n â m e'den nakil ve iktibaslarda bulunan kaynakların, A r s l a n'dan pek nâdir sözetmelerine karşılık, T u ğ r u l ile Ç a ğ r ı'dan mübalağalı denecek şekilde bahsetmeleri dikkatimizi çekmektedir. Bu cihetler göz önünde tutulacak olursa, burada T u ğ r u l ve Ç a ğ r ı beylerden bahsedilmemesinin sebebi daha iyi anlaşılır :

İşaret ettiğimiz veçhile A r s l a n ile yiğenleri arasında daha çok öncelikle başlayan bir rekabet mevcut bulunuyordu.

² Msl. bk. Z a h î r ü'd-d î n N i ş â b û r î, s. 14.

ması) M a h m u d'un A r s l a n'a aşağı - yukarı kendisine eşit bir hükümdar muamelesi yaptığını göstermektedir ki, bu aynı zamanda A r s l a n'ın, belki de ilk defa kuvvetli bir devlet tarafından hükümdar olarak tanınması demektir. Nitekim, daha önce de M a h m u d tarafından ittifak muahedesi mânasına gelebilecek kelimeler (*akid* ve *yardımlaşma*) kullanılmıştır.

Aralarında geçen konuşmaya gelince, A r s l a n'ın verdiği rakamlardan ikisi (30.000 ve 10.000 atlı) kabule şayandır. Sadece bu rakamlar bile A r s l a n'ın hiç de ihmal edilmeyecek bir kuvvete sahip olduğunu göstermeğe kâfidir. İlk rakam, A r s l a n'ın şefliğini kabul eden bütün O ğ u z l a r'ın çıkaracağı kuvvettir. İkinci rakam ise doğrudan doğruya A r s l a n'ın şahsına bağlı kabilenin çıkardığı kuvvettir. Görülüyor ki, A r s l a n O ğ u z kavminin çıkaracağı kuvvetle kendi şahsına bağlı kabilesinin çıkaracağı kuvveti birbirinden ayırmaktadır. Ona göre, tâbilik ve bağlılık derecesi bakımından arada fark mevcuttur.

Konuşmanın geri kalan kısmı, A r s l a n'ın zikrettiği rakamlar bakımından değil, daha ziyade hâkimiyet ve nüfuz sahalarını göstermesi bakımından önemlidir.

Zikrettiğimiz ilk iki rakamın delâlet ettiği gibi, A r s l a n O ğ u z l a r'a hâkimdir. Bunlar M â v e r â ü n n e h r'de bulunmaktadır.

Bunları zikrederken A r s l a n herhangi bir coğrafi sahanın adını vermemiştir. O ğ u z l a r'ın yaşadıkları toprakların bilfiil kendilerinin olmadığını bildiğimizden bunu tabii karşılamak lâzımdır. Bu itibarla, A r s l a n burada sadece kavim ve kabile adları vermiştir.

Bundan sonraki konuşmasında ise, A r s l a n'ın artık bazı coğrafi sahalardan bahsettiğini görüyoruz (B a l h a n dağı ve T ü r k i s t a n). Demek ki, A r s l a n, H o r a s a n'ı H â r e z m'den ayıran bu dağlık bölgeyi nüfuz sahası içinde telâkki ettiği gibi, biraz daha ısrar edilince şüphesiz eski O ğ u z l a r D e v l e t i sahasını da içine alan, bütün T ü r k i s t a n'ı nüfuz bölgesi telâkki etmektir. (Bu ifadeden daha bu zamanda B a l h a n'da keşif O ğ u z kitlelerinin bulunduğu anlaşılıyor ki, enterasandır). Bu, kendi telâkkisidir. Hakikatte ok veya yay göndermekle buralardan,

hele *Türkistan*'dan kuvvet geleceğini düşünmek, şüphesiz, yersiz olur. Yalnız *Arslan*'ın bu ifadelerinden şunu anlamak lâzımdır :

Arslan'ın şöhreti buralara kadar yayılmıştır. Onun şöhretini duyan *Türkler*, *Arslan*'ın hizmetine girmek üzere buralardan akın akın gelmektedirler. Şu halde bu sahalar, *Arslan*'ın fiilî nüfuz ve hâkimiyetinin nerelere kadar uzandığını göstermekten ziyade, aynı *Arslan*'ın kuvvet kaynaklarını teşkil eden unsurların nerelerden geldiğini gösterir. Görülüyor ki, *Arslan*'ın kuvvetini besleyen kaynaklar çok geniştir. Buna, *Arslan*'ın «*mânevî nüfuz sahası*» adını da verebiliriz.

Arslan'ın sözlerinin neye delâlet ettiğini pek iyi anlayan *Mahmud*, kararını vermiştir veya şimdiye kadar tereddüt halinde ise, bu konuşmadan sonra kesin bir karara varmıştır. Verdiği hüküm şudur : *Arslan* uzaktan zan ve tahmin ettiğinden de kuvvetlidir; şimdi kuvvetli olmasa bile, yakın bir gelecekte, kendisini kuvvetli kılacak kaynaklara sahiptir.

Arslan'ın nasıl tevkif edildiği üzerinde durmayacağız. Anlatığımız sebeplerle, onun kaçırılması teşebbüsünden ve ölümünden de bahsetmiyeceğiz.

Arslan'm hazin âkibetini bahis konusu ederken *Selçuklu* tarihi bakımından üzerinde durmamız gereken nokta onun siyasî fikirleridir. *Arslan*'ın, *Oğuzlar*'a ve şeflerine «*siyasî vasîyetnâme*» telâkki edilebilecek bir mesaj göndermek fırsatını bulduğu görünüyor. Bu vasiyetnâmesinde o, geride kalan *Selçuklu* liderlerine *Gazneliler Devleti*'ni yıkmalarını ve yıkılınca kadar uğraşmalarını tavsiye etmektedir. Bunun aynı zamanda devlet kurmalarını tavsiye etmek demek olacağı meydandadır. Bu itibarla mesaj, onun bu niyetini açıkça ifade etmesi bakımından da önemlidir. Ona göre, bu devleti yıkmak iki bakımdan güç olmayacaktır :

1 -- Devletin başında bulunan hanedan, menşe itibarıyla asil değildir; kölelikten gelmedir. Şu halde halk üzerinde mânevî otoritesi zayıftır.

2 — M a h m u d, haksızdır. Nitekim, kendisini de hiç günahı olmadığı halde tevkif etmiştir : Şu halde A r s l a n'a göre, adaleti şiar edinmeyen bir devlet uzun müddet pâyidar olamaz. Kendisini haksız yere tevkif ettiği için, S e l ç u k l u l a r'ın bu devleti yıkmaya çalışmaları bir hak haline gelmiştir. Şu halde, yine ona göre, S e l ç u k l u l a r, G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin siyasî vârisi-dirler.

İster mevsuk olsun, ister olmasın, bu siyasî vasiyetnâmenin asıl önemi buradadır : S e l ç u k l u l a r'ın bunu G a z n e l i l e r D e v l e t i'ni yıkmak için kullanmaya çalıştıkları muhakkak olduğu gibi, bir kısım arazisi üzerinde devleti kurduktan sonra burada yerleşmeğe hakları bulunduğu hususunda sömürdükleri de o derece muhakkaktır.

S e l ç u k l u l a r'ın eline verilmiş bir nevi « s i y a s î p r o ğ r a m » mahiyetinde olan bu tavsiyelerin aynı S e l ç u k l u l a r üzerinde ne dereceye kadar etkili olduğunu ve onlar tarafından ne dereceye kadar yerine getirildiğini ise ileride ayrıca göreceğiz.

Oğlu K u t a l m ı ş'ın S e l ç u k l u l a r'a katılması hâdisesini aşağıda söz konusu edeceğiz.

Bu hâdiselerden S e l ç u k l u l a r tarihi bakımından şu umumî neticeleri çıkarabiliriz :

1 — A r s l a n'ın bir devlet kurma teşebbüsü başarısızlıkla neticelenmiştir.

2 — A r s l a n'ın esir edilmesi ve ölümü B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun kuruluşunu geciktirmiştir.

3 — Sonra A r s l a n'ın S e l ç u k l u l a r'ın şefliğinden alınması, S e l ç u k l u tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Devletin başında, belki de, A r s l a n'ın ve onun soyundan gelen hükümdarlar bulunacak yerde, onun tevkifinden sonra bir inkılâp olmuş, Selçuklu ailesinin başına A r s l a n'ın kardeşi M i k â i l'in çocukları (T u ğ r u l ve Ç a ğ r ı B e y l e r) geçmiştir.

Bu meseleyi ayrıca göreceğiz.

4 — Nihayet, tesirleri ve neticeleri, asırlarca devam etmiş bulunması itibariyle, bu hâdise son derece önemlidir (A r s l a n'ın çocuk-

larının iddiası, M i k â i l'in çocukları taht gâsıbı). Buna göre, bu hâdisenin S e l ç u k l u ailesi âzası arasında asırlarca süren bir buhrana sebep olduğu ileri sürülebilir. Bunu da ileride ayrıca ele alacağız.

Verdiğimiz bu izahattan anlaşılıyor ki, A r s l a n'ın esir düşmesi S e l ç u k l u hanedanı tarihinde bir dönüm noktasıdır.

IV.

ARSLAN'IN ESİR DÜŞMESİNDEN SONRA SELÇUKLU AİLESİ

I. T U Ğ R U L V E Ç A Ğ R I B E Y L E R

Şimdi halledilecek mesele şudur :

A r s l a n'ın esir düşmesi ve ölümü S e l ç u k l u ailesini ve kurulan teşkilâtı sarsmış mıdır? Sarsmışsa ne dereceye kadar sarsmıştır?

Bu sorulara cevap vermeğe çalışırken esas konumuza da girmiş bulunuyoruz. Çünkü, bu soruya karşılık vermeğe çalışmak demek, A r s l a n'ın esir olmasından itibaren S e l ç u k l u ailesinin başına geçen T u ğ r u l ile Ç a ğ r ı'nın tarihinden bahsetmek demektir.

Bunu söz konusu etmeden önce, bu iki başbuğ'un A r s l a n'ın anlattığımız şekilde, S e l ç u k l u ailesinin başında bulunduğu sıradaki hareket ve faaliyetlerinden bahsetmek icap etmektedir.

Bu iki başbuğ'un, amcaları A r s l a n'la münasebetlerinin mahiyetini yukarıda belirtmeğe uğraştık ve T u ğ r u l ile Ç a ğ r ı'nın, A r s l a n'a tâbi olmayı kabul etmekle beraber, arada bir soğukluğun mevcut olduğunu, sonra iki kardeşin şahıslarına bağlı kuvvetler edinmeğe çalıştıklarını izah ettik,

T u ğ r u l ile Ç a ğ r ı'nın bu zamandaki hayatlarında, vardığımız bu neticeleri teyit eden iki hâdise cereyan etmiştir.

A. KARAHANLILAR HİZMETİNDE TUĞRUL VE ÇAĞRI BEYLER

Bunların biri, bu iki kardeşin K a r a h a n l ı l a r'ın hizmetinde bulundukları zamana aittir.

Gerçekten, iki kardeşin bir ara asıl K a r a h a n l ı l a r D e v l e t i'nin hizmetinde bulundukları kabul edilmekte, fakat ne zaman bulundukları meselesi halledilememektedir ¹.

¹ Msl bk. C. C a h e n, *L e M a l i k - n â m e h*, Oriens, II, s. 48 vd.

Önce hâdiseyi kaynaklarda geçtiği şekilde nakledelim :

Selçuk öldükten sonra iyi tedbirleri ve üstün cesaretleri ile emsâl ve akranı arasında temayüz eden (torunları) (Tuğrul Bey) Mehmed ve (Çağrı Bey) Davud dostları (evliyâ)nın zafer kazanmasında ve düşmanların zelil edilmesi (mezellet)nde büyük mesai sarf etmişlerdir. İş o dereceye gelmiştir ki, onların şiddetinden Mâverâünnehir ve Türkistan hükümdar (mülûk)larının kalblerini büyük bir korku kaplamıştır. Bu sözü teyit eden (hâdis) şudur :

İlek Han denen Mâverâünnehir hâkimi¹ «Buhârâ» dan 20 fersah mesafe de konaylayan² Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in şevket ve haşmetinden endişe ederek, kâh onlarla ittifak yolunu tutuyor, kâh, ihtilâfa düşüyordu. Onlardan kurtulduktan sonra Türkistan beldelerinin ekserisini fethederek «istibdat ve istiklâl» yolunu tutacağını tasavvur ediyordu. İki kardeş, onun kalbinde olanı öğrenince, kendisiyle mücadeleye giriştiler ve İlek Han'a sağdan soldan taarruza başladılar. Nihayet, İlek, ordusunun ileri gelenlerini toplayarak, «Selçuklu»nun «de'fi» için meşveret etti. İstişareden sonra, ordu hazırlanması için emir verdi ve sayısız asker topladı. Bu haber Selçuk oğulları'nın kulağına erişti. (Bu sırada) onların askerleri, sahra ve çöllerde dağınık bulunuyordu. İstişare merasiminin başlamasından sonra, Çağrı Bey, İlek Han'm memleketi civarından (nevâhi) çıkarak Buhârâ Han'a iltica etmeleri fikrini ileri sürdü. Bu fikri hepsi tasvip ettiğinden Buhârâ Han'ın ülkelerine doğru (yola) çıktılar. Han'a bir elçi göndererek, kendilerinin o tarafa gelişlerini haber verdiler. Buhârâ Han, Selçuk oğulları'nın gelişlerini iştikten sevinç duyarak, gönderilmiş (elçiye) padişahlara lâyük iltifatta bulundu. Ve onu memnun ederek, (şu mesajla) geri gönderdi : «Bundan böyle saltanat işi (emr-i hükûmet) bizimle Selçuk oğulları

¹ İbn ü'l-Esir'de (bk. ayn. yer); sadece «Buhârâ Emiri» şeklinde geçmektedir.

² İbn ü'l-Esir, IX, 322. Biz hâdiseyi Meliknâmeyi en mufassal şekilde aktettiren Mîrhân'da göre naklediyoruz. İbn ü'l-Esir'de farklı geçen yerleri göstereceğimiz gibi, noksan yerleri burada olduğu gibi tamamlayacağız.

arasında ortaklık yoluyla olacaktır.» Elçi Selçuk oğullarının «ordu»suna dönünce, Han'dan işittiğini arzetti¹.

Çağrı Bey, Han'ın nezdinde birlikte (*be-hey'et-i ictimâi*) gitmeyi doğru bulmadı ve kardeşi Tuğrul Bey'e (şunu) dedi: «*En iyi tedbir (salâh), her hafta iki kardeşten birimizin Han'ın «Ordu»suna giderek, üç gün hizmet etmesindedir. Zira, eğer onun hatırında (bize karşı) bir haksızlık (yapmak) varsa, meydana vuramaz. Ve eğer o ikimizden birini yakalarsa, öteki bu hâdisenin çare-(tedârik)sine bakabilir*». Böylece karar vererek, Buğra Han'ın payitahtına doğru yola çıktılar; payitahta iki fersah mesafeye varınca güzel bir «*menzil*» seçtiler. Kararlaştırıldığı veçhile, her hafta biri Han'ın huzuruna gidiyordu. Öteki (kardeş) «Yurt»da kalıyordu. Bu müddet zarfında Han, her iki kardeşi bir mecliste bularak, onları «mihnet ve belâya mübtelâ» etmek için fırsat bekliyordu. Bu olmadığı için Han ümitsizliğe düştü. (Yanında bulunması dolayısıyla) fırsatı ganimet bilerek Tuğrul Bey'i yakaladı ve hapsetti. Gaflet içinde bulunacağı tasavvuriyle derhal ordusundan seçtiği bir kıtayı Çağrı Bey'in üzerine gönderdi. Hâdiseden haberdar olan Çağrı Bey, akraba ve taallûkatını (*mûteallikân* ve *müntesibân*) sahra ve çöle gönderdi ve ordusuyla düşman üzerine yürüdü. Vukubulan harpte (Buğra Han ordusu) müthiş bir mağlûbiyete uğratıldı ve kumandanlarından 130 kişi (Çağrı Bey tarafından) esir edildi. Bozgundan kaçanlar Türkmen ordusunda müşahade ettiklerini Buğra Han'a arzetttiler. (Bunun üzerine) Han anladı ki, Çağrı Bey ile ihtilâf (*münaza'at*)a düşmekle iş yoluna girmiyecektir. Nihayet Tuğrul'un serbest bırakılması için ferman verilerek, gönlü alındı ve kendisine kıymetli elbiseler, ayrıca 40 köle (*gulâm*) ve cârîye (*kenizek*) ve 10.000 dinar verildi. (Buna karşılık) Tuğrul Bey'den, (savaşta alınan) esirlerin geri verilmesini sağlaması rica edildi. Tuğrul

¹ Bütün bu tafsilât İbn ü'l-Esîr'de yoktur. O sadece, «Bu hâre Emir'in onlardan korktuğunu ve onların komşuluğunun hoşuna gitmediğini ve onları helâk etmek istediğini, Turkistan Meliki Buğra Han'a iltica ettiklerini ve memleketinde ikamet ettiklerini» ifade etmekle iktifa eylemektedir (bk. s. 322-3).

Bey bunu kabul ederek, Han'a vedâ etti. Kardeşi Çağrı Bey, onun dönüşüne çok sevindi ve (esir) kumandanları serbest bıraktı. (Esir) kumandanların gönderilmesinden sonra iki kardeş Semerkand tarafına doğru yola çıktılar¹.

İlek Han lâkabı ile şöhrat bulan Ali Tekin onların dönüşünü haber alınca, *Türkistan* Sultan ve Melikleri'nden yardım istedi. Büyük bir ordu toplanarak harbe hazır hale geldi. Bunu duyan Selçuk oğulları'nın kalblerini korku kapladı. (Bunun üzerine) Çağrı Bey kardeşine (şunu) söyledi: «*İşin çıkar yolu, senin bütün maiyetinle çöllere çekilmende ve benim de Rûm gazasına gitmeme müsaade buyurmandadır.*» (Çağrı Bey'in fikrine göre), bu suretle kuvvetli düşmanların Selçukluların üzerine yürümelerinin önlenmesi mümkündür. Bu hususta karar verdiler ve kararlarını tatbik ettiler.

Hâdisenin ne zaman cereyan ettiğini tartışmadan önce kaynaklara göre aynı hâdisenin çerçevesini tesbit edelim :

Bir kaynağımıza göre, hâdiseler Selçuk'un ölümünden sonra, hattâ bir hayli müddet sonra cereyan etmiştir². Yine aynı kaynağa göre, hâdiseler, Çağrı'nın Rûm gazasına gitmesiyle sona ermiştir³.

¹ Bk. Mîrhânî, *a.d. geç. eser*, IV, s. 72-3. Ayrıca bk. İbn ü'l-Esîr, IX, 322-3 : Son kaynağın verdiği bilgi, hâdisenin bu son safhasında birinci kaynaktan pek farklı değildir. Bununla beraber, onun verdiği bilgiyi de nakletmek faydasız değildir : «*Tuğrul Bey'e kardeşi Davud (Çağrı) arasında Buğra Han nezdinde ikisi (birden) toplanmamaları, ancak birinin onun nezdinde hazır bulunması, diğerinin hileden korkarak halkın (ahl) yanında kalması kararlaştırıldı. (iki kardeş) bu suretle devam ettiler. Buğra Han, ikisini birden nezdinde toplamağa çalıştı (iki kardeş yanaşmadılar). Bunun üzerine (Buğra Han) Tuğrul Bey'i yakaladı ve esir etti. Davud «aşiretleri» ve (kendisine tâbi olanları ile) kardeşini kurtarmak üzere Buğra Han'ın üzerine yürüdü. Buğra Han'ın ordusu bozuldu. Ekserisi öldürüldü. (Davud) kardeşi Tuğrul'u esaretten kurtardı. (Beraberce) Buhârâ civarında kâin Cend'e doğru yola koyuldular ve orada ikamet ettiler.*»

İbn ü'l-Esîr'in verdiği bilgi burada bittiği halde, Mîrhânî'nin verdiği bilgi görüldüğü üzere, devam etmektedir.

² Bk. Mîrhânî, IV, 72. Yukarıya, hâdiseyi bu kaynağa istinaden naklettığımız yere bakınız.

³ Bk. *a.d. geç. eser*. yine yukarıya bakınız.

Diğer bir kaynağımıza göre, hâdisе, S e l ç u k'un ve oğlu M i k â i l'in ¹ ölümünden sonra başlamış, fakat S â m â n o ğ u l l a r ı'nın çökmesinden önce sona ermiştir ². Zira bu hâdiseyi müteakip S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin yıkılışından ve bu yıkılıştan sonra ise A r s l a n'ın mevkiinin yükselişinden bahsedilmektedir. Bununla berâber, bu son kaynağın hâdiseleri burada kronolojik sıraya göre anlattığı şüphelidir. Zira, A r s l a n'ın durumunun kuvvetlendiğinden bahsettiği cümlelerin hemen arkasından, âdeta onun kuvvetli olmasının sebebini izah edercesine, A l i T e k i'nin A r s l a n H a n'ın elinde esir olduğunu, sonra da kurtulduğunu yazmaktadır ³. Gördüğümüz gibi, bu hâdiseler 1020-21 senelerinde vukubulmuştur.

Şu halde, her iki kaynak da, hâdisenin başlangıcı ve bitişi meselesinde aşağı-yukarı yekdiğerini tekit etmektedir. Bu kaynaklara göre, hâdisе, S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin tamamıyla yıkılışından (1004-5) ve S e l ç u k'un ölümünden sonra (takr. 1007-8) başlamış, A l i T e k i'nin hapisten kaçarak ikinci defa B u h â r â'ya yerleşmesinden (1020-21) önce bitmiştir.

Görülüyor ki, hâdisе, S â m â n o ğ u l l a r ı'nın yıkılışı ile, esaretine kadar bir devlet kuran A l i T e k i'nin B u h â r â'ya hâkim olduğu zaman arasındaki —bahsettiğimiz devletlerarası kuvvetler dengesinin bozulduğu— devreye rastlamaktadır.

Şimdi hâdisenin içine girerek, bunun cereyanında rol oynayan şahısların hüviyetlerini tesbite çalışalım.

Hâdisede ilk defa geçen İ l e k H a n kimdir? Bu prens, şüphesiz, S â m â n o ğ u l l a r ı hanedanının son mümessilini son defa mağlûp ederek B u h â r â'ya yerleşen K a r a h a n l ı prensi N a s r'dır. Kendisi bastırdığı sikkelere göre, 1016-7 senelerine kadar B u h â r â'da hâkim olmuştur ⁴.

¹ Bilindiği gibi, M i k â i l babası S e l ç u k'tan önce ölmüştür. İ b n ü'l-E s î r babası S e l ç u k'tan sonra öldüğü intibahı vermekle yanılmaktadır. Bu hususta yukarıya bk.

² Bk. İ b n ü'l-E s î r, IX, 322-3.

³ Bk. *a. d. g e ç. e s e r*, s. 323 : «S â m â n l ı D e v l e t i yıkıldığı ve İ l e k H a n B u h â r â'yı aldığı zaman S e l ç u k oğlu ve D â v u d'la T u ğ r u l B e y'in amcaları A r s l a n'ın mevkiî büyüdü ve A l i T e k i'nin A r s l a n H a n'ın (elinde) hapiste idi. Ve kaçtı...»

⁴ Bk. W. B a r t h o l d, *T u r k e s t a n*, II, 274.

Bu tarihte vefat edince yerine kardeşi olduğu söylenen¹ A l i T e k i n yine İ l e k unvaniyle² buraya hâkim olmuştur.

Buna göre, denebilir ki, T u ğ r u l ve Ç a ğ r ı B e y l e r, İ l e k N a s r zamanında daha doğrusu hükümdarlığının sonuna doğru, onun ülkelerini terke mecbur olmuşlar, geri döndükleri zaman ise, B u h â r â tahtında kardeşi A l i T e k i n'i bulmuşlardır.

Şimdi B u ğ r a H a n unvaniyle geçen K a r a h a n l ı hükümdarının kim olduğunu, daha doğrusu bu sırada bu unvanı taşıyan bir Karahanlı hükümdarının bulunup bulunmadığını tesbite çalışalım.

B u ğ r a H a n unvanını taşıyan, K a r a h a n l ı hükümdarları ya daha önce³, yahut da daha sonra⁴ (tahta geçiş 1032) geçmektedirler ki, hâdisenin bu B u ğ r a H a n l a r zamanında geçmesi, izah ettiğimiz sebeplerle imkânsızdır.

Bununla beraber, bu noktaya fazla önem vermemek lâzımdır. Zira bu bir unvandır. Her Batı K a r a h a n l ı ortak hükümdarı, bu unvanı alırdı⁵. Bu zamanda bu unvanı taşıyan B ü y ü k H a n'ın bulunması çok mümkündür⁶.

Böylece hâdisenin cereyan ettiği zamanı takribi de olsa tesbit etmiş bulunuyoruz.

Şimdi asıl hâdisenin tahlil ve tefsirine geçebiliriz :

1 — Hâdise, yer yer mübalâğalı bir şekilde anlatılmıştır. Biz S e l ç u k l u hanedanını yükseltmek için mahsus yapılan bu çeşit mübalâğaları dikkate almıyoruz.

¹ Bk. İ b n ü'l-E s î r, IX, 323.

² M î r h â n d, y u k a r. g e ç. y e r.

³ İ l k M â v e r â ü n n e h i r fatihi. Bunun hakkında yukarıya bk.

⁴ Msl. bk. O. P r i t s a k, Türk. İslam Ansik. *K a r a - H a n l ı l a r* Mad-desi; Alm. terc. *Die Karachaniden*, Der. İslam XXXI, s. 33. ayn. müellif. *Karachanidische Streitfragen*, Oriens, III, 221.

⁵ Msl. bk. O. P r i t s a k, Türk. İsl. Ansikl. *K a r a h a n l ı l a r* mad-desi; Alm. tercümesi : *Die Karachaniden*, Der. İslam XXXI, s. 23.

⁶ Nitekim bk. Z. V. T o g a n, *Türk Tarihine Giriş*, s. 179 : Ona göre, bu sırada B u ğ r a H a n unvanını taşıyan K a r a h a n l ı hükümdarının adı, Y ı ğ a n T e k i n M e h m e d idi.

2 — Bundan başka yine hâdisede, ufak da olsa, tezadlar vardır. Meselâ *Tuğrul Bey*'le *Çağrı Bey*'in hem *İlek Han*'a hücumundan bahsediliyor, hem de aynı *İlek Han* hazırlanarak karşı hücumla geçtiği zaman bu iki *Selçuklu* başbuğu'nun kuvvetlerinin dağınık bulunduğundan bahsediliyor ki, bu ancak gerilla harbi yaptıkları şeklinde tefsir edilebilir. Sonra hem *Buğra Han*'a karşı *Çağrı Bey*'in büyük bir zafer kazandığından bahsediliyor, hem de onların bu zafer sonunda onun arazisini terke karar verdikleri bildiriliyor. Bütün bunlar, aynı zamanda mübalâğalı ifadelerin arkasında *Tuğrul Bey*'le *Çağrı Bey*'in henüz ne kadar zayıf bulunduklarını da gösteriyor.

3 — Naklettiğimiz bilginin daha ilk satırlarından anlaşılıyor ki, *Tuğrul* ve *Çağrı Bey*'ler, dedeleri *Selçuk Cend*'de öldükten sonra burada, bilhassa burayı terk ettikten sonra devletlerarası siyasî münasebetlere karışmışlar, şu veya bu devlet lehine müdahale ve yardımlarda bulunmuşlardır.

Bu faaliyetlerin dikkati çeken ilk vasfı, *Arslan*'dan ayrı olmasıdır.

İfadelerin umumî havasından çıkardığımız bu neticeyi, nakledilen hâdise de teyit etmektedir.

4 — Hâdisenin cereyan ettiği sırada bu iki kardeş de artık *Mâverâünneh'r*e inmişlerdir ve hattâ *Buhârâ* çevresinde bulunmaktadırlar. Bu suretle *Arslan* gibi, bunlar da istilâcî *Karahanlı*'ların hâkim oldukları arazi üzerinde yaşamaktadırlar.

5 — İki kardeşin, *Mâverâünneh'r* hâkimi *Nasr*'le münasebetleri her zaman dostane değildir. Münasebetlerinin bozulmasının sebebi, anladığımıza göre, *Nasr*'in *Mâverâünneh'r*'de tamamiyle hâkim olmasına bu *Selçuklu* başbuğlarının mâni olmasıdır. Onun için *Nasr* bu iki kardeşten kurtulmak istemektedir. Onun bu niyetini öğrenen iki *Selçuklu* başbuğu *Nasr*'a karşı açıktan açığa mücadeleyle girişmişlerdir.

6 — Sonunda, *Nasr*'in topladığı kuvvetlere karşı koyamayacaklarını anlayan *Tuğrul Bey*'le *Çağrı Bey*, aralarında yaptıkları istişareden sonra, asıl *Batı Karahanlı* hükümdarına sığınmağa karar vermişlerdir.

7 — Bu hükümdar, onların elçisini sevinçle karşılamıştır. Hikâyede bu hükümdarın saltanatı S e l ç u k l u l a r'la paylaşacağı-
nın söylenmesine rağmen, her hafta kardeşlerden birinin bir nevi
rehin olarak H a n'ın nezdinde bulunma mecburiyetine bakılırsa, ha-
kikatte S e l ç u k l u l a r tâbi, hattâ «mülteci» sıfatlarını haiz-
dirler.

8 — Gösterdiği sevince rağmen, Karahanlı hükümdarı da S e l
ç u k l u l a r'm kendi arazisinde bulunmalarından memnun değildir.
İki başbuğu eline geçirmek suretiyle onlardan kurtulmak istemek-
tedir.

9 — Hâdisenin bundan sonrası üzerinde durmağa lüzum yoktur.
Zira ayrıca tahlili gerektirmeyecek kadar açıktır.

10 — Neticede iki kardeş çıkış yerlerine dönmek zorunda kalırlar.
Bir kaynağımıza göre ¹, hâdisе burada bitmektedir. Halbuki, öteki kay-
nak ² hâdiseyi devam ettirmekte ve başka bir hâdisenin sebebi olarak
göstermeğe çalışmaktadır : Ona göre, bu dönüşü yeni hükümdar A l i
T e k i n, kendi hâkimiyeti için tehlike telâkki etmiş, onları hâkimi-
yet sahasına kabul etmek istememiştir; tek başına onlarla başa çıka-
mıyacağını bildiği için de, diğer hükümdarlardan yardım istemiştir.

Hâdisenin en zayıf kısmı, bu devam safhasıdır. Asıl S e l ç u k l u
başbuğu A r s l a n'ın müttefiki A l i T e k i n'in, T u ğ r u l
B e y'le Ç a ğ r ı B e y'i bu şekilde karşılaması biraz zor düşünü-
lebilir. Nitekim, A l i T e k i n'in yardım istediği M e l i k ve
H a n l a r'ın kimler olduğu açıklanmamıştır. Eğer hakikaten böyle
olmuşsa, bu takdirde onlara karşı amcaları A r s l a n'ın da cephe
almış olması icap eder ki, mümkün olmakla beraber, bu hususta hiçbir
delilimiz yoktur. Bununla berâber, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı
B e y'in başma gelen bu hâdisede menfi bir durum almasa bile,
A r s l a n'ın, onlara karşı lâkaydı bir tavır takınması da, iki S e l
ç u k l u kolunun birbirleriyle münasebetleri bakımından çok mâna-
lıdır ve aralarında mevcut soğukluğu belirtmek için kâfidir.

Şu halde, S â m â n o ğ u l l a r ı'nın yıkılmasından itibaren
S e l ç u k l u l a r'ın bir ara çok müşkül zamanlar yaşamış olmaları

¹ Bk. Yukarı.

² Bk. M e l i k - n â m e'den nakilde bulunan M î r h â n d. Bk. y u k a r ı.

icap ettiği hususunda yukarıda nazari olarak vardığımız neticenin bu hâdiseler ile ilk fiili delilini vermiş bulunuyoruz : Bu hâdiseye dayanarak, bütün Selçukluların olmasa bile, genç ve nisbeten tecrübesiz Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in başında bulunduğu Selçukluların, Arslan'ın yardım şöyle dursun, ilgisizliğinin de tesiriyle, müşkül anlar yaşamış olduklarını kabul etmek icap ediyor.

Bu hâdiseden çıkan umumî neticeyi böylece tesbit etmek, şüphesiz, bundan sonraki hâdiselerin, bilhassa Çağrı Bey'in batı seferine çıkması sebeplerinin daha kolaylıkla anlaşılmasına yardım edecektir..

Çağrı Bey'in Batı Seferi ve Selçuklu Başbuğu Arslan

Naklettığımız bu hâdiseler ile Selçuklu başbuğlarının Semerkan'dın çok ötesinde bulunan, Batı Karahanlılar Devleti arazisine sığınmalarını anlattık. Şimdi de bundan önceki hâdiselerde fikir ve mütalâalarıyla olduğu kadar cesurane müdahaleleriyle de (meselâ Tuğrul'u esaretten kurtarmak suretiyle) büyük roller oynadığını gördüğümüz Çağrı Bey'in, bu sefer yalnız başına uzak batıya sefer ettiğini görüyoruz (1016). Bir uzak doğuya, bunun arkasından, hemen hemen ara vermeden, bir de uzak batıya hareket etmeleri bile, bu Selçuklu kolunun, kendilerini, buhran içinde olmasa bile, başlıca (aile azasından gelen) iç, (komşu devletlerden gelen) dış sebeplerle huzursuzluk, hattâ emniyetsizlik içinde hissettiklerini göstermek için kâfidir.

Onların, şüphesiz güçlükleri yenmek için, Selçukluların asıl başbuğu Arslan'a nisbetle, bu kadar faal bir siyaset takip etmeleri, bir bakıma lehlerine kaydedilecek noktadır. Çağrı Bey'in batı seferi, iki kardeşin, herhangi şekilde amcaları Arslan'ın rıza ve muvafakatini almaksızın, kararlaştırdıkları ikinci bağımsız harekettir.

Şimdiye kadar verdiğimiz izahat, Çağrı Bey'in kumandasındaki bu ilk batı seferinin, yeni bir vatan aramak maksadıyla yapıldığını gösterecek mahiyettedir : Orta Asya da aradıkları huzuru bulamayan bu Sel-

ç u k l u kolunun, bunu Ön Asya'da bulmak için giriştikleri bir hareket olarak görünmektedir.

Hâdiselerin seyrine göre vardığımız bu neticenin gerçekten vârid olup olmadığını tesbit etmek üzere belli-başlı kaynak ve bilhassa araştırmalara göre hâdiseyi ele alalım.

İki kardeşin içinde bulundukları şartları müzakere etmek üzere yaptıkları toplantıda, Ç a ğ r ı B e y'in teklifiyle, ne karara varıldığını yukarıda belirtmiştik. Bu karara göre, Ç a ğ r ı B e y «R û m g a z a s ı»na gidecek, T u ğ r u l B e y de «g e ç i l m e s i g ü ç u z a k» çöllere çekilecektir¹. Bu suretle kuvvetli düşmanlarının tecavüzünden, şüphesiz bir müddet için, kurtulmanın mümkün olacağı kanaatindedirler.

Buna göre, hâdisenin bu ilk safhasında, iki kardeşin düşündükleri tek nokta, kendilerini —geçici bir zaman için— emniyet altına alacak tedbiri bulmaktır. Görülüyor ki, alınan tedbirin dikkati çeken ilk vasfı, geçici oluşudur. Alınan kararın diğer bir vasfı da, iki kardeşin iç ve dış düşmanlarına karşı mücadele edemeyeceklerini kabul etmeleri ve bunun gerektirdiği menfi tedbire baş vurmalarıdır. Mesele böyle mütalâa edildiği takdirde, her iki kardeşin hareketi de «u m u m î r i c a t» mahiyetini haizdir. Yalnız, T u ğ r u l'un ricat hareketi istikbali olmayan, semeresiz bir ricat hareketi olmasına karşılık, Ç a ğ r ı'nın ricatı, istikbal vadeden, ümit veren ve (şimdilik daha ziyade mânevi) kâr getirecek olan bir ricattir. Öte yandan, onun hareketi iki cephelidir. Gerçekten, hâdiseye bir bakımdan, şartların müsait olmayışı dolayısıyla M â v e r â ü n n e h r'den ricat mahiyetini haiz olmasına karşılık, bu ülkeyi terk ettikten sonra bunun tam aksi olan «h ü c u m v e i s t i l â» vasfını haiz görünmektedir.

Demek ki, hâdisenin bu ilk safhasında girişecekleri hareketin netice doğuracağını, bizzat S e l ç u k l u başbuğları da önceden tâyin edememektedirler. Seferi yapan Ç a ğ r ı B e y'in bu anda düşündüğü tek nokta, tehlikeli mintakayı terk ederek, u c'larda gaza yapmak ve sevap kazanmaktır. Ganimet bunun tabii neticesidir. Fakat bu sırada S e l ç u k l u başbuğları buna önem vermez görün-

¹ Z. V. T o g a n'a göre, burasının M o y u n - k u m dolaylarının olması mümkündür (bk. a d. g e ç. e s e r., s. 180).

mektedirler. Bunun dönüşte ilk plâna geçeceğini göreceğiz. Böylece Selçuklular'a ilk defa asıl şöhreti sağlayan gaza ve cihad farîzesini, uzun zamandanberi terk ettikleri bu farîzeyi yerine getirerek —soydaşları olan ve olmayan— *Mâverâünnehr* müslümanları arasında yeniden nüfuz ve prestijlerini artıracaklardır. Bu takdirde bu sefer neticesinde onların, dış düşmanlarına karşı olduğu kadar Selçuklu ailesi içindeki rakiplerine, Arslan'a karşı da mânen kuvvetlenmiş bulunacakları muhakkaktır; şu halde, bu sayede her bakımdan aleyhlerine olan dengeyi kurmaları, hattâ lehlerine çevirmeleri mümkün olacaktır.

Çağrı Bey, 3000 kişilik bir kuvvetle¹ *Horasan*'a doğru yola çıktı. Maksudı buradan «*Ermeniye*»ye gitmektir. *Gazneliler Devleti*'nin *Tus* valisi (*Arslan Câzîb*), onun gelişini duyunca, kendisini yakalamaları için bir askerî kıta gönderdi. Gidenler, Çağrı Bey'i bulamadan döndüler ve onun *Rey* şehrinden geçerek, «*Rûm*» tarafına gittiği haberini getirdiler.

Bu ifadeden anlaşılıyor ki, Çağrı Bey'i yakalamak için gönderilen kuvvetler, ona yetişememişlerdir veya Çağrı Bey *Gazneliler* arazisini onların yetişmesine imkân vermiyecek kadar süratli geçmiştir. Çağrı Bey'in *Gazneliler Devleti*

¹ *Mîrhând*, Çağrı'nın emrindeki kuvvetleri 30.000 kişi olarak gösteriyorsa da, imkânsızdır (bk. *ad. geç. eser.* IV, 73). Dr. *Kafesoğlu* yerinde bir görüşle bu kuvvetleri 3000 kişi olarak almıştır (bk. *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu Akını*, s. 268).

Dr. *Kafesoğlu*, bu yazısında bermutad tenkidî bir metodla hareket etmemiştir. Kendisini kaynaklarda verilen bilgi ile pek bağlı saymamakta, bunun neticesi olarak kaynaklarda bulunmayan ölçsüz bilgi vermektedir. Bu itibarla bu verilen fazla bilginin, kaynaklarda hakikaten bulunup bulunmadığını, hele mevzuun yabancısının, çok defa fark etmesine imkân yoktur.

Hakikatte araştırmacının kaynaklara bağlı kalması ilmi bir zarurettir. Eğer aynı araştırmacı, bu bilgiye dayanarak, bazı neticelere varmak, veya boş kalan yerleri istidlâl veya mukayese yollarıyla doldurmak istiyorsa, bunu okuyucu tarafından açıkça fark edilebilecek şekilde ifade etmelidir. Bu nokta dikkate alınmazsa, bu yazı kendi tarih anlayışı çerçevesi içinde, Dr. *Kafesoğlu*'nun en iyi yazılarından biridir.

İ e t i arazisini bir baştan bir başa geçip gidebilmesi¹, G a z n e l i l e r hükümdarı S u l t a n M a h m u d'u kızdırmıştır. Zira, T u s valisinin, bu ihmaldinden dolayı, bu G a z n e l i S u l t a n'ın, tekdirine maruz kaldığını biliyoruz². S u l t a n'ın bu maksatla gönderdiğinden bahsedilen fermanın ifadesinden anlaşılıyor ki, S u l t a n M a h m u d, A r s l a n C â z i b'in Ç a ğ r ı'yı mahsus bıraktığından âdeta şüphe etmektedir³.

Ç a ğ r ı B e y, gaza mahalline, yani «R û m'a» varınca, kendisiyle beraber gelen maiyetindeki askerlerden başka, «T ü r k m e n l e r»den de bir «taife» ona katılmıştır⁴. Gerçekten, bu T ü r k m e n l e r'in buralara daha önce gelmiş T ü r k m e n l e r olduklarını biliyoruz⁵. Bunlar, baskı ile de olsa, gaza yapmak ve mümkün-

¹ D r. İ. K a f e s o ğ l u kaynakta geçen «râygân» kelimesini (Raykan) yer adı sanmakla yanlışmıştır (bk. *a d. g e ç. e s e r*, 264).

«R â y g â n» kelimesinden anlaşılıyor ki; Ç a ğ r ı B e y, muayyen bir geçiş vergisi (*bâc*) vermeyi kabul ettikten sonra, G a z n e l i l e r D e v l e t'inin müsaadesiyle bu devlet arazisinden geçebilirdi. Öyle görünüyor ki, S u l t a n M a h m u d'u asıl kızdıran nokta müsaade almadan geçip gittiği halde Ç a ğ r ı B e y'in yakalanamamasıdır.

² Bk. M î r h â n d, IV, s. 73.

³ Bk. *a y n. y e r*.

⁴ Bk. *a y n. y e r*.

⁵ M. H. Y ı n a n ç'a göre, T ü r k m e n l e r S â m â n o ğ u l l a r ı hükümdarı A h m e t b. İ s m a i l (907-913) zamanında H o r a s a n'a getirilmiş olan T ü r k m e n l e r'dendir (bk. *S e l ç u k l u l a r D e v r i T ü r k i y e T a r i h i*, s. 35) (ona göre, Ç a ğ r ı'ya bunlar H o r a s a n'da iltihak etmişlerdir). Bu iddiayı kabul etmek biraz güç görünüyor. Zira, 1. M e l i k n â m e'den naklen bilgi veren kaynaklar, bu T ü r k m e n l e r'in, Ç a ğ r ı B e y u c'a vardıktan sonra kendisine katıldıklarını açıkça zikretmektedirler. 2. Aradan bir asırdan fazla bir müddet geçtiğine göre S â m â n l ı hükümdarının yerleştirdiğinden bahsedilen T ü r k m e n l e r'in Ç a ğ r ı B e y'e iltihak ettiğini kabul etmek güçtür. A r s l a n öldükten sonra maiyetindeki T ü r k m e n l e r'den bir kısmının az bir müddet ayrı yaşamalarına rağmen, T u ğ r u l ve Ç a ğ r ı B e y l e r'in hizmetine girmeyi reddettikleri gözönünde tutulacak olursa, mesele daha iyi anlaşılır. Esasen Ç a ğ r ı B e y, H o r a s a n'ı o kadar süratli geçmiştir ki, böyle bir iltihakın vukubulması fiilea imkânsız görünüyor.

D r. İ. K a f e s o ğ l u, M. H. Y ı n a n ç'ın bu mütaleasını, bermutad kabul etmiştir. (bk. *a d. g e ç. e s e r*; 264).

se kendilerine yurt temin etmek için uc'lara gelmiş T ü r k m e n l e r olduklarına göre, Ç a ğ r ı'nın, bu batı seferi, ilk T ü r k m e n g a z a s ı olmak vasfını kaybeder. Buna göre bir hüküm vermek icap ederse, denebilir ki, Ç a ğ r ı B e y'in bu seferinden önce, onun soyuna mensup bir takım O ğ u z T ü r k l e r'inin buralara münferit veya toplu olarak, hristiyanlara karşı g a z a ve c i h a d yapmak maksadiyle geldikleri, o zaman herkese, bu arada daha M â - v e r â ü n n e h r'de iken Ç a ğ r ı B e y'e de malûm idi.

Verdiğimiz bu bilgi, bu seferin, O ğ u z l a r tarihi bakımından orijinal bir hareket olmadığını göstermiştir sanırız.

Seferin orijinal tarafları şunlardır :

1 — Ç a ğ r ı B e y, hayatlarını düzensiz yağmalarla geçiren¹ buralardaki T ü r k m e n l e r'in, bir kısmının olsun, kendi etrafında toplanmaları suretiyle, harekete daha fazla nizâmî bir şekil vermiştir. Bu takdirde, onun, karşımıza teşkilâtını yeni kuvvetlerle genişleten bir teşkilâtçı olarak çıktığını görüyoruz.

2 — Savaşlar, gerilla savaşından düzenli ordular harbine dönmüştür.

T ü r k m e n l e r i n Ç a ğ r ı B e y'e kendiliklerinden katılmaları verdiğimiz bu hükümlerin kıymetlerine halel getirmez. Bilâkis, Ç a ğ r ı B e y'in başbuğuluk vasıflarının buralara daha önce gelen soydaşları tarafından da takdir edildiğini gösterir ki, bu ayrıca onun lehine kaydedilecek bir noktadır.

U c'a geldikten sonra karşılaştığı bu durumu Ç a ğ r ı B e y'in de önceden tahmin etmediği söylenebilir. Bizim bu mütalâayı serdetmemize sebep, göreceğimiz gibi, Ç a ğ r ı B e y'in savaşlarının «g a z a» ve «c i h a d» çevçevesini aşmasıdır. Bu itibarla seferin, başlangıçtakine nazaran, mahiyetini değiştirdiği ve genişlettiği ileri sürülebilir.

Hakikat şudur ki, aşağıda ayrıca göreceğimiz üzere, bu T ü r k m e n l e r daha 1006 yılından önce G a z n e hükümdarı S u l t a n M a h m u d tarafından H o r a s a n'a geçirilen ve karışıklık çıkardıkları için tenkil edilen, bu sebeple I r a k'a A z e r b e y c a n'a ve E r m e n i s t a n'a dağılan T ü r k m e n l e r i n bir kısmıdır (bu hususta msl. bk. K e s r e v î-i T e b r i z î, Ş e h r y â r â n-ı G u m n â m, II, s. 59).

¹ Bk. K e s r e v î-i T e b r i z î, a y n. y e r.

Ç a ğ r ı B e y, daha batı seferine çıkarken takip ettiğ gayeye uygun olarak (*g a z â*), harekâtın başlangıcında, doğrudan V a s p u r a k a n¹ Ermeni Krallığına hücum etmiştir².

Bu Ermeni kırıallığı halkı, O ğ u z l a r'ı ilk defa görüyorlardı : Bu O ğ u z l a r'ın kıyafetleri onlara acaip geliyordu. Saçları uzun-du. Çok büyük yayları ile at üzerinde uzaktan savaşı bu T ü r k l e r, daha ilk görüşte yerli halk ve ordu üzerinde korkutucu bir tesir yapıyordu. Attıkları oklar ise, hemen hemen hiç şaşmıyordu.

Öyle görünüyor ki, Ç a ğ r ı B e y'i başarıya götüren âmiller, daha ziyade tatbik edilen değişik harp taktiği (uzaktan savaş ve sürat), bir de halk üzerinde yarattıkları psikolojik tesirdir³.

Bol ganimet elde ettiği V a s p u r a k a n krallığından Ş e d d â d o ğ u l l a r ı D e v l e t i⁴ arazisine giren⁵ Ç a ğ r ı B e y'in,

¹ Bk. W. M i n o r s k y, *S t u d i e s i n C a u c a s i a n H i s t o r y*, s. 12, 26.

O ğ u z l a r geldiği sırada buradaki devletler, birbirleri ile ve B i z a n s'la münasebetleri v.s. hakkında bilgi almak için bk. Dr. İ. K a f e s o ğ l u, *a d. g e ç. e s e r*, 264 vdd.

² K e s r e v î-i T e b r i z î, *a d. g e ç. e s e r*, s. 64; Dr. İ. K a f e s o ğ l u, *a d. g e ç. e s e r*, s. 267 vd. M a t h i e u'nun eserinde O ğ u z akınlarını Ermenilerin nasıl telâkki ettiklerini gösteren dikkate şayan bilgi bulunmaktadır (bk. *C h r o n i q u e*, Frans. terc. E. D u l a u r i e r, s. 40-41). Ona göre, bu bir âfettir. O ğ u z akınlarıyla hristiyanlığın temelleri sarsılmıştır. O ğ u z l a r, İsa'nın ümmeti üzerine alevler saçan kanatlı «akrepler» dir... Bu hadise 17 Mart 1018-16 Mart 1019 seneleri arasında zikredilmiştir. Buna göre O ğ u z l a r ın bu kırıallık hudutlarında görmeleri 1018 baharından önce olmamak icap eder.

³ Bu hususlarda tafsilât için bk. Dr. İ. K a f e s o ğ l u, *a d. g e ç. e s e r*, 267 vdd.

⁴ Bu müslüman devleti hakkında şimdi bk. W. M i n o r s k y, *a d. g e ç. e s e r*, s. 1-106.

⁵ Bk. M. H. Y i n a n ç, *a d. g e ç. e s e r*, s. 36. Müellif onun Ş e d d â d o ğ u l l a r ı arazisinde girdiğini söylüyorsa da, tafsilât vermemektedir. Maamafih, O ğ u z l a r'ın bu sırada Ş e d d â d o ğ u l l a r ı hükümdarı bulunan F a z l'ın daveti üzerine geldiğinden, hattâ herhangi şekilde O ğ u z l a r'la bu hükümdarın işbirliğinden bahsetmediğine göre, bu «girmeden» Ş e d d â d o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin zarar görmemesi imkânsızdır. Mamafih bu istilâdan devletin fazla zarar görmediği muhakkaktır. Zira, göreceğimiz gibi, Ç a ğ r ı'nın istilâsından bu müslüman devleti diğer hristiyan devletlerin zararına olarak daha sonra kârlı çıkmıştır.

Dr. İ. K a f e s o ğ l u, O ğ u z l a r'ın Ş e d d â d o ğ u l l a r ı ile münasebetlerinden hiç bahsetmemektedir (bk. *ad. g e ç. e s e r*).

burada yağma ve tahriplerde bulunduğunu bilmemekle beraber, onun bu hareketi, şüphesiz «g a z a» ruhuna aykırıdır. Çünkü, müslüman topraklarına hükümdarının rıza ve muvaffakatiyle girdiğine dair elimizde bilgi yoktur. Şayet böyle bir şey olsaydı, kaynakların yazacağı muhakkaktı. Bu suretle Ç a ğ r ı B e y, seferle takip ettiği ilk gayeden ayrılmış bulunmaktadır: Şimdi, gaye, galiba nereden ve kimden olursa olsun, ganimet elde etmektir.

Ç a ğ r ı B e y, buradan G ü r c ü arazisine girmiştir. Gürcü kralı, Ç a ğ r ı B e y'le savaş yapmağa bile cesaret edememiş, ve arazi «O ğ u z'ların i s t i l â s ı a l t ı n d a k a l m ı ş t ır»¹.

Son olarak A n i E r m e n i kiralığına giren O ğ u z l a r, görünüşe göre, ilk başarısızlığa burada uğramışlar ve harb meydanından çekilmeğe mecbur olmuşlardır². Bu başarısızlığın Ç a ğ r ı B e y'in M â v e r â ü n n e h r'e dönmeğe karar vermesinde ne dereceye kadar etki yaptığını bilmiyoruz.

4-5 yıl süren bir u c hayatından sonra onun dönüşünde başlıca âmil, görünüşe göre, yeteri kadar ganimete sahip olmasıdır³.

Ç a ğ r ı B e y'in dönüşünden bahsetmeden önce, bu hâdisenin neticelerini tesbit edelim:

1 — Ç a ğ r ı'nın akınları ve savaşları, buradaki hıristiyan E r m e n i ve G ü r c ü devletlerinin kudretlerini sarsmış, bilhassa E r m e n i devletlerinin arazilerinin, Bizans hâkimiyetine geçmesi için zemin hazırlamıştır⁴. Buraların Bizans hâkimiyetine geçmesinin

¹M. H. Y i n a n ç, a y n. y e r.

²Bk. M. H. Y i n a n ç, a y n. y e r. Dr. İ. K a f e s o ğ l u, O ğ u z l a r'ın bu muvaffakiyetsizliğine hiç temas etmediği gibi, bilâkis muvaffakiyet olarak göstermektedir (bk. a d. g e ç. e s e r., s. 270). M. H. Y i n a n ç, bundan sonra Ç a ğ r ı'nın döndüğünü söylediği halde, Dr. İ. K a f e s o ğ l u, O ğ u z l a r ı bir müddet daha buralarda dolaştırmaktadır (bk. a d. g e ç. e s e r., s. 270).

³Ç a ğ r ı B e y'in yaptığı bu batı seferinin mâhiyeti hakkında ayrıca bk. M e h m e t A l t a y K ö y m e n, S e l ç u k l u D e v r i T ü r k T a r i h i A r a ş t ı r m a l a r ı, Belleten, sayı 68, s. 569.

⁴V a s p u r a k a n E r m e n i k r a l ı S e n e k e r i m, krallık arazisini kendiliğinden B i z a n s'a devretmiş ve buna karşılık S ı v a s ve havalisini almıştır (tafsilât için msl. bk. Dr. İ. K a f e s o ğ l u, a d. g e ç. e s e r., s. 271 vd.)

ise daha sonraki T ü r k istilâsını kolaylaştırdığını sırası gelince göreceğiz.

2 — U c'lardaki müslüman devletlerin, bu arada bilhassa Ş e d d â d o ğ u l l a r ı'nın genişlemesini kolaylaştırmıştır ².

Bunlar O ğ u z l a r ı'nın faaliyette bulundukları sahalardaki devletlere ait olan neticelerdir. Seferin bizzat O ğ u z l a r ı'a ait neticelerine gelince, bunları şöyle sıralayabiliriz :

1 — O ğ u z l a r ı, faaliyet halinde bulundukları sahaları ve buralardaki siyasi ve içtimâî şartları öğrenmişler ve istilâ hattâ, yerleşme için uygun olduğunu anlamışlardır ².

2 — O ğ u z l a r ı, g a z a ve c i h a d farîzelerini yerine getirmişlerdir.

3 — En önemlisi, aynı O ğ u z l a r ı tahmin ve tasavvur ettiklerinden fazla servet ve ganimet elde etmişlerdir ³.

Ç a ğ r ı B e y, dönmeğe karar verdikten sonra kendisi ile işbirliği yapmış olan «T ü r k m e n l e r»e vedâ etmiştir ⁴.

Bu suretle kardeşinin yanına dönmek isteyen Ç a ğ r ı B e y için halledilecek asıl mesele G a z n e l i l e r D e v l e t i arazisini geçebilmektir. Gerçekten, gördüğümüz gibi, şüphesiz hâkimiyet haklarını ihlâl ettiği için, Ç a ğ r ı B e y'in, arazisi içinden geçip gitmesine son derece kızan S u l t a n M a h m u d'un dönüşte yakalamadığı tak-

¹ Msl. bk. W. M i n o r s k y, *a d. g e ç. e s e r.*, s. 42.

² Aşağıda göreceğimiz gibi, Ç a ğ r ı B e y'in, hattâ H o r a s a n'a indikten sonra bile, S e l ç u k l u l a r ı'nın her sıkıştığı anda, T u ğ r u l B e y'e B a t ı y a göç etmeyi teklif etmesinin sebebini, şüphesiz, bunda aramak lâzımdır. Nitekim bu hususta bk. B a r H e b r a e u s, *İngl. nşr. W. B u d g e*, 196; Türk. nşr. Ö. R. D o ğ r u l, s. 293. Ç a ğ r ı'nın burada nakledilen, buralardan şartları daha müsait olan yerlere göç teklifi, daha sonra olmak lâzımdır. Bu meseleye ayrıca döneceğiz.

³ Ç a ğ r ı B e y'in elde ettiği ganimetin, amcası, A r s l a n'ın hasedini mucip olacak kadar çok olduğunu aşağıda göreceğiz. Nitekim M e l i k n â m e'de Ç a ğ r ı B e y'in « g a z a » farîzesini yerine getirdiğinden bahsetmekle beraber, bilhassa eline geçirdiği genimetten ve çokluğundan bahsetmektedir (bk. M î r h â n d. *a y n. yer*).

⁴ Bk. M î r h â n d, IV, 73.

dirde bu defa kendisini öldüreceğinden korkan Tus valisi (A r s l a n C â z i b), yolların muhafazası ve nezaret altında tutulması için «uyanık ve işbilir» kimseler tâyin etmiştir. Bu suretle, o, Ç a ğ r ı B e y'i yakalayacak, G a z n e'ye gönderecekti. Fakat onun aldığı tedbirler kâfi gelmemiş ve Ç a ğ r ı B e y, H o r a s a n'dan geçmeyi başarmıştır. Görünüşe göre, Ç a ğ r ı B e y'in bu defa da başarı sağlaması, ancak gelirken tatbik ettiğinden farklı tedbirler alması, yani toplu halde hareket etmemesi ve tüccar kıyafetine girmesi ile mümkün olmuştur¹.

H o r a s a n'dan geçtiğini duyan Tus valisi, Ç a ğ r ı B e y'in, Tanrı'nın yardım ve teveccühüne mazhar olduğu kanaatine varmıştır². Ç a ğ r ı B e y'in, bu seferinden S e l ç u k l u l a r'ın G a z n e l i l e r D e v l e t i ile münasebeti bakımından çıkarılacak neticeler şunlardır: İlk defa S e l ç u k l u ailesine mensup bir şef, G a z n e l i l e r D e v l e t i hudutlarını bu devletin rıza ve muvafakatini almaksızın geçmiş ve yine bu devlete rağmen arazisini geçerek dönmüştür. Bu suretle toprak bütünlüğünün ihlâl edilmesinin G a z n e l i l e r D e v l e t i için bir mânası olmak lâzımdır. Öte yandan, bu hâdisenin S e l ç u k l u l a r için de şüphesiz bir mânası vardır: Kudretli G a z n e l i l e r D e v l e t i hududunun geçilemez olduğu telâkkisinin, bu gidiş-gelişle, yıkılmasının gelecekteki hareketlerde S e l ç u k l u l a r'a cesaret verdiği söylenebilir. Göreceğimiz gibi, diğer geçişlere emsâl teşkil eden bu ilk ihlâl hâdisesi orijinal olup, önemlidir de.

Ç a ğ r ı B e y, B u h â r â'ya yakın varınca, bu «diyar»da bulunan T ü r k m e n l e r, kendisine katılmışlardır³. Bunu, bu batı seferinin, çıkış yerine ait ilk neticesi saymak yanlış olmaz. Gerçekten, bu katılmayı, onun bu sefer neticesinde kazandığı maddi ve mânevi

¹ M î r h â n d, a y n. y e r. Bu kaynağa göre, Ç a ğ r ı B e y, ancak M e r v'e yaklaştığı zaman maiyetindeki T ü r k m e n l e r i dağıtmış ve kendisi de tüccar kılığına girdikten sonra M e r v şehrine dahil olmuştur. Eğer Ç a ğ r ı B e y böyle bir tedbir almağa lüzum duymuşsa-ki bizce duyduğu muhakkaktır - bunu H o r a s a n'a girmeden önce almadıktan sonra hiç olmazsa M e r v'den çok beride olan T â s şehrinde önce almış olması icap ederdi. Dr. İ. K a f e s o ğ l u, Ç a ğ r ı B e y'in nasıl döndüğü meselesini açık bırakmıştır.

² Bk. a y n. y e r.

³ Bk. a y n. y e r.

nüfuzun ilk belirtisi saymak mümkündür. Buralardaki Türkmenler üzerinde Arslan'ın nüfuzunun geçtiği dikkate alınırsa, bu Türkmenlerin «Gazi» Çağrı'nın emrine girmeyi, Ali Tekin'in müttefiki kudretli Arslan'ın emrinde kalmağa tercih ettikleri söylenebilir. Bu takdirde bu hâdise daha fazla değer kazanmış olur.

Öte yandan, Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey'e bir elçi göndererek, salimen döndüğünü ve sefer neticesini, yani aldığı ganimeti bildirmiştir. Bu haberden pek heyecanlanan ve sevinen Tuğrul, yaşadığı yerlerden hareket ederek kardeşiyle buluşmuştur¹.

Görülüyor ki, Çağrı Bey, kardeşini yanına çağırمامış, sadece seferin en önemli saydığı neticesini bildirmekle yetinmiştir. Ne onu yanına çağırmış, ne de kendisi onun yanına gitmeyi düşünmüştür. Bu husustaki bilgisizliğimiz kaynaklarda geçen bilginin yetersizliğinden değilse, bundan şu netice çıkarılabilir: Geldiğini ve seferin başarı ile neticelendiğini haber veren Çağrı Bey, bu hususta herhangi bir neviden karar alınmasını Tuğrul Bey'e bırakmayı uygun bulmuştur. Çünkü oldukça uzun süren yokluğu sırasında buradaki şartları, şüphesiz, Tuğrul Bey kendisinden çok daha iyi bilecek durumdadır. Tuğrul Bey, seferden dönen kardeşini yanına çağırarak yerde, «ihtiyarî sürgün hayata»na son vererek, kendisi onun yanına hareket etmeyi tercih etmiştir. Böylece, o artık şartların ricat hayatına son vermek için müsait olduğu kanaatinde demektir. Bizzat Tuğrul'a göre, kuvvetler dengesi kurulmuş demektir. (Bu hususta Çağrı Bey'in izhar ettiği tereddüdü Tuğrul Bey'in sildiği ve onu ikna ettiği görünüyor)².

İki kardeşin «inziva ve ricat» hayatını terk ederek, siyaset sahnesinde birlikte görünmelerini Arslan'ın da böyle telâkki etmesi Tuğrul'un bu hükmünde aldanmadığını gösteriyor.

¹ Bk. Mîrhând, ayn. yer.

² Hâdiseyi Sultan Mesud zamanında cereyan etmiş gösterdiği için Kronoloji bakımından yanlış olmakla beraber Bar Hebraeus'un ifadesinden böyle bir neticeye varmak mümkün gibi görünüyor. (bk. The Chronography, s. 196. Türk. terc. s. 293).

Çünkü, kaynakların sarih ifadelerinden anladığımıza göre, bu andan itibaren amcaları A r s l a n'ın onlara karşı tavrı değişmiştir. Daha doğrusu onların kendisi için tehlike teşkil edecek bir duruma geldiklerini gören A r s l a n, ilk defa onlarla açıktan açığa meşgul olmak lüzumunu duymuştur. Kaynağın da ifadesiyle, iki yeğenin tekrar bir araya geliş tarzlarını (*sûret-i cemi'yyet-i biraderzadegân*) gören A r s l a n'ın «i ç i n d e h a s e d a t e ş i a l e v l e n m i ş t i r».

Yeğenlerine nasihat ediyor görünerek, onların bu toplanmaları (*cemi'yyet*)nın sonuna kadar devam etmiyeceğini, zira *M â v e r â ü n n e h r* ve *T ü r k i s t a n*'ın diğer Melik ve Sultanları'nın «*o r d u m u z u d a ğ ı t m a k m a k s a d i y l e*» taarruza geçeceklerini, nihayet (bu ordunun) sahralara dağılacığını söylemiştir. Amcalarının tavsiyesine uyan iki kardeş, askerlerinin dağıtılması için emir vermişlerdir¹.

Bu ifadeden anlaşılıyor ki, iki kardeş bir araya geldikten sonra, artan prestijleri ve servetleri dolayısıyla onlara yeni katılmalar olmuş, bunun neticesi olarak komşu devletlerin dikkatlerini çekecek kadar kuvvetlenmişlerdir. Bunu şüphesiz herkesten önce kendisi için tehlike sayan amcaları A r s l a n, toplanan kuvvetleri dağıttırmıştır. Neticede, *T u ğ r u l* ve *Ç a ğ r ı B e y l e r*, kendisinin, her emrine itaat eden birer kumandan durumuna getirilmişlerdir. Bu hâdise, A r s l a n ile bu iki kardeşin münasebetlerinin mahiyetini de aydınlatmaktadır: *T u ğ r u l* ve *Ç a ğ r ı* kayıtsız şartsız A r s l a n'ın emrindedirler ve onların her türlü hareketlerinden A r s l a n sorumludur ve herkes de bunu böyle telâkki etmektedir.

Bu andan itibaren amcaları A r s l a n'ın, yukarıda izah ettiğimiz şekilde, esir düşmesine kadar (1025) iki kardeşin adına bir daha rastlıyamamaktayız.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiden çıkan unumi neticeleri şöyle hülâsa ve tesbit edebiliriz :

1 — Batı seferinden sonra iki kardeşin, *T u ğ r u l* ve *Ç a ğ r ı B e y l e r*'in mâddi ve mânevi nüfuzları çok artmıştır.

¹ Bk. *M î r h â n d, a y n. y e r.* A r s l a n'ın *Ç a ğ r ı B e y*'in getirdiği ganimete ortak olması pek mümkündür.

2 — Bu artışa uygun olarak kendilerine yeni katılmalar olmuştur.

3 — İki kardeş bunları teşkilâtlandırmağa ve düzenli kuvvetler meydana getirmeğe başlamışlardır. Fakat, amcaları A r s l a n mâ-ni olmuştur.

Buna göre, denebilir ki, batı seferi neticelerinden bu anda istifade edilememesi sorumluluğu tamamiyle A r s l a n'a aittir.

İşte A r s l a n'ın fiilen ve resmen S e l ç u k l u ailesinin reisi bulunduğu sırada, T u ğ r u l ve Ç a ğ r ı kardeşlerin, bağımsız denebilecek iki hareketi bunlardır :

Birinci hareket, A r s l a n'dan ayrı ve onun emir ve yetkisi dışında geçtiği, bu vasfını muhafaza ederek bittiği halde, ikinci hareket, bağımsız başlamış fakat, tâbîlikle neticelenmiştir.

2. TUĞRUL VE ÇAĞRI BEYLER'İN SELÇUKLU AİLESİNİN BAŞINA GEÇMELERİ

S e l ç u k l u başbuğu A r s l a n, anlattığımız şekilde, S u l t a n M a h m u d tarafından hiyle ile esir edilerek hapsedildiği sırada, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y böylece A l i T e k i n'in nezdinde bulunuyorlardı; daha doğrusu onun hâkim olduğu sahalar içinde yaşıyorlardı. Bunun, bu iki kardeşin A l i T e k i n'in emrinde veya onunla müttefik bulundukları mânasına gelmiyeceğini göreceğiz.

Bu iki yeni S e l ç u k l u şefinin A l i T e k i n ile münasebetlerini anlatmadan önce, A r s l a n'ın esir düşmesini müteakip S e l ç u k l u ailesinin ve bu ailenin emrinde bulunan T ü r k m e n l e r'in durumlarını tetkik edelim. T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in, kurtarılması için herhangi şekilde teşebbüste bulunmadıklarına göre âkıbeti ile ilgilenmedikleri anlaşılan A r s l a n esir edilince, amcaları M u s a ve S e l ç u k l u ailesinden daha başkaları bulunduğu halde, S e l ç u k l u ailesinin ve bu ailenin emrinde bulunan T ü r k m e n l e r'in başına T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y geçmişlerdir. Görünüşe göre, hâdisenin başlangıç safhasında aileden hiç kimse bu geçişi tartışma konusu yapmamıştır. Zaten şimdiye kadarki hareket ve faaliyetleri gözönünde bulundu-

rulacak olursa, A r s l a n'ın yerine geçmek için bu iki kardeşin en tabii aday bulundukları kabul edilebilir.

Fakat onların başbuğuluğunu ilk defa A r s l a n'ın emrindeki T ü r k m e n kumandan (*sâlâr*)larından bir kısmının kabul etmediklerini görüyoruz. Şu halde, itiraz S e l ç u k l u ailesinin dışından gelmiştir. Bunun sebebini, sadece A r s l a n'la bu iki kardeşin uzun müddet ayrı yaşamalarıyla izah etmeğe imkân yoktur. Bunu, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bir bakıma, A r s l a n'la bu iki S e l ç u k l u arasında ötedenberi süregelen rekabetin bir belirtisi saymak lâzımdır. A r s l a n S e l ç u k l u ailesiyle T ü r k m e n l e r'in başında bulunduğu sürece, ona karşı açıktan açığa mücadeleye girişmeğe cesaret edemeyen T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in, o esir edildikten sonra onu kurtarmak için teşebbüse geçmek şöyle dursun, meydanı boş bulmaları ve bütün S e l ç u k l u ailesinin ve T ü r k m e n l e r'in başbuğuluğunu ellerine geçirmeğe teşebbüs etmeleri, A r s l a n'ın şahsına bağlı T ü r k m e n l e r'i ürkütmüştür. Bu iki şefin şahıslarına bağlı T ü r k m e n l e r'in bulunması dolayısıyla, A r s l a n'ın T ü r k m e n l e r'inin «üvey» muamelesine maruz kalacakları muhakkaktır. Bundan başka A r s l a n'a bağlı T ü r k m e n l e r'in hiç olmazsa bir kısmının, bu iki kardeşin takibine ve zulmüne uğradıkları hakkında elimizde deliller vardır.

Gerçekten, daha S u l t a n M a h m u d M â v e r â ü n n e h r'de iken, şüphesiz A r s l a n'ın esir edilerek H i n d i s t â n'a sevkini müteakip, T ü r k m e n «Kumandan» (*Sâlâr*)larından ve «Lider» (*pîşrev*)lerinden bir grup, bu hükümdara gelerek kendi başlarındaki (S e l ç u k l u) şeflerinden (*ümerâ*) şikâyetlerde bulunmuşlar ve onların kendilerine yaptığı zulümlerden söz etmişlerdir.

Bu zulümlerin derecesini tâyin etmek için elimizde ölçü vardır: 4000 çadır halkı olduklarını söyleyen bu T ü r k m e n l e r, kendilerinin bu zulümlerden kurtarılmaları için, H o r a s a n'a geçmelerine ve orada yerleşmelerine müsaade edilmesini S u l t a n M a h m u d'dan rica etmişlerdir¹. Onların, başbuğları A r s l a n'ı daha dün denecek bir zamanda haksız yere tevkif edip hapishaneye gönderen bir hükümdarın hâkimiyetine geçmeyi istemeleri için, yeni

¹ G e r d i z î, s. 67. H o r a s a n'a geçen bu T ü r k m e n l e r'in faaliyet ve harekâtını daha sonra takip edeceğiz.

Selçuklu şefleri T u ğ r u l B e y ve Ç a ğ r ı B e y'le bu T ü r k m e n l e r arasında pek derin anlaşmazlıkların bulunması icap eder.

Bu bilgiye göre, A r s l a n'ın T ü r k m e n l e r'inin, bu yeni liderlerin emrine girip girmemeleri bahis konusu değildir. Bahis konusu olan nokta, bu T ü r k m e n l e r'in yeni liderler tarafından ta- kitaba uğratılmalarıdır.

Bu takibin ve hattâ zulmün sebebi veya sebepleri nelerdir? Bu T ü r k m e n l e r, A r s l a n'ın sağlığında, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'e, şüphesiz onun emriyle bir şey mi yapmışlardır? Yoksa, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y, A r s l a n'ın esir edil- mesine rağmen, kurduğu teşkilât devam ettiği için, bu teşkilât dağıl- madıkça, S e l ç u k l u ailesinin başına geçmelerinin imkânsız ol- duğuna mı hükmetmişlerdir?

Biz bunda, biri geçmişe, öteki geleceğe yönelmiş bu iki âmilin de rol oynadığını kabule mütemayiliz. Geçmişe âit birinci سوالin cevabını daha önceki izahlarımızda bulmak mümkündür. Geleceğe yönel- miş ikinci سوالin cevabı ise, biraz yukarıda naklettığımız bilgide var- dır : M a h m u d'a müracaat edenler de, S e l ç u k l u ailesine da- hil olmasalar bile, kumandan ve ileri gelenlerdir. Yani onlar da lider- dirler ve T ü r k m e n l e r adına konuşmalarından anlaşılıyor ki, bu T ü r k m e n l e r de onların liderliğini kabul etmektedirler. Buna göre hüküm vermek icap ederse denebilir ki, onlar kurulmuş bir teşkilâtın başında şef olarak kalmak iddiasındadırlar. (Bu hususta aşağıda ayrıca izahat vereceğiz). Sonra 4000 çadır halkının toptan H o r a s a n'a geçirilmelerini istemeleri de mânalıdır : Bunu başla- rında bulundukları kurulu teşkilâtın dağılmamasını sağlamak için ya- pılmış bir teşebbüs saymak yanlış olmaz. Bu takdirde kendileri lider kalmak kayıt ve şartıyla A r s l a n'ın esaretinin ve onu esir eden hükümdarın hizmetine girmelerinin bunlar için o kadar önemli olma- dığını da kabul etmek lâzımdır. M a h m u d'a müracaat etmekle ku- mandanlar, yeni başbuğlardan kurtulmak ve kurulu teşkilâtı muha- faza etmek hususunda her şeyi göze alıyolarlar demektir.

Biz, M a h m u d'a şikâyet e giden T ü r k m e n ileri gelenle- rinin ifadelerine göre ileri sürdüğümüz bu mütalâalar dışında başka daha önemli bir âmilin bulunduğunu da sanıyoruz. Zira, bu şikâyet bir neticedir. Şikâyetçiler S u l t a n M a h m u d'a, «biz ken-

dilerinin hâkimiyetini kabul etmediğimiz için T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y bize zulüm yapıyorlar» diyemezlerdi. Öyle görünüyordu ki, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y, kendilerinin S e l ç u k l u ailesinin başına geçmelerini kabul etmeyen esir A r s l a n'ın T ü r k m e n l e r i'ne, bilhassa A r s l a n'ın S e l ç u k l u ailesinden olmayan ikinci derecedeki liderlerine yeni sıfatlarını kuvvet kullanmak suretiyle kabul ettirmek istemişlerdir; kabul etmeyince de takibata geçmişlerdir. Elimizde açık deliller bulunmamasına rağmen hâdisenin en iyi izah tarzı bu olmak lâzımdır. Görülüyor ki, bu izah öteki âmilleri de tamamlayıcı mahiyettedir.

İşte bütün bu noktalar gözönünde tutulduğu takdirde, bu T ü r k m e n l e r'in, şefleri A r s l a n'ı haksız yere esir ederek hapsettiği için baş düşmanları olması lâzımgelen M a h m u d'un hâkim olduğu sahalara geçmek istemelerinin sebepleri daha iyi anlaşılır.

Bu hâdise S e l ç u k l u T ü r k m e n l e r i arasında şimdiye kadar geçen ilk büyük ayrılık hâdisesidir; daha doğrusu A r s l a n'ın başbuğluğu altında fiilen olmasa bile, nazarî olarak birleşik görünen T ü r k m e n l e r'in o sahneden çekildikten sonra birleşmeyi reddetmeleri demektir. Bu aynı zamanda S e l ç u k l u ailesi arasında ötedenberi devam edegelen gizli iç mücadelenin ortaya çıkması demektir.

Meselenin burasında şu suale de cevap vermek lâzımdır : A r s l a n'ın emrindeki kumandanlar ve T ü r k m e n l e r i, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in ortak liderliğini niçin kabul etmiyorlardı? Suali daha açık olarak tekrar edelim : Onlar, bir gün A r s l a n'ın serbest bırakılacağına inanıyorlardı da, onun için mi S e l ç u k l u ailesi liderliğini mahfuz tutmak istiyorlardı? Yoksa S e l ç u k l u ailesi liderliğinin, A r s l a n'ın soyunda kalmasını sağlamak için mi böyle hareket ediyorlardı?

Görülüyor ki, meselenin başka bir yönü daha vardır. Bu suallere cevap vermek, S e l ç u k l u hanedanı arasında bâzan gizli, bâzan da açık, asırlarca devam eden bir mücadelenin mahiyetini ortaya koymak demektir. Bu hususta sırası geldikçe bilgi vereceğimiz tabiidir. Burada, meselenin bu başlangıç safhasında belirtmemiz icap eden nokta şudur : Bu T ü r k m e n l e r'in S e l ç u k l u başbuğluğunu kimin için mahfuz tutmak istedikleri hakkında elimizde kesin bir de-

lil bulunmamaktadır. Bununla beraber, anlattığımız şekilde onların bu hareketlerinin bir mânası da, şüphesiz, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in Selçuklu ailesinin başına geçmeğe hakları olmadığı kanaatinde bulunduklarıdır. Onların Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in emrinde kalmaktansa toplu halde H o r a s a'n'a geçirilmelerini S u l t a n M a h m u d'dan istemeleri bu şekilde de yorumlanabilir. (Bu sırada A r s l a'n'ın yerine geçecek yaşta bir oğlunun ortada bulunmadığını unutmamak lâzımdır).

Mesele böyle ortaya konduğu takdirde, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey, onların telâkkisine göre, aile reisliğini zorla ellerine geçiren birer «gâsıb» olarak görünmektedirler.

Mesele, S u l t a n M a h m u d'a şikâyet eden kumandanlar bakımından ele alındığı takdirde, şu sual hatıra gelmektedir: A r s l a'n'ın esir edilmesinden sonra S e l ç u k l u ailesinden hiçbir liderin idaresine girmiyerek, M a h m u d'a müracaat eden kumandanların kendileri mi şef kalmak istiyorlardı? Aşağıda göreceğimiz gibi, H o r a s a'n'a geçen bu T ü r k m e n l e r'in idare şekli, G a z n e l i l e r idaresine karşı isyanlarının âmilleri dikkate alınınca, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in başbuğluğunu kabul etmemelerinin asıl sebebinin bu olduğu ileri sürülebilir. Öyle görünüyor ki, onların hareketi T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y aleyhdarlığından ziyade, bunu da içine alan S e l ç u k l u ailesi aleyhdarlığı mahiyetini haizdir. Bunun en açık delili, göreceğimiz gibi, K u t a l m ı ş'ın, babası A r s l a'n'ın ölümünden sonra bu T ü r k m e n l e r'le değil, T u ğ r u l ve Ç a ğ r ı B e y l e r'le işbirliği yapmasıdır.

Mesele bu şekilde telâkki edildiği takdirde ise şu neticeyi de kabul etmek icap eder: S e l ç u k l u ailesinin otoritesi, kendi soydaşları T ü r k m e n l e r arasında bile kökleşmek ve sağlamlaşmak imkânını henüz bulamamıştır. Hâdiseden diğer bir bakımdan şu nihaî netice de çıkarılabilir: A r s l a'n'ın esir düşmesi, S e l ç u k l u T ü r k m e n l e r i arasında bir ayrılığa sebep olmuştur. Bu ayrılık neticesinde «k a b i l e c i l i k» telâkkisi, daha başlangıçtan itibaren uğrunda çalışıldığını gördüğümüz «k a v i m c i l i k» (milletcilik) telâkkisine galebe çalarak, ilk telâkkiyi temsil edenler, devlet kurmağa daha kolaylıkla götürmesi itibariyle mütekâmil olan ikinci telâkkiyi temsil edenleri, terk etmişlerdir. Bu hal, yeni kavim-

cilik telâkkisinin henüz tam mânasiyle gelişmemiş olduğunu gösterir. Bu, A r s l a n'ın S â m â n o ğ u l l a r ı yıkıldıktan sonra niçin devlet kuramadığını da kısmen izah eder.

Onların başbuğluğunu yalnız içten değil, dıştan da meşru saymayanların bulunduğunu göreceğiz.

Öte yandan, ister A r s l a n'a ve soyuna bağlı kalmak, ister S e l ç u k l u ailesinin hâkimiyetine girmek istememek sebebiyle olsun, bu T ü r k m e n l e r'in iki kardeşin başbuğluğunu kabul etmemeleri bu anda o kadar önemli değildir. Önemli olan nokta, onların muhalefetine ve terk etmelerine rağmen, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in S e l ç u k l u ailesinin başına geçmeleridir. Şu halde, onların başa geçmesi demek, hâkimiyetin S e l ç u k l u ailesi içinde el değiştirmesi demektir; bir inkılâp demektir.

Bundan sonra dikkat edilecek nokta ise, bu iki kardeşin, üzerine aldıkları bu vazifeyi başarıp başaramadıkları veya ne dereceye kadar başarabildikleridir.

Öyle görünüyor ki, onların S e l ç u k l u ailesinin başına geçmelerini, A r s l a n'ın eski mütefiki A l i T e k i n de kabul etmek istememiştir.

Yalnız arada şu fark vardır: A l i T e k i n, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in başında bulundukları S e l ç u k l u l a r ı, çok kuvvetli, binaenaleyh kendisi için tehlikeli görmektedir. Bu sebeple bu aileyi içten zayıflatmak için teşebbüse geçmiştir. Onun bu teşebbüsünün esas konumuz bakımından başlıca iki mânası vardır:

1 — Sebep ne olursa olsun, A l i T e k i n de, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in aile reisliğini meşru saymamaktadır. Göreceğimiz gibi, A l i T e k i n'in unvan vermek suretiyle aileden başka birini S e l ç u k l u l a r'ın başına geçirmek istemesinin, konumuz bakımından, ifade ettiği mâna budur.

2 — Gördüğümüz gibi, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in S e l ç u k l u ailesinin başına geçmeleri, bir inkılâptır. Fakat şimdi görüyoruz ki, işe baştan başlamak değildir: Bu iki başbuğ, A r s l a n'a tâbi bazı T ü r k m e n l e r'in de kendilerini terketmelerine rağmen, kâfi derecede, hattâ tehlikeli telâkki edilebilecek derece-

de kuvvetlidir. Şu halde bu inkılâp, S e l ç u k l u tarihinin gidişi üzerinde bu bakımdan menfî bir tesir yapmamıştır. Çünkü yeniden kuvvet toplama ve teşkilâtlanma pek bahis konusu değildir. Şu halde, iki kardeşin S e l ç u k l u ailesinin başına geçmesi, bir inkılâptır; fakat kopma değildir; işe yeniden başlama hiç değildir: En aşağı A r s l a n kadar kuvvetli bu iki başbuğun iş başına geçmesiyle (iç) idare aksamadan, hemen hemen bırakıldığı yerden, devam etmektedir. Gelişme durmamıştır. Şüphesiz, biz bu hükümleri, iç şartlar bakımından veriyoruz. Dış şartlar dikkate alınınca, meselâ A r s l a n'ın müttefiki A l i T e k i n'in, o esir edildikten sonra yeni S e l ç u k l u başbuğları T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'e karşı takip ettiği düşmanca siyaset, bir bakıma, bu gelişmeyi «d u r d u r u c u» veya «g e r i l e t i c i» bir teşebbüs olarak vasıfılandırılabilir. Şu halde, bu hüküm, böyle bir dış müdahalenin vukubulmaması haline göre verilmiştir. Buraya kadar verdiğimiz izahat, bu iki başbuğun, gerek şahısları, gerekse başında bulundukları teşkilât bakımından, S e l ç u k l u ailesinin reisliğini ele almağa lâayık olduklarını daha şimdiden göstermiştir sanırız. Böylece onların S e l ç u k l u ailesinin başına geçmek iddialarının mücerret bir kavilden ibaret olmadığı ortaya çıkmış bulunuyor.

Dış değişmelere rağmen, içten bir devamlılık dolayısıyledir ki, S e l ç u k l u tarihini, ilk defa ailenin başına geçen bu iki başbuğla başlatmıyoruz, başlatamıyoruz. Zira, başlangıç noktası değildir. Buradan başlattığımız takdirde S e l ç u k l u tarihini anlamak güçleşir.

Verdiğimiz bu izahat, açılan yeni devrin mahiyetini ortaya koymuştur sanırız. Gerçekten, yıkılıncaya kadar B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun başında kalacak olan bu S e l ç u k l u kolunun, S e l ç u k l u ailesinin başına nasıl geçtiğini böyle uzun uzun ve bütün cepheleriyle ele almanın lüzum ve zarureti meyardadadır. Şimdi bu yeni başbuğların, A r s l a n'ın eski müttefiki A l i T e k i n'le olan münasebetlerine geçebiliriz.

Müttefiki A r s l a n'ın G a z n e l i S u l t a n M a h m u d tarafından gördüğümüz şekilde esir edilmesinden sonra, A l i T e k i n'in, onun yerine, S e l ç u k l u ailesinin ve S e l ç u k l u T ü r k m e n l e r i'nin başına geçen T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'e karşı siyaseti, hiç olmazsa başlangıçta, dostane

olmamıştır. Zira onun bu iki kardeşi ele geçirmek için, türlü «hiy-
le»lere başvurduğunu biliyoruz ¹.

Bu maksatla o birbiri arkasına, bu S e l ç u k l u başbuğları nezdine elçiler göndermiştir. Bu elçiler vasıtasıyla onlara, S u l t a n M a h m u d'a karşı gösterdikleri «m u h a l e f e t» sayesinde, onun, buralara gelmesine veya buraları bir «s e r d a r»a tevcih et-
mesine imkân olmadığını bildirmiş, S e m e r k a n d taraflarını fethetme davet etmiş ve elinde nesi varsa onlarla ortak olmasını teklif etmiştir ².

A l i T e k i n'in, yeni S e l ç u k l u başbuğları ile işbirliği-
ni samimî olarak istediğini bir an için kabul edelim. Bu takdirde aynı A l i T e k i n'in, M a h m u d'un bile kendilerinden çekindiğini söylemek suretiyle onların gururunu okşamak istediği görülmekte, sonra da onlara saltanatla ortaklık teklif etmektedir ki, bu onun ken-
di telâkkisince şüphesiz S e l ç u k l u l a r'a yapabileceği en cazip tekliftir.

Bununla beraber, teklifte yeni bir cihet yoktur. A l i T e k i n bu teklifiyle bu iki kardeşe, daha önce A r s l a n'ın sahip olduğu sta-
tüyü veriyor demektir.

A l i T e k i n'in asıl maksadının ne olduğunu anlayan S e l ç u k l u l a r bu teklifleri reddetmişlerdir. Bu şekilde gâyesine var-
maktan ümidini kesen A l i T e k i n, siyasetini değiştirmiştir :

T ü r k m e n l e r'in başbuğluğunu, amcaları M u s a'nın oğlu Y u s u f'a vermeyi düşünmüştür³. Ona bir elçi göndermiş, birçok

¹ Bk. M e l i k n â m e'den naklen İ b n ü'l-E s î r, IX, 324; M î r h â n d, IV, 73.

² Bk. M î r h â n d, a y n. y e r. Yine aynı kaynağa göre A l i T e k i n S e l ç u k l u l a r'dan «ihtiyarların babası, gençlerin, kardeşi, küçüklerin oğlu ola-
rak bu memlekette yaşayacakları»m söylemiştir.

³ Bk. M î r h â n d, a y n. y e r. İ b n ü'l-E s î r'da (bk. IX, 167, 312-322) sadece T u ğ r u l B e y ve D â v u d ve kardeşleri Y a b g u (metinde yan-
lış olarak daima «B e y g u» şeklinde) adları geçiyor. Bu sonuncu galiba «İ b n Y a b g u» olacak. M ü k r i m i n H. Y i n a n ç (bk. Türk İ.A., Ç a ğ r ı B e y maddesi), Y u s u f'u S e l ç u k'un oğlu ve T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in amcaları sanmakla herhalde yanılmıştır. Y u s u f değil, Y u n u s'tur. Mamafih bu kaynağın, Y a b g u'yu T u ğ r u l ve D a v u d'un kardeşi sanmakla yanıldığı anlaşıyor.

vaadlerde bulunmuş ve huzuruna gelmesini istemiştir. **A l i T e k i n**, daveti kabul eden **Y u s u f**'a, hâkim bulunduğu sahalardaki bütün «**T ü r k l e r**»in başbuğluğunu vermiş ve kendisine geniş «**i k t a**»larda bulunmuştur¹. Ayrıca ona **Y a b g u** unvanını tevcih etmiştir².

A l i T e k i n'in bu şekilde hareket etmesinin sebebi, **S e l ç u k l u** ailesinin arasına «**n i f a k**» sokmaktır. Zira, onun tasavvuruna göre **Y u s u f**, amcasının çocuklarına karşı üstünlük kurmağa çalışacak, (**S e l ç u k l u** ailesi âzası arasında mevcut) «**m u h a b b e t**» ve **b i r l i k** silinerek, yerini düşmanlık alacaktır³. Gerçekten, **Y u s u f**, ailenin başına geçerek idareyi eline almış, bu suretle kendisinin «**i k b a l (devlet) s a n c a ğ ı**» yükselmiştir⁴. Bu hal, **T u ğ r u l B e y**'e ağır gelmiş ve **Y u s u f**'u cezalandırmak (**gûşmâli**) istemiştir. Fakat **Ç a ğ r ı B e y** mâni olmuş, «halk»ın bu hususta kendilerini (iki kardeşi) ayıplayacağını söylemiştir. Bu suretle **A l i T e k i n**'in **S e l ç u k o ğ u l l a r ı** arasına ikilik sokmaktan ibaret olan maksadına ulaşacağını sözlerine ilâve etmiştir. Kardeşinin «**n a s i h a t i**» üzerine **T u ğ r u l**, **Y u s u f**'a «**t a a r r u z**» niyetinden vazgeçmiştir. Bu suretle **S e l ç u k l u** ailesi arasındaki birlik devam etmiştir⁵.

Aileyi içinden yıkmak için giriştiği bu teşebbüste de başarı sağlayamayan **A l i T e k i n**, **S e l ç u k l u o ğ u l l a r ı**'na karşı açıktan açığa cephe almıştır: Kumandanlarından **A l p K a r a y ı** **Y u s u f**'un öldürülmesi ile görevlendirmiştir. O görevini başarı ile

¹ Bk. **İ b n ü'l-E s î r**, IX. 324. Ayrıca bk. **M î r h â n d**, s. 73. Bu son kaynak **Y u s u f**'un, **A l i T e k i n**'in nezdine gittiğini nakletmemektedir. Maa-mafih, onun, **A l i T e k i n**'in nezdine tevcihler ve unvanlar almak üzere gittiğini kabul etmek biraz güç görünüyor.

² **İ b n ü'l-E s î r**, *a y n. y e r*: Tam şekliyle: **E m î r İ n a n ç Y a b g u**. Metinde **يغفو** şeklinde geçiyorsa da bunun **يفو** okunması icab edeceği aşîkârdır.

³ **M î r h â n d**, IV, 73.

⁴ Bk. *a y n. y e r*.

⁵ Bk. **M î r h â n d**, s. 73-74. Ayrıca bk. **İ b n ü'l-E s î r**, *a y n. y e r*. Bu son kaynağa göre, herhalde şefliğini bilfiil göstermek istememek suretiyle **A l i T e k i n**'in maksadına âlet olmayan bizzat **Y u s u f**'tur.

yapmıştır¹. Görülüyor ki, maksadına âlet olmayan Y u s u f Y a b g u, A l i T e k i'nin düşmanlığını bilhassa üzerine çekmiş ve ilk hedefini teşkil etmiştir. Bunda, onunla kolaylıkla temasa geçmenin de rolü olduğu görünüyor.

Amcaları A r s l a n, S u l t a n M a h m u d tarafından esir edildiği zaman kurtarmak veya intikamını almak için harekete geçmek şöyle dursun, bu G a z n e l i hükümdarını protesto bile etmeyen iki kardeşe ve bütün «a ş i r e t l e r»ine² Y u s u f'un bu şekilde öldürülmesi pek ağır gelmiştir: Bu iki şef, onun öcünü almağa karar vermişlerdir. Bu maksatla «T ü r k l e r»den muktedir oldukları kadar çok asker toplamağa başlamışlardır. Öte yandan A l i T e k i'nin ordusunu toplamıştır. Bu sırada S e l ç u k l u l a r tarafından mutlu bir hâdise olmuştur. Ç a ğ r ı B e y'in bir oğlu dünyaya gelmiştir (20 Ocak 1029 - 1 Muharrem 420)³. Bu çocuğun dünyaya gelmesi, S e l ç u k l u ailesini çok sevindirmiştir. S e l ç u k l u l a r bu doğumu kendileri için «fâl-i hayır» saymışlardır; onunla teberrük etmişlerdir.

¹ Bk. İ b n ü'l-E s î r, a y n. y e r. M î r h â n d a y n. y e r. Bu son kaynağa göre, A l i T e k i'nin, A l p K a r a'yı bir ordu ile S e l ç u k oğulları üzerine göndermiştir. Bir gece onlar üzerine baskın yapan A l p K a r a, büyük bir savaştan sonra T ü r k m e n l e r'den bir çok kişi (tâife) ile birlikte Y u s u f'u öldürmeğe muvaffak olmuştur. T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y adamlarının ve taraftarlarının ekserisi ile savaş meydanından kaçmağa muvaffak olmuşlardır.

Mağlûp olup harp meydanından kaçan iki kardeşin kısa bir müddet zarfında hâzırlanarak karşı hücumla geçmeleri biraz zor düşünülebilir. Sonra asıl hedef olan T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'e baskın esnasında bir şey olmadığı halde Y u s u f'un öldürülebilmesi biraz gariptir. Aşağıda da izah edeceğimiz diğer sebeplerle biz İ b n ü'l-E s î r'in verdiği bilgiyi tercih ettik. Bununla beraber teferruat bir tarafa bırakılacak olursa, neticede iki kaynağın da birleştiklerini unutmamak lazımdır.

² Bu kelime İ b n ü'l-E s î r'de geçmektedir (bk. a y n. y e r): *Camî aşâ'ir humâ*.

³ İ b n ü'l-E s î r, IX, 324. Diğer bir rivayete göre bundan dört yıl sonra doğmuştur. Ayrıca bk. T ü r n ç e İ s l. Ansik. A l p A r s l a n maddesi, İ b n ü'l-E s î r'in verdiği tarih nereden alındığı zikredilmeksizin nakledilmiştir. Görünüşe göre, gününe varıncaya kadar A l p A r s l a n'ın doğum tarihini veren tek kaynak İ b n ü'l-E s î r'dir. Râvendî terc.

Karşılaşma Selçuklular'la Alp Kara arasında olmuş (1030/421). takriben bin kişinin ve bu kumandanın öldürülmesiyle neticelenmiştir¹.

Selçuklu ailesinin başına geçtikten sonra iki kardeşin Ali Tekin'le mücadelesi burada bitmektedir⁴. Önce hâdisenin doğru olup olmadığını tartışalım :

W. Barthold da hâdiseyi mevsuk telâkki etmiş³, eserinde nakletmiş, fakat verilen bilginin, öteki kaynaklarda geçen bilgi ile çelişme hâlinde olduğuna dikkati çekmekten kendini alamamıştır⁴ Halbuki ilk bakışta var gibi görünen çelişmenin bulunmadığı meydandadır: Ali Tekin'in düşmanlığı Selçuklular'a veya Türkmenle'r'e karşı değildir; onların başına yeni geçmiş iki başbuğa karşıdır. O, bu başbuğları kendi hâkimiyetine karşı tehlikeli görmekte, sırf bu sebeple daha kuvvetlenmeden ve diğer Türkmenle'r'in de başbuğluklarına itiraz ettikleri bir sırada onları bertaraf etmeğe çalışmaktadır. Bu başbuğları tahlil edeceğimiz türlü tedbirlerle tasfiye edemeyen, veya başa çıkamayacağı kadar kuvvetli olduk-

¹ Bk. İbn ü'l-Esîr, *ayn. yer.*; Mîrhând, *ayn. yer.* Bu son kaynak öldürülenlerin miktarını bildirmiyor. Buna karşılık Alp Kara'nın yüz kişi ile esir edildiğinden bahsetmektedir. Yine aynı kaynak, Alp Kara'nın öldürüldüğünü zikrettiği halde, 100- esir hakkında ne muamele yapıldığını belirtmemektedir.

Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in bu mücadelesi hakkında ayrıca bk. W. Barthold, *Türkestan*, II. s. 297-8. Bu mücadelenin sadece İbn ü'l-Esîr'de geçtiğini söyleyen W. Barthold, Ebü'l-Fazl Beyhakî'nin Selçuklular'la Ali Tekin arasında sonuncunun ölümüne kadar dostluk bulunduğunu kaydetmesine dikkati çekiyor. Bu tezadın nasıl halledilebileceği hususunda bir şey söylemiyor.

² Daha doğrusu bu mücadeleyi, şüphesiz; Melik-nâm e'den nakleden iki kaynaktan biri olan Mîrhând'da mücadele burada bittiği halde, İbn ü'l-Esîr, Selçukluların Mâverâüneh r'i terketmeleriyle neticelenen mücadeleyi devam ettirmektedir.. Halbuki göreceğimiz gibi, bu mücadele Selçuklular'la Ali Tekin arasında değil, Selçuklular'la Ali Tekin oğulları arasında cereyan etmiştir. Bu sebeple, İbn ü'l-Esîr burada yanılmıştır. Öte yandan, hâdiseler Tuğrul Bey'le Çağrı Bey aleyhine cereyan ettiği zaman umumiyetle susan Mîrhând Alp Kara'ya zafer kazandıkları halde niçin Mâverâünnahr'i terkederek Hârezm şa h'la temasa geçtikleri ve oraya göç ettikleri hususunda bir şey söylemiyor.

³ Bk. *Türkestan*, II, 297-8. Bu hususta yukarıya da bakınız.

⁴ W. Barthold, hâdiseyi İbn ü'l-Esîr gibi aynı kaynaktan nakletmiş olan Mîrhând'tı kullanmış olsaydı şüphesiz bu tezadı kolaylıkla hallederdi.

larını gören A l i T e k i n'in siyasetini büsbütün değiştirmesi ve hattâ zaruret halinde onlardan faydalanmağa kalkışması pekâlâ mümkündür. Zira, bu kadar teferruatlı bir hâdiseyi, daha doğrusu, hâdiseler silsilesini toptan inkârâ imkân yoktur.

Şu halde, sonradan dost olacaklarını göreceğimiz A l i T e k i n'le S e l ç u k l u başbuğlarının, birbirleriyle mücadele halinde bulundukları bir zaman olmuştur. Mücadelenin diğer bir hususiyeti üzerine de dikkati çekelim :

Bu mücadele, umumî vasfı itibariyle aradan az veya çok bir müddet geçtikten sonra taraflar arasında dostluk kurulmasını imkânsız kılan bir mücadele de değildir: Aşağıda göreceğimiz gibi, her ihtimali düşünen A l i T e k i n, bu S e l ç u k l u başbuğları ile başlangıçta açıktan açığa mücadeleye girişmemiş, işini «h i y l e» yolu ile halle uğraşmıştır; tedbirlerin her çeşidini deneyerek netice alamadığını gördükten sonra kuvvete başvurmak zorunda kalınca da, S e l ç u k l u l a r'la, bizzat ordusunun başına geçip savaşmamış, bu işi bir kumandanına havale etmiştir.

İster yeni başbuğlara önem vermediğini göstermek için olsun, isterse ileride kendilerine muhtaç olacağını düşünmüş bulunsun, A l i T e k i n'in savaşın sevk ve idaresini kumandanlarından birine havale etmesi, bizi bu düşmanlığın dostluğa çevrilebileceği neticesine götürüyor. Sonra bu kumandan S e l ç u k l u l a r tarafından öldürülünce A l i T e k i n'in bunlara karşı derhal harekete geçmeme si de mânalıdır.

Böylece, bilhassa iç tenkit yoluyla hâdisenin umumî olarak doğru olduğunu gösterdikten sonra, tahliline ve değerlendirilmesine geçelim.

Hâdisenin S e l ç u k l u tarihi bakımından ifade ettiği umumî mânayı yukarıda belirtmeğe çalıştık. Bunun aynı zamanda iç güçlüklerle rağmen (T ü r k m e n l e r'in bir kısmının ayrılması), yeni şeflerin idaresinde kaldığı yerden gelişmeğe başlayan S e l ç u k l u hareketini dıştan engellemek mânasına geleceğini belirtmiştik. Şimdi hâdiseyi bu bakımdan inceleyelim ve gelişmeyi ne dereceye kadar durdurduğunu görelim.

Hâdisa başlıca üç merhale göstermektedir : Bunlardan ilk ikisinde A l i T e k i n tarafından yeni liderlere karşı herhangî şekilde kuvvet kullanılmaksızın, meselenin siyaset yoluyla halline teşebbüs edilmiştir. Mesele siyaset yoluya halledileme-

yince, iş üçüncü merhaleye intikal etmiştir. **S e l ç u k l u l a r** üzerine bir kumandanın emrinde ordu sevk edilmiştir.

Birinci safhada doğrudan **T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'e** başvurarak onları nezdine davet eden **A l i T e k i n**, bu teşebbüsünde başarı sağlayamayınca, aynı mahiyette başka bir tedbire başvurmuştur :

S e l ç u k l u ailesi arasında içten ayrılık çıkarmak. Görülüyor-ki, bu sefer, dış tahrikle de olsa, doğrudan **S e l ç u k l u** ailesi arasında ayrılık yaratılmak istenmektedir ve hedef doğrudan doğruya **T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'dir**. Halbuki, daha önceki ayrılık **S e l ç u k l u** ailesi arasında olmadığı gibi, ortada **T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in** elinden aile reisliğini almak gibi bir teşebbüs de yoktu. O zaman hâdise umumî vasfı itibariyle menfi mahiyeti haiz olmasına mukabil, bu defa müsbet mahiyeti haizdir.

A l i T e k i n başlangıçta bu teşebbüsünde başarı sağladığını sanmakta haklıdır. Zira, **S e l ç u k l u** ailesinin başına geçirmek istediği **Y u s u f**, onun bu teklifini, verdiği unvanları ve **i k t a l a r ı** kabul etmiştir. Ancak, beklenen netice olmamıştır. Daha doğrusu, olmak üzere iken, bir rivayete göre, **Ç a ğ r ı'nın** müdahalesiyle, diğer rivayete göre ise, başbuğ **Y u s u f'un**, **A l i T e k i n'in** maksadına âlet olmaması yüzünden, başarısızlıkla neticelenmiştir.

Bu iki rivayetten hangisinin kabule şayan olduğunu tâyin etmek konumuz bakımından çok önemli olurdu. Zira, eğer birinci rivayet kabul edilirse, bu takdirde eski aile tesanüdünü bozmamak suretiyle **S e l ç u k l u** ailesinin «**h a l k**» nazarındaki prestijini sarsmak istemeyen **T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in**, bu prensip uğruna bazı fedakârlıklara katlandıklarını kabul etmek icap eder. Maksadımızı daha açık ifade edelim: Bu rivayet kabul edildiği takdirde, bu iki kardeşin, **S e l ç u k l u** ailesi reisliğini kısmen veya tamamen **Y u s u f'a** devrettiklerini kabul etmek zarureti kendisini gösterir.

Öte yandan, ikinci rivayet kabul edildiği takdirde ise, **Y u s u f'un** sadece şeklen ve dışa karşı **S e l ç u k l u** ailesinin başına geçmiş bulunduğunu, fiiliyatta bütün salâhiyetin, yine eskisi gibi, **T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in** elinde kaldığını kabul etmek gerekir.

Biz, daha sonra, **S e l ç u k l u** ailesi şefliği meselesinin aldığı yöne bakarak hâdisenin başlangıcında birinci ihtimalin daha kuvvet-

li olduğunu söyleyeceğiz: T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y S e l ç u k l u ailesi reisliğinden amcaları oğlu Y u s u f lehine hiç olmazsa, kısmen feragat etmişlerdir. Bunun en açık delili, göreceğimiz gibi, Y a b g u l u k makamına, öldürülen Y u s u f'un yerine babası M u s a'nın geçmiş veya geçirilmiş bulunmasıdır.

O r t a k B a ş b u ğ l u k s i s t e m i

Demek ki, A l i T e k i n'in yaptığı tevcih, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y tarafından da kabul edilmiş, meşru bir hal almış ve Y u s u f öldükten sonra «Y a b g u» unvanı babası M u s a'ya verilmiştir. Ancak, o, S e l ç u k l u l a r'ın tek başbuğu olmamıştır: Göreceğimiz gibi, B e y unvanını muhafaza eden T u ğ r u l ve Ç a ğ r ı, S e l ç u k l u T ü r k m e n l e r i'n i M u s a ile ortaklaşa idare etmişlerdir. Buna göre denebilir ki asıl ortak (k o l l e k t i f) başbuğluk s i s t e m i'nin temelleri, A r s l a n'ın esir düşmesiyle boşalan «Y a b g u» unvanının, Y u s u f'a verilmesinden itibaren atılmıştır.

Yukarıda gördük ki, S e l ç u k l u ailesinin tek başbuğu olan A r s l a n başbuğlukta ortaklığı kabul etmediği halde, T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y, gerek daha A r s l a n sağ iken ona tâbi olarak, gerekse esir düşünce bağımsız olarak S e l ç u k l u ailesinin başına geçtikten sonra kollektif şeflik sistemini tatbik etmek istemişlerdir. Bu itibarla A r s l a n'ın, S e l ç u k l u ailesi başbuğluğu ile bu iki kardeşin başbuğluğu bu bakımdan birbirlerinden farklı idi. Şimdi buna —şüphesiz T u ğ r u l ile Ç a ğ r ı'nın rızasıyla— bir halka daha eklenerek ü ç l ü ş e f l i k s i s t e m i'nin meydana geldiği görülüyor ki, bu, şüphesiz kollektif şeflik sisteminde bir adım daha ileri gitmek demektir.

Y u s u f sağ bulunsaydı, S e l ç u k l u ailesinin reisliği meselesinin ne şekil alacağı hakkında bir şey söylemek tabii mümkün değildir. Fakat şurası muhakkak ki, o öldükten sonra, Y a b g u l u k ve bunun neticesi olarak S e l ç u k l u ailesi reisliği babası M u s a'ya geçmiştir. Bu suretle T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y, Y a b g u'lüğün ailenin bu kolunda kalmasını kabul etmişler, fakat kendilerini de ortak yapmaktan geri kalmamışlardır. Şu halde salâhiyeti üçüncü bir şahısla paylaşmışlardır. Zamanla T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in ön safa geçerek; Y a b g u unvanını

taşıyan M u s a'nın gittikçe nasıl geri plâna düştüğünü; sonunda da Y a b g u'luğun kuru bir unvandan ibaret kaldığını aşağıda göreceğiz.

Yeni Başbuğlarla Ali Tekin'in Münasebetinin Neticeleri

Verdiğimiz bu izahattan anlaşılıyor ki, kaynakların, bilerek veya bilmiyerek, gizlemeğe çalışmalarına rağmen Arslan'nın esir düşmesinden sonra Tuğrul Bey'le Çağrı Bey, otomatik olarak Ali Tekin'in hâkimiyeti altına girmişlerdir. Daha sonra onun aile âzasından başka birine, Yusu'f'a yaptığı tevcih ve iktaları kabul edişlerinden anlıyoruz ki, başlangıçtan itibaren bu durumu bu yeni başbuğlar da kabul etmişlerdir. Şu halde, onlar, Arslan'nın sahip olduğu mütteliklik sıfatına sahip değillerdir. Buna rağmen, şüphesiz şimdilik yeni liderler bu statüye bile razıdırlar. Şu halde, bu iki başbuğ, iç gelişme bakımından hemen hemen Arslan'nın bıraktığı yerden başladıkları halde, dış münasebetlerde kendilerini yabancı devletlere eski başbuğ Arslan'nın sahip olduğu statüye kabul ettirememişlerdir. Fakat anlattığımız muhtelif sebeplerle Ali Tekin bu statüyü bile onlara çok görmekte, bu «ele avuca sığmaz» yeni başbuğlardan büsbütün kurtulmak istemektedir. Demek ki, kurulmuş olan yeni statüyü, tek taraflı olarak bozan, Ali Tekin'dir. Ali Tekin'in, bu yeni başbuğlara, daha önce Sultân Mahmud'un, Selçuklu ailesinin başı Arslan'a yaptığını yapmak istediği görünüyör.

Bu misâli unutmadıkları anlaşılın iki kardeş; — tatbik ettiği metod farklı olmakla beraber, aynı neticeye götürecek olan— Ali Tekin'in teşebbüslerinin mânasını anladıklarını, tâbiri caizse tuzağa düşmemek suretiyle, göstermişlerdir.

Bu, onların, Selçuklu ailesinin fiili başbuğları olarak geçirdikleri ilk dış imtihandır ve uyanık liderler olduklarını göstermişlerdir.

İkinci merhalede ise, zemin ve zamana uygun hareket etmek lüzumunu takdir ettiklerine göre, olgunluklarını göstermişlerdir. Bu noktada onların aile âzasından diğer biri lehine fedakârlık yapmalarında başlıca sebep, gördüğümüz gibi, bizzat kaynağın ifadesine göre,

S e l ç u k l u ailesinin halk nezdindeki prestijini sarsmamak veya sarsmağa yol açacak hâdiselere meydan vermemektir. Siyasî bir teşekkül kurarken bunun ne kadar önemli olduğunu göreceğiz. Bundan anlıyoruz ki, şimdi açıkca ifade etmemelerine rağmen, gelecekte devlet kurmak niyetinde olan iki lider, bu husus için zemin hazırlamakta veya hazırlanmış zemini itimadı sarsıcı hareketlerle zayıflatmamağa uğraşmaktadırlar.

Şimdi nihaî neticeleri tesbit edelim :

1 — Yeni liderlerin idaresinde A r s l a n'ın eriştiği gelişme merhalesine ulaşmış bulunan S e l ç u k l u l a r'ı engellemek hedefini güden bu dış müdahale, onların kudretlerini kıramadığı için hedefine varamamıştır.

2 — Buna karşılık yeni liderler, A r s l a n'm sahip olduğu hemen hemen müsavi şartları haiz m ü t t e f i k l i k sıfatını kaybederek, A l i T e k i n'in bir nevi tâbii haline düşmüşlerdir ki, bu bakımdan durumları A r s l a n'a nazaran geridir. Hâdisenin umumî muhasebesi yapılacak olursa, neticede yine de bu iki yeni liderin A l i T e k i n ile münasebetleri bakımından kârlı sayılabilecekleri muhakkaktır. Zira, A l i T e k i n, nihaî gayesine ulaşamamıştır. Halbuki, S e l ç u k l u l a r varlıklarını muhafaza etmişlerdir.

3 — Aile başkanlığı T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y'in, yani S e l ç u k l u ailesinin bir kolunun inhisarından çıkmış, hiç olmazsa nazârî olarak başka bir kolunun, M u s a o ğ l u Y u s u f'un eline geçmiştir. Bunda da hiç olmazsa başlangıçta A l i T e k i n'i kısmen olsun başarılı saymak gerekir.

4 — Y u s u f'un pek kısa süren idaresinden sonra, Y a b g u unvanını babası almışsa da, şeflik bir kolun veya bir şahsın inhisarından çıkarak, iki kolun ve üç şahsın ortak sorumluluğuna geçmiştir. Şu halde, asıl kollektif liderlik sistemi belirli bir esas dahilinde kurulmuştur ki, bu, anlattığımız hâdiseer silsilesinin şimdilik en büyük neticesidir.

Görülüyor ki, zâhirî görünüşü ile siyasî mahiyeti haiz bir dış müdahale, bambaşka mahiyeti haiz iç neticeler doğurmuştur.

Bu neticeler, S e l ç u k l u devri T ü r k tarihinde hâkimiyet telâkkisi bakımından yeni bir merhaledir. Bundan sonra da tekâmülü safha safha takip edeceğimiz tabiidir.

V.

SULTAN MAHMUD'UN ÖLÜMÜ VE OĞLU MESUD'UN TAHTA GEÇMESİYLE DEĞİŞEN ŞARTLAR VE SELÇUKLULAR

Selçuklu ailesi, bilhassa dış tesirlerle türlü bakımlardan yapı değişikliklerine uğrarken, onların dışında kalan dünya da büyük değişmelere uğramıştır. Bunların başında Selçuklular'la münasebetinin şekil ve mahiyetini bahis konusu ettiğimiz Gazneliler Devleti hükümdarı Mahmud'un ölümü (30 Nisan 1030) gelir. O zamanın devletlerarası münasebetlerine hâkim olduğunu gördüğümüz bu kudretli kişinin yerine, onunla uzaktan, veya yakından mukayeseye imkân olmayan oğlu Mesud'un geçmesini Selçuklu Türkleri için bir talih eseri saymak lâzımdır. Bununla berâber, Mesud'la babasının ortak oldukları bâzı noktalar vardır. Bunlardan biri hâkimiyetleri altında bulunan halkı ağır vergilerle ezmeleridir. Diğeri ise, her ikisinin de kendi şahsî kudretleri hakkında çok yüksek fikir ve kanaatlere sahip olmalarıdır. Fakat Mesud'da, babası Mahmud'un zekâ ve kabiliyeti bulunmadığı için, bu, Gazneliler Devleti bakımından felâketli neticeler doğurmuştur. Gerçekten, hemen her meselede nihai kararı kendisinin alması, fakat bu kararları tatbik etmemesi, yani takip fikrinin bulunmaması, verdiği kararları çabuk değiştirmesi, Mesud'un başlıca karakteristik vasıfları idi¹.

Mahmud'un kendi lehine kurmayı başardığını gördüğümüz kuvvetler dengesi sistemini, göreceğimiz gibi, kötü siyasetiyle, kısa denecek bir müddet içinde yıkması ve Gazneliler Devleti'ni bâzı istisnalarla hemen hemen her taraftan düşmanla çevrilmiş bir hale getirmesi ve bunun neticesi olarak başında bulunduğu devleti siyasi yalnızlık içinde bırakması, bizi Selçuklular'ın gayelerine varmalarını kolaylaştıran âmil olduğu hükümünü vermeğe sevk etmektedir.

Selçuklular'ın, Gazneliler Devleti'nin, — bu devlet sınırları dışında iken — dış siyasetinde, — bu devlet arazisine girdikten sonra — iç siyasetinde işgal ettikleri yer, zaman zaman de-

¹ Mesud'un şahsiyeti hakkında tafsilât için bk. W. Barthold, *Turkestan*, II, s. 293, Ayrıca bk. R. Gelpke, *Sultan Mas'ûd I. von Gazna*, München 1957.

gişecektir. Fakat, umumi vasfı itibariyle bunun gittikçe büyüyeceği şüphesizdir. Öte yandan, meselelere, **G a z n e l i l e r D e v l e t i** zaviyesinden bakınca **B ü y ü k S e l ç u k l u D e v l e t i'n i**, bu devletin toprakları üzerinde kurulmasına götürecek hâdiseler silsilesini tetkik ederken dikkat edilecek noktalar, **G a z n e l i l e r D e v l e t i'n i'n** türlü meseleleri arasında **S e l ç u k l u m e s e l e s i'n i'n**, bu meselenin türlü safhalarında işgal ettiği yerleri tesbit etmek, derecesini tâyin etmek, sonra da yine **S e l ç u k l u m e s e l e s i'n i'n** **G a z n e l i l e r D e v l e t i** tarafından, önemi ölçüsünde ele alınıp alınmadığını göstermek olmalıdır. Metod bakımından verdiğimiz bu izahatın **S e l ç u k l u D e v l e t i'n i'n** nasıl kurulduğunu anlamamızı kolaylaştıracığını umuyoruz.

S u l t a n M a h m u d tarafından daha sağlığında halef gösterildiğinden dolayı yerine geçen küçük kardeşi **M e h m e d'i** tahttan indirmek **M e s u d** için güç bir mesele olmamıştır. Bunun için hattâ herhangi şekilde kuvvet kullanmağa ve kan dökmeğe de lüzum kalmamıştır. Başlıca, devlet ricalinin kendi tarafına geçmesi yüzünden **M e s u d** (1030-41) tahtı kolaylıkla eline geçirmiştir. Onun, başlangıçta, gayesine bu şekilde kolaylıkla varamıyacağını düşündüğü ve plânlarını buna göre yaptığı anlaşılıyor. Zira, onun tahtını elde etmek için tek taraflı fedakârlık telâkki edilebilecek bâzı vaadlerle başka bir devletin, **B u h â r â K a r a h a n l ı D e v l e t i'n i'n** yardımını istemesi bunu gösterir. Bu noktaya bir az aşağıda tekrar döneceğiz.

Şimdi bu devletin, **M e s u d** tahta çıktıktan sonra — **S e l ç u k l u l a r** beynelmilel siyaset sahnesinde şu veya bu devlet safında rol alıncaya kadar — takip ettiği dış siyaseti kısaca tesbite çalışalım.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, babası **M a h m u d** hemen hemen bütün komşu devletlerle siyasî münasebetlerini düzenlemiş bulunduğ u için **M e s u d'a** bu hususta yapılacak pek az bir iş kalmıştı. O'nun için takip edilecek en tabîî yol babasının siyasetine devam etmekt i.

1. GAZNELİLER DEVLETİ'NİN İÇ VE DIŞ SİYASETİ; BUNDA SELÇUKLULARIN YERİ

Tahta çıktığı sırada **G a z n e l i l e r D e v l e t i'n i'n** takip edeceği dış siyaset hakkında **S u l t a n M e s u d'a** başlıca iki devlet ada-

mı tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyeleri bahis konusu etmek, hem devletin bekasını samimî olarak isteyen iki devlet adamının görüşünü öğrenmek bakımından, hem de baştaki hükümdarın bu samimî tavsiyeleri ne dereceye kadar dikkate aldığını tesbit etmek bakımından, her halde faydalı olacaktır. Bu suretle aynı zamanda Mesud tahta çıktığı zaman devletin karşı karşıya kaldığı başlıca meselelerin neler olduğunu da yetkili kimselerin ağzından öğrenmiş bulunacağız.

Bu iki devlet adamından biri *Hârezm* eyâletinin muhtar vâlisi *Altuntaş*'dır. O Mesud'a gönderdiği bir mektupta şunları tavsiye etmektedir :

1. *Karahanlılar*'la dostluğun korunması. Bu maksatla elçiler gönderilmesi ve barış (*akduahd*) istenmesi. Bu hususta mucip sebep olarak, o, babası *Mahmud*'un bu hanedanla dostluk kurmak için ne kadar zahmet çektiğini ve para sarfettiğini, sonunda *Kadir Han*'ın bu sayede hanlığı elde ettiğini ve işlerinin istikrar kazandığını hatırlatmaktadır. Ona göre, bu dostluk daha da artırılmalıdır. Hükümdar bunu, bu hanedanın *Gazneliler Devleti*'ne hakikaten dost oldukları için yapmamalıdır; aradaki dostluk (*mücâmelet*) un devam etmesi ve onların herhangi şekilde hiyle yoluna sapmamaları için yapmalıdır.

2. *Ali Tekin* ise, gerçek düşmandır¹. Zira, kardeşi *Tuğan Han*, *Sultan Mahmud* tarafından *Balasagun* (tahtından) atılmıştır. *Altuntaş*'a göre, düşman asla dost olmaz. Bununla da barış ve yakınlaşma olmalıdır. Her ne kadar ona itimad câiz değilse de, başka da çâre yoktur. Bir taraftan barış teşebbüsüne girişmeli, diğer taraftan da *Belh*, *Toharistan* ve *Çağaniyân*, *Tirmiz*, *Kubâdiyân*, *Huttelân*'da tedbirler alınmalıdır. Zira, o, boş bulduğu yeri fırsat düşer düşmez yağma eder² (*Kasım 1030 - Zilkade 421*).

Altuntaş'ın, *Gazneliler Devleti*'nin dış siyaseti hakkında plânı bundan ibarettir.

¹ Metinde *Ali Tekin* için "Kuyruğu koparılmış yılan" tâbiri kullanılmaktadır ki, Türkçe'de de bilinen bir deyimdir.

² Bk. *Bevhakî*, neşr. Dr. *Ganî*, 91-92; neşr. *Said Nefîsî*, 94.

Devleti düzenlediğine kanaat getirdiği için artık babası gibi, her yıl *Hindistan*'a sefer yapmak isteyen *Sultan Mesud*'un¹ bu hususta devlet erkânı ile müşavere etmek için yaptığı toplantıda vezirin söyledikleri ise şu şekilde özetlenebilir².

1 — Bizzat Sultan, *Hindistan*'a meşhur bir kumandan göndermiştir. Esasen orada techizatlı bir ordu vardır. Buna yeni kuvvetler katılmak üzeredir. Bütün bu kuvvetler, bu yıl onlara (*Hindlile* r'e) karşı iyi bir gaza yapacaklardır ki, bunun savabı *Sultan*'ın olacaktır. (*Sultan*'ın bizzat sefer yapmasına lüzum yoktur).

2 — *Horasan* ve *Rey*'e bir kumandan (*sâlâr*) gönderilmiştir; işleri düzene koyuncaya kadar zamana ihtiyaç vardır. Bu kumandanın bu diyarda durumunun kuvvetlenmesi için hükümdarın *Horasa* n'da oturması gerekir. Zira, (*Buhârâ* hâkimi) *Ali Tekin*'in (*Gazneli Devleti*'ne karşı) hıncı vardır³: Kardeşi düşürülmüş ve kendisi yardımsız kalmıştır.

3 — *Kadir Ha* n'la uzlaşma ve sözleşme teşebbüsü yapılmıştır. (Bu maksatla) elçiler gitmişlerdir. Bizzat elçilerin mektuplarından anlaşıldığına göre, (hâlen) münakaşa (*münâzara*) halindedirler ve bir karar almamışlardır. Eğer hükümdar *Hindistan*'a hareket edecek olursa, bütün işler yüzüstü kalır ve (devlet işleri) karışabilir.

4 — *Ali Tekin Belh*'e yakındır ve adamları (*merdum*) da boldur. Zira *Selçuklular* onunla birleşmişlerdir. O, *Belh* ve *Toharistan*'a kasd etmese bile, *Huttelân*, *Çağaniyan*

¹ *Sultan Mesud* tahta geçtikten sonra şüphe ettiği devlet adamlarını tevki ettirmiş, *Mekran* işini halletmiş, *Ira* k'a ve *Hindistan*'a kumandanlar tâyin etmiştir. Bunlardan başka selefi *Me* h *me* d'in cülüsiye vs. olarak devlet erkânına, kumandanlara ve askere verdiklerini geri almıştır ki, en kötü tesir yaratan tedbirlerden biri budur.

Görülüyor ki, umumî vasıfları itibariyle bütün bunlar devletin iç meseleleridir.

Bunların hallinden sonra sıra dış meselelere gelmiştir. *Mesud* buna *Hindistan*'a seferle başlamak istemektedir. Bu fikrini açtığı zaman, vezir buna itiraz etmiş ve devletin takip edeceği dış siyaset hakkındaki görüşünü ortaya koymuştur.

² *Ad. geç. eser.*, nşr. D r. *Ganî*, 283; nşr. *Said Nefisî*, 340-1.

³ «Kuyruğu koparılmış yılan» tâbiri burada da kullanılmaktadır (Bk. *ayn. yerler*). Biz bu şekilde nakli daha uygun bulduk.

ve *T i r m i z*'e hücum etmesi, bir fesat çıkarması mümkündür. Bu ise itibarı kırıcı bir şey olur.

5 — Bu itibarla elçiler sağlam uzlaşma ve sözleşmelerle murada uygun olarak dönünceye kadar hükümdarın bu kış *B e l h*'e gitmesi lâzımdır.

6 — Irak başkumandanlığına tâyin edilen *T a ş F e r r â ş*'ın peşi sıra *B e l h*'den bir «*k e d h ü d a*» göndermek lâzımdır. Çünkü bir «*k e d h ü d a*» oraya varmadıkça bütün işler durur.

7 — *A l i T e k i n* meselesi, barış veya savaş yoluyla halledilmelidir: Zira (tahtı ele geçirmek maksadiyle *C i b â l* («*Irak-ı Acem*») den *H o r a s a n*'a doğru yürüdüğü ve kardeşi *E m i r M e h m e d*'in henüz tahtta bulunduğu zamanlarda hükümdar ona bir kimse göndererek, *H u t t e l â n*'ı vadetmişti. (Burasını ele geçirmek hevesi) *A l i T e k i n*'in gönlünde kalmıştır.

8 — Halife *K a d i r*'in hasta olduğu ve işleri oğlu *K a i m*'e bıraktığı haberleri gelmiştir. Onun ölümü haberi gelirse, hükümdarın *H o r a s a n*'da bulunması iyi olur.

9 — *C u r c a n* (*G u r g â n*)a da elçiler gönderilmeli, onlarla da anlaşma (*muvâza'at*)ya varılmalıdır (Eylül-Ekim 1031-Şevval 422).

10 — Bu temeller sağlamlaştırıldıktan ve işler istikrar kazandıktan sonra hükümdar isterse, gelecek yıl *H i n d i s t a n*'a sefer yaparak, gaza farizesini yerine getirebilir.

Görülüyor ki, *H â r e z m ş a h A l t u n t a ş*, devletin daha ziyade doğu siyasetini söz konusu etmektedir. Buna karşuk, vezir, *G a z n e l i l e r D e v l e t*'inin iç ve dış umumî siyasetini ele almakta ve hal yollarını göstermektedir. Diğer bir fark da şudur: *A l t u n t a ş*, devletin o anda karşı karşıya bulunduğu meseleleri saymakta ve hal çarelerini işaret etmektedir. Vezir ise, derhal halledilmesi lâzım gelen meselelerle beraber çıkması muhtemel meseleler için de ihtiyat tedbirleri alınmasını istemektedir. Sonra alınan tedbirlerin eksik taraflarını göstererek, tamamlanmasını tavsiye eylemektedir. Bu itibarla vezirin plânı çok daha şümullüdür ve devletin mesul bir şahsiyetine yakışacak mükemmelliktedir.

Bu iki plânı konumuz bakımından tahlil etmeden önce, her iki devlet adamının da, devletin halletmeğe mecbur olduğu ivedi meselelerde aynı görüşü temsil ettiklerini belirtmemiz lâzımdır; iki devlet adamının hükümdara yaptıkları tavsiyeler arasında bir yıla yakın bir müddet bulunduğu halde müşahade edilen bu mutabakat dikkate şayandır. Bu iki devlet adamına göre, şu iki meselenin halli önemlidir :

1 — K a r a h a n l ı l a r hanedanının baş hükümdarı K a d i r H a n'la barışın devam ettirilmesi.

2 — K a r a h a n l ı l a r hanedanının rakip kolunu teşkil eden A l i T e k i n'le olan anlaşmazlığın —barış veya savaş yoluyla— halledilmesi. Bilhassa vezirin tavsiyelerinin ağırlık merkezini A l i T e k i n teşkil etmektedir (muhtelif vesilelerle ondan 3 defa bahsetmektedir).

Vezirin verdiği izahattan anlaşılıyor ki, A l t u n t a ş'ın bir yıl önce yaptığı tavsiye gereğince K a d i r H a n'la barış ve ittifak muahedesinin yenilenmesi teşebbüsüne geçilmiş, henüz bir netice alınamamıştır.

Yine vezirin izahatından anlıyoruz ki, düşman olmasına rağmen, A l t u n t a ş'ın, kendisiyle barış yapılmasını tavsiye ettiği A l i T e k i n'e karşı o zamandanberi hiçbir teşebbüse geçilmemiştir, veya geçilememiştir. Ve G a z n e l i l e r D e v l e t i ile A l i T e k i n arasındaki meseleler olduğu yerde durmaktadır. Bununla beraber, vezirin ifadeleri gösteriyor ki, A l i T e k i n'e karşı herhangi şekilde barış teşebbüsüne geçilmemişse de, her türlü savunma tedbirleri alınmıştır. Gördüğümüz gibi, yeni tedbirler alınmasını tavsiye etmesi, vezirin bu tedbirlerin kâfi olmadığı kanaatinde bulunduğunu açıkça göstermektedir. Vezirin buraya kadar tatbikini tavsiye ettiği tedbirler umumî vasıfları itibariyle daha ziyade savunma tedbirleridir. Vezire göre, alınmış ve tavsiyesi kabul edildiği takdirde alınacak tedbirler, A l i T e k i n meselesini halletmek için kâfi değildir. Ona göre, acele bir mahiyet arzeden A l i T e k i n tehlikesine karşı başka türlü daha müspet tedbirler almak lâzımdır : Onu ya barışa razı etmelidir, yahut da kendisine karşı savaş açmalıdır.

Öyle görünüyor ki, vezir bu tavsiyesiyle hücum insiyatifini A l i T e k i n'in elinden almak istemektedir. Vezire göre, A l i T e k i n'e

istediği yerden, istediği zaman hücumla geçmek fırsatı verilmemesidir.

Vezirin açıkça fark edilen bu telâşının sebebi nedir? Öyle görünüyorki, taht değişmesinden faydalanarak, vezirin tavsiyelerinde zikredilen ve edilmeyen sebeplerle, G a z n e l i l e r D e v l e t i'ne karşı harekete geçmek isteyen A l i T e k i n, M a h m u d'un ölümünden beri boş durmamış, tedbirler almıştır.

Herhalde kendisinin de tahmin etmediği şekilde taht kolaylıkla M e s u d'un eline geçince, A l i T e k i n siyasetini yeni şartların gerektirdiği tarzda ayarlamak lüzumunu duymuş, müttefikler aramıştır. İşte mesele böyle bir mahiyet arzedenince, A l i T e k i n S e l ç u k l u l a r'la anlaşmak kararını vermiştir. Bu anlaşmanın nasıl meydana geldiği ve şartlarının neler olduğu hakkında ne yazık ki, fazla bilgimiz yoktur. Bu cihetleri hâdiselerin cereyanından çıkarmığa çalışacağız.

Öyle anlaşılıyor ki, S e l ç u k l u l a r'la A l i T e k i n'in barışmaları ve uzlaşmaları, geçen bir yıl içinde olmuştur. Zira, eğer onlar daha önce ittifak etmiş bulunsalardı, A l t u n t a ş'ın, tavsiyelerinde bundan herhalde bahsetmesi icap ederdi. Gördüğümüz gibi, anlaşma daha eski olamaz. Çünkü o zaman S e l ç u k l u l a r'la A l i T e k i n mücadele halinde bulunuyorlardı. Hattâ S e l ç u k l u l a r'la A l i T e k i n'in barışmalarının ve ittifak etmelerinin pek yeni olduğunu vezirin telâş ve isticalinde çıkarmak mümkündür. Zaten bu cihet yukarıda naklettığımız metinden de anlaşılıyor.

Şu halde A l i T e k i n, G a z n e l i l e r D e v l e t i'ne hücum etmek için hazırlanmaktadır. Bu hususta en iyi bahane, kendisine taht mücadelesine girişirken vaadedilen arazinin, tahtı kolaylıkla elde ettikten sonra M e s u d tarafından verilmemesidir.

Öte yandan, devletlerarası umumî durumun A l i T e k i n için daha uygun olduğu söylenebilir. Zira tahta yeni çıkan M e s u d'un başında bulunduğu G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin, yukarıda gördüğümüz teşebbüsler henüz bir netice vermediği için, siyasî yalnızlık içinde bulunmasına karşılık, A l i T e k i n, S e l ç u k l u l a r'ın şahsında kuvvetli bir müttefik bulmuştur. Buna, vezirin de dediği gibi, muhtelif yerlere gönderilen kumandanların duruma hâ-

kim olmaları için henüz kâfi zamanın geçmemiş bulunduğunu eklersek, umumî durumun ne kadar müttefikler lehine olduğu kendiliğinden anlaşılır. Buna rağmen Vezir'in A l i T e k i n'le olan münasebetlerin savaş yoluyla da olsa, düzene konmasını şiddetle tavsiye etmesine bakılırsa, zamanın A l i T e k i n'le müttefikî S e l ç u k l u l a r lehine çalıştığına hükmetmek icap eder.

Verdiğimiz bu izahat, G a z n e l i l e r'in umumî dış siyasetini ve A l i T e k i n'le müttefikî S e l ç u k l u l a r'ın bu siyasetteki yerini tâyin etmiştir sanırız.

Şimdi, bu siyasetin hükümdar tarafından ne dereceye kadar benimsendiğini ve tatbik edildiğini görelim.

Vezirin mütalâaları gerek bizzat hükümdar tarafından, gerekse toplantıda hazır bulunan devlet erkânı tarafından itirazsız kabul ve tasvip edildi ve tatbikine geçildi :

Hükümdar derhal *B e l h* istikametinde yola çıkılmasını emretti¹. (*B e l h*'e varış : 12 Ocak 1031-13 Zilkade 522 Pazartesi).

M e s u d, *B e l h*'te iken devlet için iki önemli hâdise cereyen etti. Bunlardan birisi, B a ğ d a d A b b â s î halifesi K a d i r B i l l a h'ın ölümü ve yerine K a i m B i e m r i l l a h'ın geçmesi. Diğeri ise, H â r e z m ş a h A l t u n t a ş'ın düşürülmesi teşebbüsü.

B a ğ d a d'da olan bu normal halifelik değişmesi her nedense, M a s u d'u pek telâşlandırmıştır¹. Öyle görünüyor ki, M e s u d, bu değişmenin, G a z n e l i l e r D e v l e t'i'nin başına yeni bir gaile açacağından korkmuştur. Bununla beraber, G a z n e l i l e r D e v l e t'i'nin halifelikle olan münasebetleri S u l t a n M a h m u d zamanındaki esaslar içinde halledilmiştir². Görülüyor ki, vezirin, devletin dış siyasetinde yer verdiği bir nokta, böylece iki tarafı

¹ Bk. B e y h a k î . n ş r . Dr. G a n î , s. 284; nşr. S a i d N e f f î s î , s. 341.

² Bk. B e y h a k î Dr. G a n î , s. 286; S a i d N e f f î s î , 344.

³ Çok dikkate şayan tafsilât için bk. *A d . G e ç . e s e r*; G a n î s. 287-316; S a i d N e f f î s î , s. 345-378. M e s u d'un yeni bir menşurla kendisine tevcihini istediği memleketler şunlardır : *H o r a s a n*, *H â r e z m*.

da tatmin edecek şekilde bir neticeye bağlanmıştır. Bunun devletin bünyesini kuvvetlendirdiği şüphesizdir.

Öteki hâdise devletin dış siyasetinde yeri olmayan bir meseledir ve hükümdar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bu da teşvikcisinin cezalandırılması ile kapatılabilmektedir. Fakat, başta bizzat hükümdar olmak üzere korkulu anlar geçirilmiştir. Zira, kendisinin öldürülmesi için tedbirler alındığını haber alan ihtiyar A l t u n t a ş'ın, A l i T e k i n ile birleşmesinden çok korkulmuştur¹. A l t u n t a ş'ın, «elden gittiği» bir kaç defa muhtelif devlet ricali tarafından ifade edilmiştir². Alınan tedbirlerin gayesi, A l t u n t a ş artık M e s u d'un «d e r g â h»ına gelmese bile, onun «muhalif» A l i T e k i n'le birleşmesini önlemektir. Nihayet, bizzat hükümdar A l t u n t a ş'a mektup yazmış, kendisini bu işe teşvik edenin cezalandırıldığını bildirmiş, ondan özür dilemiş ve mesele kapanmıştır.

Kaynağın ifadesinden anlaşılıyor ki, A l t u n t a ş'ın, bu hâdiseyi, G a z n e l i l e r D e v l e t i erkânının beklediği gibi, bu devletle ilgisini kesmek için fırsat saymamasının başlıca sebebi, ihtiyarlığıdır³. Ölüncü, yerine hükümdarın nezdinde bulunan oğullarının H â r e z m'e tâyin edilmemeleri korkusudur. Sadakatinden emin bulunulduğu için G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin siyasetinde A l t u n t a ş'a şu veya bu şekilde yer verilmemişti. Şu halde bu hâdise başlıca başta bulunan hükümdarın hatası yüzünden meydana çıkmış ârizî bir hâdisedir. Devletin dış siyasetinde yer verilmemesinden anlaşılıyor ki, A l t u n t a ş'a, devlete güçlük çıkaracak bir unsur gözüyle bakılmamakla beraber, başlangıçta faydalanılacak bir unsur gözüyle de bakılmıyordu; nitekim tevsiyeleriyle devlete faydalı olmağa çalıştığını gördük.

Bu hâdise, onun devletin iyiliği için yalnız nazari tavsiyelerle kalmıyacağı, bunu fiilen gösterecek kadar ileri gidebileceği hususunda hükümdarda kâfi bir kanaat uyandırmış olacak ki, o A l i T e k i n meselesinin hallini de ona vermekten çekinmemiştir.

¹ Bk. *ayn. eser*, G a n î 325.

² Msl. bk. *ayn. eser*, G a n î s. 319-321.

³ Msl. bk. *ad. geç. eser*, G a n î, s. 332; S a i d N e f î s î, 400.

2. GAZNELİLER DEVLETİ'NİN, ALİ TEKİN İLE SELÇUKLULAR'A KARŞI HAREKETE GEÇMESİ

Daha A l t u n t a ş meselesinin tamamıyla halledilmediği zamanlarda (1031 yılının sonu-1032 yılının başı/Muharrem 423) A l i T e k i n'in payitahtı B u h â r â'dan, casusların raporları gelmiştir. Bunlarda A l i T e k i n'in «rahat durmadığı, ileri-geri sözler ettiği ve askerî hazırlıklar yaptığı» bildirilmiştir. Yine bu raporlara göre, şu iki sebepten dolayı onun kalbinde büyük «acı» (*renci*) vardı :

1 — Sabık hükümdar (M a h m u d), K a d i r H a n'la buluşmuş, neticede, Türkistan Hanlığı, A l i T e k i n'in mensup olduğu kolun elinden gitmişti.

2 — Taht mücadelesi meselesi henüz hal edilmediği sırada hükümdar (M e s u d), oğlu ile askerî yardımda bulunursa, bir vilâyet vereceğini söylemek suretiyle A l i T e k i n'i ümitlendirmişti.

Bu mesele kan dökülmeden halledilince, yani M e s u d kolaylıkla tahtı elde edince, A l i T e k i n'in yardımına da lüzum kalmamıştı¹. Fakat görülüyor ki, bu vaadin yerine getirilmediğini gören A l i T e k i n bunu kuvvet kullanmak suretiyle gerçekleştirmek istemektedir. Raporların içindekileri öğrenen S u l t a n M e s u d, hâdiseyi şöyle mütalâa etti : «A l i T e k i n büyük bir düşmandır. (Bununla beraber) umduğu şeyin yerine getirilmesi imkânsızdır. En doğrusu, onu M â v e r â ü n n e h r'den söküp atmaktır»².

M e s u d'un aynen naklettiğimiz bu ifadesini tahlil edelim :

1. M e s u d, A l i T e k i n'i ve başında bulunduğu devlete açabileceği tehlikeyi küçümsememektedir, bilâkis hakikî ölçüsüyle önemini takdir etmektedir.

2. Bizzat A l i T e k i n hakkında tatbikini düşündüğü tedbirin cezrilik vasfı derhal dikkati çekmektedir.

Bununla beraber M e s u d, bu meseleyi bizzat halletmeyi düşünmemektedir. Bu hususta iki plânı vardır :

¹ B e y h a k î, nşr. Dr. G a n î, s. 338; S. N e f î s î, 407.

² Bk. a y n. y e r l e r.

1. İlk düşündüğü, K a d i r H a n oğlu B u ğ r a T e k i n'dir. M e s u d bunu damat edinecek, kiral nâibi(*halife*) tâyin edecek ve bu işin hallini ona havale edecektir.

2. Eğer o kabul etmezse, H â r e z m ş a h A l t u n t a ş'a emir verecektir. M e s u d'a göre, onun H â r e z m'de işleri yolundadır. Yerine bir miktar askerle oğullarından birini orada bırakması kâfidir³.

Öyle görünüyor ki, vezir, bu plândan birincisi üzerinde durmağa bile lüzum görmemiştir. Zira, onun doğrudan ikincisi üzerinde fikir yürüttüğünü görüyoruz.

Ona göre, M â v e r â ü n n e h r büyük bir vilâyettir; H o r a s a n ümerâsı olan S â m â n o ğ u l l a r ı, payitahtlarını orada kurdular. Eğer burası ele geçerse, bu pek büyük bir iş olacaktır. Fakat, A l i T e k i n kurnaz, yenilmesi güç bir kimsedir.

Görülüyor ki, vezir, buranın alınmasının G a z n e l i l e r D e v l e t i'ne sağlayacağı maddi ve mânevî faydayı iyi belirtmek te, fakat başlıca A l i T e k i n'in şahsından gelen sebeplerle burasının fethedilmesinin güçlüğüne saklamamaktadır. Yine onun bu mütalâasından anlıyoruz ki, uzun zamandanberi M â v e r â ü n n e h r'e hâkim bulunan A l i T e k i n, herhalde iyi idaresiyle halk tarafından benimsenmiştir. Üzerinde asıl durulacak cihet, M â v e r â ü n n e h r'in alınması işidir. Gördük ki, S u l t a n M e s u d sadece A l i T e k i n'in bertaraf edilmesi üzerinde durmakta, fakat arazisini doğrudan almayı düşünmemektedir. Yine gördük ki, bir nevi tâbi hükümdar vasıtasıyla idareyi düşünmektedir.

Bu işin, A l t u n t a ş'a yaptırılmasında vezir, S u l t a n M e s u d'a uymaktadır. Hattâ, o bu işi ancak onun başarabileceğine kanidir; yalnız yukarıda geçen hâdise dolayısıyla A l t u n t a ş'ın bu işi üzerine alacağından şüphe etmektedir. Bununla beraber, vezir bu hususta bir teşebbüste bulunulmasını, ancak kaçındığı takdirde başka çarelere başvurulmasını tavsiye etmektedir. Bundan anlaşılıyor ki, A l t u n t a ş'ın bu vazifeyi kabul edip etmemesi tamamiyle kendi elindedir. Yine öyle görünüyor ki, o kabul etmediği takdirde S u l t a n M e s u d ısrar etmiyecektir.

³ Ad. g e ç. e s e r, nşr. D r. G a n î, 338; nşr. S. N e s f î s î, 408.

Umulanın aksine *Altuntaş* bu vazifeyi kabul etmiştir (17 Mart 1032-1 Rediülahir 423)¹.

Hârezmşah Altuntaş, *Sultan Mesud*'un gönderdiği yardımcı kuvvetlerle birlikte², galiba *Âmul* civarında³ *Ceyhun* nehrini geçinceye kadar *Ali Tekin* meseleden haberdar olamadı.

Haberdar olunca da, ilk işi payitahtı *Buhârâ'yı* boşaltmak oldu. Şehrin savunulmasını *Mâverâünnehrgazileri*'ne bıraktı. Hazinelerini ve yükte hafif eşyalarını aldı ve *Debûsiye*⁴ ye çekildi.

Verdiğimiz bu kısa bilgiden anlaşılıyor ki, *Ali Tekin*, *Altuntaş*'ın hareketini geç haber almıştır ve henüz hazırlıkları tamam değildir. Bununla berâber, bir savunma savaşı vermek için vakit bulabildiği görünüyor.

Altuntaş, *Buhârâ'yı* herhangi şekilde bir direnişle karşılaşmaksızın işgal etmiştir. *Ali Tekin*'in *Buhârâşahne*'si, *Ali Tekin*'in nezdine, *Debûsiye*'ye kaçmıştır ve şehri savunmaları için bıraktığı «gaziler» dahil, halk bu işgali sevinçle karşılamışlardır.

Ali Tekin'in *Debûsiye*'ye çekilmek suretiyle kazandığı zaman içinde hazırlanmak imkânını bulduğu anlaşılıyor. Zira, *Debûsiye*'den gelen «casus»lar, *Ali Tekin*'in kendi kuvvetle-

¹ Bk. *ad. geç. eser*, nşr. Dr. Ganî, 339; nşr. S. Nefîsî, 409.

² Tafsîlât için bk. *ad. geç. eser*, nşr. Dr. Ganî 342; S. Nefîsî, 412-3. Burada verilen enteresan bilgiye göre *Mesud*'un yardımcı kuvvetleri görüldüğü zaman, *Altuntaş*, *Ceyhun* nehrini geçmekte idi. Bunları *Ali Tekin* kuvvetleri sanan *Altuntaş*, asker yüklü gemileri nehrin ortasından geri döndürmek istemişti.

³ Zira atlı habercilerin getirdiği mektup (28 Aralık 1040 - 20 Rebiü'l-ahir 432) *Hârezmşah*'ın *Âmûy = Âmul* istikametinde yola çıktığını haber verdi. *Ceyhun*'dan *Buhârâ'ya* en yakın yer burası olduğu için *Hârezm* ordusunun buradan geçtiğini muhtemel addettik.

⁴ *Soğd* nehri üzerinde ve *Buhârâ* ile *Semerkand* arasında bulunan burası hakkında msl. bk. L. c. Strangé, 468.

rinden, «Selçuklu Türkmenler»inden¹ büyük bir ordu meydana getirdiğini haber vermişlerdir. Bu bilgi Ali Tekin'in, pâ-yitahı *Buhârâ'yı* terk ederek *Debûsiye'*ye niçin çekildiğini de kısmen izah etmektedir. Öyle görünüyor ki, ancak bu suretle Selçuklular'ın ve Türkmenler'in kendisine katılmalarını sağlayabilmiştir².

Şimdiye kadar Selçuklular'dan bahsedilmemesinden anlaşılıyor ki, Sultân Mesud, onları siyâsî bakımdan muhatab saymamaktadır. Ona göre, karşısında bir tek düşman vardır, o da Ali Tekin'dir. Öte yandan, Altıntaş için de bu böyledir: O da Selçuklular'ı muhatap almamaktadır. Muharebe sabahı ordusuna verdiği nutukta Altıntaş, karşılaşacakları hasmın kuvvetinden bir defa daha bahsettikten sonra, onların müttehid (*yek-dil*) bir orduya sahip olduğunu bilhassa belirtiyor. Görülüyor ki, Selçuklular'ın adını vermiyor³. Fakat ifadesinden Ali Tekin ile Selçuklular'ın ne kadar kuvvetli bir birlik ve beraberlik halinde bulundukları açıkca anlaşılıyor.

Bütün buna rağmen, hareketlerinden anlaşılıyor ki, Ali Tekin'in kuvvetlerinin esasını Selçuklular teşkil etmektedir⁴ ve onlar katılmaksızın muharebeyi kabul edeceği pek şüphelidir. Bu hususta aşağıda bilgi vereceğiz.

Muharebe şiddetli olmuştur. Sultân Mahmud'un maiyetinde bir çok muharebelere katılmış olan ihtiyar Altıntaş bile, hayatı boyunca böyle bir savaş görmediğini ifade etmiştir. Savaşın cereyan tarzı çok enteresandır. Fakat konumuzla doğrudan doğruya ilgisi olmadığı için bu hususta ayrıntılı bilgi vermiyeceğiz. Garip olan cihet şudur ki, Selçuklular'ın bu savaş boyunca ne rol oynadıkları hakkında hiçbir bilgiye rastlayamamaktayız.

¹ Kaynakta bu saydıklarımızdan başka «*haşarî*» kelimesi de geçmektedir. «Hafif teçizatlı asker» mânasına geldiği anlaşılan bu kelimeyi almadık. Zira fazla görünmektedir. Nitekim S. Nefîsî bu kelimeyi tırnak içine almıştır (bk. s. 414).

² Ali Tekin'in muharebeyi *Debûsiye'*de kabul etmesinin diğer sebepleri hakkında bk. Beyhakî, nşr. Gani, s. 343; nşr. S. Nefîsî, s. 414).

³ Altıntaş'ın azmini gösteren bu enteresan nutuk hakkında bk. *ad. g e ç. e s e r*, nşr. Gani, 345-6; bşr. S. Nefîsî, 416-17.

⁴ Bu hususta aşağıya bakınız.

Akşama kadar devam eden savaş sonunda iki taraf da kesin netice alamadı. Fakat, *Altıntaş* ordusunu bozgundan kurtarmak için yaptığı bir hücum esnasında okla ağır şekilde yarlanmıştı; buna rağmen, bunu gerek kendi ordusundan, gerek düşman ordusundan gizleyebildi: Bu suretle, bizzat kendi ifadesine göre, ordusunu bozgundan kurtardığı gibi, düşmanın tekrar hücumu geçmesini de önlemiş oldu.

Nihayet *Ali Tekin*'in kendisiyle müzakereye girişmesini sağlamayı başardı. Kaynakta «sulh» kelimesinin geçmesine rağmen, varılan neticeye göre hüküm vermek gerekirse, bu bir mütareke'den ibarettir. Mütareke şartlarına göre,

1. İki ordu birer durak geri çekileceklerdir.

2. *Altıntaş*, *Âmul'a* vardıktan sonra *Ali Tekin* ile *Sultân Mesud*'un arasında barışın kurulması için aracılıkta bulunacaktır¹.

Müzakere böylece neticelenip de ordusu *Âmul'a* doğru harekete geçmek üzere iken, *Altıntaş* vefat etmiş bulunuyordu. *Ali Tekin*'in, ölümünü duyarak hücumu geçeceği korkusuyla başta veziri olmak üzere *Altıntaş*'ın sivil ve askerî erkânı heyecanlı anlar yaşadılar. Vezirin, subayları toplayarak, nasihat vermesine, bilhassa nasihat veriş şekline bakılırsa, herhangi bir şekilde hücum olmadan da ordudan *Ali Tekin* tarafına geçecek kimseler vardır. Zira vezirin onlara, eğer *Ali Tekin* tarafına geçerlerse, *Buhârâ* hükümdarı nezdinde hiç kadir ve kıymetleri bulunmıyacağını ve efendi değiştirme dolayısıyla hiçbir yerde karar kılamiyacaklarını söylemiştir².

Vezirin bu sözleri muhtelif bakımlardan mânalıdır.

Burada bütün ayrıntıları ile söz konusu edemediğimiz bu hadiseleri *Sultân Mesud* kendisine gönderilen bir rapordan öğrendi (2 Mayıs 1032-18 Cemaziyevvel 423)³.

¹ *ad. geçen eser* nşr. *Ganî*, s. 350-51; nşr. *S. Nefîsî*, 422-3. Ayrıca bk. *W. Barthold, Türkistan*, II, s. 295-6.

² *Ad. geç. eser*, nşr. *Ganî*, 351; nşr. *S. Nefîsî*, 423.

³ Bk. *Behakî*. nşr. *Ganî*, 344; nşr. *S. Nefîsî*, 414.

Verdiğimiz bilgiden anlaşılıyor ki, bu mücadele sonunda S e l ç u k l u l a r ve emrinde çalıştıkları A l i T e k i n'in durumunda bir değişiklik olmamıştır. Öte yandan, onların G a z n e l i l e r D e v l e t i ile olan münasebetleri de yapılan mütarekeye rağmen, herhalde aracılık edecek kimsenin ölümü ile, eski gerginliğini muhafaza etmiştir. Bu durumun A l i T e k i n'in dış siyasetinde bazı değişikliğe sebep olduğu görünüyor. Meselâ onun hanedanının diğer âzası ile daha sıkı münasebetler kurmağa çalıştığını, hattâ sikkelerine nazaran hüküm vermek icap ederse, onların tâbiliğini kabul ettiğini biliyoruz⁴.

Bu, G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin teşkil ettiği tehlike karşısında A l i T e k i n'in kendisine başka müttefik aramak için giriştiği ilk teşebbüstür.

3. HÂREZM'DE BAĞIMSIZLIK HAREKETİ VE SELÇUKLULARIN DÂHİL, BULUNDUĞU ÜÇLÜ İTTİFAK

Göründüğüne göre, A l i T e k i n, asıl müttefikini babası A l t u n t a ş'ın yerine H â r e z m'e tâyin edilen oğlu H â r u n'un şahsında bulmuştur.

S u l t a n M e s u d, H â r e z m siyasetinde büyük değişiklik yaptı: O, H â r u n'u babasının yerine H â r e z m'e göndermekle beraber, onun yetki ve kudretini kısıcak tedbirler almaktan geri kalmadı². Meselâ H â r e z m ş a h unvanını kendi oğlu S a i d'e verdi. H â r u n, Hârezm'de ancak bu sonuncunun temsilcisi olarak hüküm sürecekti³.

H â r u n 1034 yılı ilk baharında itaatsizliğe başladı. Zamanın hâkimiyet anlayışı gereğince G a z n e l i sarayında rehin olarak bulunan kardeşinin ölümü bu isyanın görünürdeki sebebini teşkil ediyordu⁴. İsyanın gerçek sebebi ise, H o r a s a n'da T ü r k m e n-

¹ Bk. W. B a r t h o l d, *T u r k e s t a n*, II, s. 296: O, B u h â r â ve S e m e r k a n d'da A r s l a n H a n'la B u ğ r a H a n adına paralar bastırmıştır.

² B e y h a k î, nşr. G a n î, 680; nşr. S. N e f î s î, 827.

³ Tafsîlât için bk. W. B a r t h o l d, *T u r k e s t a n*, II, 296.

⁴ Bk. a y n. y e r.

le'r'in Gazneliler'e karşı çıkardıkları güçlüklerden faydalanarak bağımsızlığını ilân etmekte. Sonra bir müneccim, kendisinin «H o r a s a n E m î r i » olacağını söylemişti. H â r u n, önce Gazneliler D e v l e t i'nin kendi nezdindeki temsilcilerinin (H â r e z m k e t h ü d a s ı'nın) emirlerini dinlememekle işe başladı. G a z n e'ye giden bütün yolları tutmuştu. Öyle ki, hiç kimse merkeze gerçek durumu yazmak cesaretini gösteremiyordu. O, esasen, s â h i b-i b e r î'di elde etmiş bulunuyordu. Bundan sonra ancak bağımsız hükümdarların sahip olabilecekleri sembolleri kullanmağa başladı (ç e t r, siyah renk v.s.). Bir taraftan da askerî hazırlıklarda bulunuyor; A l i T e k i n'e ve diğer "ü m e r â"ya elçiler gönderiyordu.

Bunun neticesinde "Selçuklu Türkmenleri" onunla müttefik oldular¹.

Gördüğümüz gibi, H â r u n, A l i T e k i n'le de müttefik olmuştu². Buna göre, H â r u n H â r e z m'den M e r v üzerine yürürken A l i T e k i n de T i r m i z ve B e l h üzerine yürüyecek ve B e l h'de buluşacaklardır. (Bu hususta aşağıya da bakınız). Burada sadece S e l ç u k l u l a r'la bir anlaşmaya varıldığından bahsedilmesi bu andan itibaren G a z n e l i l e r D e v l e t i tarafından, S e l ç u k l u l a r'a, A l i T e k i n'den fazla önem verildiğinin delili olarak alınabilir.

Bütün bu hazırlıklardan sonra ilk isyan, M e s u d namına okunan "h u t b e"nin kesilmesi ile kendisini açığa vurdu (8 Ağustos 1034/23 Ramazan 423)³. S u l t a n M e s u d bunu casuslarının gönderdiği bir mektuptan öğrendi ve aklına gelen ilk tedbir, H â r e z m'e bir sefer tertip etmek oldu. Fakat, ayrıca göreceğimiz gibi, T ü r k m e n l e r'in H o r a s a n'da çıkardıkları karşıklıklar dolaşısıyla bunun imkânsızlığını takdir ediyordu⁴. Öyle görünüyor ki,

¹ Bk. İ b n ü'l-E s î r, IX, 325 : W B a r t h o l d'a göre bu elçileşmeler neticesinde A l i T e k i n'le de bir anlaşmaya varılmıştır. Bk. a d. g e ç. e s e r, s. 297.

² Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 433; nşr. S. N e f î s î, s. 526.

³ Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, 681; nşr. S. N e f î s î, 828. Gün uymamaktadır. Cumaya rastlayabilmesi için 21 Ramazan olması lâzımdır. Bu takdirde 8 Ağustosa tekabül eder.

⁴ Bütün bu anlattıklarımız hakkında bk. B e h y a k î, nşr. G a n î, 355, 680-682, nşr. S. N e f î s î, 428, 827-829.

Türkmenler, Hârezm ile Gazne arasındaki bağı fiilen kesmiş bulunuyorlardı. (Sultan Mesud'un, Hârezm işlerini yakından takip edebilmek için Gurca'n'a gitmeğe mecbur olduğunu aşağıda göreceğiz).

Böylece Gazneliler Devleti'ne karşı, başlıca Hârûn'un teşebbüsü ile nasıl bir üçlü ittifakın meydana geldiğini izahla çalıştık, bu arada Selçuklular'ın ve Türkmenler'in o zamanın beynelmilel siyasetinde rol oynayan bir unsur olarak ortaya çıkmağa başladıklarını belirttik.

Bu izahattan anlıyoruz ki, Selçuklular artık diğer devletler tarafından dostlukları aranan bir unsurdur. Nitekim, bu anda (1034) Selçuklular iki müttefik'e sahiptir. Meselenin dikkate değer tarafı, onlara işbirliği teklifinin başka devletlerden gelmesidir.

Bu üçlü ittifakın Gazneliler Devleti'ne yönelmiş olduğu meydandadır. Dikkatini bu ittifakı meydana getiren Hârûn'a teksif etmesi Sultan Mesud'un bunu idrâk ettiğini göstermektedir. Gerçekten, Mesud Hârûn'un bertaraf edilmesi için oradaki adamlarına (*haşem*) fermanlar gönderiyor, fakat hiçbir netice alamıyordu¹.

Selçuklular'ın Hârezmşahlarla münasebeti yeni başlamamaktadır. Daha önce Altuntaş zamanında da Selçuklular'la bu Hârezmşahlar arasındaki münasebetler dostca idi. Altuntaş, onlara her yıl Hârezm'de yer gösteriyor ve kışlamalarına müsaade ediyordu².

Görülüyor ki, Hârûn'un Selçuklulara karşı takip ettiği dostluk siyasetinin orijinal bir tarafı yoktur: Ananevi bir mahiyeti haizdir. Hârûn'un yaptığı ise bu ananeyi devam ettirmekten ve buna resmî ve hukukî şekil vermekten ibarettir.

Tıpkı o zaman olduğu gibi şimdi de, Selçuklu Türkmenleri her yıl Nûr-ı Buhârâ'dan Hârezm'e ge-

¹ Bk. Beyhakî, nşr. Ganî, 682; nşr. S. Nefîsî, 829.

² Beyhakî, nşr. Ganî, s. 471; nşr. S. Nefîsî, 572.

lıyorlar ve orada bir müddet kalıyorlardı¹. Bu “âdet haline gelmişti”².

Arada mevcut ittifakın nasıl uygulanmakta olduğunu bu suretle anlıyoruz ve görüyoruz ki, bu, şekil bakımından daha önce A l t u n t a ş zamanındakinden pek farklı değildir. Yalnız arada mahiyet bakımından farklar vardır. O zaman, A l t u n t a ş'ın iyi niyeti ile S e l ç u k l u l a r'ın H â r e z m'e girmelerine müsaade ediliyordu; şimdi ise, onlar bunu bir anlaşma ile hak olarak elde etmiş bulunuyorlardı. Sonra bu anlaşma gereğince artık S e l ç u k l u l a r'a H â r e z m'de belirli yerler ve otlaklar tahsis ediliyordu³.

Bu münasebetle kaynağımızda ilk defa olarak H â r e z m hududuna gelenlerin adları verilmektedir: “T u ğ r u l, D a v u d. Y ı n a l'lılar ve S e l ç u k l u l a r.” Bu suretle H â r u n'un müttefiklerinin kimler olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Görülüyor ki, H â r e z m'e S e l ç u k l u başbuğlarının hepsi gelmemişlerdir. Meselâ Y a b g u'yu onlar arasında göremiyoruz⁴. Buna göre bir kısım S e l ç u k l u liderlerinin hiç olmazsa A l i T e k i n'in ölümü ile şartlar değişinceye kadar M â v e r â ü n n e h r'de kaldıkları anlaşılıyor.

Yine bildirildiğine göre, bu gelenlerin emrinde bir çok asker vardı. Onlar çadırlariyle (*hargâh*), sayısız deve, at ve koyunlariyle gelmişlerdi. Gerek malik oldukları askerin, gerekse hayvanların sayılarının verilmemesi bizi herhangi şekilde mukayese yapmak imkânından yoksun ediyor. Bu haliyle bu geliş, bir nevi göç vasfını hâizdir. Buna göre hüküm vermek icap ederse, şeflerin burada yeni bir yurt kurmak emelinde oldukları söylenebilir.

Fakat kaynağın açık ifadesinden anlıyoruz ki, onlar daha ziyade H â r u n'a yardım maksadiyle gelmişlerdir⁵.

¹ Metinde onların اندرغاز a kadar geldiklerinden bahsediliyor. Fakat nerede bulunduğunu tâyin edemedik.

² B e y h a k î, nşr. G a n î, 681; nşr. S. N e f î s î, s. 822.

³ Ş u r â h â n ve M a ş R ı b â t adını taşıyan buraları hakkında bk. W. B a r t h o l d, s. 149.

⁴ Maamafih İ b n ü'l-E s î r e göre (IX, 325; Türk. terc. s. LVI) Y a b g u da vardı. Yalnız burada Y a b g u, T u ğ r u l ve Ç a ğ r ı'nın kardeşi olarak gösterilmektedir. Bu itibarla verilen bilgiyi şüphe ile karşılıyoruz.

⁵ Bk. a y n. e s e r. nşr. G a n î, s. 682; nşr. S. N e f î s î, 829.

H â r e z m ş a h'ın onları kabul ediş tarzı hakkında da bilgiye sahibiz: H â r u n, S e l ç u k l u liderlerine hediyeler göndermiş ve şölenler vermiştir. Ancak H â r e z m'e geldikten sonradır ki, aradaki anlaşmanın nasıl uygulanacağı hakkında enteresan bilgiye sahip olabiliyoruz. H â r u n S e l ç u k l u liderlerine aynen şunları söylemiştir: «İstirahat etmeniz lâzımdır. Zira H o r a s a n'ı fethetmek istiyorum. Bu maksatla hazırlık yapıyorum. Harekete geçeceğim zamana kadar burada ağırlıklarınızı (buneh-hâ) kuvvetlendiriniz ve benim öncülerim olarak gidiniz».

Önemi dolayısıyla aynen naklettiğimiz bu ibareden, anlaşmanın mahiyetini daha iyi anlıyoruz :

1. H â r u n ile eşit şartlarla bir anlaşma söz konusu değildir. Kendilerine gösterilen menfaatler mukabilinde S e l ç u k l u l a r âdeta bu H â r e z m ş a h'ın emrine girmişlerdir.

2. S e l ç u k l u l a r'ın vazifeleri, tek taraflı olarak H â r u n tarafından tâyin edilmiştir: H o r a s a n'ın fethinde öncülük vazifesi görmek.

3. Asıl önemli olan cihet H o r a s a n'ın fethi fikridir. Öyle görünüyor ki, S e l ç u k l u l a r burasını fethetmek ve burada bir devlet kurmak fikrini bu andan itibaren beslemişlerdir. Zira, burayı birlikte fethedecekleri hükümdar, göreceğimiz gibi, öldürülünce akıllarına gelen ilk sığınılacak yer burası olmuştur.

4. MÜTTEFİKLERDEN ALİ TEKİN'İN ÖLÜMÜ İLE ORTAYA ÇIKAN YENİ ŞARTLAR VE SELÇUKLULAR

Bu sırada S e l ç u k l u l a r tarihi bakımından olduğu kadar bütün ittifak sistemi ve bu sistemin müteveccih olduğu G a z n e l i l e r D e v l e t i bakımından mühim bir hâdise olmuştur: Üçlü ittifakın üyelerinden A l i T e k i n ölmüştür (Ocak 1035) ¹.

¹ Galiba bu sırada Âmul'da bulunan S u l t a n M e s u d'a 6 Cemaziyelahir 426 Cuma günü B e l h'ten gelen bir mektupta A l i T e k i n'in ölmüş olduğu bildirilmiştir. (Bu gün 18. II. Kânun 1035 e tekabül etmektedir). (Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î 464; nşr. S. N e f î s î, 565).

Bunun Selçuklular bakımından ne netice doğurduğunu aşağıda göreceğiz. Burada önce Gazneliler Devleti'nin bu hâdiseden nasıl istifade etmek istediğini, daha doğrusu istifade edip edemediğini görelim.

Öyle görünüyor ki, ittifak sisteminin bir üyesinin ölümünün ifade ettiği mânayı, Sultan Mesud takdir edememiştir. Bunu vezir çok iyi takdir etmiş, fakat tavsiyeleri Mesud tarafından dikkate alınmamıştır. Hükümdarın huzurunda yapılan bir toplantıda (Aralık 1034 — Ocak 1035/Rebiülevvel 426) vezirin verdiği izahata göre yeni durum karşısında takip edilecek siyaset şudur¹:

Şayia halinde yayıldığına göre, Ali Tekin ölmüştür. Vezire göre, bu şayia doğrudur. Zira, o Ali Tekin'in hasta olduğunu duymuştu. O bu hastalıktan ölmüş olmalıdır.

Yine ona göre, Ali Tekin kurnaz, akıllı ve tecrübeli bir kimse idi. Herkesle (*bâ-her cânibî*) uzlaşma halinde yaşamasını biliyordu. (Meselâ) "Türkmenler ve Selçuklular"² onun yardımcıları oldular. O, bu sonuncuları "söz ve gümüş" (para) ile tutuyordu. Zira, o biliyordu ki, Selçuklular ondan ayrılırlarsa, o zayıflayacaktır. Ali Tekin ölünce *Mâverâünnehir* işleri iki âciz çocuğun eline geçecektir. Vezirin işittiğine göre, Selçuklular'la bu iki küçük çocuğun ve Ali Tekin'in başkumandanının³ araları (daha Ali Tekin'in sağlığında) açıktı. (O öldükten sonra) aralarının daha da açılması gerekir. Bu takdirde Selçuklular orada artık kalamazlar. Öte yandan, onlar Hârezm'e de gidemezler. Çünkü kararlaştırıldığı gibi (bizat vezirin ifadesine göre, bu karar kendisi tarafından uygulanmıştır), pâyitahttan çıkar çıkmaz Hârûn öldürülecektir (ki, ona göre, şimdiye kadar Hârûn'un hareket etmiş olması, bu takdirde öldürülmüş bulunması icap eder). Bu plân gerçekleşirse, bu ha-

¹ Bk. Beyhakî, nşr. Ganî 445; nşr. S. Nefîsî, s. 541.

² Metinde böyle geçmektedir. Bundan anlaşılıyor ki, Ali Tekin'le işbirliği yapan Türkmenlerin hepsi Selçuklu şeflerinin idaresine girmemiş bulunuyorlardı. Öte yandan beraber zikredilmelerinden de anlaşılıyor ki, şüphesiz Selçuklu soyundan olmayan şeflerin idaresinde bulunan bu Türkmenler Selçuklu şefleri ile iyi münasebet halinde bulunuyorlardı.

³ Başkumandan (*Sipehsâlâr*)'ın adı metinde قونوش (Konuş?) şeklinde geçmektedir. Nasıl telâffuz edileceğini bilmediğimiz için almadık (bk. a y n. y e r).

vali (*nevâhî*) karışır ve Ş a h - m e l i k oraya yürür. Bu sonuncu, S e l ç u k l u l a r'ın büyük bir düşmanıdır. Bu sebeple onlara (S e l ç u k l u l a r'a) *H o r a s a* n'dan başka (gidecek) yer kalmaz. Bu takdirde onların mecburen *H o r a s a* n'a gelmelerinden korkulur. (Bu korkuyu vezir duymaktadır). Zira, hizmetkârları (*çâkerânî*) olup, B o ğ a¹, Y a ğ m u r ve G ö k t a ş ve diğerlerinin emrindeki «güruh»ların burada (*H o r a s a* n'da) ne yaptıklarını, işlerinin ne halde olduklarını işitmişlerdir². Eğer böyle olursa, hükümdar da burada bulunmazsa, işler çok uzar (sürüncemede kalır). Alınacak tedbir, hükümdarın düşünmüş olduğu şekilde *M e r v*'e gitmekti. Sonradan hükümdar fikrini değiştirdi.

Vezirin bu mülâhazalarına karşı, S u l t a n M e s u d şu fikirleri ileri sürmüştür :

1. Bir kumandan tam bir ordu ile *M e r v*'dedir.
2. Diğer iki kumandan da *B e l h* ve *T o h a r i s t a* n'dadır.
3. Bu tedbirler karşısında, T ü r k m e n l e r'in nehri geçerek *M e r v*'e kasdetmeleri, (veya) çölden gelmeleri mümkün değildir.
4. A l t u n t a ş l ı l a r ise, başlarına gelen işlerle meşguldurlar.
5. Hükümdara göre, bütün bu sebeplerle yapılacak en iyi iş, (*C u r c a* n'da bulunan) *D i h i s t a* n'a gitmek ve *H â r e z m* işinin ne şekil alacağını görmektir³.

S u l t a n M e s u d'un, vezirin naklettiğimiz mütalâalarına verdiği cevap da burada bitmektedir. Bu iki ifade karşılaştırılınca, devletin dış siyasetini vezirin nasıl gördüğünü, hükümdarın ise nasıl gördüğünü açıkca anlıyoruz. Vezirin hangi meselelere önem verdiği-

¹ Metinde بوقه (= B o k a) veya B o k a şeklinden geçmekte ise de biz B o ğ a olarak aldık (bk. a y n. yer).

² Bu şefler ve *H o r a s a* n'daki faaliyetleri hakkında aşağıda ayrıca bilgi vereceğiz.

³ Vezirin G a z n e l i l e r D e v l e t'i'nin bu sırada karşılaştığı ve karşılaçağı başlıca meseleleri izah ve hal yollarını gösteren ifadeleri ile S u l t a n M e s u d'un buna uymıyan fikir ve mütalâaları hakkında bk. B e y h a k î, nşr. G a n î; s. 445-46; S. N e f î s î, s. 441-2.

ni, buna karşılık hükümdarın hangi noktalara değer verdiğini görüyoruz.

Onların naklettiğimiz bu görüşlerinden çıkan ilk umumî neticeler şunlardır :

a) A l i T e k i n'in ölümü üzerine devletin dış siyasetini yeniden gözden geçirmek lüzumu duyulmuştur.

b) H â r u n - S e l ç u k l u l a r ittifakına karşı, bir M e s u d - Ş a h - m e l i k ittifakı vardır.

Asıl konumuz bakımından üzerinde durulacak noktalar ise şunlardır :

1. Vezire göre, B u h â r â D e v l e t i ile H â r e z m ş a h l a r , G a z n e l i l e r D e v l e t i için tehlike olmaktan çıkmışlardır.

2. Bu sırada veya yakın bir gelecekte devleti tehdit eden en büyük tehlike S e l ç u k l u l a r'dır.

O, bu tehlikeyi iki noktaya dayandırmaktadır :

a) S e l ç u k l u l a r'ın, A l i T e k i n devletinde oynadığı hayatî rol.

b) S e l ç u k l u l a r'a tâbi saydığı H o r a s a n T ü r k m e n l e r i'nin G a z n e l i l e r D e v l e t i'ne çıkardıkları güçlükler.

Vezire göre, — H o r a s a n'a daha önce gelmiş olan T ü r k m e n l e r'in de şefleri saydıkları — S e l ç u k l u l a r , H o r a s a n'a girdikleri takdirde devlet çok güç durumda kalacaktır.

Hükümdar bu görüşü kabul etmiyor. Onun fikrinde asıl hal edilmesi lâzım gelen mesele H â r e z m meselesidir.

3. Öte yandan, naklettiğimiz bu bilgiden S e l ç u k l u l a r'ın can düşmanları hakkında da ilk defa çok dikkate değer bilgi ediniyoruz. Bu nokta üzerinde aşağıda ayrıca duracağız.

4. Verilen bilginin asıl dikkate değer tarafı, devlette H o r a s a n'a daha önce giren T ü r k m e n l e r'le S e l ç u k l u l a r'ın birbirleriyle münasebet hâlinde ve birincilerin sonunculara tâbi ol-

dukuları telâkkisinin hâkim bulunmasıdır. Bu nokta üzerinde de ayrıca duracağız.

Bütün bu izahattan konumuz bakımından çıkan neticeleri tesbit ettik. Geleceğin vezire mi, yoksa S u l t a n M e s u d'a mı hak vereceğini ise ileride göreceğiz.

Bu suretle iki düşman tarafın birbirlerine karşı niyet ve tasavvurlarını ve aldıkları tedbirlerin mahiyetini belirtmeğe çalıştık ve gördük ki, H â r e z m ş a h l a r, S e l ç u k l u l a r'la birlikte, hücum insiyatifini ellerinde tutmaktadırlar ve harekete geçmeğe hazırlanmaktadırlar. Buna karşılık, G a z n e l i l e r D e v l e t i ise, daha ziyade müdafaadadır ve düşmanlarını açık bir savaşla bertaraf etmeyi düşünmekten ziyade, gizli siyasî suikasdlarla zararsız hale getirmeyi ve hâkimiyetini yürütmeyi düşünmektedir. Sonra yine G a z n e l i l e r D e v l e t i kendisine karşı kurulan ittifak sistemine, mukabil ittifak sistemi kurmakla cevap vermektedir.

Böylece her iki tarafta da müzakere, münakaşa, bunun neticesinde karar ve bu kararı uygulamaya hazırlanma safhası bitmiş oluyor; şimdi de asıl harekete geçme ve uygulama safhasını görelim.

Son defa S e l ç u k l u l a r'ın M â v e r â ü n n e h r'i terk ederek H â r e z m'e geçmeleri, A l i T e k i'nin ölümü ile sıkı sıkıya ilgilidir. Gerçekten kaynağın bildirdiğine göre A l i T e k i'nin ölümünden sonra S e l ç u k l u l a r onun yerine geçen oğullarından «nefret» ettiler. Bu sebeple Nûr kasabasında ve çevresinde artık kalamadılar¹ ve dediğimiz gibi, H â r e z m'de kendilerine ayrılan yerlere göç ettiler.

Burada S e l ç u k l u l a r'ın baş düşmanı olarak C e n d h â k i m i Ş a h - m e l i k'i² görüyoruz. Kaynağın ifadesine göre, bu S e l ç u k l u l a r'la Ş a h - m e l i k arasında eskidenberi devam edegelen şiddetli bir «kin ve kan düşmanlığı» vardır². Bundan anlaşılıyor ki, Ş a h - m e l i k, daha S e l ç u k zamanında asıl

¹ Bk. B e y h a k î; nşr. G a n î 682; nşr. S. N e f î s i. 830.

² Bunun hakkında şimdi bk. O. P r i t s a k, *Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu*, Köprülü Armağanı, 407. Ayrıca bk. O s m a n T u r a n, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 42-44.

³ B e y h a k î, a y n. y e r و ميان این سلجوقيان و شاه ملك آصب قدیم و کینه صمب و خون بود

O ğ u z l a r'la yapılan — yukarıda söz konusu ettiğimiz — mücadeleleri unutmamıştır. Bununla beraber, onlarla kendisinin de mücadelesi etmiş olduğunu kaynağın şu ifadesinden anlıyoruz :

S e l ç u k l u l a r'ın *H â r e z m*'de yerleştiklerini casusları vasıtasıyla haber alan *Ş a h- m e l i k*, *C e n d*'den ordusuyla hareket etti. Çöl yolunu takip ediyordu. Seher vakti «*T ü r k m e n l e r*»e baskın yaptı. S e l ç u k l u l a r gafil avlandılar (Ekim-Kasım 1034/Zilhicce 425). S e l ç u k l u l a r'dan 7-8 bin kişi öldürüldü. Bir çok “at”, “kadın” ve “çocuk” esir alındı. Kurtulanlar, kış olduğu için buz tutmuş olan Ceyhun¹ dan geçtiler; *N e m e k r i b â t*'ına² geldiler. Çıplak atlara binmişlerdi. Bu, baskından kurtulan S e l ç u k l u l a r'ın ne kadar büyük bir acele ile kaçtıklarını göstermektedir. Bu *r i b â t*'ın karşısında büyük bir köy vardı; halkı kalabalıktı.

Bu firarilerin geldiğini duyan gençler, silâhlandılar. “*G i d e l i m, o n l a r ı ö l d ü r e l i m, t â k i m ü s l ü m a n l a r o n l a r d a n k u r t u l s u n l a r*” dediler. Bu “kavim” arasında 90 yaşında sözü geçer bir ihtiyar vardı. Kendisine saygı gösterilirdi. O: «*E y g e n ç l e r, s i z e i l t i c a y a (zinhâr) g e l e n (felâket) z e d e l e r e v u r m a y ı n z. O n l a r z a t e n ö l d ü r ü l m ü ş l e r d i r. Z i r a, o n l a r ı n n e k a r ı l a r ı, n e ç o c u k l a r ı, n e h a l k ı, n e d e h a y v a n l a r ı k a l m ı ş t ı r.*” Bu sözler üzerine gençler S e l ç u k l u l a r'ın üzerine yürümekten vaz geçmişlerdir³.

¹ Kaynakta S e l ç u k l u l a r'ın nehri Hâre [خواره] civarından geçtikleri söylenmektedir (bk. B e y h a k î, nşr. S. N e f î s î, s. 830. Dr. G a n î bu kelimeyi *H â r e z m* şeklinde okuduğu için yanılmıştır). Kaynaklarda daima *C e n d* ile birlikte geçtiği için ona yakın olduğu anlaşılan burası hakkında, bk. *H u d u d al-Â l e m*, nşr. M i n o r s k y, s. 72, 81, 122, 222.

² Kaynakta “büyük bir köy olan *R i b â t-ı N e m e k*” şeklinde geçen burasının, *K u m i s* eyaletinde kâin *D i h-i N e m e k* olup olmadığı hakkında kesin bir şey söyleyemeyeceğiz. Maamafih S e l ç u k l u l a r'ın kaçarak geldikleri yerin buradaki köy olması çok mümkündür. Zira, *N e m e k* kasabası, eğer *H â r e z m*'de bulunsaydı, hükümdarlarının hizmetinde bulunan S e l ç u k l u l a r ı yağmaya kalkışmaları bir az zor düşünülebilirdi.

³ Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 682; nşr. S. N e f î s î, 830.

Bir çok bakımlardan pek dikkate değer olan bu izahat, vezirin söylediklerinden birinin gerçekleştiğini büyük bir belâgatle göstermektedir : Onun tahmin ettiği gibi, Selçuklular'a en büyük darbeyi, Şah-melik vurmuştur.

Yine bu izahat, Selçuklular'ın uğradıkları felâketin derecesi hakkında da fikir vermektedir : Denebilir ki, şimdiye kadar geçen uzun tarihleri boyunca Selçuklular'ın başına bu çapta bir felâket gelmemiştir. Zaten bir kaynağın ifade ettiği gibi, başlarına gelen felâkete kendileri de hayret ettiler¹ (ne yapacaklarını şaşırdılar). İşin ilgi çekici tarafı, halkın Selçuklular hakkındaki telâkkileridir. Öyle görünüyor ki, Selçuklular'ın yağmacılıkları o zaman hemen her tarafta biliniyordu. Aynı telâkinin devlet kurdukları H o r a s a n'da da hâkim olduğunu göreceğiz.

Selçuklular'ın başlarına gelenleri duyan H â r e z m ş a h H â r u n çok üzülmüştü; Selçuklular nezdine gizlice adam göndererek, vaadlerde bulunmuş, hazırlanmalarını, « b a ş k a a d a m l a r g e t i r m e l e r i » ni, kendisinin aralarında kararlaştırmış oldukları hususlara sadık olduğunu bildirmiştir².

Bu mesajından anlıyoruz ki, H â r u n'un Selçuklular'a olan güveni sarsılmamıştır. Ona göre, Selçuklular, uğradıkları kayıplar ne kadar büyük olursa olsun, bunları telâfi edecek kudrettedirler.

sonra aynı Selçuklular'ın prestijleri de sarsılmamıştır: Kaybettikleri kuvvetlerin yerine yenilerini koyabilecek durumdadırlar (Bu, H â r u n'un, onlara güvenmekte haklı olduğuna delâlet eder). İşte bu sebeplerledir ki, H â r u n geçirdikleri felâkete rağmen, Selçuklular'a karşı, sanki hiç bir şey olmamış gibi davranmış, anlaşmalarının devam ettiğini teyit etmiştir. Görülüyor ki, durumda H â r e z m ş a h H â r u n bakımından bir değişiklik yoktur.

¹ Bk. C u z c â n î, 292, İngilizce terc. 121.

² B e y h a k î, G a n î, 682-3; S. N e f î s î, 830-31. Ayrıca bk. İ b n ü'l-E s î r. IX, 325; Türkçe terc. K. B u r s l a n, *İ r a k v e H o r a s a n S e l ç u k l u l a r ı T a r i h i*, s. LVI. Bu son kaynağa göre, Ş a h - m e l i k ' i S e l ç u k l u l a r ' ın üzerine yürümeğe teşvik eden H â r u n ' d u r . Bu suretle o, kendisine inanan S e l ç u k l u l a r ' a g a d r e t m i ş t i r . B e y h a k î ' n i n u z u n u z u n t a h l i l e t t i ğ i m i z i z a h a t ı k a r ş ı s ı n d a b u b i l y i y i k a b u l e t m e k b i r a z g ü ç t ü r .

H â r u n'un gönderdiği bu «elçilik heyeti» (*risâlet*) tesirini derhal göstermiştir. Zira, S e l ç u k l u l a r'ın sükûnet bulduklarını, N e m e k r i b a t'ından eşyalarının (*buneh*) başına geldiklerini görüyoruz. «Çocuklarının, âlât ve tehzizatlarının ve hayvanlarının çoğu ellerinden gitmiş ve az bir şey kalmış idi». Buna rağmen, S e l ç u k l u l a r işe koyuldular. «Bulundukları yere başka adamlar tek-rar geldiler»¹. Bu ifadeden anlaşılıyor ki, S e l ç u k l u l a r'ın işle-ri H â r u n'un umduğu gibi gelişmektedir: S e l ç u k l u l a r kayıp ve zararlarını telâfi için azimli görünmektedirler ve güçlük çekmeden ihtiyaçları olan adamları bulabilmektedirler.

Öte yandan, H â r e z m ş a h H â r u n, Ş a h - M e l i k'e bir elçi göndermiş, onu suçlamış (*itâb*) ve kendisine katılan ve aske-ri olan bir kavmi mahvettiğini, eğer S e l ç u k l u l a r başlangıçta kendisine «cefa»lar yapmışlarsa, bari, onun onlara «mükâfat» yapma-sı gerektiğini bildirmişti⁴.

Bu ifadeden, S e l ç u k l u l a r'la H â r e z m ş a h H â r u n'un münasebetlerinin mahiyetini öğrendiğimiz gibi, aynı S e l ç u k l u l a r'la Ş a h - m e l i k'in münasebetlerinin iç yüzünü de öğreniyo-ruz: H â r u n'a göre, S e l ç u k l u l a r'm daha önce Ş a h m e l i k'e yaptıkları, hele onun S e l ç u k l u l a r'a yaptıkları ile mu-kayese edilecek olursa, unutulamayacak kadar büyük bir şey değildi; iki tarafın şu veya bu şekilde barışmaları mümkündü. H â r u n'un aynı elçisiyle gönderdiği mesajından anlıyoruz ki, iki tarafın anlaş-ması hâlen mümkündür. Zira, H â r u n, Ş a h - m e l i k'e, anlaş-mak üzere buluşmalarını teklif etmiştir. H â r u n'un gayesi, Ş a h - m e l i k ile S e l ç u k l u l a r arasındaki düşmanlığı kaldırmaktır. Zira, H â r u n'un halledeceği büyük bir işi vardır: H o r a s a n'ı almak.

Bundan anlaşılıyor ki, H â r u n, S e l ç u k l u l a r'ın düşma-nını aynı zamanda kendi düşmanı saymaktadır. Bu maksatla Ş a h - m e l i k'e anlaşma teklif etmektedir. Sonra çok önemli bir iş say-dığı ve saklamağa lüzum görmediği H o r a s a n fethine girişirken, arkasında kendisine düşman ve gördüğümüz gibi G a z n e l i l e r D e v l e t'inin müttefiki bir devlet bırakmak istememektedir.

¹ Bk. a y n. y e r.

² Bk. a y n. y e r.

Ş a h - m e l i k bu teklifi kabul etmiştir. Yaptığı karşı teklif şudur: Elçiler önce müzakere ederek anlaşma metnini hazırladıktan sonra iki hükümdar nehrin ortasında buluşacaklardır. Ş a h - m e l i k *H o r a s a n* fethine yardım etmek üzere kuvvetli bir askerî kıta vermeyi daha şimdiden kabul etmektedir. Fakat şu şartla ki, H â r u n S e l ç u k l u l a r'la bu *C e n d* hâkimi arasında barış yapılması sözünü etmiyecektir. Zira, Ş a h - m e l i k'e göre, «iki güruhun arasındakana ve kılıç vardır» ve Tanrı ne takdir etmiş bulunursa bulunsun, Ş a h - m e l i k (S e l ç u k l u l a r'a) vuracaktır.

Görülüyor ki, çok önem verdiği *H o r a s a n* fethinde S e l ç u k l u l a r'ın yapacağı yardımın yerine geçmek üzere Ş a h - m e l i k H â r u n'a yardım kuvvetleri vermeğe hazırdır. Bu suretle *G a z n e l i l e r D e v l e t i* ile olan ittifakını bozmayı, hattâ ona karşı savaşı bile göze almaktadır. Fakat, o, S e l ç u k l u l a r'la barışmağa asla razı değildir ve ifadesinden anlaşıyor ki, S e l ç u k l u l a r'la mücadeleyle, hem de icap ederse, H â r u n'a rağmen devam edecektir.

Her nedense bu cevap H â r u n'u tatmin etmiştir. Çünkü kaynağımız bu cevapla onun sükûnet bulduğunu kaydetmektedir¹. Bunda Ş a h - m e l i k'in S e l ç u k l u l a r'ın göreceği vazifeyi, yardım kuvvetleri göndermek suretiyle kendi üzerine almasının ne dereceye kadar tesiri vardır? Bu hususta elimizde kesin delil olmamakla beraber, önce, S e l ç u k l u l a r'la barıştırmak üzere Ş a h - m e l i k'le temasa geçen H â r u n'un, bu *C e n d* hükümdarından yardım teminatını aldıktan sonra «sükûnet bulması» ve müzakerele-
rin başka bir maksat ve yöne yönelmesi mânalıdır.

H â r u n buluşmak üzere takriben 30.000 kişilik bir ordu ile *C e y h u n* kenarına varmış ve Ş a h - m e l i k'in karşısına konmuştur (11 Kasım 1034 - 26 Zilhicce 425). Bu kadar büyük orduyu gören Ş a h - m e l i k korkmuştur. Yakınlarına şöyle demiştir: «*B ü y ü k² b i r s a v a ş y a p t ı k v e d ü ş m a n l a r ı m ı z ı (S e l ç u k l u l a r ı) k a h r e t t i k . Ş i m d i s a m i m î o l m a y a n b i r s u l h (g u r g - â ş t î) y a p m a k v e d ö n m e k* (takip edilecek en) *d o ğ r u y o l d u r . B i r h a t a y a d ü ş m e m e k l â*

¹ Bk. a y n . y e r .

² «Büyük (بزرگ) kelimesi sadece S. N e f î s î nesrinde vardır.

zımdır. Büyük marifet (*hüner*) bu *Ceyhun'un* *arada bulunmasıdır*¹. Adamlarının tasvibini aldıktan sonra karşılıklı elçiler gidip gelmeğe başladı. İki hükümdar nehrin ortasına geldiler, görüştüler ve hemen döndüler. Şah-melik, Hârûn'dan habersiz gece yarısı ansızın ordusunu çekti; *Cend* gölü ve vilâyeti yolunu tuttu. Süratle yol aldı.

Onun gittiğini duyan *Hârûn* şöyle dedi: «*Bu adam, büyük bir düşmandır. Hârezm'e geldi. Selçuklular'a darbe indirdi. Görüştük, aramızda bir sulh kuruldu. Bu çölün karttuttuğu kıştan başka Cend'den buraya gelinmez. Benim ise Horasan'da büyük bir işim var. Buradan (Hârezm'den) gidince bari gözüm arkada kalmasın*».

Onun bu ifadesinden çıkan ilk mâna, aralarında mevcut sulha rağmen fırsat bulur bulmaz, Şah-melik'in kendisine hücum edeceğini bizzat *Hârûn*'un da bilmesidir. Şah-melik'in de barış yapmakta samimi olmadığını görmüştük. Şu halde görünürde barışa rağmen, ortada düzenlenmiş hiç bir şey yoktur ve şartlar eskisi gibi kalmaktadır. Bunun *Selçuklular* bakımından da böyle olduğunu göreceğiz.

Hârezm'e döner dönmez *Horasan*'ın fethi için daha ciddi hazırlıklara girişen *Hârûn*'a, her taraftan akın akın kuvvetler gelmeğe başladı². *Selçuklular'a*, kuvvetlenmeleri için hayvan (*sütûr*) ve silâh yardımı yaptı. «*Onlara, Hârezm hududunda olan Dergân*³*'da ikamet etmeleri ve kendisini beklemeleri için emir verdi. Kendisi Hârezm'den 5-6 konak (menzil) ilerleyince, onlar, 3-4 bin atlı ile öncü olarak Merv tarafına gidecek, arkalarından da kendisi gelecekti*»⁴.

¹ Bk. ayn. yer.

² *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 683-4. nşr. *S. Nefîsî*, s. 832. «*Küçât (كجات) Cuğrak [جفراق] ve Kıfçak (metinde [جنجاق] tan büyük bir ordu geldi*».

³ Burası hakkında msl. bk. *Le Strange*, s. 451.

⁴ Bk. *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, 684, nşr. *S. Nefîsî*, s. 832.

Aynen naklettiğimiz bu ifadeden anlıyoruz ki, arada bir çok hâdiseler (Selçuklular'ın başma gelen felâket ve Şahmelik ile Hârezmşah Hârûn arasındaki müzakere ve anlaşma) geçmesine rağmen, bu Hâzermşah ile Selçuklular'ın münasebetlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır; hatâ vazifeleri bile aynı kalmıştır.

Bu bilgide Selçuklular bakımından dikkatimizi çeken nokta; onların insan ve techizat itibariyle kayıp ve zararlarını telâfi edememiş bulunduklarının sabit olmasıdır. Öyle görünüyor ki, Selçuklular bu anda eski durumlarına nazaran 3-4 misli zayıflardır.

Bütün bu olup bitenleri Sultan Mesud casusları vasıtasıyla öğrendi ve durumu veziri ile müzakere etti. Vezir, Hârûn'u öldürtmek üzere aldığı tedbirleri anlattı. Hârûn'un, payitahtından çıkınca öldürülmesi plânın esasını teşkil ediyordu. Alınan sıkı tedbirler dolayısıyla onu başka türlü, meselâ payitahtta iken öldürtmenin imkânsızlığı umumiyetle kabul ediliyordu. Sonra bu yol, daha önce gördüğümüz veçhile, denenmiş bulunuyordu.

5. HÂREZMŞAH HÂRUN'UN ÖLÜMÜ İLE ORTAYA ÇIKAN ŞARTLAR VE SELÇUKLULAR

Plân başarı ile uygulandı ve Hârûn öldürüldü (13 Nisan 1035/2 Cemaziyelahir 426) ¹.

Görülüyor ki, Gazneliler Devleti'ni bu sırada meşgul eden iki dış meseleden birisi, siyasî suikast yoluyla halledilmiştir.

Fakat Hârezm, Gazneli hâkimiyetine sokulamamıştır. Gerçekten, Hârûn'un öldürülmesinden sonra böyle bir teşebbüs başarısızlıkla neticelenmiştir ². Bu itibarla bu suikast, Gazneliler Devleti bakımından Hârezm meselesinin cezri şekilde halledilmiş olduğu mânasına gelmemektedir.

¹ Bk. Beyhakî, nşr. Ganî, s. 684-5; nşr. S. Ne'îsî, s. 832-33.

² Bk. Beyhakî, nşr. Ganî, 686; nşr. S. Ne'îsî, s. 835. Vezirin Hârezm mümessili olup, Hârûn'un öldürülmesinden sonra meydana çıkan ve mücadeleye atılan Abdülcebbar bu teşebbüs esnasında öldürülmüştür.

Nitekim öldürülen *H â r u* n'un yerine kardeşi *İ s m a i l* geçirilmiştir (12 Mayıs 1035/29 Cemaziyelahir 426). Bu itibarla mesele-
nin bitmediğini *S u l t a n M e s u d* da kabul etmektedir: Yapı-
lan araştırma *H â r e z m* meselesinin, bundan sonra da ancak kı-
lıç ve «siyaset» ile halledilebileceğini göstermiştir. Bu suretle yeni
hükümdarın barış yoluyla itaat altına alınmasının mümkün olmadığı
anlaşılmış oldu. Bizzat kaynağın diliyle «*H o r a s a* n'da, *R e y*'de,
ve *H i n d i s t a* n'da (uğraşılacak) bir çok önemli işler dururken
hükümdar bir de *H â r e z m* işinden (dolayı) ümitsizliğe düştü»³.

Bu ifadeden, bu sırada bu dış meseleden başka *G a z n e l i l e r*
D e v l e t i'ni meşgul eden iç meselelerin neler olduğunu ve bunla-
rın başında hangi meselenin geldiğini (*T ü r k m e n l e r* mesele-
si) öğrenmiş bulunuyoruz ki, bu hususta esas konumuzla ilgisi ölçü-
sünde ayrıca bilgi vereceğiz.

Şimdi *H â r u* n'un öldürülmesi ve yerine kardeşi *İ s m a i l*'in
geçmesiyle husule gelen yeni siyasi şartlar karşısında *S e l ç u k*-
l u l a r'ın durumunun ne olduğunu araştıralım.

³ Bk. *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, 687; nşr. *S. N e f î s î*, s. 836.

DEVLET KURMA YOLUNDA SELÇUKLULAR

Yeni şartlar karşısında Selçuklular'ın durumu hakkında kaynağımızda çok ilgi çekici bilgi buluyoruz¹: «Hârezm'in ve Hârûn'un hali böyle olunca, Selçuklular kendi işleri için daha fazla ümitsizliğe düştüler. Buhârâ'ya gidemezlerdi. Zira Ali Tekin ölmüştü, ve çocukları saltanatı ellerine almışlardı. (Zaten Selçuklular) malı, mülkü olmayan bir kavim (bi-servü sâ mân) idiler. (Öte yandan), onlar, Şah-melik'den korktuklarından dolayı Hârezm'de de kalamazlardı. Hârezm'den Horasan'a gelmek için hazırlık yaptılar. Tâ ki (Gazneliler Devletine) iltica edeler (tâ be-zin-hâr âyend). (Zaten) techizatlı adamları (merdum) vardı. Sonra ansızın çektiler ve sudan (Cehyun'dan) geçtiler. O gün nehirden geçenler, 900² atlı idiler».

Ayrıca izah ve tahlile lüzum göstermiyecek kadar açık olan bu bilgiden kaderlerini bağladıkları Hârûn'un ölümünden sonra, Selçuklular'ın ne kadar güç durumda kaldıkları pek güzel anlaşılmakta, onların içinde bulundukları şartlar gayet iyi tasvir edilmektedir: Beynelmîlî siyasi durum Selçuklular'ın hiç de lehlerine değildir. Üstelik kendileri de eskisine nisbetle çok zayıftırlar. Bu durum karşısında çıkar yol, Horasan'a girmektir. Önceki emsâline göre başbuğların aralarında yaptıkları bir toplantı

¹ Beyhakî, nşr. Gânî, s. 687-88; nşr. S. Nefîsî, s. 836-7. Ayrıca bk. Cuzcânî, 292; İngilizce terc. 121.

² Aynı kaynağın Gânî neşrine göre geçenler 900 atlı (b. ayn. yer); S. Nefîsî neşrine göre ise 700 atlı idi (bk. ayn. yer). Daha doğrusu Beyhakî'nin eserinin bazı nüshalarında 900, bazı nüshalarında ise 700 rakamı geçmektedir. Gânî ilk rakamı metne, ikinci rakamı nota almış, S. Nefîsî ise aksini yapmıştır.

neticesinde vardıklarını tahmin ettiğimiz bu kararlarının bir orijinal tarafı yoktur. Bu, *H â r u* n'un plânının, zorunluk karşısında *H â r u* n'suz uygulanması demektir. Bu kararın orijinal tarafı, uygulanış tarzındadır: *Selçuklular*, *Gazneliler Devleti* hududunu, bu devletten herhangi şekilde izin almaksızın geçmişlerdir. Halbuki daha önceki soydaşları devletten izin aldıktan sonra *H o r a s a n*'a girebilmişlerdi. (Böylece *G a z n e l i* vezirin, diğer bir tahmini de aynen gerçekleştirmiş bulunuyor.)

Bu münasebetle *Selçuklular* r'ın gerçek kuvvetlerini de öğreniyoruz: 900 atlı. Bu kuvvet, onların hattâ *H â r u* n'un ölümünden önceki zamana göre ne kadar zayıflamış oldukları hakkında çok açık bir fikir vermektedir: *Selçuk* takriben 80 yıl önce *C e n d*'e geldiği zaman 100 atlıya sahipti. *Selçuklular*, zamanın büyük devletleriyle boy ölçüşecek, ittifakları aranacak bir dereceye yükseldikten sonra işe ilk başladıkları zamandaki durumlarına yaklaşacak kadar düşmüşlerdir. Bu kadar az kuvvetle hududu geçebilmeleri sebebini kısmen *G a z n e l i l e r D e v l e t i*'nin zayıf olmasında, kısmen de daha *M a h m u d* gibi kuvvetli bir hükümdar zamanında hududu aşan *Selçuklular* r'm edindikleri tecrübelerde aramak gerekir.

Selçuklular r'ın *H o r a s a n*'a geçmesiyle Türk tarihinin büyük bir dönüm noktasına girmiş olduğu söylenebilir. Burada başarılı olamasalardı, hemen hemen sadece yağmacı bir unsur olarak hatırlanacak olan *Selçuklular*, bir müddet sonra unutulup gideceklerdi. Başarı sağladılar; Dünya tarihinin gidişi üzerinde tesir yapan devletler kurdular. Bu itibarla *Selçuklu Devleti*'nin kuruluşu tarihi *Selçuklular* r'ın *H o r a s a n*'a girişiyle başlar. Bundan önceki hayatları, başarısızlıkla neticelenen dâsitani bir devir, tecrübe devri olarak kalmaktadır.

Selçuklular niçin başka devletlerin arazisine sığınmadılar da *H o r a s a n*'a girdiler? Bunun *H o r a s a n* dışı sebeplerini kısmen izah ettik. Bunun bir de *H o r a s a n* içi sebepleri olmak gerekir. Burada, *Selçuklular* r'la, daha doğrusu *Selçuklu* başbuğlarıyla, *H o r a s a n*'a daha önce geçmiş *T ü r k m e n l e r* ve şefleri arasında bağ bulunduğu, daha açık ifadesiyle, bu *T ü r k m e n l e r*'in *Selçuklu* liderlerine tâbi oldukları

hususundaki *G a z n e l i D e v l e t i*'nin resmî görüşünü hatırlamanın sırasıdır. Öyle görünüyor ki, *S e l ç u k l u* liderlerinin *H o r a s a n*'a geçmelerinin bir sebebi de işte bu *T ü r k m e n l e r*'dir. Bunu kaynak da teyid etmektedir. Şimdi, kaynaktaki bilgiyi kaldığımız yerden nakle devam edelim¹: «*O n d a n s o n r a* (yâni *S e l ç u k l u l a r C e y h u n*'u geçtikten sonra) *b i r ç o k i n s a n o n l a r a k a t ı l d ı v e Â m u l'u y a ğ m a e t t i l e r.* (Buradan) *g e ç t i l e r; M e r v, N e s â t a r a f l a r ı n a g e l d i l e r v e y e r l e ş t i l e r*»².

Bundan anlıyoruz ki, *S e l ç u k l u l a r, C e y h u n*'u geçince bir çok *T ü r k m e n* kendilerine katılmıştır. Böylece, onlar kendilerine lâzım unsurları buradaki kaynaklardan kolayca sağlayabilmişlerdir. Hattâ, *S e l ç u k l u* liderlerinin herhangi şekilde davetlerine lüzum kalmaksızın, soydaşları kendiliklerinden onlara katılmışlardır.

Bundan anlaşılıyor ki, *S e l ç u k l u l a r* bu anda insan ve techizat bakımından zayıf iseler de, eski şöhretleri, hiç olmazsa soydaşları arasında, pek canlıdır. Galiba bu anda, onların başlıca sermayeleri de budur.

Aynı *S e l ç u k l u l a r*, tabîî kendilerine katılan soydaşları ile birlikte, hemen yağmaya başlamışlardır. Bundan sonra da *H o r a s a n*'ın önemli merkezlerinden olan *M e r v* ve *N e s â*'ya doğru yürümüşler ve bu şehirler civarında yerleşmişlerdir. (Buraların *H o r a s a n*'a daha önce geçmiş *T ü r k m e n l e r*'in yurdları olduğunu aşağıda göreceğiz.)

I. GAZNELİLER DEVLETİ'NİN BİR İÇ SİYASET MESELESİ OLARAK SELÇUKLULAR

Şimdiye kadar verdiğimiz izahatla *S e l ç u k l u l a r*'ın, bir dış siyaset meselesi olarak *G a z n e l i l e r D e v l e t i*'nin türlü meseleleri arasındaki yerini tayine uğraştık. Bu arada onların di-

¹ Bk. *a y n. y e r.*

² Metinde «oturdular» şeklinde geçiyorsa da, biz «yerleştiler» şeklinde tercümeyi tercih ettik. Bk. *a y n. y e r.*

ğer devletlerle münasebetlerini ve rollerini belirtmeğe çalıştık. Bu arada *Mâverâünnehir* Karahanlıları Devleti'nin ve *Hârezmşah*'ların iç siyasetinde oynadıkları rolleri anlattık.

Bu andan itibaren *Selçuklular* karşımıza sadece *Gazneliler Devleti*'nin bir iç siyaset meselesi olarak çıkmaktadırlar. Görülüyor ki, *Gazneliler Devleti* tarihi bakımından, *Selçuklular*'ın bundan önceki hayat ve faaliyetleri ile bu andan itibaren olan hayat ve faaliyetleri tamamiyle farklıdır.

Öte yandan, bu andan itibaren sürdürdükleri hayat bizzat *Selçuklular* tarihi bakımından da özellik taşımaktadır. Şimdiye kadar onlar, topraklarında yaşadıkları devletlerin umumiyetle ya müttelikleri olarak, veyahut yardımcıları olarak bulunuyorlardı. Bundan böyle ise *Selçuklular*, *Gazneliler Devleti* arazisine, hem izinsiz girmişler, hem de bu devletle dostca münasebet halinde yaşamamışlardır. Bu bakımdan da, buraya daha önce gelmiş olan *Türkmenler*'den farklı bir siyaset takip etmişlerdir. Sonra *Selçuklular*, kuracakları devletin merkezini teşkil edecek coğrafi sahaya artık inmiş bulunuyorlardı.

Bu suretle, gördüğümüz gibi, doğuda, batıda vatan aradıktan sonra onlar gezgincilikten kurtulmuşlardı. Öte yandan, *Selçuklular* meselesi basitleşmiş bulunuyordu. Daha önceki hayat ve faaliyetleri karışık, anlaşılması ve izahı güç safhalar arz ediyorlardı. Bu güçlük, haklarında verilen bilginin azlığından ileri geldiği gibi, bizzat hâdiselerin karışık olmasından da ileri geliyordu. Bu sebeptendir ki, şimdiye kadar hâdiseleri kesintisiz izah etmekte güçlük çektik. Boşlukları mukayese, tefsir ve istidlâl yollarıyla doldurmağa çalıştık. Bu andan itibaren daha sağlam temeller üzerinde yürümek imkânını bulacağız. *Selçuklular*'ın hayat ve faaliyetlerini, gelişmelerini aralıksız takip etmek mümkün olacaktır.

Şu halde gerek *Oğuzlar* tarihi bakımından, gerekse *Gazneliler Devleti* tarihi bakımından *Horasan*'a daha önce gelmiş *Türkmenler*'in tarihi ile *Selçuklular*'ın tarihi bu andan itibaren birleşmektedir. Bu itibarla *Selçuklular*'ın *Horasan*'daki hayat ve faaliyetinin aldığı şekil ve yön hakkında bilgi vermeden önce, *Horasan*'a ilk geçtikleri tarihten

bu zamana kadar T ü r k m e n l e r'in, devletin — bir iç meselesi olarak — G a z n e l i l e r arazisi içindeki hayat ve faaliyetlerini görelim.

1. HORASAN'A DAHA ÖNCE GEÇMİŞ OLAN OĞUZLAR

S u l t a n M a h m u d D e v r i n d e O ğ u z l a r

S e l ç u k l u başbuğu A r s l a n'ın G a z n e l i M a h m u d'un eline esir düşmesinden sonra bir kısım T ü r k m e n l e r'in S e l ç u k l u l a r'ın yeni başbuğları olan T u ğ r u l B e y'le Ç a ğ r ı B e y kardeşlerin emrine girmiyerek, onlardan nasıl ayrıldıklarını görmüş ve bunun muhtelif bakımlardan delâlet ettiği mânalar üzerinde uzun uzun durmuştuk.

S u l t a n M a h m u d'a başvuran — adlarının K ı z ı l, B o ğ a, Y a ğ m u r ve G ö k t a ş olduğunu sonradan öğrendiğimiz¹ — T ü r k m e n k u m a n d a n l a r ı (s â l â r â n) bu G a z n e l i hükümdarına isteklerini şu şekilde ifade ettiler :

«Biz 4000 haneyiz. Ferman olursa, «Hüdâvend» bizi (H o r a s a n'a) k a b u l e t s i n : S u d a n (C e y h u n'dan) g e ç e l i m v e H o r a s a n'ı v a t a n y a p a l ı m . O n a b i z d e n r a h a t (l ı k) , v i l â y e t i n d e i s e (gelişimizden dolayı) «f e r a h» l ı k o l u r . Z i r a , b i z ç ö l a d a m l a r ı y ı z v e p e k ç o k k o y u n l a r ı m ı z v a r d ı r . (Sonra) b i z i m k a t ı l m a m ı z l a (hükümdarın) o r d u s u a r t a r »² (1025/416).

¹ Msl. bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, (K ı z ı l, B o ğ a, G ö k t a ş ve diğer başbuğlar) s. 68, 445, (B o ğ a, Y a ğ m u r, G ö k t a ş ve diğerleri) (K ı z ı l l a r, Y a ğ m u r l u l a r ve B a l h a n d a ğ l ı l a r) 521; nşr. S. N e f î s î, 69, 541, 633. M a m a f i h B e y h a k î'nin elinizde bulunmayan kısımlarından istifade eden C u z c â n î (bk. 2891-2; İngilizce terc. s. 119-20) de aynı şeflerin adlarını saymaktadır. Yalnız sıra değişmektedir. Zira C u z c â n î şöyle saymaktadır: Y a ğ m u r, B o ğ a, G ö k t a ş, K ı z ı l.

Yer değiştirmenin aynı zamanda şefler arasındaki münasebetlerde de yer değiştirne mânasına geleceğini unutmamak lâzımdır.

² G e r d î z î, s. 76.

Şimdi aynen naklettığımız bu bilgiyi tahlil ve tefsir edelim :

1. Bu bilgiden, bu T ü r k m e n l e r'in *H o r a s a n'a* geçmekten gayelerinin ne olduğunu anlıyoruz : *H o r a s a n'da* yerleşmek ve burasını kendilerine vatan edinmek. Onlar böylece gayelerini daha müracaatlarının başında açıkca ortaya koymaktan çekinmiyorlar.

2. Sonra devlet düzenini bozucu ve karışıklık âmili unsurlar ol-mıyacaklarına dâir hükümdara teminat veriyorlar.

3. Öte yandan onlar gelişlerinin *H o r a s a n'da* bolluk ve ucuzluk yaratacağını ifade etmektedirler. Zira, pek bol olduğundan bahsettikleri koyunlariyle *H o r a s a n'ın* et, süt, yün ihtiyaçlarını karşılayacaklardır. Şu halde bizzat kendi görüşlerine göre, onlar iktisadî bakımdan tamamlayıcı bir faktör olacaklardır.

4. Çöl adamları olduklarını söylemekle, O ğ u z l a r yerleşik unsurun menfaatlerine zarar vermiyeceklerini, daha açık tâbiriyle yerleşik unsurla bir çatışmanın söz konusu olmayacağını temin ediyorlar.

5. Nihayet, aynı O ğ u z l a r hükümdar isterse, ordusuna asker vermeğe hazırdırlar.

Kendilerine yerleşecek yer verilmesi karşılığında T ü r k m e n l e r'in devlete sağlayacakları faydalar da yine kendi görüşlerine göre işte bunlardır (Madde 3, 4, 5).

Verdiğimiz ve tahlilini yaptığımız bu bilgi üç esas kısmı ihtiva ediyor :

a) Gaye

b) Teminat (devlete zarar vermemek)

c) Nihayet *H o r a s a n'da* yerleşmeleriyle *G a z n e l i l e r* D e v l e t i'nin elde edeceği fayda (iktisadî ferahlık, ve orduda hizmet).

Görülüyor ki, O ğ u z l a r, devlete vergi vermeyi düşünmemektedirler. Halbuki *H o r a s a n'a* girdikten ve yerleri gösterildikten sonra kendilerine vergi salındığını göreceğiz.

Onların *H o r a s a* n'a geçirilmesinde bu saydıklarımızın ne dereceye kadar âmil olduklarını kestiremiyoruz. Bunlar ne dereceye kadar âmil olursa olsun, *S e l ç u k l u l a* r'ın zayıflaması neticesini doğuracak olan bu isteğin kabul edilmesi, *G a z n e l i l e r* *D e v l e t i* dış siyasetinin umumî prensiplerine uygundur. Zira; bu sırada *M a h m u d*'u meşgul eden başlıca dış meselenin *S e l ç u k l u l a r* meselesi olduğunu gördük.

Buna daha başka, ikinci derecede, sebepler eklemek mümkündür (Meselâ *A r s l a n*'ı tevkiif etmek suretiyle *T ü r k m e n l e r* arasında yarattığı kötü tesiri bir dereceye kadar gidermek).

M a h m u d'un bu *T ü r k m e n l e r i* hudutları içine kabul etmesinde gerçek sebep ne olursa olsun, şu muhakkak ki, bu anda bunların *Horasan*'a kabul edilmeleri yalnız *M a h m u d*'un değil, bu *T ü r k m e n l e r*'in de menfaatlerine uygun bulunuyordu.

S u l t a n M a h m u d, *T ü r k m e n l e r*'in bu mucip sebeplerle isteklerini kabul etmiş ve onlara «*y i ü m i t l e r*» vermiştir¹.

Bu son ifadesinden *M a h m u d*'un bu *T ü r k m e n l e r*'i, hattâ kendi ülkesine sığınmağa teşvik ettiği neticesine varılabilir.

Böylece, 4000 hanelik *T ü r k m e n* kitlesi, *M a h m u d*'un fermanı gereğince, aile ve çocuklarıyla, mal ve hayvanlarıyla *C e y h u n*'u geçtiler². Koyunlarıyla, develeriyle, atlarıyla ve sığırlarıyla bu 4000 çadır halkının nehri geçerken teşkil edecekleri, geçtikten sonra kendilerine tahsis edilen sahalarda teşkil ettikleri manzarayı gözlerimizin önünde canlandırmak güç olmasa gerektir.

¹ *G e r d i z i*, *a y n. y e r.* Bu müphem tabirden ne anlamak lâzım geldiğini tayin edemiyoruz. Fakat bunu onların taleplerinden vaz geçmeleri ihtimaline karşı söylenmiş bir teşvik sözü olarak kabul etmek en yakın bir ihtimaldir.

² *Bk. a y n. y e r.* Kaynakta bu *T ü r k m e n l e r*'in kadın, erkek ve çocuktan mürekkep insan faktöründen başka beraberlerinde ne çeşit hayvan bulunduğu kaydedilmekte ise de, miktar verilmemektedir. Mamafih bunların adlarını saymak onların ne gibi canlı servete sahip olduklarını göstermek bakımından faydasız olmaz. Kaynağa göre, onlar *C e y h u n*'u ağırlıkları ile, koyun, deve, at ve sığır (*sütlâr*)larıyla geçmişlerdir. Bundan onların nasıl bir göçebe tipini temsil ettiklerini ve servetlerini daha ziyade hangi hayvanların teşkil ettiğini anlıyoruz. Onlar daha ziyade koyuncudurlar. Servetlerinin esasını da koyun teşkil etmektedir.

Gerek yukarıda, *S u l t a n M a h m u d*'a baş vurdukları sıradaki ifadelerinden, gerekse bu sayılanlardan anladığımıza göre, bu *T ü r k m e n l e r* zengindirler. Fakat, bizi burada asıl ilgilendiren cihet, aradan oldukça uzun bir zaman geçmesine rağmen, *C e n d'e* gelen *S e l ç u k* ile bu *T ü r k m e n l e r* arasında, gerek hayat görüşleri bakımından, gerekse umumiyetle yaşayışları bakımından fazla bir farkın bulunmamasıdır. Meselâ sayı dikkate alınmazsa, hemen hemen aynı cins hayvanları yetiştirmektedirler.

İslâm-İran medeniyeti çerçevesi içinde uzun müddet yaşamalarına rağmen, onların göçebe Türk kültürünü muhafaza ettiklerini gösteren bu husus dikkate değer. Aynı müşahedeyi, daha sonra, *S e l ç u k l u l a r İ r a n*'da bir devlet kurdukları zaman da yapmak fırsatını bulacağız.

T ü r k m e n l e r'in, *G a z n e l i l e r D e v l e t i* hudutları içine kabul edilmesi meselesinde, *T u s* valisi bulunduğu için *H o r a s a n* şartlarını ve komşu ülkedeki *T ü r k m e n l e r*'i daha iyi bildiği anlaşılan *A r s l a n C â z i b*, hükümdarla aynı fikirde değildir. Zira, onun en büyük *h a v â s s*'ından olan ¹ bu kumandan, bu *T ü r k m e n l e r*'i *H o r a s a n*'a niçin kabul ettiğini hükümdara sormuş ve bunun bir hata olduğunu söylemiştir. Bununla yetinmeyen vali, bunları öldürtmesini veya kendisine teslim etmesini istemiştir. *A r s l a n C â z i b*, ok atamamaları için *T ü r k m e n l e r*'in baş parmaklarını kesmek suretiyle onları zararsız hale getirmek niyetindedir ².

Görülüyor ki, *A r s l a n C â z i b*, *T ü r k m e n l e r*'in *S u l t a n M a h m u d*'a baş vurdukları zaman verdikleri sözlere sadık kalacaklarından emin değildir. *S u l t a n M a h m u d* bu

¹ *İ b n ü'l-E s i r*, IX, 323. ayrıca bk. *C u z c â n î*, 291 İngilizce terc. s. 119.

² Bk. *G e r d î z î*, *a y n. y e r*; ayrıca bk. *İ b n ü'l-E s i r*, *a y n. Y e r*. Bu son kaynağa göre, Sultan *M a h m u d*, *A r s l a n*'ın tevkifinden sonra halkı ve aşireti hakkında ne yapılması hususunda istişarede bulunmuştur. *A r s l a n C â z i b*, ya baş parmaklarının kesilmesini yahut da *C e y h u n*'a atılmalarını teklif etmiştir.

C u z c â n î son kaynağı destekler mahiyette olmak üzere daha fazla bilgi vermektedir (Bk. s. 291; İngilizce terc. s. 119. Ayrıca bk. *M. N â z î m, a d. g e ç. e s e r*, s. 64). Buna göre, *A r s l a n C â z i b*'in yaptığı bu gayri insanî teklifi hükümdarın reddetmesinin bir sebebi belki de tatbik kabiliyetinin bulunmamasıdır.

teklifi kabul etmemiş, onu merhametsizlikle ve katı kalblilikle suçlamıştır. Vali buna verdiği cevapta, dediğini yapmazsa pişman olacağını söylemiştir¹. Zamanın, *G a z n e l i* tarihi bakımından, *A r s l a n C â z i b'e* hak verdiğini göreceğiz.

Bu *T ü r k m e n l e r'e*, *S e r a h s*, *F e r â v e* çöllerinde ve *B â v e r d'*de otlaklar gösterildi². Bu suretle kendilerine *G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin* hudutlarında yerler tahsis edilmiş olduğunu görüyoruz. Bundan başka kendilerine vergi (*haraç*) konduğunu, bu vergilerin tahsili için tahsildar (*ummâl*) tâyin edilmiş bulunduğunu biliyoruz³. Bu bilgiye göre hüküm vermek icap ederse, bu *T ü r k m e n l e r'in G a z n e l i D e v l e t i* tebaalığına kabul edilmiş oldukları söylenebilir.

Öte yandan, bu *T ü r k m e n l e r'in*, hiçbir silâh taşımamaları için emir verilmesi⁴, toplu halde değil, dağınık halde bulunmalarının sağlanması⁵, *A r s l a n C â z i b'in* itirazlarının tesirsiz kalmadığını, devletin bu *T ü r k m e n l e r'e* karşı itimadsızlık beslediğini göstermektedir. Önceden gösterilen bu itimadsızlığın, onların devlet düzenini bozucu hareketlerinde ne dereceye kadar etkili olduğu gözönünde bulundurulması gereken noktalardandır. Bununla beraber *T ü r k m e n l e r'in* başlangıçta dürüst hareket ettiklerini biliyoruz⁶.

Daha aradan iki yıl geçmeden (1028 yılı başı, / 418 yılı sonu)⁷ *T ü r k m e n l e r* hakkında şikâyetler gelmeğe başlamıştır. *N e s â B â v e r d* ve *F e r â v e* halkı, *d e r g â h'a* gelmişler, «bu taraflarda dolaşan» *T ü r k m e n l e r'in* «f esad»ından ve zulmünden (*dest-dirâzî*) hükümdara dert yanmışlardır.

Görülüyor ki, şikâyet, mahallî devlet temsilcilerinden değil, doğrudan doğruya halktan gelmektedir. Halbuki, bunların sevk ve ida-

¹ *G e r d î z î*, *a y n. y e r.*

² *G e r d î z î*, s. 67.

³ *İ b n ü'l-E s î r*, IX, 324; ayrıca bk. *İ b n H a l l i k â n*, nşr. Bulak, s. 57.

⁴ *C u z c â n î*, 292; İngilizce terc. s. 120.

⁵ *İ b n ü'l-E s î r*, IX, 323, ayrıca bk. *M. N â z ı m*, *ad. geç. eser*, s.64.

⁶ Msl. bk. *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, 68; nşr. *S. N e f î s î*, s. 69.

⁷ Metinde (bk. *G e r d î z î*, s. 70) 408 yılı olarak geçiyorsa da, bunun 418 olarak düzeltilmesi icabedeceği tabiidir.

resi mahalli memurların sorumluluğu altına verilmişti¹. Merkezin dikkatini önce onların çekmesi gerekirdi. Bundan anlaşılıyor ki, bu şikâyetler asayiş bozacak kadar önemli olmayıp, yerleşik halkla bu göçebelerin arasında geçen mahalli anlaşmazlıklardır. Fakat bir defa merkeze duyurulduktan sonra devletin, araştırma lüzumunu bile duymaksızın T ü r k m e n l e r'e karşı hemen harekete geçmesi, yerleşik hakkın, göçebe tebaaya tercih edildiğini göstermektedir. Zira, yerleşik halkın menfaatleri, ne kadar küçük olursa olsun, haleldar olunca, bunu bir mesle yaparak, bizzat merkezin alâkadar olması başka türlü tefsir edilemez.

Bu şikâyetleri — galiba incelemeksizin — dikkate alan M a h m u d, T u s valisi A r s l a n C â z i b'e bir ferman göndermiş, bu T ü r k m e n l e r'i cezalandırıp, ellerini «reâya»dan çekmelerini sağlamasını emretmiştir.

Bu ferman gereğince, T ü r k m e n l e r ü z e r i n e yürüyen A r s l a n C â z i b, onlarla bir kaç defa savaş yapmış, bir çok insan öldürmüş, bir çok insanı da yaralamış, fakat daha fazla bir şey yapamamıştır. Zira, bizzat kaynağın ifadesine göre, T ü r k m e n l e r çoğalmış bulunuyorlardı².

Görülüyor ki, T ü r k m e n l e r'e karşı kesin netice almak mümkün olmamaktadır. Bunun başlıca sebebi, herhalde dışarıdan, yeni katılmalarla hane sayılarının 4000 rakamının çok üstüne çıkmış olmasıdır.

Bu artışın nasıl ve nereden olduğu hakkında maalesef fazla bilgimiz yoktur. Bunun daha ziyade H o r a s a n içinde bulunan dağınık T ü r k m e n unsurlarının katılmalarıyla mi, yoksa H o r a s a n dışından yeni gelen T ü r k m e n l e r'le mi olduğunu bilmek bir çok bakımlardan çok ilgi çekici olurdu³.

¹ Bk. C u z c â n î, a y n. y e r; İngilizce tere. a y n. y e r. Metinde H o r a s a n m ü l ü k ü.

² G e r d î z î, s. 70-71; ayrıca bk. M. N â z ı m, a d. g e ç. e s e r, s. 64-5.

³ Bu husustaki tartışmalar için bk. K e s r e v î-i T e b r i z î, a d. g e ç. e s e r, s. 57: Ona göre T u ğ r u l ile Ç a ğ r ı'nın C e y h u n'u geçmesinden 30 yıl önce T ü r k m e n l e r İ r a n'a yayılmış bulunuyorlardı.

A r s l a n C â z i b'in T ü r k m e n l e r'e karşı kesin neticeli bir zafer kazanamaması yüzünden, S u l t a n M a h m u d'un sarayına yapılan «tazallûm ve şikâyet»in arkası kesilmemiştir¹.

S u l t a n M a h m u d, A r s l a n C â z i b'e mektup göndermiş, onu «paylaşmış» ve âcizlikle itham etmiştir. A r s l a n C â z i b, verdiği cevapta, T ü r k m e n l e r'in çok kuvvetlenmiş olduklarını, bunların fesadına engel olunabilmesi için, hükümdarın bizzat el koymasının zarurî bulunduğunu, yoksa, fesadlarının daha da artacağını (kuvvetleneceğini) ve çaresine bakmanın daha da güçleşeceğini bildirmişti. Bu mektubu okuyan hükümdar üzülmüş, «yeminde duramamış», ordusunun başında harekete geçmiştir (1028/418).

Hükümdar, T u s'da A r s l a n C â z i b'den izahat istemiş, bu kumandan da T ü r k m e n l e r'in durumunu uzun uzun anlatmıştır. Hükümdar, A r s l a n C â z i b'e bir kaç kumandanın emri altında takviye kıtaları vermiş ve T ü r k m e n l e r üzerine sevk etmiştir.

Ordu R i b â t-ı F e r â v e'ye yaklaşınca T ü r k m e n l e r'i karşısında buldu. Zira, onlar da gelen orduya karşı çıkmışlardı. Şu halde, T ü r k m e n l e r bağışlanmalarını isteyecek yerde, savaşı bu defa da kabul etmişlerdir; hattâ kendilerini herhangi şekilde mazur göstermek gereğini bile duymamışlardır. Kaynağa göre, onlar «cüretekâr» olmuşlardır² (*dilir geşte*). Bundan anlaşılıyor ki, daha önce A r s l a n C â z i b'e karşı kazandıkları zaferlerden dolayı T ü r k m e n l e r'in kendilerine güvenleri artmıştır.

Savaş, T ü r k m e n l e r'in yenilmeleri ile neticelenmiştir: 4000 atlı öldürülmüş, bir çoğu esir edilmiştir. Geri kalanların çoğu B a l h a n³ dağına ve D i h i s t a n'a doğru kaçmışlardır⁴. Diğer bir kısmı ise K i r m a n'a sığınmışlardır⁵. T â A z e r b a y c a n'a

¹ G e r d i z î, s. 71.

² G e r d i z î, a y n. y e r.

³ K e s r e v î-i T e b r i z î'ye göre (S. II, 62). H o r a s a n'da kalanlar, yani B a l h a n dağlarına iltica edenler batıya gelenlerin iki misli (4000 çadır hal-ki) idiler.

⁴ G e r d i z î, a y n. y e r; ayrıca bk. M. N â z ı m, a d. g e ç. e s e r, 65. İ b n ü'l-E s î r'e göre (X, 267), buradan C u r c â n'a geçmişlerdir.

⁵ İ b n ü'l-E s î r, IX, 324; ayrıca bk. M. N â z ı m, 65.

sığındıkları zaman öğrendiğimize göre, liderleri şunlardı: B o ğ a, G ö k t a ş, M a n s u r ve D a n a¹. Buna göre bir hüküm vermek gerekirse, *Balhan* dağına iltica eden O ğ u z l a r'ın, K ı z ı l ile Y a ğ m u r'un emri ve kumandası altında oldukları kabul edilebilir².

Bu suretle *H o r a s a n'a* gelen O ğ u z l a r, hâdiselerin zo-ruyla kendi aralarında bir defa daha parçalanmış bulunuyorlardı. Bu parçalanma çok önemlidir. Zira, bu andan itibaren kuzeye sığınanlar, *Balhan* T ü r k m e n l e r i veya O ğ u z l a r ı, Batıya gi-denler ise *İ r a k* T ü r k m e n l e r i veya O ğ u z l a r ı adla-rını alacaklardır.

Kaynağın ifadesine göre, bu savaşın *G a z n e l i l e r* *Devle-ti* bakımından ilk neticesi, onların bu vilâyette (*H o r a s a n'da*) çıkardıkları «fesad»ın «hafiflemesi»dir³. Bundan anlaşılıyor ki, zafer bütün şiddetine rağmen kesin neticeli bir zafer değildir ve T ü r k m e n l e r'in çıkardıkları fesadın kökü kazınmamıştır. Nitekim, on-lar faaliyetlerine devam etmişlerdir⁴. Bununla beraber şurası bir

¹ İ b n ü'l-E s î r, IX, 269; Türkçe terc. s. XLII.

² Bu hususu *B e y h a k î* de teyid etmektedir. Msl. bk. nşr. *G a n î*, 521; nşr. *S. N e f î s î*, 3633.

³ *G e r d i z î*, *a y n. y e r.*

⁴ Bk. *M. N â z ı m*, *a d. g e ç. e s e r*; s. 66. İ b n ü'l-E s î r, IX, 267; *B e y h a k î*, nşr. Morley, s. 71; nşr. *G a n î* 68, ye istinaden. Bu müellife göre, rahat durmayan T ü r k m e n l e r'e karşı *M a h m u d*, *A r s l a n C â z i b'î* tekrar göndermek zorunda kalmış, hattâ kendisi bizzat sefer tertip etmiştir. Neticede *M a h m u d*, *H o r a s a n'ı* «*S e l ç u k l u l a r*dan temizlemeğe muvaffak ol-muştur. Öyle görünüyor ki, *M. N â z ı m*, hâdiseyi *G e r d i z î*'ye göre naklet-tikten sonra, İ b n ü'l-E s î r'in yeni hâdiselerden bahsettiğini sanmış, onun verdiği bilgiyi de nakletmiştir ki, yanlışlığı meydandadır. Zira İ b n ü'l-E s î r'in de aynı hâdis-e-leri naklettiği muhakkaktır. Öyle görünüyor ki, *M. N â z ı m*'ı şaşırtan nokta. *G e r d i z î*'nin 1028 (419) da geçen hâdiseler, İ b n ü'l-E s î r'de 1029 (420) senesi hâdiseleri arasında zikredilmesidir. Halbuki bilindiği gibi, o, O ğ u z l a r a âit hâdiselerin hepsini bu sene hâdiseleri içinde toplamıştır (bu hususta bk. *K e s r e- v î-i* Tebrizî s. 60, 68-69).

M. N â z ı m'ı şaşırtan ikinci bir nokta da, aynı T ü r k m e n l e r e ait haberlerin İ b n ü'l-E s î r'de iki yerde hikâye edilmesidir (bk. IX, 266 ve 267). İ b n ü'l-E s î r birinci defa umumî ve mübhem olarak bahsetmiş, ikinci defada ise te-ferruata girişmiştir.

gerçektir ki. S u l t a n M a h m u d, iki yıl kadar uğraştıktan sonra, ölmeden önce, H o r a s a n'ı O ğ u z l a r'dan temizlemiştir¹.

M a h m u d böylece bir yandan kendi ülkesi olan H o r a s a n'ı onlardan temizlerken, öte yandan G a z n e l i l e r hüdudu dışına çıkan O ğ u z l a r'ı da siyasî nüfuzunu kullanmak suretiyle temizlemeğe uğraşıyordu. Önce K i r m a n'a sığınan O ğ u z l a r, B ü v e y k o ğ u l l a r ı hükümdarlarından K ı v â m ü'd-d e v l e E b u'l-F e v â r i s tarafından iyi kabul edilmişse de, onun çok geçmeden ölümü üzerine (Kasım 1028/Zilkade 419), 2000 çadırılık bir Türkmen kitlesi buradan İ s f a h a n'a geçmişlerdir². Fakat. M a h m u d, bura hükümdarı A l â ü'd-d e v l e E b u C a f e r'e (1007-1041) mektup göndererek, ya kendilerinin yahut başlarının kendisine gönderilmesini istemiştir. A l â ü'd-d e v l e, n â i b'i n e şölen verilmesini ve buna O ğ u z l a r'ın davet edilmesini emretmiştir. Bundan sonra O ğ u z l a r'a elçi göndererek, ordusuna kaydetmek istediğini ve davete gelmelerini bildirmiştir. O ğ u z l a r'dan büyük bir grup bu davete katılmıştır. Halbuki onların öldürülmeleri için gerekli tedbirler alınmış bulunuyordu: D e y l e m 'liler, bahçelere pusuya yerleştirilmişlerdi. A l â ü'd-d e v l e'nin bir T ü r k kölesi, durumu O ğ u z l a r'a bildirdi. Bunun üzerine O ğ u z l a r döndüler. A l â ü'd-d e v l e'nin N â i b i, onlara engel olmak istedi. O ğ u z l a r kabul etmediler. Bu sırada D e y l e m 'li kumandanlardan biri, O ğ u z l a r'dan birine hücum etti. Bir T ü r k okuyla onu öldürdü. Böylece çıkan gürültü üzerine D e y l e m 'liler pusularından çıktılar. Bunlara şehir halkı da katıldılar. Yapılan savaşta O ğ u z l a r mağlup oldular, çadırlarını söktüler ve yola düştüler. Önerine çıkan hiç bir köyü yağmalamadan geçmediler. Böylece O ğ u z l a r, A z e r b a y-

Bizim görüşümüzü destekleyen bir nokta da şudur: Eğer M a h m u d, ikinci defa T ü r k m e n l e r üzerine bizzat sefer yapmış olsaydı, G e r d î z î, kısa da olsa, bundan mutlaka bahsedirdi.

¹ B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 68; nşr. S. N e f î s î, s. 69.

² Bk. M. N â z î m, s. 65.

c a n'a kadar geldiler¹ ve *A z e r b a y c a n* hükümdarı *V e h s ü d â n*'ın hizmetine girdiler².

Bu suretle *S u l t a n M a h m u d*'un arzusu kısmen yerine gelmiş oldu.

Görülüyor ki, *O ğ u z l a r* bir kaç yıl içinde bir kaç devlet değiştirmişlerdir: Önce, *K i r m a n B ü v e y h*'lileri *D e v l e t i'ne*, sonra, *İ s f a h a n*'da hâkim *K â k e v e y h o ğ u l l a r ı* *D e v l e t i'ne*, en sonra da *A z e r b a y c a n D e v l e t i'ne* sığınmışlardı. Bununla beraber, unutmamak lâzımdır ki, *O ğ u z l a r* bu bölgelere ilk defa gelmemektedirler (Meselâ *Ç a ğ r ı*'nın batı seferi, bk. yukarı). Bu itibarla bu geliş orijinal değildir. Orijinal olan taraf, geliş tarzlarıdır: *O ğ u z l a r* bu defa buralara baskı altında gelmişlerdir.

S u l t a n M a h m u d, öldüğü zaman (30 Nisan 1030/20 Cemaziyelevvel 421) *G a z n e l i l e r D e v l e t i'yle* *O ğ u z l a r* arasındaki münasebetlerin umumî bilânçosu işte bu idi.

S u l t a n M e s u d D e v r i n d e O ğ u z l a r

B a l h a n dağına sığınan *O ğ u z l a r*, burada da durmadılar ve *C u r c a n'a* geçtiler. Daha sağlığında *S u l t a n M a h m u d* tarafından *R e y'e* gönderildiği zaman, *M e s u d*, *O ğ u z l a r*'dan bir kısmını maiyetine asker olarak aldı. Bunların lideri *Y a ğ m u r i d i*³. Şu halde bu *O ğ u z l a r B a l h a n O ğ u z l a r ı* idi. Bununla beraber *M e s u d* ordusuna aldıktan sonra onları kendi liderlerinin idaresinde bırakmamış ve başlarına kendi adamlarından birini kumandan tâyin etmişti⁴.

¹ *İ b n ü'l-E s î r*, IX, 266-7; *M. N â z ı m*, 65-6; *K e s r e v î-i T e b r i z î*, s. 61.

² Tafsîlât için bk. *K e s r e v î-i T e b r i z î*, 26 vd. Müellif bu *T ü r k m e n l e r i n A z e r b a y c a n'a* gelişlerinin daha eski tarihlerde olduğunu isbata çalışıyorsa da, *Ç a ğ r ı B e y*'in geliş ile karıştırdığı için müellifin bu görüşü kabule şâyan değildir. Çünkü *İ b n ü'l-E s î r*, bu *o ğ u z l a r ı n A r s l a n'ın O ğ u z l a r ı* olduğunu müteaddit defalar tasrih etmektedir. (msl. bk. IX, 266.) *A r s l a n* 1025 de esir edildiğine göre, bu *O ğ u z l a r'ın* bu tarihten önce *A z e r b a y c a n'a* kadar gitmeleri imkânsızdır. *K e s r e v î'nin* nasıl yanlış olduğunu ayrıca münakaşa edeceğiz.

³ Bk. *İ b n ü'l-E s î r*. IX s. 267; *Türk. tere.*, XL.

⁴ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, 68; nşr. *S. N e f î s î*, 69. Tayin edilen kumandanın adı *H u m a r - t a ş H â c i b* idi.

Babası *M a h m u d*'un ölümü üzerine tahtı elde etmek üzere doğuya yürüyen *M e s u d*'un maiyetinde bu *O ğ u z l a r* da vardı. Bunlar, *B a l h a n* dağında kalan kardeşlerinin de memlekete dönmelerine müsaade edilmesini Sultan *M e s u d*'dan rica ettiler, (Bundan anlaşılıyor ki, *B a l h a n O ğ u z l a r*'ının hepsi *C u r c a n*'a geçmemişlerdir). İtaat üzere bulunmaları ve doğru yoldan ayrılmamaları şartıyla *M e s u d*, bunların memlekete (*H o r a s a n*'a) dönmelerine müsaade etti¹. Gerçekte tahta geçebilmek için askere ihtiyacı olan *M e s u d*'un, bu sebeple onların bu ricalarını kabul ettiğini biliyoruz². Kaynakta daha tahta geçmeden önce, onun yaptığı iki hatadan biri olarak bu hâdise gösterilmektedir. Birinci hatası, gördüğümüz gibi, *A l i T e k i*'nden yardım istemesi, ikinci hatası da *T ü r k m e n l e r*'i tekrar *H o r a s a n*'a sokmasıdır.

Böylece, daha sonraki hâdiselere bakarak hüküm verilirse, hata gibi görünen bu iki tedbirin, *M e s u d*'un bu sırada içinde bulunduğu şartlar düşünülecek olursa belirli bir hedefe varmak için *düşünülmüş* yerinde hareketler olarak görünmektedir. Zira o bu teşebbüslerde bulunurken, sadece taht iddiası durumunda idi ve hâdiselerin nasıl gelişeceğini şüphesiz bilmiyordu.

Kaynağımızın hatırlattığı gibi³, bu *O ğ u z l a r*'ın *H o r a s a n*'da yaptıkları, *S u l t a n M a h m u d*'un onlara karşı savaş açması ve *H o r a s a n*'dan sürmesi, şimdi onlardan faydalanmağa engel teşkil edemezdi.

M e s u d'un müsaadesi ile *H o r a s a n*'a gelen *O ğ u z* liderleri şunlardı: *K ı z ı l*, *B o ğ a*, *G ö k t a ş* ve diğerleri⁴. Buna göre hüküm vermek gerekirse, yalnız *B a l h a n*'dan değil, batıdan da *O ğ u z l a r* gelmiştir. Zira, *B o ğ a* ve *G ö k t a ş*'ın, *A z e r b e y c a n*'a sığınan *O ğ u z l a r*'ın liderleri olduklarını görmüştük.

¹ *İ b n ü'l-E s î r*, *a y n. y e r.* Maamafih aile *çocuklarının B a l h a n*'da kaldığını aşağıda göreceğiz; ayrıca bk. *B e y b â r s M a n s û r î*, *Z ü b d e t ü'l F i k r e f i T a r i h'l-h i c r e*, Millet Ktb., Feyzullah Efendi, No. 1459, vr 57a (ayrıca tekrar ediyor).

² *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, 68; nşr. *S. N e f î s î*, 69.

³ *B e y h a k î*, *a y n. y e r.*

⁴ *B e y h a k î*, *a y n. y e r.*

O ğ u z l a r bir müddet G a z n e l i l e r D e v l e t i'ne iyi hizmette bulunmuşlar, sonra âdetleri olan yağmalara tekrar başlamışlardır¹. Bununla berâber daha 1031 (422) de O ğ u z l a r'a karşı ordu sevk edildiğine bakılırsa², onların pek kısa bir müddet rahat durdukları anlaşıyor. Gerçekten, *F e r â v e*'de geçen karşılaşmada iki taraftan bir çok kimseler öldürülmüştür. T ü r k m e n l e r eşya ve ailelerini *B a l h a n* tarafına göndermişler, geride yalnız atlılar kalmıştır. T ü r k m e n atlıları her gün grup grup gelirler, harp ederlerdi. Bir müddet sonra çekilirler, başka bir grup harbe girerdi³.

Bunları, devlet hizmetine giren O ğ u z l a r'la karıştırmamak gerekir. Zira, *S u l t a n M e s u d*, *H u m a r t a ş*'ın kumandası altındaki O ğ u z l a r'ı, *M e k r a n*'a gönderdiği ordu ile birlikte güneye sevk etmişti⁴. (Kasım 1030/Zilkade 421). Bunlar *K ı z ı l*, *B o ğ a* ve *G ö k t a ş*'ın T ü r k m e n l e r i idiler⁵. Liderlerinin de başlarında bulunup bulunmadığını bu ifadeden çıkaramıyoruz. Gönderilen ordu, bu arada T ü r k m e n l e r vazifelerini başarı ile yerine getirdiler. Bu münasebetle 2000 *S u l t a n î ve T ü r k m â n î* atlıya pusu kurma vazifesi verilmiş ve savaş kaybedilmek üzere iken pusudan çıkan bu askerler harbin gidişini değiştirmişlerdir⁶.

Aşağıda göreceğimiz gibi, sonradan bütün T ü r k m e n l e r sükûnet bulmuşlar ve yağmayı terk etmişlerdir. Bunda devlet hizmetine giren T ü r k m e n l e r'in büyük rolü olduğu görünüyör⁷.

Bütün bu hizmetlerine ve artık uslu durmalarına rağmen, *M e s u d*'un O ğ u z l a r'a karşı olan itimadsızlığı devam etmiştir.

Irak başkumandanlığına tâyin edilen *T a ş*'ı huzuruna kabul eden *M e s u d*, ona *R e y* ve *C i b â l* hakkında emirler ver-

¹ *B e y h a k î, a y n. y e r.*

² *G e r d i z î, 78. E b û S a'd A b d u s k u m a n d a s ı n d a.*

³ *G e r d i z î, a y n. y e r.*

⁴ *T a f s i l â t i ç i n b k. B e y h a k î, n ş r. G a n î, 69; n ş r. S. N e f i s î, 70.*

⁵ *B e y h a k î, n ş r. G a n î, 244; n ş r. S. N e f i s î, 288.*

⁶ *B k. a y n. y e r.* Konumuzun dışında kaldığı için *M e k r a n* fethi hakkında daha fazla bilgi vermiyoruz.

⁷ Bu hususta aşağıya bakınız.

miştir. Bu emirlere göre, T a ş, N i ş â p u r'da üç ay kalacaktır. Bu müddet içinde kendisiyle beraber hareket edecek ordu orada toplanacaktır. N i ş â p u r'a gelecek olanlar arasında T ü r k m e n l e r de vardır. Zira, o, Y a ğ m u r'a, B o ğ a'ya, G ö k t a ş'a ve K ı z ı l'a bütün T ü r k m e n l e r'le birlikte buraya onun yanına gelmeleri için emir vermiştir. Eskisi gibi G a z n e l i ordusu generallerinden H u m a r t a ş bütün T ü r k m e n l e r'in kumandanı (Sâlâr)dır. Bu T ü r k m e n liderlerini yakalamağa çalışmalıdır. Zira, onların kafalarında fesad vardır. Onların yakalanmasına hükümdar tarafından karar verilmiştir.

Bu emirleri alan T a ş, huzurdan ayrıldıktan sonra orada bulunan vezir söz almış ve bu karara itiraz etmiştir. Bunu, önemi dolayısıyla, aynen naklediyoruz: «T â b a ş l a n g ı ç t a, b u T ü r k m e n l e r'i g e t i r m e k v e e v i m i z i n o r t a s ı n a y e r l e ş t i r m e k b i r h a t a i d i. O z a m a n A l t u n t a ş'a, A r s l a n C â z i b'e v e d i ğ e r l e r i n e ç o k s ö y l e d i k, f a y d a e t m e d i. Z i r a, S u l t a n M a h m u d k e n d i f i k r i n e g ö r e h a r e k e t e d e n, «m ü s t e b i t» b i r a d a m d ı. (Bu sebeple) o h a t a y ı y a p t ı v e b u n c a h â d i s e l e r o l d u. N i h a y e t, o n l a r ı y e n d i l e r v e H o r a s a n'd a n ç ı k a r d ı l a r. «H u d â v e n d» (S u l t a n M e s u d) o n l a r ı g e r i g e t i r d i. Ş i m d i o n l a r s ü k û n e t b u l m u ş l a r v e h i z m e t e g i r m i ş l e r d i r. O n l a r ı b i r (G a z n e l i l e r D e v l e t i) k u m a n d a n ı (hâcib)n i n e m r i n e v e r m e k y e r i n d e d i r. F a k a t, k e n d i k u m a n d a n l a r ı n ı b a ş l a r ı n d a n a t m a k d o ğ r u d e ğ i l d i r. Z i r a, ş ü p h e l e n i r l e r v e t e k r a r d o ğ r u y o l d a n a y r ı l ı r l a r.»

Mesud cevaben, «K u m a n d a n l a r ı n d a n b i r k a ç k i ş i (n i n b e r t a r a f e d i l m e s i n i) o n l a r (T ü r k m e n l e r) d a i s t e m i ş l e r d i r. (D e d i k l e r i m) y a p ı l m a l ı d ı r. (B u t a k d i r d e) o n l a r s ü k û n e t b u l u r l a r» d e d i. B ö y l e c e v e z i r, h ü k ü m d a r ı i k n a e d e m e m i ş t i r; f a k a t y a k ı n ç a l ı ş m a a r k a d a ş l a r ı n ı n d e d i ğ i g i b i, s o r u m l u l u ğ u k e n d i ü s t ü n d e n a t m ı ş t ı r¹.

¹ Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, 266; nşr. S. N e f i s î, 317.

Görülüyor ki, T ü r k m e n l e r'e karşı yürütülecek siyasette hükümdarlar veziri aynı görüşte değillerdir.

Verdiğimiz bu bilgi bir çok bakımlardan pek önemlidir. Zira, M e s u d'un bu plânı uygulandığı takdirde — ki göreceğimiz gibi uygulanacaktır — T ü r k m e n l e r'in devlete karşı harekete geçmeleri sorumluluğu tamamıyla S u l t a n M e s u d'a ait olacaktır. Nitekim *I r a k'a* gönderilen T ü r k m e n l e r de, orada kendilerine verilen vazifeyi başarı ile yerine getirmişler, bu suretle devlete bağlılıklarını isbat etmişlerdir¹. Sonradan öğrendiğimize göre, bunlar 3 - 4 bin atlıdan ibarettirler ve eşya ve malların veya hiç olmazsa bir kısmını *H e r a t* civarında bırakmışlardır². Diğer taraftan aradan pek fazla bir zaman geçmeden (14 Mart 1033/8 Rebi-ülahir 424) ³ şu haber gelmiştir :

Y a ğ m u r'un ve diğer T ü r k m e n liderlerinin oğulları bir çok diğer T ü r k m e n l e r'le birlikte *B a l h a n* dağından inmişlerdir. Babalarının öcünü «müslümanlardan» almak üzere memleketin muhtelif taraflarına hücum etmektedirler. Yine gelen bu haber münasebetiyle *I r a k'a* gönderilmiş olan T ü r k m e n liderleri Y a ğ m u r, B o ğ a, G ö k t a ş ve K ı z ı l'ın ve diğer O ğ u z Ş e f l e r'inin hükümdarın emri gereğince daha R e y yolunda *I r a k* başkumandanlığına tâyin edilmiş olan T a ş tarafından öldürülmüş olduklarını öğreniyoruz. Öldürülen O ğ u z ş e f l e r i n i n yekûnu 50 yi geçiyordu⁴.

¹ B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 361; nşr. S. N e f i s î, s. 434: Taş, istilâya uğramış olan *K a z v i n'e* Y a r u k - D o ğ m u ş'un kumandası altında G û h e r â y i n, H u m a r t a ş ve T ü r k m e n l e r d e n bir atlı grubunu (*h a y l î*) göndermiş ve onlar bu işi halletmeğe kâfi gelmişlerdir. (Bu haber S u l t a n M e s u d'a S a h i b - i b e r î d - i R e y'in gönderdiği raporla 424 yılının ilk ayının ilk günü [7 Aralık 1032 Perşembe] gelmiştir).

² B e y h a k î, nşr. G a n î, 399; nşr. S. N e f i s î, s. 484.

³ Halifelik elçisinin gelişi münasebetiyle bu tarihte yapılan şenlikler sırasında bu haber gelmiştir. Buna göre haberin gelişi bu tarihten bir kaç gün sonra da olabilir.

⁴ İ b n ü l - E s î r, IX, 267; B e y b â r s M a n s û r î, *a y n. y e r.* Bu iki kaynağa göre bu şefler daha *N i ş â p u r'da* öldürülmüşlerdir. Yine bu kaynaklara göre, onların öldürülmelerinin sebebi, sui fiillerinin görülmesidir. B e y h a k î'nin mufassal ve müdellel izahatı karşısında bu umumî ve müphem bilgiyi kabul etmeğe imkân yoktur.

Bu bilgiden anlıyoruz ki, şeflerin daha başkumandanlık merkezi olan *R e y* şehrine varmadan öldürülmüş bulunmalarına rağmen, başsız kalan *T ü r k m e n l e r*, *G a z n e l i* ordusunda hizmete devam etmişlerdir. Bu *S u l t a n M e s u d*'un dediği gibi, bir kısım *T ü r k m e n l e r*'in kendi şefelrinden gerçekten memnun bulunmadıklarını göstermez. Zira, onların da isyan edeceklerini göreceğiz.

Bu, *T ü r k l e r*'de şefin rolünü büyük bir belâgatle ortaya koymaktadır. Zira, görünüşe göre, eğer öldürülen *T ü r k m e n ş e f l e r*inin oğulları harekete geçmeselerdi, bu *T ü r k m e n l e r G a z n e l i* ordusunda, hiç olmazsa, aralarından bir şef çıkıncaya kadar, hizmete devam edeceklerdi.

Yine bu bilgiden anlıyoruz ki, *T ü r k m e n ş e f l e r i* maiyetlerindeki *T ü r k m e n l e r*'le *G a z n e l i* ordusunda hizmet etmeyi kabul etmişlerse de, aileleri ve çocukları *B a l h a n d a ğ*ında bulunuyordu. *G a z n e l i* ordusunda hizmet eden *T ü r k m e n ş e f l e r i* bir bakıma *B a l h a n*'daki *T ü r k m e n l e r*'in isyan etmemeleri için rehin bulunuyorlardı. Onlar öldürülünce, bu *T ü r k m e n l e r* her türlü harekette kendilerini serbest saymışlardır.

Böylece, *T ü r k m e n l e r*'in — meşru bir hareket olan — öğ alma duygusu ile harekete geçmeleri, vezirin düşüncesinin doğruluğunu, öte yandan *S u l t a n M e s u d*'un düşüncesinin ise yanlışlığını ortaya koymuştur. Bu haber üzerine *S u l t a n M e s u d*, sipehsâlâr *A l i D â y e*'nin *T û s'a*, Büyük Hâcib *B i l g e T e k i n*'in de *S e r a h s* tarafına gitmesini, öncüler göndermelerini ve *T ü r k m e n l e r*'in durumlarını tedkik (*müतालâa*) etmelerini emretmiştir. Bunlardan *B i l g e T e k i n*, *N i ş â p u r*'dan maiyetiyle birlikte hareket etmiştir. *A l i D â y e* de ertesi günü yola çıkmıştır. Öte yandan, yine *M e s u d* vasal *C u r c a n* hükümdarı *E n û ş i r v â n* (1029-1049)a da mektuplar göndermiş, uyanık bulunmasını ve *D i h i s t a n'a*, ribât'da ikamet etmek ve yolları gözetlemek üzere kuvvetli bir ordu göndermesini bildirmiştir. Aynı şekilde *ş a h n e*'nin ve halkının *s i p e h s â l â r A l i*

D â y e'nin ve Hâcib B i l g e T e k i'nin emirlerine itaat etmeleri için *N e s â ve B â v e r d*'e mektuplar gönderilmiştir¹. Verilen bu bilgiden çıkan neticeleri tesbit edelim :

1) M e s u d, süratle harekete geçmiştir.

2) En büyük kumandanlarını bu işe memur etmiştir.

3) T ü r k m e n l e r'i çevreleyen sahalarda gereken önleyici tedbirlerin alınmasını emretmiştir. Böylece bir vasal hükümdara da emirler vermiştir.

4) Alınan bu tedbirler münasebetiyle T ü r k m e n l e r'in tehdit ettikleri şehir ve bölgeleri veya tehdit etmelerinin muhtemel bulunduğu şehir ve bölgeleri öğrenmiş bulunuyoruz: *T û s, S e r a h s, N e s â, B â v e r d* ve nihayet *D i h i s t a n*. Böylece daha sonra T ü r k m e n l e r'in başlıca hareket ve faaliyet sahalarını teşkil eden bu şehirlerin ve bölgelerin adlarını şimdiden tesbit edebiliyoruz.

Bununla berâber yalnız serbest T ü r k m e n l e r değil, aynı zamanda *G a z n e l i* ordusunda hizmete devam eden T ü r k m e n l e r de harekete geçmişlerdir. *S u l t a n M e s u d*'a gelen rapora göre², T ü r k m e n l e r hiç rahat durmamaktadırlar. *Y a ğ m u r - o ğ l u*'nun, babasının ve diğer öldürülenlerin öcünü almak üzere ordusu ile *B a l h a n* dağından çöle indiği haberini duyduklarındanberi onlar başka türlü olmuşlardır. Onlar zaman zaman fesad çıkarmaktadırlar ve çıkarmakta devam edeceklerdir. Başkumandan *T a ş ve Kedhüda T a h i r* bu işle meşguldürler (endişe duymaktadırlar).

B a l h a n T ü r k m e n l e r'i'nin harekete geçmelerinin doğurduğu ilk netice şudur: Kendi soylarından kitleler *G a z n e l i l e r D e v l e t i* aleyhine ayaklanmağa başlamışlardır. T ü r k -

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, 372; nşr. *S. N e f i s î*, 448.

² *Bk. B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, 397; nşr. *S. N e f i s î*, 481. *S u l t a n M e s u d*, bu raporu *R e y s â h i b - i b e r î d*'inden almıştır. Ve kendi ifadesine göre, bu sonuncu *I r a k s i p e h s â l â r'ı T a ş ile K e d h ü d â T a h i r*'in talebi üzerine bildirmiştir. Bu sırada *M e s u d*'un kendisi *N i ş â b u r*'da bulunuyordu.

m e n l e r'in harekete geçmelerinin sebep olduğu diğer iç ve dış meseleleri sırası geldikçe söz konusu edeceğiz.

Bu hâdise, aynı zamanda T ü r k m e n l e r arasındaki bağın ne kadar sıkı olduğunu büyük bir açıklıkla göstermektedir. Gönderilen bu rapor münasebetiyle ¹ bunu G a z n e l i devlet erkânının da idrâk ettiğini görüyoruz. Buna dair bir az aşağıda bir misâl daha vereceğiz.

Gördüğümüz gibi, B a l h a n T ü r k m e n l e r i'nin civar şehirlere saldırmaya başladıkları veya hazırlandıkları haberi merkez 14 Mart 1033 de gelmişti. Bu rapor ise 6 Haziran 1033 de gelmiştir. Şu halde aradan 3,5 ay geçtikten sonra B a t ı T ü r k m e n l e r i'nin de harekete geçmiş oldukları haberi gelmiştir. Bu, hâdiselerin ne kadar çabuk geliştiğini göstermek için yeter.

S u l t a n M e s u d, önce sâhib-i divân-ı risâlet E b û N a s r ile sabahtan akşam namazına kadar bu mesele üzerinde konuşmuş ve yazacağı yazılar hakkında ona direktif vermiştir. Ertesi günü vezirin de bulunduğu toplantıda mesele bir kere daha uzun uzun müzakere ve tartışma konusu olmuştur. Nihayet, I r a k k e d h ü d a s ı adı geçen T a h i r'e şu yolda bir «mektup» yazılmasına karar verilmiştir :

Önce, E b û S e h l H a m d ü y'un kumandasında kuvvetli bir ordunun gönderildiğinden bahsedilmiş, yakında oraya varacağı bildirilmiştir. Hükümdar'ın kendisi de H e r a t'a hareket edecektir (6 Haziran 1033/5 Recep 424). Oraya varınca, oradaki bir T ü r k m e n grubunu yakalayacak ve mallarını (*buneh-hâ*) G a z n e tarafına gönderecektir.

¹ Raporun geliş tarihi kaydedilmemiştir. Bu raporun gelmesinden önce 4 Receb 424 tarihi geçmektedir (b. nşr. G a n î 397; nşr. S. N e f î s î, 481). Raporun geldiği gün ise şöyle denmektedir : «E m i r M e s u d bir gün devlet erkânı ile içtimâ yaptı «bâr dâd»). Yalnız B e y h a k i'nin Tahran neşrinde «ertesi gün (*rûz-i diğer*)» ibaresi geçmektedir (bk. s. 404). Bu kabul edildiği takdirde raporun salı 3 Recep 424 (4 Haziran 1033) tarihinde geldiği kabul edilebilir (gün uymuyor.) Nitekim S u l t a n M e s u d R e y'e T ü r k m e n l e r hakkında gönderdiği mektupta 5 Recep'de H e r a t'a hareket edeceğinden bahsetmektedir (bk. nşr. G a n î, 398; nşr. S. N e f î s î, s. 482).

S u l t a n M e s u d , T a h i r'in de aynı şekilde gizlice hareket etmesini, a r z¹ yapılacağı bahanesiyle onları yakalamasını emretmektedir. Mektuptan bu hususta E b û S e h l'e de talimat verildiği anlaşılmaktadır. Zira, onun emirlerinin dikkate alınmasından bahsedilmektedir. S u l t a n M e s u d'a göre, bu ufak bir iş değildir.

Bundan sonra mektubun hükümdarın t e v k i'ni taşıdığı bildirilmekte ve mektubu götürecek olan (r i k â b d â r)ın nasıl muhafaza edeceği açıklanmaktadır.

Bu küçük mektuptan başka ayrıca büyük bir mektup da gönderilmiş ve içinde yapılacak işler bütün ayrıntılarıyla anlatılmıştır².

Alınan bu tedbire her iki devlet erkânı da muhaliftir. Bu tedbirin doğuracağı akibete hükümdarın dikkatini çekmişlerdir. Hükümdarı bu fikirden vaz geçirmek için çok uğraşmışlardır, fakat başarısızlığa uğramışlardır³. Onların fikrine göre, bu büyük bir hatadır.

Nitekim, adı geçen E b û N a s r , bu tedbirlerin doğuracağı neticeleri önceden tahmin etmiş ve ona göre hareket etmiştir: O C u z c a n (G u z g a n)daki v e k i l i n e mektup yazdırmış, elinde bulunan 10.000 koyununu geçer fiyat üzerinden derhal satmasını emretmiştir. T ü r k m e n l e r'in yakalanması ile koyunların satılması arasında ne münasebet olduğu sorulduğu zaman, şu ilgi çekici cevabı vermiştir :

«T ü r k m e n l e r'in y a k a l a n m a s ı f i k r i d ü r ü s t o l m a y a n b i r f i k i r v e h a t a l ı b i r t e d b i r d i r . Ç ü n k ü 3-4 b i n a t l ı y ı⁴ y a k a l a m a k h i ç b i r z a m a n m ü m k ü n o l m a y a c a k t ı r . V e o r a d a n S u l t a n'a, T ü r k m e n l e r'i n a s ı l b i r t e d b i r l e y a k a l a d ı k l a r ı n a d a i r m e k t u p g e l m e d e n ö n c e , o

¹ Maaş verilirken veya sefere çıkarken teçhizatını ve umumî durumunu kontrol için orduya yaptırılan resm-i geçit. Bu hususta Selçuklu Müesseseleri tarihinde bilgi vereceğimiz için burada fazla bilgi vermiyoruz. Şimdilik bk. Türk. İsl. Ansk. A r ı z m a d .

² B e y h a k î , nşr. G a n î , s. 397 vd. nşr. S. N e f i s î , s. 481 vd.

³ A y n . e s e r , nşr. G a n î , 399; nşr. S. N e f i s î , 484.

⁴ İ b n ü l - E s î r'e göre (bk. aşağı) bu O ğ u z l a r'ın miktarı 5,000 atlıdır.

(Mesud) harekete geçecek ve Herat'ta eşya ve mallarıyla birlikte bulunan bir kaç kişinin yakalanmasını emredecek, eşya ve mallarını (buneh-hâ) almalarını (sürmelerini) emredecektir. (Bu suretle) bu kavmi harekete geçirecektir. Bu haber Rey şehrine erişince, onları (oradaki Türkmenleri) galeyana getirecektir. (Öte yandan), Yağmur-oğlu, Balhan dağından kuvvetli bir atlı kıtasiyle (fevc) inecek ve hepsi birbirlerine iltihak edeceklerdir. Horasan'a gelecekler, buldukları hayvanları (çehâr-pây) alacaklar ve birçok «fesad»lar çıkaracaklardır. Ben bunu daha önceden gördüm ve koyunlarımı satmalarını emrettim. Tâ ki, ucuz da satsalar, elime bir şey geçer. Boşuna yağma edilmiş olmaz. İşte böyle hatalı bir tedbir alınmıştır¹.

Bu sırada Huttelân ve dolaylarında karışıklıklar çıkmış ve bizzat vezir oralarda sükûnun kurulmasına memur edilmiştir (1 Mayıs 1033/4 Cemaziyelahir 424)². Başlıca Gazneliler Devleti memurlarının yaptığı zulümlerle Kirmân halkı Buveyhîliler Devleti'ne başvurmuş, neticede Kirmân Gazneliler Devleti elinden çıkmıştır³.

Fakat, bu tarihlerde (3 Ağustos 1034/15 Ramazan 425) Sultan'ı bilhassa meşgul eden ve çok enidşelendiren üç mesele vardı:

¹ Beyhakî, nşr. Ganî s. 299; nşr. S. Nefisî, 484. O, bu sözleri, Türkmenler meselesi ile koyun satma işi arasında ne münasebet olduğunu düşünen ve münasebet bulamıyan müellif Beyhakî'ye söylemiştir. Zaten bu devlet adamının vekiline mektubu yazan da müelliftir.

Müellif bu devlet adamının düşündüklerinin teker gerçekleştiğini itiraf etmektedir (bk. nşr. Ganî, 400; nşr. S. Nefisî, 484).

² Beyhakî, nşr. Ganî, s. 403; nşr. S. Nefisî, s. 489. Tarihte gün uymamaktadır: 1 Cemaziyelahir Cumaya tesadüf etmektedir. Halbuki metinde 4 Cemaziyelahir Cuma günü denmektedir.

³ Beyhakî, nşr. Ganî, s. 431; nşr. S. Nefisî, s. 524.

a) Irak Türkmenleri, b) *Hârezm*, c) ve *Hindistan*¹. Demek ki, biri dış siyasete, ikisi iç siyasete ait olmak üzere *Gazneliler Devleti*'ni başlıca üç mesele meşgul etmektedir.

Görülüyor ki, başta *Türkmenler* gelmektedir. Diğer iki meseleye gelince, *Türkmenler*'in *Gazneliler Devleti*'ne çıkardıkları güçlüklerden faydalanmak, *Hârezm* meselesinin ortaya çıkışında başlıca âmil olduğunu gördük.

Hind isyanı meselesine gelince, bunda *Türkmenler* iki yönden âmil olmuştur : 1) Tıbbi *Hârezm* isyanında olduğu gibi dıştan, 2) isyan edenin başlıca kuvvet kaynağını teşkil etmek suretiyle içten.

Yukarıdan beri anlattığımız şekilde, aldığı hatalı tedbirlerle bunlardan birincinin yaratıcısı hükümdarın bizzat kendisidir. Bu da öteki hâdiselerin kısmen veya tamamen yaratıcısı olmuştur.

Vardığımız bu neticeler, daha bu andan itibaren (1033) *Türkmen* > *Oğuz* meselesinin *Gazneliler Devleti*'ni meşgul eden başlıca mesele olduğunu göstermiştir sanırız.

Sultan Mesdu'un *Türkmenler* meslesinden duyduğu telâş ve endişeyi gördük. Onlara karşı aldığı tedbirin cezrîlik vasfına karşılık, bizzat kendi devlet adamlarının müşahade ve mütalâalarına göre uygulama kabiliyetinin bulunmadığını belirttik.

Gerçekten, liderlerine karşı başarı ile uygulanan plândan cesaret aldığı anlaşılan *Sultan Mesu*'d'un yerine getirilmesini emrettiği bu tedbir, başarısızlıkla neticelendi²: Daha galiba *Ebû Sehl Hamdûy* gelmeden *Oğuzlar*'ı temizlemek isteyen *Taş*, bu işi başaramadı. Onun elinden kurtulan *Oğuzlar*, kendilerinden önce *Azerbaycan*'a gittiklerini gördüğümüz diğer *Oğuzlar*'a katılacakmış gibi göstererek, *Rey* üzerine yürüdüler³. Bu-

¹Bk. *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, 423; nşr. *S. Nefisî*, s. 514.

²*Beyhakî*, nşr. *Ganî* 400; nşr. *S. Nefisî*, 484.

³*İbn ü'l-Esir*, IX, 267. Müellif bu *Oğuzlar*'ın şeflerinin Göktaş, Boğa, Kızıl, Yağmur ve Anasioğlu (*ناصری*) olduğunu söylemektedir. Öyle görünüyor ki, bu ifade geçmişe râcîdir. Zira gördüğümüz gibi, bu şefler daha önce öldürülmüş bulunuyorlardı (Bk. yukarı). Sadece *Anasioğlu* bir istisna teşkil etmektedir.

radan *D a m g a n*'a geçtiler. Buranın savunmasına memur asker ve halk *O ğ u z l a r*'a karşı çıktılar, başarısızlığa uğradılar ve dağlara sığınmak zorunda kaldılar. Şehre giren *O ğ u z l a r* burasını yağma ettiler. Sonra *R e y* ve çevresini aynı akibete uğarttılar. *E b û S e h l* ve *T a ş* bir yandan savaşa hazırlanırken, bir yandan da *S u l t a n M e s u d*'a, *C u r c a n ve T a b e r i s t a n* hükümdarına durumu bildirdiler ve yardım istediler. *T a ş*, emrindeki 3000 kişilik kuvvetle ve fillerle *O ğ u z l a r* üzerine yürüdü. *O ğ u z l a r* ailelerini ve mallarını, *H o r a s a* n'dan ve buradan yağmaladıkları eşyayı bir yere bıraktılar. Kendileri yalnız olarak yürüdüler. *T a ş* bir file binmiş bulunuyordu. Önce *T a ş* galip görünüyordu. Sonra *O ğ u z l a r K ü r d l e r*'in kumandanını esir ettiler. Onun hayatını bağışlamak suretiyle maiyetindeki *k ü r d l e r*'in savaşı terk etmelerini sağladılar. Hepsi 5000 kişilik bir kuvvet teşkil eden *O ğ u z l a r*, *T a ş*'a hücum ettiler; *T a ş*'ın bindiği fili öldürdüler. *T a ş* düştü. *O ğ u z l a r*, kendilerinden öldürülenlerin öcünü almak üzere onu öldürdüler. Ayrıca, *H o r a s a* n'lılardan bir çok kimseleri ve büyük kumandanları da öldürdüler. Geri kalan filleri ve ağırlıkları ganimet olarak aldılar.

Bu zaferden sonra *R e y* üzerine yürüyen *O ğ u z l a r*, *E b û S e h l* emrindeki askerler ve şehir halkı ile savaştılar. *O ğ u z l a r* şehre girdiler. Çünkü düşmanları *T a b e r e k* kalesine sığınmak zorunda kalmışlardı. *O ğ u z l a r* şehri yağmaladılar; hiç bir şey bırakmadılar. Onlarla tekrar savaşa girişen *E b û S e h l*, bu defa *Y a ğ m u* r'un yeğeni (kız kardeşinin oğlu)ni esir etti. Bu, kumandanlarının büyüklerindendi. *O ğ u z l a r* bunu kurtarmak, için, *T a ş*'ın ordusundan aldıkları ile beraber bütün esirleri serbest bırakmayı ve ayrıca 30.000 dinar vermeyi teklif ettiler. *E b û S e h l* verdiği cevapta *S u l t a n M e s u d*'un emri olmadıkça bir şey yapamayacağını söyledi. *O ğ u z l a r R e y*'den çıktılar. Bu sırada *C u r c a n* askeri geldi. Bu asker *R e y*'e yaklaşıncı *O ğ u z l a r* bunlara baskın yaptılar ve kumandanları ile birlikte 2000 kişiye yakın esir aldılar. Geri kalanlar bozuldular (1036 - 7/427).

Bundan sonra O ğ u z l a r iki kısma ayrıldılar. Bir kısmı doğrudan A z e r b a y c a n'a gittiler. Diğer kısmı (1500 kişi) bir müddet A l â ü'd-d e v l e'nin hizmetine girmeyi kabul ettilerse de, sonradan kendisinden şüphe ettikleri için, onu terk ettiler. Yağmalara başladılar. Nihayet onlar da A z e r b a y c a n'a geçtiler¹. Bu suretle G a z n e l i l e r D e v l e t i topraklarının dışına çıkmış bulunan O ğ u z l a r, kendilerinden önce buraya gelmiş olan arkadaşlarının yanına gittiler.

İşte S u l t a n M e s u d'u çok endişelendiren I r a k O ğ u z l a r i meselesinin hikâyesi budur.

Bu suretle S u l t a n M e s u d'un uygulanmasını emrettiği «katliâm» plânının başarısızlığa uğraması neticesinde ola gelen hâdiselerin bir bilânçosu yapılacak olursa, O ğ u z l a r'ın G a z n e l i l e r D e v l e t i'ne ve vasallarına karşı yaptıkları mücadelelerden galip çıktıkları söylenebilir. Burada da dikkatimizi çeken ilk nokta, O ğ u z l a r'ın isyan ve yağma yoluna sapmaları sorumluluğunun tamamıyla, onları bu yollara zorlayanlara, bilhassa G a z n e l i l e r D e v l e t i'ne ait olduğudur.

Bu sırada G a z n e l i l e r D e v l e t i'ni meşgul eden ikinci mesele (*H â r e z m* meselesi) hakkında devletin bir dış siyaset meselesi olarak yukarıda bilgi verdik.

Hindistan meselesine gelince, buranın kumandanlığına tâyin edilen A h m e d Y ı n a l T e k i n'in, G a z n e l i D e v l e t i'ne karşı isyan etmesinin başlıca sebebi, «*H o r a s a* n'da çıkan fitne ve

1 İ b n ü'l-E s î r. IX, 267-9; Türk. tec. XLI-II. İ b n ü'l-E s î r'e göre, G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin vasalı olan A l â ü'd-d e v l e'nin hizmetine giren O ğ u z l a r'ın şefi K ı z ı l idi. Bilindiği gibi, K ı z ı l adlı bir O ğ u z şefi S u l t a n M e s u d'un öldürttükleri arasında bulunuyordu. Bunun yeni bir şef mi olduğunu, yoksa, İ b n ü'l-E s î r'in mi yanlış olduğunu tesbit edemiyoruz. Yalnız O ğ u z l a r hakkındaki bilgiyi muhtelif kaynaklardan topladığı anlaşılan İ b n ü'l-E s î r'in bazan, bilhassa O ğ u z l a r tarihinin hikâyesinde yanlış olduğunu ve tekrarlar yaptığını unutmamak lâzımdır.

Türkmenlerle Selçuklular'ın kuvvetlenmesi»dir¹. Girdiği bu teşebbüste dayandığı başlıca kuvvet de yine «Türkmenler»dir. O buradaki Türkmenleri elde etmeyi başarmıştır². Meselâ o *Lahor*'a geldiği zaman emrinde sadece Türkmenler bulunuyordu³. Başkumandan (*sipehsâlâr*) bu işin halli için kendisinin gönderilmesini hükümdardan istediği zaman, *Sultan Mesud*, *Horasan*'da fitne bulunduğunu, *Huttelân* ve *Toharista*'n'a da sıçradığını söyliyerek, onun bu teklifini kabul etmemiştir⁴. Nihayet *Sultan Mesud*, gönderdiği Hindli bir kumandan eliyle bu isyanı güçlkle bastırabilmiştir.

Bütün Türkmenler onu terk etmişler, aman dilemişler ve affedilmişlerdir⁵.

Öte yandan, yine bu üç mesele ile sıkı ilgisi olduğunu gördüğümüz başka bir meseleyi, öldürülen babalarının öcünü almak üzere *Balhan*'dan *Horasan*'a inen Türkmenlerin hareket ve faaliyetlerini görelim.

Balhan Türkmenlerinin *Horasan*'a indiklerini gelen raporlardan öğrenen *Sultan Mesud*'un telâş ettiğini ve ne gibi tedbirler aldığını biraz yukarıda izah etmiştik.

Bütün bu meselelerin merkezden emir ve direktif vermek ve kuvvet göndermek suretiyle hal olamayacağına nihayet kanaat getir-

¹ Bk. *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, 400; nşr. *S. Nefisî*, 485. Hâdisenin 424/1033 yazında cereyan ettiği nakledilmektedir. Bu tarihte Selçuklular henüz *Horasan*'da bulunmuyorlardı. Bu ifade, olsa olsa *Horasan*'daki Türkmenlerin gördüğümüz gibi, Selçuklular'ın emrinde telâkki edilmesinin neticesi gibi görünüyor.

² *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 402; nşr. *S. Nefisî*, s. 487.

³ *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 404; nşr. *S. Nefisî*, s. 490.

⁴ *Beyhakî*, *ayn. yer.* Gördüğümüz gibi, buralara bizzat vezir gönderilmiştir.

⁵ *Beyhakî*, nşr. *Ganî*; 433-4. nşr. *S. Nefisî*, 527-8. Ayrıca bk. *İbn ü'l-Esîr*, IX, 267; türk terc. s. XI. Bu son kaynağa göre *Sultan Mesud*, Türkmenleri *Hindista*'n'a göndermiştir ve gönderme Oğuz reislerinin öldürülmesinden sonra karışıklık çıkarmaları üzerine olmuştur.

Bu Oğuzlular'ın akibetini bilmiyoruz. Yine *İbn ü'l-Esîr*'e göre, *Sultan Mesud* bunların ekserisinin el ve ayaklarını kestirmiş ve bir kısmını da astırmıştır. (bk. *ayn. yer.*)

miş olacak ki, *S u l t a n M e s u d*'u *G a z n e*'den hareket etmeğe karar vermiş görüyoruz. Şimdilik ilk hedefi *H e r a t*'tır. Hâdiselerin alacağı şekil ve yöne göre kararını burada verecektir. *B u s t*'e geldiği zaman (3 Ekim 1034/17 Zilkade 425 Perşembe) *H o r a s a*'ndan *T ü r k m e n l e r* hâdisesi ve onların *M e r v*, *S e r a h s*, *B â d g ı s* ve *B â v e r d*'e gelişleri hakkında mektuplar almıştır. Bu mektuplara göre, «*o n l a r ı n ç ı k a r d ı k l a r ı f e s a t s o n h a d d i n i b u l m u ş t u r*. (Bu işe tayin edilen) *m e m u r l a r (gumâşteğân)* ve *ş a h n e o n l a r a «m u k a v e m e t» e t m e k t e n v e o n l a r ı «m e n» e t m e k t e n â c i z k a l m ı ş l a r d ı r*.»

Ayrıca Horasan divanı sahibi (*sâhib-i divân-ı Horasan*) *S û r i* de *S u l t a n M e s u d*'a mektup yazmış ve «*e ğ e r H u d â v e n d (S u l t a n M e s u d) d e r h a l H o r a s a n'a g e l m e z s e, b u r a s ı n ı n e l d e n g i t m e s i n d e n k o r k u l u r*» demiştir. Zira, *T ü r k m e n l e r*, gizlice (*B u h â r â* hükümdarı) *A l i T e k i n*'den yardım almaktadırlar. *H â r u n*, *H â r e z m'*den onları teşvik ve tahrik etmektedir. Söylendiğine göre, *H â r u n*, *A l i T e k i n* ile ittifak etmiştir. Buna göre, kendisi *H â r e z m'*den *M e r v*'e doğru yürüyecek, *A l i T e k i n* de (ordusunu) *T i r m i z* ve *B e l h*'e çekecek ve (burada) buluşacaklardır. *M e s u d* bu haberden dolayı yerinde duramaz hale gelmiştir¹.

İşte bir çok hâdiselerin sebebini ve menşeiini teşkil eden *O ğ u z l a r*'ın *H o r a s a n*'ı istilâsı, aldığı şekil ve ihtilâtlar hakkında bu mektuplarla en yetkili şahısların ağzından bu ilgi çekici bilgiyi ediniyoruz. Bu bilgiden öğrendiğimize göre,

1) *B a l h a n T ü r k m e n l e r i*'nin *H o r a s a n*'ı istilâ etmeleri münferid bir hâdise değildir. Bu, yukarıda söz konusu ettiğimiz üçlü ittifakın (*A l i T e k i n - H â r u n - S e l ç u k l u l a r*) bir halkasını, daha doğrusu, *S e l ç u k l u l a r* vasıtasıyla bir devamını teşkil etmektedir. Bu suretle hâdise *G a z n e l i l e r D e v l e t i*'nin bir iç meselesi gibi görünüyorsa da, hiç olmazsa bu andan itibaren, hakikatte kökü aynı zamanda o zamanın devletlerarası siyasi münasebetlerinde aranması gereken bir meseledir.

¹ Bk. *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 433; nşr. *S. N e f i s î* s. 526.

2) Bunun neticesi olarak, onlar *G a z n e l i l e r D e v l e t i* hudutları dışından, *A l i T e k i*’nden fiili yardım almaktadırlar; *H â r u*’ndan mânevî müzaheret görmektedirler.

3 Bu vasıflarıyla mesele, *G a z n e l i l e r D e v l e t i*’nin bu sırada en başta gelen bir meselesi halini almıştır ve halli ancak hükümdarın bizzat sefer yapmasıyla mümkündür.

4) Hükümdar da meselenin önemini takdir etmektedir.

Sultan, *H e r a t*’a (31 Ekim 1034/15 Zilhicce 425 Perşembe), oradan da *S e r a h s*’a gitmek üzere *P û ş e n g*’e gelmiştir. Görülüyor ki, Sultan, *O ğ u z l a r* üzerine bizzat yürümeğe karar vermiştir.

Hükümdar burada iken de, *T ü r k m e n l e r* meselesi ve «fe-sad»ları hakkında mektuplar gelmekte devam etmiştir. Bu mektuplar hükümdarı huzursuz etmektedir¹.

O, nihayet *S e r a h s*’a varmıştır (16 Kasım 1034/1 Muharrem 426 Cumartesi)². Hükümdarın buraya gelmesi, buralara kadar inmiş olan *O ğ u z l a r*’ın çekilmesine sebep olmuştur³. Görülüyor ki, onlar bizzat hükümdarla çarpışmayı göze alacak kadar henüz kuvvetli değildirler.

İşte *M e s u d* burada iken, *H â r u*’n’a yapılacak suikast hazırlıkları hakkında şifreli haberler geldi; sevindi.

Bundan sonra takip edilecek hareket hattı hususunda «*s â h i b-i d i v â n-ı r i s â l e t*» *E b û N a s r M ü ş k â n* ile hükümdar arasında bir konuşma geçti.

Hükümdar, «*m a k s a d ı m ı z M e r v’e g i t m e k t i . H â r u n i ş i h a l l e d i l i r s e , N i ş â p u r t a r a f ı n a g i t m e l i v e k a r ı ş m ı ş o l a n R e y v e C i b â l i ş l e r i d ü z e n e s o k u l m a l ı d ı r . S o n r a C u r c a n l ı l a r p a r a*

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 435; nşr. *S. N e f i s î* s. 529.

² *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 436; nşr. *S. N e f î s i*, s. 531.

³ Bu hususta aşağıya bakınız.

göndermemektedirler» dedi. Ebû Nasr, bu fikirdedir. Ona göre, «hükümdar Mer v'e gitmelidir. Zira, Türkmenler bu vilâyet hududunda dağılmışlardır; Belh ve Toharistan taraflarına gittikçe daha fazla kuvvetler göndermektedirler. Onlar buralardan atılmalıdır. Sonra böyle hareket edildiği takdirde onlara Mâverâünneh'r'den gönderilen yardım da kesilmiş olur. Zira, Bu hârâ ve Semerkân'daki haberciler (münhiyân) Ceyhu'n'dan geçmek için başka «müşfildile»nin hazırlandıklarını bildirmektedirler.

Horasan'ın en seçkin incisi olan Mer v'de bulunmak suretiyle hükümdarlık sancağı Belh ve Ceyhu'n'a yakın olur- sa, bütün bozukluklar (halel) ortadan kalkar.»

Bununla beraber tutulacak yol hakkında kesin bir karar verilmemiştir. Hükümdar, Serrah's'da bir kaç gün kalmayı ve hâdiselerin gelişmesini beklemeyi tercih etmiştir¹.

Bu sırada hükümdara Hâcib Bey-Tekin'in Türkmenler tarafından öldürülmüş olduğu hakkında bir mektup geldi (11 Aralık 1034/26 Muharrem 426 Çarşamba). Bunda kuvvetli bir Türkmenler grubunun Tirmiz hududuna geldikleri, Kubâdiyâ'nda çok «fesad» yaptıkları ve hayvanları yağma edip sürdükleri, Tirmiz kalesi kumandanı Bey-Tekin'in bütün askeriyle peşlerine düştüğü, Türkmenler'in onun önünden Endehûd'a² geldikleri, onları takip eden Bey-Tekin'in, Şeburkân'da Türkmenler'e yetiştigi ve savaşa tuttuğu, Türkmenler'den daha fazla olmak üzere iki taraftan bir çok kimsenin öldüğü, nihayet Türkmenler (kaynakta *mehâzîl*) in bozguna uğradıkları ve çöl yolunu tuttukları, Bey-Tekin'in takibe koyulduğu bildiriliyordu. Yine bu mektuba göre, has adamları (*hâssegân*), Bey-Tekin'e bozguna uğrayarak kaçan düşmanı takip etmenin hata olduğunu söylediler, ecel gelmiş olduğu için söz dinlemedi. Düşmanların iyi muharip olanlarından bir

¹ Beyhakî, nşr. Ganî, s. 438, nşr. S. Nefîsî, s. 532-3.

² Cuzcan eyaletinde bir şehrin adı olan burası hakkında bk. Le Strange, s. 426. Başka bir yer adı daha geçiyorsa da, yerini nâşirler gibi biz de kati olarak tayin edemedik.

³ Bk. a d. geç. eser.

kaçına yetiştii. Tekrar şiddetli cenk oldu ki, kaçanlar can veriyorlardı. B e y - T e k i n onlardan bir atlıya yetiştii; ona vurmak istedi. Kendisini eyer'den kaldırdı. Zırhının arasından kasığı meydana çıktı. Bir T ü r k m e n ansızın bir ok attı. Oraya vurdu. B e y - T e k i n olduğu yerde kaldı. Oku güçlkle ve zahmetle çekti, çıkardı. Ağırlaşınca kadar hiç kimseye (yarasını) göstermedi. Karargâha gelince öldü. Ordusu da Ş e b u r k a n'a geldi ve kendisini defnetti. Üç gün sonra bu hâdiseyi haber alan T ü r k m e n l e r , tek-rar geldiler¹.

Bu mektup, S u l t a n M e s u d'u pek müteessir etmiştir ve derhal s i p e h s â l â r A l i'yi çağırılmış, kendisiyle durumu müzakeret etmiştir. A l i'nin fikrine göre, her ne kadar vezir oralarda ise de, C e y h u n'a kadar T o h a r i s t a n ve C u z c a n «s â l â r»sızdır. Oraya mutlaka bir kumandan (sâlâr) göndermek lâzımdır.

Hükümdar bu vazifeyi A l i'ye vermiştir. Verilen talimata göre, işini bitirdikten sonra B e l h'e geçecektir. O da derhal (iki gün içinde) hareket etmiştir (13 Aralık 1034/29 Muharrem 426 Cuma). Hükümdara göre, bu kadar önemli haberler geldikten sonra çabuk gitmek lâzımdır.

Ertesi gün (14 Aralık 1034)) M e r v'den E n u ş t e k i n'in gönderdiği sevinçli bir mektup geldi: Bir T ü r k m e n l e r gurubu, hükümdarın ordusu (leşker-i mansûr) önünden çekilerek, S e r a h s tarafından bu tarafa gelmişlerdir. Bunu haber alan E n u ş t e k i n kendi g u l â m'lariyle ve ordu ile onların üzerine yürümüştür. Şiddetli bir savaş olmuş, ikindi namazından geceye kadar sürmüştür. Nihayet T ü r k m e n l e r bozguna uğramışlar ve çöl tarafına gitmişlerdir. Kendisi geri dönmüştür. 200 e yakın olan ölenlerin başlarını sopaların ucuna takarak, ibret olmak üzere dikmişlerdir. Savaşta esir alınmış olan 24 savaşçı da hükümdara gönderilmiştir².

Bu beşaret haberi geldiği zaman, hükümdar şarap içiyordu. Bu müjdeyi getirenlere «h i l'a t» ve mükâfat verilmesini ve bando (d a v u l ve t r a m p e t) çalınmasını emretti. Aynı gün esirleri fillerin altına

¹ B e y h a k î , nşr. G a n î , s. 438-9; S. N e f i s î , s. 533-4.

² B e y h a k î , nşr. G a n î , s. 440; nşr. S. N e f i s î , s. 535.

atmalarını emretti. Bizzat kaynağın ifadesine göre, «korkunç bir gündü ve bu haber uzak veya yakın her tarafa yayıldı»¹.

Vezir kendisine verilen vazifeyi başarı ile sona erdirerek döndü (24 Aralık 1034/8 Sefer 426 Salı). S u l t a n M e s u d, *H u t t e l â n* ve *T o h a r i s t a n*'da sükûn ve asayişini temin eden vezire iltifatlar etti ve derhal kendisiyle yalnız müzakereye çekildi.

Hükümdar hâdiseleri kendi görüşüne göre şöyle izah etti :

1) *H u t t e l â n* ve *T o h a r i s t a n*'da düzen kuruldu. («Vezirin sayesinde»).

2) *H â r u n* meselesi yakında halledilecek.

3) *T ü r k m e n l e r* korktular ve gittiler. Onların büyük bir kısmı *B â v e r d*, *N e s â* taraflarından kendilerini *F e r â v e*'ye attılar. Kuvvetli bir ordu *P î r i*'nin kumandasında onların peşindedir. *S û r î* de *N i ş â p u r*'dan bu orduya katılacak, *B a l h a n* dağına kaçıncaya kadar düşmanın peşinden ayrılmıyacak ve geri dönmeyecektir. (*S û r î*, ot ve bu hususta lâzım olan her türlü çöl alât ve edevatını kendisiyle birlikte götürmüştür.)

4) *M e r v* tarafına gitmeğe karar verdim. İşler tamamiyle düzene girinceye kadar bu kışı orada geçirelim.»

Böylece devletin bu anda meşgul olduğu iç ve dış meseleleri hulâsa eden hükümdar, bu hususta ne düşündüğünü vezirden sordu. Vezir bu fikri tamamiyle tasvip etti ve «zira», dedi, «bu fikir ve tedbirle *H â r e z m* tekrar ele geçecektir. Bu *T ü r k m e n l e r* *H o r a s a n*'dan atılacaklar ve artık *C e y h u n*'dan (bu tarafa) geçmeğe cesaret edemeyeceklerdir.»

Hükümdar, bu mesele üzerinde daha fazla durmak gerektiği düşüncesiyle müşavereye son verdi².

Bütün bu izahattan anlaşılıyor ki, *M e s u d* duruma bir dereceye kadar hâkim olmuştur. Yalnız o, henüz savunma halindedir. *T ü r k m e n l e r*'i besleyen asıl kaynağa karşı harekete geçmeyi düşünmemekte, sadece onların *M â v e r â ü n n e h r* ile olan bağ-

¹ *B e y h a k î*, *a y n. y e r.*

² *B e y h a k î*. nşr. *G a n î*, s. 440-1; nşr. *S. N e f i s î*, s. 536.

larını kesmeğe çalışmakla yetinmektedir. Aynı T ü r k m e n l e r'le, onları teşvik ve tahrik eden eski vasalı H â r e z m ş a h H â r u n'un ortadan kaldırılmasını ise, sadece tertip edilen suikasdden beklemekte ve bu suikasdın başarı ile tatbik edileceğinden emin bulunmaktadır. Gördüğümüz gibi, bu suikasd başarı ile tatbik edilmiştir.

T ü r k m e n l e r'e karşı takip edilen siyaset de tedafüidir. Nihai gaye, onları *B a l h a n* dağına atmaktır. Öte yandan, verdiği izahatın umumî havasından *M e s u*'dun T ü r k m e n l e r meselesini gerçek ölçüsüyle takdir edemediği neticesi çıkarılabilir. Bu noktaya biraz sonra yine döneceğiz.

M e r v tarafına gidilmesine bütün devlet erkânı ile yapılan bir toplantıda tekrar karar verildi (1 Ocak 1035/18 Sefer 426 Çarşamba) ve hazırlıklara başlandı. Üçüncü gün hükümdar, vezir ve devlet erkânı ile bir toplantı daha yaptı. *M e r v*'e gitmek hususundaki kararını değiştirdiğini bildirdi. T ü r k m e n l e r'in durumunu ve onlara karşı alınan tedbirleri bir daha saydı. Yalnız bu sefer onun *A l i T e k i n*'den de bahsettiğini görüyoruz. Hükümdara göre (T ü r k m e n l e r'le) anlaşma yapmış olan *A l i T e k i n* ve başkaları, hücum etmeğe cesaret edemezler. Bu sebeple o *N i ş â p u r* tarafına gitmeğe karar vermiştir. Bu suretle *R e y*'e yakın olacaktır. Orada bozulmuş olan işlerin düzeltilmesi temin edilecek ve *C u r c a n* tekrar hâkimiyet altına alınacaktır. Vezir ve öteki devlet erkânı bu fikir değişikliğini istemiyerek kabul ettiler ve itirazda bulunmadılar. Kendi aralarında ise, bunun bir hata olduğunu söylüyorlardı¹.

Hükümdarın, *A l i T e k i n* hakkındaki sözleri, bir yenilik teşkil etmektedir. Fakat onun ve müttefiklerinin niçin hücumla cesaret edemeyeceklerini söylemediği için, sözleri dayanaksız kalmaktadır.

Hükümdar, *S e r a h*'s'dan hareketle (9 Ocak 1035/27 Sefer 426 Pazar) *N i ş â p u r*'a geldi (27 Ocak 1035/14 Rebiülevvel 426 Cumartesi). Gelişinden üç gün sonra vezir ve devlet erkânı ile müzakereye çekildi. Hükümdar, burada bir haftadan fazla kalmıyacağını, zira *H o r a s a n*'ın sükûna kavuştuğunu ve T ü r k m e n l e r'in «cehennem»e gittiğini ve ordunun peşlerinde olduğunu söyledi. Ken-

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, 442-3; nşr. *S. N e f i s î*, s. 538-9.

disine *Dihistan*'da buğday ve arpanın çok ucuz olduğu söylenmiştir. Bu suretle ordu soğuşun sıkıntısından kurtulacaktır. Sonra *Hârezem*'e ve *Balhan* dağına yakın bulunmuş olacaktır. *Nesâ* taraflarında *Türkmenler*'i takiple meşgul olan *Abdu'sun*, geldiğini duyarsa cesareti artacaktır. *Nişapur*'dan o tarafa hareket ettiği, *Rey* ve *Cibâl*'de duyulursa, *Türkmenler*'le mücadele ettiklerini gördüğümüz *Ebu Sehl* ve *Taş* da cesaret bulacaklardır. *Kâkevehy oğlu* ve diğer âsiler itaat altına gireceklerdir *Curcan* hükümdarı *Ebü Kâlicar* (*Enûşirvan*) iki senedir vermediği yıllık haracı gönderecektir. Eğer vermezse, *Mesud* payitahtına kadar arazisini istilâ edecektir.

Hükümdara göre, bütün bu işler 3-4 ayda halledilecektir. Bu mütalâalara karşı vezir, toplantıda bulunan askerî erkâna bu hususta ne söyleyeceklerini sordu, fakat onlar hükümdarın bendeleri olduklarını, vazifelerinin kılıç vurmak ve vilâyet artırmak olduğunu, hükümdar ne emrederse onu yapacaklarını söylediler. Bunun vezirin işi olduğunu ilâve ettiler.

Vezir, devletin dış siyaseti münasebetiyle söz konusu ettiği meşhur beyanatını yaptı. Bu itibarla burada bunu tekrar etmiyeceğiz.

Vezirin verdiği izahat, burada ele aldığımız konu bakımından incelendiği takdirde, esas itibariyle hükümdarın fikrine uyduğu müşahade edilmektedir. Zira vezire göre, *Türkmenler* ancak dışarıdan *Selçuklular* kendilerine katıldıkları takdirde büyük bir tehlike teşkil edeceklerdir. Onun için *Sultân*'ın bu tehlike mıntıklarından uzaklara gitmemesi lâzımdır¹.

Bununla yetinmeyen vezir, hükümdarı fikrinden caydırmak için ona bir mektup yazmış ve şu tezi bir defa daha savunmuştur :

«Horasan'ı bu kadar çok fitne içinde (ve *hâricî*lerle fırsat arayanlar elinde) bırakarak, *Dihistan* tarafına gitmek doğru değildir».

Hükümdar ise tezini bir kere daha izah etmiştir: «Horasan ve geçitler asker doludur. *Irak Türkmenleri* kaçmışlardır.

¹ *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 444-7; nşr. *S. Nefisî* s. 540-2.

Onları *Balhan* dağına kadar sürmüşlerdir. (Üstelik) ordu peşerindedir. Sonra (buraların) *Dihistan* ve *Curcan* (*Gurga*n)a ne kadar uzaklıkta oldukları malûmdur. Her istendiği zaman iki haftada *Nişâpu'r'a* tekrar gelinebilir.

Hükümdarla veziri arasında geçen bu tartışmaları zikretmekten maksadımız *Türkmenler* meselesinin devleti ve başında bulunanları ne kadar düşündürdüğünü ve uğraştırdığını belirtmektir.

Öte yandan, verdiğimiz bütün bu izahattan çıkan netice ise, bu anda *Türkmenler* meslesinin bir dereceye kadar hal edilmiştir. Zira onların, derece derece, nihayet nasıl *Balhan* dağına atılmış olduğunu takip edebiliyoruz.

Nişâpu'r'dan hareket eden hükümdar (26 Ocak 1035/12 Rebiülevvel 426 Pazar) *Curcan'a* varmıştır (10 Şubat 1035/26 Rebiülevvel Pazar). İşte Sultan Mesud daha *Taberistan*'da, *Âmul*'de iken (26 Ocak 1035/12 Rebiülevvel 426)¹ *Dihistan*'dan, *Nesâ*'dan ve *Ferâv'e*'den «önemli» mektuplar gelmiştir (14-23 Nisan 1035/2-9 Cemaziyelahir 426). Bunlara göre, tekrar bir *Türkmen* grubu, çölden gelmişlerdir ve bir şeyler yağma etmek üzere *Dihistan* bölgesi kuvvetleri kumandanlığına tâyin edilmiş olan *Prrens Mevdud*² da ayrıca babasına mektup yazmış, alınan tedbirleri izah etmiştir :

O, dört tarafa bir çok atlı öncüler göndermiştir. Otlamakta olan deve ve atları³ *Curcan'a* yakın getirmelerini, hayvanların başında bulunan her atlıyı 2-3 misli artırmalarını emretmiştir. Ayrıca ihtiyatı elden bırakmamalarını, yakında hükümdarın geleceğini bildirmiştir⁴.

¹ *Natîp*'de *Curcanlı*'lara karşı kazandığı zaferden dönmüş bulnuyordu. Tafsilât için bk. *Beyhakî*, nşr. Ganî S. 456-60; nşr. *Nefisî*, s. 555-9.

² Bk. *Beyhakî*, nşr. *Ganî*; 452; nşr. S. *Nefisî*, s. 549.

³ Metinde «*Uşturân u esbân'ı Rîg*» şeklinde geçmekte ve Dr. *Ganî* bunu «*Rîgistan*'da otlatmakta olan develer ve atlar» şeklinde tefsir etmektedir (bk. s. 464). Fakat bu at ve develerin *Buhârâ* civarında bulunan *Rîgistan*'da otlamaları şüphelidir. Öte yandan, «*رنگ*» şeklinde neşredilen S. *Nefisî* ise bu kelimeyi «*رنگ*» (sürü) kelimesi ile birleştirmektedir. (s. 564).

⁴ Bk. *ayn. yer.*

Görülüyor ki, *Türkmenler* her fırsattan faydalanarak, harekete geçmektedirler. Gelen bu mektuptan anlıyoruz ki, at ve deve onların elde etmek istedikleri başlıca şeylerdir. Yine bu mektuptan anlıyoruz ki, alınan tedbirlerle *Türkmenler*'in herhangi şekilde zarar vermeleri önlenmiştir.

Hükümdar yine *Âmu*'lde iken *Belh*'den gelen bir mektuptan (18 Nisan 1035/6 Cemaziyelahir 426) *Ali Tekin*'in öldüğünü ve yerine büyük oğlunun geçtiğini öğrendi. *Sultân Mesud* bu havadisten sevinecek yerde, âdeta müteessir oldu. Bu, işin tecrübesiz gençlerin eline düşmesinden ileri geliyordu. Bu sebeple, *Sultân Mesud* gerekli ihtiyat tedbirlerini almayı ihmal etmedi: *Sipehsâlâr Ali Dâye*'ye mektuplar gönderdi ve *Belh*'e gitmesini ve yolları tutmasını emretti. Öte yandan, yine o, âdet gereğince babasının ölümü dolayısıyla taziyette bulunmayı, tahta geçmesi dolayısıyla da tebrik etmeyi ihmal etmedi. Bununla *Gazneliler Devleti* arazisine hücum etmek niyetinde ise, bu dostluk gösterisi ile utanacağını ve (taarruzdan) vaz geçeceğini umuyordu. Buna rağmen, oğlu, «babasının ölümünü, ve *Sultân Mesud*'un *Horasana*'dan uzakta bulunduğunu ganimet bildi. Zaten, *Gazneliler Devleti*'nin içinde bulunduğu güç şartları duyuyordu. *Hârezmşâh Hârûn*, *Horasana*'nı almak maksadıyla ordusuyla *Merv*'e yürümek için hazırlanmıştı. İki genç (*Hârûn*'la *Ali Tekin* oğlu) anlaştılar ve *Hârûn Merv*'e hücum ederken, *Ali Tekin* oğulları da *Çagâniyân* ve *Tirmizî*'i yağma ederek, *Kubâdiyân* yoluyla *Endehud*'a gelecek ve *Hârûn*'la birleşeceklerdi.

Görülüyor ki, *Ali Tekin*'in ölümüne rağmen, *Gazneliler Devleti*'ne karşı kurulmuş olan üçlü ittifak (*Hârezmşâhlar-Buhârâ Karahanlıları-Selçuklular*) devam etmektedir. Daha doğrusu, eski ittifak yenilenmiş, işin ilgi çeken tarafı, yeni bir plân düzenlenerek derhal tatbikine geçilmiştir.

Zira *Hârûn Hârezm*'den *Horasana*'a yürürken, *Ali Tekin* oğulları derhal *Tirmizî*'e taarruza geçmişlerdir. Yapılan savaşlar taarruza geçenler bakımından pek de başarılı neticeler vermemiştir.

H â r u n'un öldürüldüğü haberinin gelmesi üzerine «A l i T e k i n l i l e r» S e m e r k a n d'a dönmüşlerdir.

S u l t a n M e s u d, H â r u n'un öldürüldüğü haberlerini T a b e r i s t a n'da iken aldı (14 Mayıs 1035/3 Recep 426 Çarşamba). Gelen mektuptan, H â r u n'un öldürüldüğünü, M e r v üzerine yürümekte bulunan ordusunun H â r e z m'e döndüğünü öğrendiği zaman çok sevindi. Bu işi tertip eden vezire iltifatlar etti ¹.

Bütün bu iyi haberlere rağmen, S u l t a n, yaptığı bu seferden hiç memnun değildi. Hata ettiğini nihayet anladı ².

2. TUĞRUL VE ÇAĞRI BEYLERİN HORASAN'A GEÇMELERİ

Â m u l'dan (4 Mayıs 1035/22 Cemaziyelâhir 426 Pazar) C u r c a n'a dönen (19 Mayıs 1035/8 Recep 426 Pazartesi) S u l t a n M e s u d, «pek büyük bir âfetin zail olması» şeklinde telâkki ettiği H â r u n'un öldürülmesinden duyduğu sevinci içki ile kutlamakta iken, S â h i b-i d î v â n-ı H o r a s a n S û r î'nin gönderdiği iki atlı geldi. Bu sırada S â h i b-i d î v â n-ı r i s â l e t E b û N a s r ile müellif B e y h a k î akşam yemeğini yemektedirler. Atlılar, N i ş â p u r'dan buraya (C u r c a n'a) iki buçuk günde geldiklerini³ söylediler; yorulan atları duraklarda bırakarak, dinlenmiş atlara binmişlerdi. O kadar süratli yol almışlardı ki, bir şey yemek için durmaları müstesna, ne gündüz, ne de gece dinlenmişlerdi. Zira, s â h i b-i d î v â n S û r î, böyle emretmişti. Sebebinin ne olduğunu atlıların kendileri de bilmemektedirler.

Yemeği bırakan E b û N a s r, mektupları aldı ve okumağa koyuldu. Yerinden sıçradı. Başını sallıyordu. Olup bitenlere şahit olan

¹ B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 464-7; nşr. S. N e f i s î, s. 565-8.

² B e y h a k î, nşr. G a n î, 468, nşr. S. N e f i s î, s. 569. Kazanılan zafere ve C u r c a n hükümdarının tekrar itaat altına alınmasına (bk. G a n î, s. 464; S. N e f i s î, 564) rağmen, bu seferin adeta başarısızlıkla neticelenmiş olduğu hakkında kaynakta çok enteresan malûmat vardır.

³ S u l t a n M e s u d'un aynı yolu iki haftada alacağını aşağıda göreceğiz.

müellif *B e y h a k î*, bundan bir hâdisenin olduğunu anladı. Sonra *E b û N a s r*, atını eyerlemelerini söyledi. Elini yıkadı. Elbisesini istedi. Beraber kalktılar. O, *B e y h a k î*'ye arkasından saraya (*dergâh*) gelmesini söyledi. *B e y h a k î* saraya gitti. Fakat, sarayda kimse yoktu. *S u l t a n M e s u d* kuşluk zamanına kadar içmiş, sonra da yatmıştı. Burada kimse olmadığı için *E b û N a s r* (mektupların içindekilerine dair), şunları söyledi :

«*S e l ç u k l u T ü r k m e n l e r i* bir çok insanla sudan (*C e y h u n*'dan) geçmişler, *D i h-i G u m b e d â n* çölü yolundan *M e r v* tarafına gelmişler ve *N e s â*'ya gitmişlerdir. Fakat *N e s â* şehrinin kendilerine bırakılmasını sağlamakta aracı olması için *s â h i b-i d i v â n S û r î*'yi, şefaatçi yapmışlardır. (Buna karşılık), üç şeften biri sıraya gelecek ve hizmetle meşgul olacaktır. (Zira), onlar öyle bir askerdirler ki, emredilen her hizmeti tam yaparlar. Ey *E b u'l-F a z l B e y h a k î*, *H o r a s a n* (elden) gitti. Vezirin yanına git, meseleyi (kendisine) tekrar et.»

B e y h a k î, vezirin yanına geldiği zaman, onu kitap okurken buldu. Aralarında şu konuşma geçti :

Vezir : — Hayır mı, (şer mi)?

B e y h a k î : — Olsun (hayır diyelim de öyle olsun).

Vezir : — Biliyorum ki, *S e l ç u k l u l a r H o r a s a n*'a gelmişlerdir.

B e y h a k î : — Aynıyla öyledir.

B e y h a k î oturmuş, meseleyi tekrar vezire anlatmıştır. Vezirin şu ifadesi hâdiseyi nasıl açık olarak gördüğünü ortaya koymaktadır : «İşte *Â m u l'a* gitmenin neticesi.»

Bundan sonra vezir atına bindi. *V e z a r e t d i v a n*'ına (gitti). *E b û N a s r* da kendi *d i v a n*'ından çıkarak, onun nezdine geldi. Üç kişi (vezir, *E b û N a s r* ve muavini müellif *B e y h a k î*) bir araya geldiler. *E b û N a s r* mektubu vezire verdi. Önemi dolayısıyla mektubun tam metnini veriyoruz :

«Selçuklular ve Yınallılar¹ 10.000 atlı (ile) *Merv* tarafından *Nesâ'ya* geldiler. Orada bulunan *Türkmenler*'le, *Hârezmliler* ve *Selçuklular*'dan bir grup (*fevci*) onları kendi başlarına geçirdiler ve durdurmadılar. Zira, durmak zamanının olmadığı fikrinde idiler. Bendelerine göndermiş oldukları bir mektubu, zâtîâlileri (*re'y-i âlî*) meseleye vakıf olsun diye, bu mektubun içinde gönderdim.»

Selçuklular'dan gelen mektup şöyle idi:

«*Emîr ül-m üm in î n' in* mevlâları, *Yabgu*, *Tuğrul* ve *Dâvud*'dan eş-Şeyh u'r-reîs, el-celîl, es-Seyyid mevlâna *Ebû'l-Fazl Sûrî'nin* huzuruna: Biz bendelere *Mâverânnahar*'de ve *Buhârâ*'da kalmak mümkün değildi. *Ali Tekin* yaşadığı sürece, aramızda karşılıklı nezaket (*mücâmelet*), dostluk ve birlik (*vuslat*) vardı. O ölünce bu gün işler tecrübesiz çocuklar olan iki oğlu ile *Ali Tekin*'in *sipehsâlârı*

¹ İlk defa karşılaştığımız bu «*Yınallılar*» tabiri ile, göreceğimiz gibi, devletin kurulmasına kadar kendisine öncülük vazifesi verilmiş olan *İbrahim Yınal*'ın şahsına bağlı kuvvetler kastedilmektedir. Şu halde vazife icabı onun başlangıçtan itibaren hususî bir teşkilâtın başında bulunduğu görülüyor.

Bu sıfatla büyük roller oynayan *Yınal*'ın, *Tuğrul* ve *Çağrı Bey*'lerle olan akrabalık derecesi şimdiye kadar katiyetle tayin edilememiştir. Bu hususta aynı kaynakta bile başka başka ifadeler geçmektedir. Msl. *İbn ü'l-Esîr*, bir yerde (bk. IX, s. 353) onun *Tuğrul*'un düpe düz kardeşi; başka bir yerde ise (bk. IX, s. 346) aynı *Tuğrul*'un amcasının oğlu olduğunu söyler. (Bu son görüş için ayrıca bk. Anonim *Tarih-i âli Selçuk*, nşr. F. N. Uzluk, s. 8; Türk terc. s. 3). Galiba bu son kaynağa istinad eden *M. H. Yınanç*, *Yınal*'ı, *Tuğrul*'un amcasının oğlu olarak kabul etmiştir. Ona göre, *Yınal*, *Tuğrul*'un amcası *Yusu f'un* oğludur (bk. *Selçuklu Devri Türkiye Tarihi*, s. 44; ayrıca bk. ayn. müel. Türkçe İsl. Anskl., *Çağrı* maddesi).

Son defa *C. Cahen* de uzun münakaşalardan sonra bu meseleyi halledememiştir. (bk. *Le Malik Nameh*, s. 58). Bilindiği gibi, umumiyetle *Yınal*, *Tuğrul*'un ana- bir kardeşi telâkki edilir.

Elimizde kesin delil olmamakla beraber. *Yınal*'ın, *Tuğrul* ile hem ana tarafından kardeş, hem de bu sonuncunun amcası oğlu olduğunu kabul etmek mümkündür. Genç yaşta öldüğünü bildiğimiz *Yunu s*, öldüğü zaman evli idiyse, bu takdirde meseleyi izah kolaylaşır; *Yunu s'un* dul karısını, *Tuğrul*'un babası *Mikâil*'in aldığı ve bu kadından *Tuğrul*'un dünyaya geldiği söylenebilir.

Bu takdirde *Yınal*'ın *Tuğrul*'dan büyük olduğunu ispat etmek lâzımdır ki bu da imkânsız görünüyor.

bulunup, bu çocuklara, pâdişahlığa ve orduya hükm (*müstevli*) eden T u n u ş' (?) un eline geçti. Bizim, bu sonuncu ile aramız açıldı. Öyle ki, (artık) orada kalamazdık. (Öte yandan), H â r u n'un öldürülmesiyle H â r e z m'de de büyük karışıklıklar çıktı. (Bu sebeple) oraya gitmek de mümkün değildi. H u d â v e n d-i â l e m h â c e (S û r î) aracılık etsin, (büyük hâce) A h m e d A b d ü's-S a m e d'e yazsın ve onu şefaathçi yapsın diye büyük Sultan'ın himayesine (*zinhâr*) geldik. Çünkü, bizim onunla (vezirle) tanışıklığımız vardır. Her kış H â r e z m ş a h A l t u n t a ş, bize, kavmimize ve hayvanlarımıza vilâyetinde bahar zamanına kadar yer verirdi, (bu iş için) aracı, o idi. Tâ ki hükümdar (*re'y-i âli*) münasip görürse, bizi bendeliğe kabul etsin. Öyle ki, bizlerden biri yüksek d e r g â h'da hizmet eder, ötekiler h u d â v e n d'in emrettiği her hizmete koşarlar. Ve biz de onun büyük gölgesinde dinleniriz. (Bunun için) çölün kenarında olan N e s â ve F e r â v e vilâyeti bize ihsan edilsin, tâ ki eşya ve hayvanlarımızı (*buneh-hâ*) oraya koyalım; tasasız olalım; B a l h a n dağından, D i h i s t a n'dan, H â r e z m hududundan ve C e y h u n taraflarından hiçbir «m ü f s i d»in başgöstermesine imkân vermiyelim ve I r a k ve H â r e z m T ü r k m e n l e r i'n i (H o r a s a n'dan) kovalım. Eğer, hükümdar (*hudâvend*) isteğimize muvafakat etmezse, halimizin ne olacağını bilemeyiz. Çünkü, dünyada (sığınacak) yerimiz yoktur ve kalmamıştır. Yüksek hükümdarın (*meclis-i âli*) haşmeti büyüktür. O büyük makama (*meclis-i buzug*) yazmağa cesaret edemedik. Bu işi hükümdara ulaştırırsın diye hâce (S û r î)ye yazdık.»

Bu mektubu okuyan vezir, E b û N a s r'a: «Ey hâce, şimdiye kadar işimiz ç o b a n l a r l a idi. Başımıza ne büyük dert geldiğine dikkat etmelidir. Çünkü, belâlar henüz ayaktaadır: Şimdi vilâyet zabteden k u m a n d a n l a r (*emîrân-ı vilâyet-gîran*) geldiler. T a b e r i s t a n'a, C u r c a n'a gitmenin sırası değildir diye çok feryat ettim. Hükümdar (*hudâvend*) ferman dinlemedi... C u r c a n ve T a b e r i s t a n gibi sakin bir vilâyeti karıştırdı... Bende ve muti olan insanlar âsi oldular... (Nihayet) H o r a s a n böyle büyük bir karışıklık (*halel*) içine düştü. Tanrı bu işin sonunu hayır eylesin! Şimdi bütün buna rağmen, bırakmazlar ki, doğru bir tedbir alınsın: Bu S e l ç u k l u l a r'ı (da) kızdırırlar (*bişûranend*). O zaman (bundan neler doğacağı kolaylıkla) bilinebilir.»

Sonra vezir: «Bu bir saat (bile) ihmal edilemeyecek kadar önemli bir iştir; hükümdarı, uyandırmak lâzımdır» dedi.

Ebû Nasr: —«O, bütün gece —kuşluk zamanına kadar— şarap içmiştir. Şimdi sarhoşluk uykusundadır.

Vezir: —«Uykunun zamanı değildir. Uyandırmalıdır.» Ve ilâve etti: «Mühim bir iş çıkmıştır. Uyandırmalıdır.»

Vezirle *sâhib-i divan-ı risâlet*, müellif Beyhakî'yi hükümdara gönderdiler. Uyandırılan hükümdar, bu devlet ricalinin yanında mektupları okuyunca yerinden pek sıçradı. Kendisini *Curcan* seferine sevk eden *Irâkî*'ye küfürler yapmağa başladı.

Vezir «Tanrı'nın takdiridir. *Irâkî* v.s. bütün bahanedir. *Hudâvend*, ele aldığı her ilk işte daha iyi düşünmelidir. Bu hâdisenin vukubulduğu şimdi, (işin) uzun sürmemesi için gayret sarf etmelidir.» dedi.

Selçuklular'ın Horasan'a Geçişleri Karşısında Gazneliler Devleti'nin Aldığı Tedbirler

Sultan Mesud'un bu mesele için «ne yapmalıdır?» sualine vezir, sivil ve askerî erkânın toplantıya çağırılmasını teklif etti ve (teklif) hükümdar tarafından kabul edildi. Toplantıda türlü türlü sözler söylendi ve reyler ortaya atıldı.

Hükümdar bu toplantıda şu beyanatta bulundu: «Bu, ufak bir hâdise değildir. 10.000 Türk atlısı bir çok şefle (*mukaddem*) gelmişler, vilâyetimizin ortasına oturmuşlardır. «Sığınacak hiç yerimiz kalmamıştır» diyorlar. Doğru. (Onlara göre), bizim taraf daha zayıftır. Biz onların bu ülkede karar kılmalarına ve kol-kanad salmalarına müsaade etmiyelim. Zira, babamın getirdiği, sudan geçirttiği, *Horasan*'da yer verdiği —devecilik eden— bu *Türkmen*le r'den ne kadar belâ ve baş ağrısı görülmüştür. Hâce (*Sûrî*)nin vilâyet arayıcısı olduklarını söylediği bunların nefes almalarına müsaade edilemez. İşin doğrusu şudur ki, kendim *Curca* n'dan sa-

ray *g u l â m*'lariyle ve seçkin bir ordu ile hareket edeyim¹, *N e s â'*-ya mümkün olduğu kadar şiddetli akın yapayım ve onlardan öc alayım».

Sivil devlet erkânı² bu fikri tasvip ettiler. Vezir, ayrıca askeri erkânın mütalâa ve düşüncelerini öğrenmek istediye de, onlar bu hususta herhangi şekilde söz almaktan kaçındılar ve kendilerinin sadece savaştıklarını, muhalifler hedeflerine erişmesinler diye ferman gereğince iş yaptıklarını söylediler ve mesele hakkında tedbir almanın vezire ait olduğunu beyan ettiler.

Bunun üzerine vezir, hiç olmazsa yolların durumu hakkında bilgi edinilmesi lüzumunu ileri sürdü.

Bu yolları bilen bir kaç kişi getirildi. Üç yol tavsiye ettiler. Bunlardan biri, *D i h i s t a n* tarafından giden çöl yoludur ki, buradan geçmek çok güçtür. Aynı zamanda susuz ve otsuzdur. Diğer ikisi daha fenadır.

Vezir tekrar söz aldı. Bildiğini söyliyeceğini, yine de fermanın hükümadara ait bulunduğunu ifade etti ve şu mütaleada bulundu:

«Tek atlıların ve saray *g u l â m*'lerinin hayvanları *Â m u l'da* uzun müddet güçlkle saman (*kâh*) bulabilmişlerdir. Buraya, *C u r c a n'a* geldiğimizden beri ot yiyorlar. Buradan *N e s â'*ya kadar da, (rehberlerin dediği gibi) aynı şekilde güç ve çetindir. Eğer hükümdar kendisi hareket eder ve cebri yürüyüş yaparsa, atlar kalır ve menzile erişen ordu azalır (*endek mâye*) ve yorgun düşer. (Buna karşılık) hasımlar dinlenmiş ve hazırlanmış olurlar ve kuvvetli hayvanlara (*sâhip* bulunurlar). Karışıklık (*halelî*) çıkmamasını ve suyun olmasını düşünmeniz lâzımdır. Zira, hükümdarın, bizzat hareket edişi küçük bir iş değildir. Üstelik, bu *T ü r k m e n l e r* dinlenmişlerdir ve onlardan bir fesad da zahir olmamıştır. Bu şekilde *S û r î'ye* (mektup) yazmışlar ve «bendelik» göstermişlerdir. *S û*-

¹ Kaynakta *E s f e r â î n* ile *U s t u v â* arasından ileri uzanan *S e m e n k a n* yolu ile hareketten bahsediliyor (bk. *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 473; nşr. *S. N e f i s î*, s. 574-5). Metinde *سندان* şeklinde geçen kasaba hakkında bk. *L e S t r a n g e*, s. 392.

² Bunlar şunlardır: *V e z i r*, *â r ı z*, *s â h i b i d â i v â n-ı r i s â l e t*; *E b û S e h l Z û z e n î*. (Bk. *ayn. yer*).

r î'ye iyi bir cevap yazılması ve kendisine şöyle denilmesi bendele-
rine daha doğru görünüyor: *D i h k a n*'lara (*T ü r k m e n l i d e r l e r i n e*) üzülmemeleri, zira kendi evlerine geldikleri, bizim vilâyetimizde ve himayemiz (*zinhâr*) de oldukları, bizim *R e y* üze-
rine yürümekte olduğumuz, oraya varınca, onların iyiliği için gere-
ğinin emredileceği söylenmeli. Böylece bu mektup gitsin ve «*h u d â v e n d*» buradan *N i ş â p u r* tarafına varsın. Atlar nefes al-
sınlar ve kuvvetlensinler. Sonra, bu yeni gelenlerin durumları daha
iyi meydana çıksın. O zaman lüzum olur ve onların *H o r a s a n*'dan
çıkarılması doğru olursa, akıllı ve iş bilir bir kumandan (*sâlâr*)ın
emrinde kuvvetli bir askerî kıta hazırlanarak gönderilsin ve onla-
rın haklarından gelinsin. Zira, «*h u d â v e n d*» bizzat onlar üze-
rine yürürse, «haşmet» gider. Bilhassa buradan akın edildiği takdir-
de. Bendeleri aklımın erdiğini söyledim; ferman *h u d â v e n d*'in-
dir»¹.

Toplantıda hazır bulunanlar, (en) doğru fikrin bu olduğunda it-
tifak ettiler. Üç güne kadar *N i ş â p u r* tarafına dönülmesine ka-
rar verildi.

M e s u d, *C u r c a n*'dan hareket ederek (22 Mayıs 1035/11 Re-
cep 426 Perşembe) *N i ş â p u r*'a geldi² (2 Haziran 1035/22 Recep
426 Pazartesi).

O, buraya gelir gelmez, *N e s â*'ya gönderilecek orduyu hazırla-
mağa başladı. Halbuki «*T ü r k m e n l e r* sükünet bulmuşlardı». Nitekim *B â v e r d* ve *N e s â* habercilerinin mektupları aynen
şu mahiyette idi: «*C u r c a n*'dan gittiğimiz ve hükümdarın *N i ş â p u r*'da karar kıldığı zamana kadar onlardan (hiç) bir fesad
ve yağma (*dest-dırazi*) (sadır) olmamıştır. Eşya ve hayvanlarının
(*buneh-hâ*) çoğunu *Ş a h - m e l i k* yağma edip götürmüştür. (Bu

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 469-74; nşr. *S. N e f i s î*, s. 570-77.

² *G e r d i z î*'ye göre (bk. s. 80), *S u l t a n M e s u d T a b e r i s t a n*
seferinden *N i ş â p u r*'a döndüğü zaman zulme uğrayanlar, huzura gelmişler ve
*T ü r k m e n l e r (S e l ç u k l u l a r)*den şikâyet etmişlerdir. O da «*v ü z e r â*,
n ü d e m â ve *s â l â r l a r*»la bu hususta istişareden sonra *B e y d o ğ d u*'nun
gönderilmesine karar vermiştir. Görülüyor ki, *G e r d i z î* seferin, teşkilâttan gelen
mektuplar üzerine değil, doğrudan halktan gelen şikâyet üzerine yapıldığını beyan et-
mektedir.

Verdiğimiz uzun bilgi yanında buna değer vermek pek mümkün görünmüyor.

sebeple), onların kalbleri kırıktır. Elllerinde kalmış olanlar da kendileri ile beraberdir. Bunları çöl tarafına götürerek, (muhafazası için) çok ihtiyatlı bulunmaktadırlar. Gece ve gündüz hem savaş, hem de barış hazırlığı yapıyorlar ve S û r î'den gelmiş olan cevap üzerine bir az «sükûn» bulmuşlardır. Lâkin çok korkuyorlar. S e l ç u k l u l a r ve Y ı n a l l ı l a r, her gün sabahtan, geç kuşluk (*câştgâh*, zamanına kadar yüksek bir yerde durarak at üstündedirler; gizlice tedbir almaktadırlar. Zira, yüksek sancağın (ordunun) *N i ş â p u* tarafına geçtiğini duymuşlardır. (Bu sebeple), çok korkuyorlar«¹.

Gelen bu mektupları, E b û N a s r, hükümdara arz ediyordu. O, elini şaraptan çekti : (Zira) çok endişeli bulunuyordu. Bu seferi yaptığından dolayı, pişman idi. Çünkü *T a b e r i s t a n*'da (ona göre) kötü ada sahip olmaktan başka hiçbir şey elde edilmedi. Üstelik *H o r a s a n* da bu hale düştü.»

İşte büyük önemi dolayısıyla S e l ç u k l u l a r'ın *H o r a s a n*'a geçişlerine dâir kaynağın verdiği bilgiyi hemen hemen aynen nakletmiş bulunuyoruz. Bununla S e l ç u k l u l a r meselesinin muhabere, müzakere ve karar safhası sona eriyor. Bundan sonra icrâat safhası başlayacaktır. Bu safhaya girmeden önce, burada bir an durarak bu çok ilgi çekici bilgiyi tahlil, çıkan neticeleri tesbit edelim :

1) Verilen bilginin dikkati çeken ilk özelliği, S e l ç u k l u l a r meselesinin daha ilk andan itibaren *G a z n e l i l e r D e v l e t i* resmî çevrelerinde uyandırdığı telâş, heyecan ve hattâ dehşettir : Meselâ hükümdar şimdiye kadar — ve bundan sonra — hiç bir meselede uykudan uyandırılmamış olduğu gibi, devlet erkânı da hiçbir meselede bu kadar acele etmemislerdir. Bu itibarla verilen bilgi daha fazla tahlil ve tefsire lüzum göstermiyecek kadar açık ibret levhalariyle doludur.

2) Bu kadar büyük telâş ve heyecana sebep olan hâdiseyi madde madde nakledelim :

a) S û r î'den gelen mektuba göre, S e l ç u k l u l a r, başlarında *D i h k a n* unvanı verilen *Y a b g u* (*M u s a*), *T u ğ r u l*

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 476-477, nşr. *S. N e f i s î*, s.579-80. Bu sırada *S e l ç u k l u l a r*'ın hiç bir yağmada bulunmadıkları hakkında ayrıca bk. *İ b n ü l - E s î r*, IX, 325; *K. B u r s l a n* terc. LVII.

Bey ve Davud Bey olduğu halde *Merv* üzerinden *Nesâ*'ya gelmişlerdir. Bu bilgidен anlıyoruz ki, daha önce söz konusu ettiğimiz ortak (kollektif) şeflik sistemi devam etmektedir. Başta zikredildiğine göre, *Mus*'a'nın hiç olmazsa şeklen ötekilerden üstün olduğuna hükmetmek icap eder.

b) Mektupta 10.000 atlı oldukları bildirilen askerleri, başlıca, *Selçuklular*'dan ve *Yınalılardan* mürekkeptir. Sonradan daima öncü vazifesini göreceк olan *Yınal*'a daha şimdiden ayrıca yer verilmesi mânalıdır. Sonra orduda *Hârezmliler* de vardır. *Altun*'ta ş'in ölümü üzerine dağılmamasını sağlamak için vezirinin verdiği nutuk hatırlanacak olursa, orduda *Hârezmliler*'in bulunmasının mâna ve mahiyeti daha kolaylıkla anlaşılır. Sonra, göreceğimiz gibi, ittifak devam etmektedir.

c) Askerin sayısına gelince, gördüğümüz gibi, *Âmul* civarında *Ceyhun*'dan geçtikleri zaman, *Selçuklular*'ın sayısı sadece 900 atlıdan ibaretti. Oradan *Merv*'e ve *Nesâ*'ya gelinceye kadar, gerek içten ve gerek dıştan, bilhassa içten katılmalarla, sayıları 10.000 e yükselmiştir.

d) Bu süratli artışın sebebi nedir? Aşağıda göreceğimiz gibi, *Horasan*'a daha önce geçmiş olan *Türkmenler* arasında, hele 50 kadar liderleri *Sultân Mesud*'un emriyle öldürüldükten sonra, şef kıtlığı ve buhranı başlamıştır. Ne kadar büyük bir şöhrete sahip olduklarını ve âdeta bir haneden haline geldiklerini gördüğümüz yeni *başbuğlar* gelince, başlıca lidersizlik yüzünden güç duruma düşen *Türkmenler*, derhal onların etrafında toplanmağa başlamışlardır.

e) Zaten *Selçuklular*'ın *Merv*'den, *Türkmenler*'in kesif olarak bulundukları *Nesâ*'ye gelmeleri ve geldikten sonra sayılarının bilhassa arttığının söylenmesi bir tesadüf eseri olmasa gerektir.

f) Göründüğüne göre, 900 atlıdan ibaret perişan bir kuvvetle *Ceyhun* nehrini geçerek, *Gazneliler Devleti* arazisine giren *Selçuklular*, hiçbir telâş ve heyecan uyardırmamışken, kısa bir müddet içinde bu kadar büyük kitleye hâkim olmaları, merkezî hükümeti müthiş telâşa düşürmüştür. Şu halde *Selçuklu başbuğları* kısa bir müddet içinde bu kadar bü-

yük bir orduya sahip olmasalardı, *G a z n e l i l e r D e v l e t i*, toprak bütünlüğünün bozulmasından dolayı bu geçişi bir devlet prestiji haline de getirmiyecekti. Devletin, bilhassa *N e s â'da H â r e z m l i l e r'in* ve *S e l ç u k l u l a r'ın* katılmasına kadar beklemesi başka türlü izah edilemez.

g) *G a z n e l i l e r D e v l e t i*, *H o r a s a n'a* giren *T ü r k m e n l e r'in* *M â v e r â ü n n e h r* ve *H â r e z m* ile bağlarını kesmek için muhtelif zamanlarda teşebbüslerde bulunmuşsa da, bunda başarısızlığa uğramıştır. Şu halde, *S e l ç u k l u l a r'ın* bu kadar az bir kuvvetle *G a z n e l i l e r D e v l e t i* hududunu geçmeleri kendileri için pek güç olmamıştır. Bunu teyid edecek bilgiyi aşağıda bulacağız.

3) Selçuklu başbuğları'nın gönderdikleri mektuba gelince, bunun içindekileri bir kaç noktada toplayabiliriz :

a) Adı geçen üç lider, *H o r a s a n* işleri nâzırı (*sâhib-i divân-ı Horasan*) *S û r î*'ye gönderdikleri bu mektupta *H o r a s a n'a* niçin geldiklerini izah etmektedirler. Bu nokta hakkında yukarda ayrıca bilgi verdiğimiz için tekrar etmiyeceğiz.

b) Bundan sonra onlar bu mektubu niçin yazdıklarını izah etmektedirler : *S û r î* aracı olacak; vezire yazacak ve onun hükümdar nezdinde kendileri için şefaatte bulunmasını sağlayacak. Onlar bu hususta vezirle olan tanışıklıklarına güvenmektedirler. Buna göre, *S e l ç u k l u l a r*, müsaadesiz gelmelerinin hükümdar tarafından bir suç sayılacağını önceden bilmektedirler. Bu itibarla bağışlanmalarını sağlamağa uğraşmaktadırlar.

c) Bununla yetinmeyen *S e l ç u k l u* başbuğları, kendilerinin «b e n d e»liğe kabul edilmelerini, yani *G a z n e l i D e v l e t i* «t e b a a»sı olmalarını istemektedirler.

d) Gayeleri ise huzura kavuşmaktan ibarettir.

e) Hükümdarın, kendilerinin rahat duracaklarından emin olması için içlerinden birini sarayda rehin olarak bulundurmağa hazırdırlar.

f) Ötekiler, hükümdarın her emrettiği işi yapmağa âmadedirler.

g) Bu hizmetlerine karşılık, istedikleri, belirli bir arazi parçasının (*N e s â* ve *F e r â v e'nin*) kendilerine ihsan edilmesidir.

h) Bu istekleri yerine getirildiği takdirde *B a l h a n* dağından, *H â r e z m* ve *C u r c a n*'dan, yâni dışarıdan gelecek olanları, sokmıyacakları gibi ¹ *H o r a s a n*'daki — tabii *G a z n e l i l e r*'in hâkimiyetlerini kabul etmeyen — *I r a k* ve *H â r e z m* *T ü r k m e n l e r i*'ni *H o r a s a n*'dan sürüp çıkaracaklardır. Görülüyor ki, *S e l ç u k l u l a r*, hudut bekçiliği vazifesini göreceklerdir. Bu sırada *G a z n e l i l e r* *D e v l e t*'i'nin buna ne kadar muhtaç olduğu göz önünde tutulacak olursa, teklifin ne kadar çekici olduğu kolaylıkla anlaşılır. *S e l ç u k l u l a r*'ın bu teklifi bile rek yaptıklarına şüphe yoktur.

Hudut bekçiliğinin hemen hemen münhasıran kendi soydaşlarına karşı olması, bu teklife ayrı bir mâna vermektedir.

i) *S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r ı*, mektubu, niçin doğrudan hükümdara yazmadıklarının sebebini izah etmek suretiyle bitirmektedirler. Bununla hükümdarın gururunu okşamak istedikleri meydandadır. İşte mektup hakkında söyleyeceklerimiz de bundan ibarettir.

Asıl tesbit edilmesi gereken nokta, bu *b a ş b u ğ l a r*'ın, tekliflerinde samimî olup olmadıklarıdır. Bunu aşağıda göreceğiz. Önce, *S e l ç u k l u l a r*'ın gelişini ve tekliflerini *G a z n e l i l e r* *D e v l e t*'i'nin nasıl telâkki ettiklerini görelim.

Naklettiğimiz bu mektubu ilk yorumlayan vezir olmuştur. Ona göre, devlet şimdiye kadar, çobanlarla uğraşıyordu. Şimdi vilâyetler zabteden *e m i r*'lerle uğraşmak icap edecektir. *S e l ç u k l u l a r*'ın geliş hakkında bundan daha mükemmel bir teşhiste bulunulamaz ve daha önce *H o r a s a n*'a gelmiş olan *T ü r k m e n l e r*'le bu yeni gelenler arasındaki fark bu kadar mükemmel tebarüz ettirilemez. Vezire göre, kuvvetli ve tanınmış liderlere sahip olmayan *T ü r k m e n l e r* devlete bu kadar güçlükler çıkardıktan sonra; tecrübeli, mükemmel şeflere sahip bu yeni gelenlerin, neler yapabileceklerini anlamak kolaydır. Yine ona göre, *C u r c a n* ve *T a b e r i s t a n* seferi yapılmasaydı, bu hâdise belki de olmıyacaktı; bununla berâber, doğru tedbir alındığı takdirde vezir *S e l ç u k l u* tehlikesinin hâlâ önlenebileceği kanaatindedir. Bunun için artık takip edilecek yol, tehdit yolu değildir. Zira, bu safha geçmiştir. Bun-

¹ Bu hususu başka kaynaklar da teyid etmektedir. Msl. Bk. *İ b n ü l - E s â r*, IX, 325.

dan böyle S e l ç u k l u l a r'ı kızdırmamak lâzımdır. Kızdırılırsa, işin nereye varacağı kestirilemez.

Yapılan toplantıda bizzat hükümdarın hâdiseyi yorumlayış ve kavrayış tarzına gelince, onu da şu bir kaç noktada toplamak mümkündür.

1) Hükümdar, söze hâdisenin önemini belirtmekle başlamıştır: Ona göre, 10.000 atlının liderleriyle birlikte vilâyetin ortasına davetsiz misafir olarak gelip yerleşmeleri küçümsenecek bir hâdise değildir.

2) S e l ç u k l u l a r'ın başka sığınacak yerleri olmadığı hakkındaki sözlerini, S u l t a n M e s u d'un yorumlayış tarzı da çok ilgi çekicidir. Ona göre, S e l ç u k l u l a r, komşu devletler içinde en zayıf olarak G a z n e l i l e r D e v l e t'i görmüşlerdir.

3) Bunun tabii neticesi olarak takip edilecek yol, G a z n e l i l e r D e v l e t'i'nin zayıf olmadığını onlara göstermektir.

4) Bunun başka bir mânası da S u l t a n M e s u d'un, onların tekliflerinde samimî olmadıkları kanaatinde bulunduğuudur. S u l t a n'ın, onların samimiyetinden şüphe etmesi için örnek de vardır: Müsaade ve sadakat teminatı ile G a z n e l i l e r D e v l e t'i arazisine kabul edilen T ü r k m e n l e r'in hali.

5) Bu düşüncelerle hükümdarın vardığı karar şudur: Onların daha fazla güçlenmelerine fırsat vermeden üzerlerine bizzat yürümek.

6) M e s u d'un seferi yapmakla takip ettiği nihai gaye ise, onlardan bu suç saydığı hareketlerinin öcünü almaktır.

Görülüyor ki, hükümdar mazeretlerini ve olup - bittiye getirmelerini kabul etmek şöyle dursun, S e l ç u k l u l a r'a karşı şiddet politikası takibine taraftardır.

Vezirin aynı toplantıdaki düşünceleri ise şöyle tahlil edilebilir :

1) Vezire göre, yolların, C u r c a n'dan doğrudan N e s â'ya yürümeğe müsait olmamasından başka, hayvanlar böyle bir sefere çıkamıyacak kadar zayıftırlar.

2) Cebri yürüyüşle düşman karşısına varılabilse bile, böyle bir ordu ile netice almak zordur.

3) Buna karşılık, karşı taraf, bu zamana kadar hazırlıklarını daha da tamamlar ve dinlenmiş bulunur.

4) Hükümdarın bizzat idare edeceği bir seferde uğranılacak başarısızlığın neticelerini düşünmek lâzımdır.

5) Sonra onlardan, kendilerine karşı sefer yapılmasını gerektirecek kötü bir hareket de olmamıştır. Bilâkis, itaatlerini ve bendeliklerini arzetmişlerdir. Şu halde, hükümdarın S e l ç u k l u l a r'ın samimiyetinden emin olmamasına karşılık, vezir, ortada herhangi bir belirti yok iken, onların iyi niyetlerinden şüpheye mahal görmemektedir.

6) Vezire göre, oyalama ve aldatma yolunu takip etmek lâzımdır: Yine S ú r î eliyle S e l ç u k l u l a r'a yazılacak mektupta bir taraftan R e y tarafına sefer edileceği ve haklarında oraya varduktan sonra karar verileceği söylenirken, öte taraftan N i ş â p u r'a yürünecektir. Bu müddet içinde atlar dinlenecek ve S e l ç u k l u l a r'ın gerçek niyetleri de daha iyi anlaşılacaktır.

7) İşte o zaman onlara karşı şiddet politikasına başvurulur. Bir ordu gönderilir ve onlar H o r a s a n'dan çıkarılır.

8) Hükümdarın bizzat, sefer yapması, doğru değildir; başmetini düşürür.

Görülüyor ki, vezir S e l ç u k l u l a r'ın yaptığı olup - bittiği kabule taraftardır ve onların sözlerinde durup durmayacaklarına göre tedbir alınmasını istemektedir. Vezirle hükümdarın ayrıldıkları asıl nokta ise şudur: Vezire göre, işi zamana bırakmak lâzımdır. Zira, zaman G a z n e l i l e r D e v l e t i lehine çalışmaktadır. Hükümdara göre ise, zaman S e l ç u k l u l a r lehine çalışmaktadır. Bu sebeple, onlar daha fazla güçlenip, teşkilâtlanmadan bu meseleyi halletmek lâzımdır. Vezirin verdiği bütün ızahattan çıkan nihaî netice ise şudur: Bu anda S e l ç u k l u l a r, kendilerinden çekinilecek kadar kuvvetlidirler. Üzerlerine hazırlanmadan yürümek bir fe-lâketle neticelenebilir.

Vezirin bu izahatı sivil ve askerî erkânın umumî tasvibine nâil oldu. Fakat hükümdar *Nişâpu r'a* gelir gelmez, *Selçuklu-l a r'a* karşı gönderilecek ordunun hazırlığına başladı.

Bu sırada yaşayışları hakkında gelen raporlar, *Selçuklu-l a r'ın* tekliflerinde samimî olduklarını gösterecek, şu halde vezire hak verdirecek mahiyettedir : Onlar devlete herhangi şekilde güçlük çıkarmak şöyle dursun, kendileri devletten gelecek hücumdan korkmaktadırlar. Elleri kalan azıcık mal ve eşyalarının muhafazasını düşünmekten başka bir şey yapmıyorlar.

Sûr i'den gelen mektup kendilerini bir az teskin etmiştir. Bundan anlaşılıyor ki, *Selçuklular*, *Gazneliler Devleti* hakkında, *Sultan Mesu d'un* onlar hakkında düşündüğü gibi düşünmemektedirler : Hükümdarın iyi niyet ve samimiyetine inanıyorlar.

Kendilerine yazılan mektubun aksine olarak *Mesu d'un Re y'e* değil, *Nişâpu r'a* geldiğini öğrenmelerine rağmen, *Selçuklu-l a r'ın* durumunda yine bir değişiklik olmamıştır. Sadece uyanıklıklarını ve savunma tedbirlerini daha da artırmışlardır; tabii korkuları da o nisbette artmıştır.

Bundan çıkan nihai netice ise şudur :

Müsaadesiz olarak hududu aşmış olmaları bir tarafa bırakılacak olursa, *Selçuklular* hududdan içeri girdikten sonra yaptıkları vaadlere bağlıdır. Buna rağmen, *Selçuklu-l a r'a* hücum ettiği için, bundan doğacak sorumluluk tamamiyle *Sultan Mesu d'a* âittir.

Selçuklu-l a r'ın H o r a s a n'a girişleri meselesinin *Gazneliler Devleti* üzerinde yaptığı tesiri, hattâ sarsıntıyı daha iyi tebârüz ettirmek için şu hâdiseyi de zikrederim :

Sultan Mesu d, vezirinden şüphe ve onu *Selçuklu* taraftarlığı ile itham etmektedir. Ona göre, zaten *Hâr e z m ş a h Hâr u n'un* isyan etmesine sebep olan da onun oğludur. Şimdi de kendisi düşmanla işbirliği yapmış ve *Selçuklu-l a r'ın H o r a s a n'a* gelmelerine sebep olmuştur. Adı geçen *E b û N a s r*, onun en yakın adamı olarak buna katiyen ihtimal vermemektedir.

Fakat, hükümdar ondan uzun zamandanberi şüphe etmektedir. Vezir de bunun farkındadır. *Selçuklu* meselesi bunun patlak vermesine sebep olmuştur. *Nesâ'ya* ordu gönderilmesi için yapılan gizli toplantıda hükümdar, vezirin her söylediğine itham edici cevaplar veriyordu. Toplantıdan sonra, vezir, *Ebü Nasr'a* derd yandı. Yaptığı hizmetleri saydı. Bunun en yenisinin bu *Türkmenler* meselesi olduğunu söyledi ve şöyle devam etti: «Herşey bir tarafa, ben onlara niçin temayül edeyim? Bir çok defalar, elimi ve önümde yer öptükten sonra vezirliklerini bana vermeleri için mi?» Bundan sonra, *Mahmud oğlu Mesud* gibi «Padişah»ın veziri olduğuna göre, kendisine hizmet etmiş olan bir gurubun (*cemî*) veziri olmanın bundan daha büyük (şeref) olmayacağını ifade etmiştir. Hal böyle olunca, nasıl iş yapabileceğini sormuştur. *Ebü Nasr* kendisinden şüphenin söz konusu olmadığını, böyle önemli bir işin çıktığını ve yoluna konulamadığını söylemiştir. Görülüyor ki, *Ebü Nasr*, hükümdarın vezire karşı tutumunu, *Selçuklular* hâdisesi dolayısıyla uğradığı şaşkınlığa ve telâşa vermektedir. Fakat vezir, bunu uzun zamandanberi fark ettiğini, şimdi ise haddini aştığını söylemiştir.

Nihayet, vezirin müsaadesini alarak meseleyi hükümdara açan *Ebü Nasr*, onu vezirin iyi niyeti hakkında ikna edebilmiştir¹.

Hâdise, *Selçuklular* meselesi yüzünden *Gazneliler Devleti*'nin içinde bulunduğu şartları göstermesi bakımından dikkate şayandır ve *Selçuklular* meselesinin başka bir bakımdan önemini göstermektedir.

Hâdisenin *Selçuklular* bakımından mânasına gelince, öyle görünüyor ki, *Sultan Mesud*, *Selçuklular*'ın *Horasa*'nda bir devlet kurmak niyetinde bulunduklarına kanaat getirmiştir. Bu itibarla vezirin sözleri çok dikkate şayandır. Hükümdarın bu hali, ona göre, *Selçuklular*'ın artık bir devlet kuracak dereceye geldikleri şeklinde de yorumlanabilir.

Sultan Mesud ile veziri arasında geçen bu hâdise münasebetiyle vezirin *Selçuklular* hakkındaki kanaatini de öğrenmiş bulunuyoruz: Ona göre, her şeye rağmen *Selçuklu*

¹ *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 477 - 80; nşr. *S. Nefîsî*, s. 580 - 584.

la r'ı, G a z n e l i l e r'e tercih etmesi için hiçbir sebep yoktur. Zira, G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin veziri olarak kalmak, bağımsız S e l ç u k l u D e v l e t i'nin veziri olmaktan çok daha şerefli dir.

Meselenin esasına gelince, M e s u d'un, vezirden şüphelenmesi büsbütün esassız değildir: Gördük ki, H â r u n'un isyan yoluna sapmasından birinci derecede M e s u d sorumlu ise, ikinci derecede de vezirin oğlu sorumludur (H â r u n'a tahakküm ediyordu).

S e l ç u k l u l a r meselesine gelince, vezirin fikir ve kanaatleri dikkatle tahlil edilirse, bunlarda bile-rek veya bilmiyerek S e l ç u k l u taraftarlığı neticesine varmak bir az güçtür. Sonra, bizzat S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r ı'nın belirttikleri gibi, çok daha eskidenberi vezirle aralarında tanışıklık vardır.

S e l ç u k l u l a r ı n G a z n e l i l e r'e K a r ş ı İ l k Z a f e r i

S e l ç u k l u l a r'a karşı ordu sevk etmeğe karar veren S u l t a n M e s u d, son defa mülki ve askerî bütün devlet erkânını topladı¹. İlk sözü alan hükümdar, (N i ş â p u r'da) bir kaç gün kaldığını, asker ve hayvanların dinlendiğini, her ne kadar N e s â ve B â v e r d habercilerinin mektupları, S e l ç u k l u l a r'ın sükûnet bulduklarını, korkmakta olduklarını ve «raiye»yi incitmediklerini yazıyorsa da, yine de 10.000 «Türk» atlısının aramızda bulunmalarının doğru olmayacağını düşündüğünü söyledi. Bu hususta alınacak tedbirin ne olduğunu sordu.

Görülüyor ki, bu hususta zaten karar verdiğini pördüğümüz hükümdar, bu kararını kendi «h a r p m e c l i s i»ne de kabul et-

¹ V e z i r, â r ı z, s â h i b-i d î v â n-ı r i s â l e t, n e d i m E b û S e h l Z û z e n î. Görünüşe göre bunlar mülki devlet ricâlini; B e y d o ğ d u, E b u'n-N a s r, S u b a ş ı, N û ş t e k i n و ل و ا ل م ج ى, P î r î v.s. de askerî ricali temsil ediyorlardı. Fevkalâdeden olarak bu toplantıya â y â n. s e r h e n g, diğer h â c i b l e r ve (askerî) v a l i l e r de dâvet edildi. Son dört kişi bunlardandı (bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 481; nşr. S. N e f i s î, s. 584).

Kaynakta geçen bu tafsilâtı, bu toplantının, toplantıya katılanlar bakımından da şimdiye kadar yapılanlardan farklı olduğunu göstermek için verdik. Bu suretle S e l ç u k l u m e s e l e s i'ne ne kadar önem verildiğini yalnız bu toplantıya bakarak bile anlamak mümkündür.

tirmek istemektedir. Toplantının gayesini ve meseleyi izah ettikten sonra, bizzat kendi ifadesine göre, umumî görünüş *Selçuklular'a* karşı savaşa çıkmayı gerektirmediği halde, *Sultan'ın* savaşa çıkma lehine kanaatini önceden açığa vurması bundan başka türlü yorumlanamaz. Bu beyanattan sonra toplantıda bulunanlar birbirlerinin yüzlerine baktılar. Tereddüt geçirdikleri anlaşılıyordu. Söz alan vezir, onları uyarmak gereğini duydu. Söz söylemelerini, zira hükümdarın kendilerine hitap ettiğini, (esasen) bu önemli iş için davet edilmiş olduklarını beyan ettikten sonra hükümdarın maksadını bir daha açıkça ortaya koydu: 1) «Ya *Horasan'ı* bu adamlardan temizlemeli ve hepsini suyun öte tarafına atmalı»; 2) Yahut hizmetlerini, itaatlerini ve liderlerini rehin olarak saraya göndermelerini kabul etmeli.

Gerçekte vezir bu ifadesi ile hükümdarın maksadını izah etmekten ziyade, meseleyi müspet ve menfi yönleriyle ortaya koymaktadır. Bu itibarla aynı ifade hükümdarın tek taraflı telkinini tamamlamakta ve ona daha objektif bir mahiyet vermektedir.

Bu çeşit toplantılarda askerî erkân umumiyetle söz almaktan kaçındıkları halde, bu defa *Beğdûd'un* fikrini beyan ettiğini görüyoruz: «*Sultan Mahmud (Emîr-i mâzî)* kendi arzusuyla bir *Türkmenler* grubunu *Horasan'a* getirdi. Ne «fesad»lar çıkardıkları, hâlen de neler yaptıkları malûmdur. Bu hal, bunların da gelmek arzusunu uyandırdı. Düşman asla dost olmaz. Onlara (kılıç kullanmak) lâzımdır. Zira, *Arslan Câzib* söyledi, dinlenmedi ve olan oldu». Diğer «âyân» da aynı mahiyette konuştular. Şu halde onun bu fikirlerini, hiç olmazsa askerî erkânın ortak görüşleri olarak kabul edebiliriz.

Selçuklu meselesini *Gazneliler Devleti* bakımından gayet güzel ifade eden bu beyanatın taşıdığı hususiyetler bir prensip (emsâl prensibi) çerçevesi içinde iki noktada toplanabilir.

1) Daha önce gelen *Türkmenler* iyi bir örnek teşkil etmemişlerdir. Onlar isyan ve fesad yoluna saptıklarına göre, ırkdaşları olan *Selçuklular* da aynı yolu tutacaklardır.

2) Zaten önce gelenlerin kazandıkları başarılar, bunların da *Horasan'a* gelmelerinin başlıca sebebini teşkil etmektedir. Bu

son nokta bilhassa ilgi çekicidir: *Selçuklular*'ın *Horasan*'a geliş sebeplerini orijinal bir görüşle izah etmektedir. (*Horasan*'a gelişlerinin diğer sebeplerini yukarıda izah ettik).

Tartışmalar neticesinde *Nesâ* tarafına (*Selçuklular* üzerine) tecrübeli bir kumandan (*sâlâr*)'ın gönderilmesine karar verilmiştir. Kumandanlarla vezirin yaptıkları ayrı bir toplantı neticesinde on kumandan seçildi. Hepsinin başına ihtiyar *Be y d o ğ d u* geçirildi. Bu kolektif kumandanlık sistemine bizzat *Be y d o ğ d u* itiraz etti. Onun itirazı esasa karşı değil, orduda muhtelif yaşta ve muhtelif temayülde¹ bir çok kumandanların bulunuşuna karşı idi. Ona göre, böyle bir orduda disiplini sağlamak güçtür. Yine kendi ifadesine göre, ihtiyarlığı da bu hususta büyük sakınca idi. Bu mazeretlerini hükümdar kabul etmedi.

Askerî erkândan gelen — şekle ait münferid veya toplu — bu itirazlar, savaşa çıkmayı umumiyetle askerî teşkilât mensuplarının istediği hususunda verdiğimiz izahatın kıymetine halel getirmez.

Gördüğümüz gibi, *Selçuklular*'a karşı savaş açılmasına asıl sivil teşkilâtın başında bulunan devlet ricâli aleyhdar bulunuyordu. Bunlardan bazıları savaşa çıkılması lehine karar verildikten sonra, kendi aralarında da olsa, bu husustaki fikirlerini söylemekte devam etmişlerdir. Meselâ sivil teşkilâtın en büyük temsilcisi olan vezir, yıldızlar uygun düşmediği için bu seferin yapılmasına taraf-tar olmadığını, çalışma arkadaşı *E b u N a s r*'a söylediği gibi, bu sonuncu da görüşlerini şöyle ifade etmiştir: «Astronomi bilmem, fakat şu kadar biliyorum ki, yabancı bir halk kitlesi (*gürûhî-i merdum-i bigâne*) bu diyara düştüler. *Be n d e l i k* gösteriyorlar. Onları kabul etmek; ürkütmek ve şüphelendirmekten evlâdır. Fakat, hükümdar ve kumandanlar (*sâlâran*) madem ki bu fikirdedirler, susmaktan başka yol yoktur...»

Görülüyor ki, bu sonuncu, sivil teşkilât mensuplarının görüşlerini vuzuhla ortaya koymakta ve karar verme sorumluluğunun

¹ Bu kumandanlar arasında *M a h m u d* devrinin meşhur generalleri bulunduğu gibi, *M e s u d* zamanında onun tarafından yükseltilmiş tecrübesiz (*k â r - n â - d î d e*) generaller de vardı. İşin dikkate şayan olan tarafı başkumandan *Be y d o ğ d u*'nun, ordunun teşekkül tarzı ve bizzat kendisi hakkındaki düşünceleri bazı generaller tarafından da haklı bulunuyordu (bk. *Be y h a k î*, nşr. *G a n î*, 482; nşr. *S. N e f i s î*, s. 586).

tamamiyle hükümdarla askerî teşkilât mensuplarına ait olduğunu çok iyi belirtmektedir.

Hazırlanan ordunun bütün *T ü r k i s t a n*'ı fethetmek için kâfi olduğu umumiyetle herkes tarafından kabul ediliyordu.

Ordu *N e s â* tarafına hareket ettikten (19 Haziran 135/9 Şaban 426 Perşembe) on gün sonra¹ ordu ile beraber olan habercilerden şu yolda bir mektup geldi: «Ordunun öncüsü, karşılaştıkları *T ü r k m e n l e*'ri derhal yendiler. Öyle ki, harp düzenine girmeye bile lüzum kalmadı. 7-8 yüz kişinin başı derhal uçuruldu. Bir çok kişi esir, bir çok da ganimet elde edildi.»

Bu öncü zaferinin uyandırdığı sevinç pek büyük oldu: Şenlikler yapıldı. Hükümdarın emriyle davullar, trampetler çalındı, şarkılar söylendi. *S e l ç u k l u* meselesi dolayısıyla bir kaç gündenberi şarap içmeyen hükümdar, kendisini içkiye verdi. Bu sevinç uzun sürmedi. Seher vakti «*S u l t a n*»ın ordusunun müthiş bir bozguna uğratıldığı ve her şeyin «*m u h a l i f*»lerin eline düştüğü haberi geldi. Başkumandan *B e y d o ğ d u* bile hayatını zor kurtarmıştı. Ordu *k e t h ü d a s*'ı² esir edilmişti.

Mektubu alan *E b û N a s r*, derhal saraya geldi ise de, hükümdarı görmek mümkün olmadı. Çünkü seher vakti uyumuştı. Kuşluk vaktine kadar uyandırılması mümkün değildi.

¹ *G e r d i* zîye göre (bk. s. 80), savaştan önce, yani ordu daha *N e s â*'ya varmadan önce *سنداقان* mevkiinde *B e y d o ğ d u*'ya *S e l ç u k l u l a r*'dan bir elçi gelmiş, *S e l ç u k l u l a r* nâmına, şunları söylemiştir : «Biz (hükümdarın) bendeleriyiz ve itaat üzereyiz. Bizi kabul eder ve bize otlak gösterirseniz, biz bu işlerden (yağmadan) elimizi çekeriz, kimse de bizden incinmez.»

Beydoğdu, elçiye bağırışmış, çıkmıştı ve kendisine değil, hükümdara müracaat etmelerini ve ondan kendisine kâğıt getirmelerini söylemiştir. «*İşi kılıç halledecektir*» diye kestirip atmıştır.

Savaştan önce böyle bir teşebbüsün vukubulması mümkündür ve *S e l ç u k l u l a r*'ın uğradıkları muamele hâdiselerin umumî cereyanına uygundur.

² Adı, *H ü s e y i n A l i M i k â i l* olan bu sivil devlet adamı galiba ordu'da hükümdarı temsil ediyordu. Zaten her orduda, hattâ her askerî valinin yanında bir de *k e d h ü d a* bulunuyordu.

Harpte yararlık gösterenlere hizmetleri ile mütenasip mükâfatlar vermek üzere, «*k e d h ü d a*» yanında elbise (*hilat*) ve para bulunduruyordu (bk. *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 483, 484; nşr. *S. N e f i s î*, s. 587, 588). İşte esir edilen bu idi.

Herhalde vezirin teşebbüsüyle, sivil ve askerî teşkilât mensupları¹ hükümdarsız toplanmağa mecbur oldular. Çok müteessirdiler. Gelen haber çok kısa olduğu için hâdisenin esasına nüfuz edemiyorlardı. Nihayet uyanma zamanı gelince, hükümdara tezkere yazdılar. Böyle güç (sa'b) bir hâdisenin vukubulduğunu bildirdiler. Ve bu tezkereyi habercinin mektubu ile birlikte gönderdiler. Hükümdar verdiği cevapta, dağılmamalarını, saatten saate başka haberler geleceğini, zira yollara atlılar dikildiğini, öğleden sonra bu hususta konuşmalarda bulunmak üzere toplantı yapılacağını bildirdi. Öğleye doğru savaş alanından iki atlı geldi. Onlar derhal huzura kabul edildiler. İlk mektupla son mektup arasındaki farkın sebebi, kendilerinden sorulan ilk soru oldu. Onların verdikleri izahata göre, korku içinde yaşayan silâhsız, sermayesiz (bî-mâye), işsiz-güçsüz hasımların böyle büyük bir orduyu bedavadan mağlup edeceği kimsenin hatırından geçmemişti. Fakat ordu başkumandanı B e y d o ğ d u'nun emri dikkate alınsaydı, bu mağlubiyet (halel) olmayacaktı. Herkes kendi bildiği gibi iş yaptı. Çünkü kumandan (sâlâr) çok idi. Buradan (N i ş â p u r'dan) gidince, ihtiyatı elden bırakmadılar, yürüyüş tabiiyeye uygun olarak yapıliyordu². Çadırlara varıncaya kadar böyle devam etti. Boş çadırlardan, hayvanlardan bir kaç çobandan ibaret azıcık bir şeyler (ve insanlar) gördüler. Sâlâr B e y d o ğ d u uyanık bulunmalarını ve savaş düzeninde yürüşü (tâbiye) muhafaza etmelerini, (bu boş çadırlara, hayvanlara ve bir kaç çobana bakma-

¹ V e z i r , â r ı z , s â h i b - i d î v â n - ı r i s â l e t ; E b û S e h l Z û z e n î , s â h i b - i d î v â n - ı H o r a s a n S û r î , H â c i b S u b a s ı , H â c i b E b u ' n - N a s r .

² Harp nizamında yürüyüş şöyle idi :

malarını), zira düşmanın, çölün kenarında olduğunu, pusu kurduklarını, bir karışıklık (*halel*) çıkmaması için, öncünün gitmesini ve keşif yapmasını söyledi. Dinlemediler. Öyle ki, öncü kıtası, yerini terk etti ve o çadırlara, kumaşlara ve zayıf hayvanlara üşüştü. Her cinsten bir çok insan öldürdüler. İşte bu, T ü r k m e n l e r'in mağlup edildiği hakkında gelen ilk haberdir. Bu başsız (*bî-ser u sâ mân*) durumu gören sâlâr (B e y o ğ d u) ordusunun merkez hattını ileri sürmek zorunda kaldı. (Asker) birbirine karıştı. Tâbiye düzeni bozuldu. Bilhassa muhaliflerin pusular kurdukları ve savaş hazırlıkları yaptıkları köye gelince (büsbütün bozuldu). (T ü r k m e n l e r) savaşa girdiler. Öyle bir savaş başladı ki, bundan daha şiddetlisi olamazdı. Hasımlar işi uzattılar (dayandılar) ve iyi çalıştılar. Düşündükleri gibi, ilk hamlede T ü r k m e n l e r kaçmadı. Ortalık çok sıcak oldu, (üstelik) kum kızdı. Atlar (*sütûrân*) son derece susadılar. Arkalarında bir su vardı. Tecrübesiz kumandanlardan bir kaç, ordunun suya erişinceye kadar savaşa savaşa (*kerr-u ferr*) yavaş yavaş geri çekilmesi gerektiğini söylediler. Bu dönüşün bozguna benzer bir şey olduğunu, askerlerin (*hurde merdum*) bunun ne olduğunu düşünemeyeceklerini bile bilemediler. (Bu kumandanlar), (ordu başkumandanı) B e y d o ğ d u'ya haber vermeksizin geri çekildiler.

Bunu gören T ü r k m e n l e r, G a z n e l i ordusunun bozguna uğradığını sandılar. Pusulardan çıktılar ve büyük bir şiddetle hücumla geçtiler.

S â l â r B e y d o ğ d u şaşırıp kaldı : File binmiş, eli ayağı tutmaz ihtiyar (*zayıf*) bir kimsenin duruma, başını alıp gitmiş bir orduya, hücumla geçmiş ve galip gelmiş bir düşmana hâkim olması nasıl mümkün olurdu? T ü r k m e n l e r, filin etrafına gelince, g u l â m l a r'ı başkumandanı filden indirdiler, ata bindirdiler, harp ederek götürdüler. Yoksa o da esir düşerdi. Suyu varmak ve oraya inmek şöyle dursun, kimse kimseye varmadı. Herkes kendi başının çaresine baktı. O kadar büyük para, eşya ve harp teçhizatı muhaliflerimizin eline geçti. Zira, bizim askerler (*kavm*)in hepsi gittiler. Her grup (*güruh*) bir başka yolu tuttu»¹.

¹ Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s., s. 481-6, nşr. S. N e f i s î, s. 584-91. İki atlı bundan sonra kendilerinin nasıl kaçıp geldiklerini anlatmaktadırlar; ayrıca bk. G e r d i z î s. 80. Bu son kaynakta savaşın cereyan tarzı başlangıçta bir az farklı anlatılmaktadır. Zira bu son kaynakta savaş düzeninden bahsedilmektedir.

İşte iki atlının verdiği izahat burada bitmektedir. Ayrıca tahlil ve yoruma ihtiyaç göstermeyecek kadar açık olan bu izahattan, Selçuklular'ın Gazne ordusunu nasıl yendiklerini bütün ayrıntılarıyla öğrenmiş bulunuyoruz.

Kazanılan Zaferin, Gazneliler ve Selçuklular Bakımından Neticeleri

Selçuklular'ın Gazneliler'e karşı kazandıkları bu ilk zafer, son derece önemlidir. Zira, şimdiye kadar bir bakıma sığıntı, bir bakıma da başka bir devletin toprak bütünlüğünü bozmuş gayri meşru bir kuvvet olarak görünen Selçuklular, bu zaferden sonra üzerinde yaşadıkları topraklara hâkim olmak hakkını kılıçlarıyla elde etmişler ve meşru kuvvet haline gelmişlerdir. Bu itibarla bu zafer, onların devlet kurma yolunda ulaştıkları büyük merhale-dir. Böylece, Nesâ savaşının Selçuklular bakımından umumî mânasını belirttikten sonra, şimdi de harbin cereyanından çıkan neticelerini tesbit edelim :

1) Kuvvetler arasında Selçuklular aleyhine olmak üzere büyük bir dengesizlik vardır: Techizatı pek noksan 10.000 atlıya karşılık, tam techizatlı 17.000 atlı. Bunun 2.000 ini, hükümdar dahil, herkesin pek ümit bağladığı saray gûlâmaları teşkil ediyordu¹. Sonra bu orduda o zamanın canlı tankları demek olan filler de vardı.

2) Bu kuvvet üstünlüğüne güvenen Gazneliler ordusu, düşmanı küçümsemiştir; her türlü ihtiyat tedbirlerini ihmal etmiştir.

3) Gazneliler ordusunun en zayıf tarafı kumanda birliğinin bulunmamasıdır.

4) Buna karşılık, müdafaada bulunan Selçuklular kendi harp taktiklerini Gazneliler'e kabul ettirmişler, hattâ onları aldatmağa muvaffak olmuşlardır (çöl harbi, susuzluk v.s.)

¹ Bk. Beyhakî, nşr. Ganî, s. 481; nşr. S. Nefîsî, s. 585

5) Bu taktik kendilerine epey can ve mal kaybına sebep olmuşsa da, elde edilen netice karşısında bu kadar bir fedakârlığın çok görülmemesi lâzımdır.

6) Ne kadar fakir ve yoksul bulunduklarını gördüğümüz Selçuklular, bu zafer neticesinde büyük ganimet elde etmişlerdir.

7) Selçuklular'ın asıl büyük kazançları mânevî sahada olmuştur: Şimdiye kadar, Gazneliler'den korkan Selçuklular idi. Şimdi korku sırası Gazne askerine gelmiştir. Bu Selçuklular'ın ümidini çok arttırmıştır. Bunu, Mesud'un da anladığını ve hattâ sefere çıktığından dolayı pişman olduğunu biliyoruz¹.

8) Onun için Selçuklular'ın Horasan'da bir devlet kurmanın mümkün olduğu neticesine bu hâdiseden sonra vardıkları söylenebilir. Bu hususta aşağıda bilgi vereceğiz.

İşte Selçuklular'ın kazanması ve Gazneliler'in kaybetmesi sebepleri ve zafer sonunda elde edilen neticeler başlıca bunlardır

Şimdi de Gazneliler Devleti'nin bu zaferi nasıl telâkki ettiklerini ve ne gibi tedbirler aldıklarını görelim :

Athların verdiği bu izahat, toplantıda bulunan bütün devlet erkânını çok üzmüştür. Açığa vurulan umumî kanaat şudur : Bu kadar büyük ve hazırlıklı bir ordu bu kadar hiçten sebeplerle yenilmiştir.

Toplantı öğle namazından sonra akşama kadar devam etti. Herkes hükümdarı teselliye çalışıyordu. Meselâ vezir hükümdara bunun bir kaza olduğunu, dünyada bunun gibi çok hâdiselerin geçtiğini, telâfi edilebileceğini söylüyordu. Ârız ise mağlubiyeti, kumandanlar arasında birlik olmamasına bağlıyordu. Toplantıda asıl şiddetli tenkidi «sâhib-i divân-ı risâlet» Ebû Nasr yaptı. Bu müthiş hâdiseye ona çok tesir etmiş bulunuyordu. Ona göre, toplantıda bulunanlar, bu büyük hâdiseye gereği gibi önem vermiyorlardı. Buna rağmen o susuyordu. Hükümdarın ısrarı üzerine ko-

¹ Bu husus, İbn ü'l-Esîr tarafından çok iyi tebarüz ettirilmiştir (bk. [X, s. 325]).

nuşmağa mecbur oldu. Konuşması esnasında bu günü görmektense ölmeyi tercih ettiğini söyledi.

E b û N a s r'ın tenkitleri bir kaç noktada toplanabilir :

1) Hükümdar bir müddet içki ve eğlenceden el çekmelidir.

2) Ordunun idaresini bizzat eline almadılar. (Bizzat teftiş etmeli ve maaşlariyle bizzat meşgul olmalıdır).

3) Ordunun sevgisini kazandıracak tedbirler alınmalıdır.

S u l t â n M e s u d, ona hak verdi ve tavsiyelerini tutacağına söz verdi¹. Görülüyor ki, bu devlet adamı, mağlubiyetin sebeplerini daha derinlerde aramaktadır. Ona göre, önce bu noktalar dikkate alındığı takdirde ki, işler düzelebilir.

S u l t a n M e s u d, bozgundan dönen askerleri teselli ederken ve onların gönüllerini almağa çalışırken kumandanlara, başkumandanın emirlerine aykırı davranışlarından dolayı çıkışıyordu. Görülüyor ki, bizzat hükümdar mağlubiyetten kumandanları sorumlu tutmaktadır.

Nihayet başkumandan B e y d o ğ d u da döndü; hâdiseyi anlattı. «Eğer kumandanlar emirlere itaatsizlik etmeselerdi, bu ordu ile bütün T ü r k i s t a n'ı fethedeceğini» söyledi. Hükümdar onun bu izahını kabul etti. Kendisinden memnun olduğunu bildirdi.

Bizzat kaynağa göre, bu, «Padişah»ın başına gelen ilk büyük mağlubiyet (*vehni*) idi. Yine bu kaynağa göre, S e l ç u k l u l a r'ın bu makama (*mahal*) gelecekleri i l m-i g a y b'da yazılı idi².

O toplantıda uzun tartışmalardan sonra S e l ç u k l u l a r'a bir elçi gönderilmesine karar verildi³.

¹ Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 466-7, nşr. S. N e f i s î, s. 591-3.

² Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 488; nşr. S. N e f i s î, s. 594.

³ İ b n ü'l-E s î r'e göre (bk. IX, s. 439; K. B u r s l a n terc. LVII), S u l t a n M e s u d gönderdiği bu elçi ile S e l ç u k l u şeflerini tehdit etmiştir.

T u ğ r u l, kendisine namaz kıldıran imama, sadece «Ey Mülk'ün mâlikî olan Tanrı, saltanatı (mülkü) istediğine verir, istediğinden alırsın, istediğini yükseltir, istediğini zelil edersin. Hayır senin elindedir; sen her şeye kadırsın» mealindeki âyeti yazdırarak, S u l t a n M e s u d'a göndermiştir. Yine bu kaynağa göre, bu cevap geldikten sonradır ki, M e s u d yumuşamış, onlara güzel vaatlerde bulunmuş ve «hilât»ler göndermiştir.

Bu karar da gösteriyor ki, bu ordu ile Selçuklular'a karşı yeni bir öğ alma seferi yapmak mümkün değildir. Yine verilen bu karardan anlaşılıyor ki, Gazneliler Devleti mağlubiyeti kabul etmiştir.

Meselenin Selçuklular bakımından mütalâasına gelince, Gazneliler Devleti'nin Selçuklular'a elçi göndermesinin ifade ettiği ilk mâna, şüphesiz, Selçuklular'ın siyasi bir kuvvet olarak tanınmasıdır.

Bizzat Selçuklular bu hâdiyesi nasıl telâkki ediyorlardı? Bundan sonraki hedefleri nelerdir?

Gizlice Nesâ'ya gönderilen habercilerin bildirdiklerine göre, Türkmenler'in eline o kadar âlet, nimet, at, altın, gümüş, elbise, silâh ve eşya (*tecemmül*) geçti ki, hayretler içinde kaldılar, âdeta böyle bir hâdisenin olduğuna inanamıyorlardı. Bunun bir gerçek olduğundan emin olunca, bir kurultay (*meclis*) yaptılar (Temmuz 1035/Ramazan 426); «âyâ n», kumandanlar ve ihtiyarlar bir çadırda oturdular; durumu müzakere ettiler. Şöyle konuştular, «Düşünmediğimiz ve ummadığımız halde böyle bir hâdise (*hâl*) oldu. Bunu kendimizden bilmek imkânsızdır (hatadır). Bu büyük orduyu biz yenmedik. Biz kendimizi korumaktan fazla bir şey yapmadık. Bu, onların tedbirsizliğinden olmuştur. Tanrı istedi, böyle oldu. Tâ ki, birdenbire mahvolmadık. Ve beklemediğimiz halde bunca nimet ve âlet elimize geçti. Fakir idik, zengin olduk. Sultan Mesud büyük bir padişaktır. İslâm'da onun gibi başka bir tane daha yoktur. Onun ordusuna tedbirsizlikten ve kumandansızlıktan bu hal oldu. Onun daha bir çok kumandanları ve askerleri vardır. Bu olup-bitenden dolayı mağrur olmamalıyız. Bir elçi göndermeli ve bir «ben de»si gibi söz söylemeli ve özür dilemeliyiz. Sözümüzün bundan öncekinin aynı olduğunu, evimize ve canımıza¹ kastedildiğinden bizim için çarpışmaktan başka bir çare kalmadığını ifade etmeliyiz. Gelecek cevaba göre, tutacağımız yolu tâyin edebiliriz»².

¹ Asıl metinde «yerler» (*cây-hâ*) yazılı ise de Dr. Gan'in düşün­düğü gibi, bunu «cân-hâ» olarak almayı tercih ettik.

² Beyhakî, nşr. Ganî, s. 489; nşr. S. Nefisî, s. 595.

Şimdi aynen naklettiğimiz bu ifadeyi tahlil edelim :

1) Bu zafer, S e l ç u k l u l a r için tam bir süpriz olmuştı

2) Onlar zafer neticesinde elde ettikleri ganimetin değerini önemini takdir etmektedirler.

3) Fakat hayale de kapılmamaktadırlar. Onlara göre, G a z n e l i l e r'in mağlûbiyeti ârizidir. S u l t a n M e s u d her an ye kumandanların idaresinde başka ordular gönderebilecek güçtedi

4) S e l ç u k l u l a r, S u l t a n M e s u d'u islâm dünya nın en büyük hükümdarı saymaktadırlar. Bu suretle G a z n e l i l e r D e v l e t i'ne karşı hâlâ korku ile karışık saygı beslemektedirler. Daha doğrusu duyulan korku henüz silinmemiştir.

5) Bu itibarla kendileri için tutulacak en iyi yol M e s u d'a b elçi göndererek, özür dilemektir.

6) Görülüyor ki, S e l ç u k l u liderleri hâdiseleri vuzuhla girecek kadar realisttirler.

7) Siyasetlerinde istikrar vardır: Zaferden önce G a z n e l i l e r'den yaptıkları isteklerle şimdiki arasında fark yoktur.

S e l ç u k l u l a r'ın kazandıkları zafer hakkında düşündükle işte bunlardır.

Burada G a z n e l i görüşü ile S e l ç u k l u görüşünü birbirinin aynı olduğu noktalara dikkati çekmeliyiz.

1) S e l ç u k l u zaferinin sebepleri hakkında her iki taraf görüşü birbirine uymaktadır.

2) Her iki taraf da birbirinden çekinmektedir.

3) Her iki taraf da bu anda yeni bir savaşı düşünmemekte; bilâk barışı kurmak istemektedir. Bunun neticesi olarak, her iki taraf yaptıkları toplantılarda bu maksatla birbirlerine elçi gönderme, karar vermişlerdir.

Ayrıldıkları başlıca noktalar ise şunlardır :

1 — S e l ç u k l u l a r, G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin gü cünü mübalâğa etmektedirler. Halbuki bizzat hükümdar yeni bir savaşa çıkmaya cesaret edemeyecek kadar kendisini güçsüz görmekte-dir.

2 — Buna karşılık, G a z n e l i l e r D e v l e t i d e S e l ç u k l u l a r'ı güçlü görmektedir. Halbuki S e l ç u k l u l a r, kendilerini G a z n e l i l e r D e v l e t i karşısında her bakımdan güçsüz görmektedirler.

S e l ç u k l u liderlerinin ve ileri gelenlerinin yaptıkları kurultay müzakereleri ve aldıkları kararlar hakkında gelen gizli raporlar, S u l t a n M e s u d'u bir az yatıştırdı. Fakat veziri, hiç de memnun değildi. Ona göre, S e l ç u k l u l a r'a karşı ya hiç sefere çıkmamalı idi, çıkıldıktan sonra ise, artık sözü kılıca bırakmalıdır. O bu fikrini hükümdara söylemekten çekinmedi.

S e l ç u k l u l a r'la G a z n e l i l e r A r a s ı n d a M ü z a k e r e v e A n l a ş m a

Habercilerin bu mektuplarının arkasından, «S e l ç u k l u T ü r k m e n l e r'inden» G a z n e sarayına elçi geldi. Bu, B u h â r â l ı söz söylemesini bilir, ihtiyar bir D â n i ş m e n d i d i; elinde vezire hitaben «gayet mütevaziane» yazılmış şöyle bir mektup vardı :

«Biz kızgın (*mütehevvir*) olan, işin çıkar yolunu ve âkibetini iyi göz önünde tutmayan S û r i'yi, aracı ve şafaatçi yapmakla hata ettik. (O), nihayet S u l t a n'ı ordu göndermeğe teşvik etti; «*le ş k e r-i m a n s û r*»a karşı kılıç çekmeye cesaret etmek ne haddimiz idi. Fakat kurdun sürüye saldırması gibi hücum ettikleri, sığıntı (*zinhariyân*) olduğumuz halde evimize kadın ve çocuklarımızı kastettikleri için (nefsimizi) savunmaktan başka ne çare vardı? Zira can tatlıdır. Şimdi, biz daha önce verdiğimiz sözde duruyoruz. Bu (mağlûbiyet) istemediğimiz halde olan bir göz değmesidir. Uygun görürse, aramızda tuz ekmek hakkı olan vezir¹ (*hâce-i buzurg*) bu işe el atsin, aracı olsun ve efendimiz (*hudâvend*) S u l t a n'ın gönlünü «hoş» etsin. Tâ ki, af dileğimiz kabul edilsin. Bu adamımız (elçimiz) gönlümüze huzur verecek esasları ihtiva eden bir cevabı

¹ Burada vezirle aralarındaki geçmiş zamana ait münasebetleri söz konusu eden bir cümle varsa da, daha önce de geçtiği için, tekrarından vazgeçilmiştir.

mektupla geri gönderilsin. Tâ ki, itham (*nikûhiş*)¹ bitsin. Eğer vezir, bu kimse ile birlikte sözümüzü işitmesi, bizim «b e n d e»leri olduğumuza ve işin düzelmesinden (*salâh*) başka bir şey düşünmediğimize kanaat getirmesi için kendi itimad ettiği bir kimseyi gönderirse, daha iyi olur»².

Dikkatimizi çeken ilk nokta, bu sefer mektubun doğrudan vezire yazılmış olmasıdır. Vezir, kazanılan zaferden sonra kendisine mektup gönderilmesini tabii karşılamıştır: Elçiye huzuruna kabul ederek, bizzat dinlemiş, konuşulanları hükümdara tamamiyle anlatmıştır. Şu halde o, aracılık rolünü de kabul etmiştir.

Bu maksatla yapılan, â y â n'ın hazır bulunduğu toplantıda hükümdar bu yaklaşma çabasının kendisine «nâhoş» gelmediğini söylemek suretiyle bu husustaki kanâatini ve görüşünü açığa vurmuştur.

Aynı toplantıda, S e l ç u k l u l a r'ın isteğine uyarak, gelen S e l ç u k l u elçisiyle birlikte kendilerine mukabil bir elçi³ gönderilmesine karar verildi. Maksat, S e l ç u k l u l a r'ın tekliflerinde samimî olup olmadıklarını anlamaktır. Elçi kanaat getirirse, S e l ç u k l u l a r'dan «elçiler» göndermelerini isteyecektir.

Bu suretle her şey açık açık konuşularak bir anlaşma zemini bulunacak ve «gönüller huzura kavuşacaktır.»

Toplantıdan sonra vezirin ifadesinden anıyoruz ki, hükümdarı yumuşatmak ve af isteğini kabul etmesini sağlamak için çok çalışmak gerekmiştir.

Vezire göre, gelen elçi S e l ç u k l u l a r'ın itimad ettikleri adamlarından biridir⁴. Kendisi boş döndürülmediği takdirde, bu

¹ Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 490; nşr. S. N e f i s î, s. 596. Son nâşir «n i k û h i ş» kelimesi yerine «s u h a n» (*söz*) kelimesini almıştır.

² Bk. Ayn. yer. B e y h a k î'nin, bu mektubun aslını görmek fırsatını bulamadığı anlaşıyor. Zira daha önce S û r î'ye gönderilen mektupta olduğu gibi, gönderenlerin ve gönderilenin adları ve elkabı yazılmamıştır. Kezâ sonu da eksiktir.

³ Elçi'nin adı, E b û N a s r S î n î'dir. B e y h a k î onun hayatı hakkında uzun malûmat vermektedir (bk. nşr. G a n î, s. 490, 491; nşr. S. N e f i s î, s. 596, 597).

⁴ Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 491; nşr. S. N e f i s î, s. 596.

«mahvolmuş» işlerin tekrar yoluna konması mümkündür. Hareketinden önce, vezir S e l ç u k l u elçisini tekrar kabul etti; kendisine hediyeler verdi; söylenmesi icap eden sözleri söyledi.

S e l ç u k l u elçisi, yanında G a z n e l i elçi olduğu halde N i ş â p u r'a hareket etti (10 Temmuz 1035/2 Ramazan 426 Perşembe).

S e l ç u k l u l a r'la yapılan müzakerelerin çetin olduğu anlaşıyor. Zira, G a z n e elçisi, S e l ç u k l u l a r'ın nezdinde bulunduğu müddet içinde onunla birlikte gönderilmiş olan kuryeler bir kaç defa gidip geldiler. Her mesele hakkında elçiden mektuplar getiriyorlar ve talimat götürüyorlardı.

Kaynakta neticede bir şeye karar verildiğinden bahsediliyorsa da, bu kararın ne olduğu söylenmemektedir¹. Fakat, müzakerelerin hâlâ usul üzerinde cereyan ettiği anlaşıyor. Zira, karara varıldıktan sonra G a z n e elçisinin, S e l ç u k l u elçileriyle birlikte N i ş â p u r'a döndüğünden söz edilmektedir (27 Ağustos 1035/19 Şevval 426 Çarşamba). Eski S e l ç u k l u elçisinden başka üç S e l ç u k l u b a ş b u ğ u adına üç elçi gelmişti. Bu elçilerden her biri bir b a ş b u ğ u temsil ediyordu. Bunlardan biri Y a b g u, biri, T u ğ r u l, üçüncü de D â v u d adına idi. Bu elçiler, ertesi gün v e z i r l i k d i v a n'ına (*divân-ı vezâret*) gönderildi. Orada yapılan uzun müzakereler ikindi namazına kadar sürdü. S u l t a n M e s u d müzakerelerden haberdar ediliyordu. Nihayet şöyle bir karara varıldı :

1) N e s â, F e r â v e ve D i h i s t a n «vilâyet»leri üç Selçuklu liderine verilecek.

2) Kendilerine «h i l â t», «m e n ş u r» ve sancak (*livâ*) gönderilecek (G a z n e elçisi onlara h i l â t'i bizzat götürecekt).

3) Aynı elçi S u l t a n'a itaat üzere bulunacaklarına dâir onlara yemin ettirecek.

4) S e l ç u k l u l a r bu üç vilâyetle yetinecekler.

5) Sultan, (*Nişâpur*'dan) B e l h'e dönerek, onlar (hükümdarın hücum etmiyeceğinden) emin olunca, üç liderden biri orada saraya

¹ Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 492; nşr. S. N e f i s î, s. 597-8.

(*dergâh*) gelecek ve hükümdarın katında (*hizmet'te*) (rehin olarak) bulunacak.

Görülüyor ki, bu barış şartlarıyla, S e l ç u k l u l a r'ın daha önce ileri sürdükleri istekleri S u l t a n M e s u d, uğradığı mağlubiyetten sonra kabul etmektedir.

Şartların ilk ikisi, S e l ç u k l u l a r'a verilen imtiyazları, son üçü de, bu imtiyazlara karşılık S e l ç u k l u l a r'ın verdikleri teminatı göstermektedir. S e l ç u k l u l a r'ın daha önce yüklenmeyi kabul ettikleri mükellefiyetlerden (hudut bekçiliği, G a z n e ordusuna asker verme v.s.) ise hiç bahis yok.

Bu şartlara daha ilk bakışta, S e l ç u k l u liderlerinin, yalnız iyi birer kumandan değil, aynı zamanda zaferlerinin neticelerinden faydalanmasını bilen iyi birer siyaset adamı olduklarını anlamak kolaydır. Zira, elde edilen imtiyazlarla buna karşılık verilen teminat arasında denge yoktur: İmtiyazlar pek fazla, teminat ise pek hafiftir. Mükellefiyet ise hiç yoktur: G a z n e ordusuna askeri yardım kuvvetleri vermekten ve vergi ödemekten söz edilmemektedir. Buna göre hüküm vermek icap ederse, S e l ç u k l u l a r'ın e n g e n i ş v a s a l d e v l e t s t a t ü s ü'ne sahip oldukları söylenebilir¹.

Anlaşmayı müteakip, derhal uygulanmasına geçildi. Önce Elçiler güzelce ağırlandı. S â h i b-i d î v â n-ı r i s â l e t E b û N a s r, S e l ç u k l u l a r'a verilecek «m e n ş u r»ları hazırladı. Bu tevcih fermanına göre, D i h i s t a n, D â v u d'a; N e s â, T u ğ r u l'a; F e r â v e ise Y a b g u'ya veriliyordu. Hükümdar, bu m e n ş u r'a t u ğ r a s ı'nı çekti. Ayrıca «S u l t a n»dan S e l ç u k l u b a ş b u ğ'larına mektuplar yazıldı. Mektuplarda onlara d i h k a n (köy reisi) unvanıyla hitap ediliyordu. Üç «h i l â t» hazırladılar: G a z n e l i l e r D e v l e t i âdeti gereğince «vâli»lere verilen «iki şaklı» b ö r k, sancak, dikilmiş elbise; T ü r k (O ğ u z) âdetine göre ise, at, eyer takımı, altın kemer hazırlandı. Ayrıca her b a ş b u ğ için her cinsten otuzar kat biçilmemiş elbiseler.

¹ Vasallık mefhumu ve kategorileri hakkında bk. M e h m e t A. K ö y m e n, *B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u T a r i h i*, s. 5 vdd.

Ertesi gün davet edilen elçilere «h i l â t»lar ve mükafatlar verildi. Bütün bu işler yapılarak *G a z n e l i l e r D e v l e t i* elçisiyle *S e l ç u k l u* elçileri *N e s â*'ya doğru *N i ş â p u r'u* terk ettikleri zaman (29 Ağustos 1035/21 Şevvel 426 Cuma) *S u l t a n M e s u d* bir az daha sükûnet buldu. *S e l ç u k l u* meselesi dolayısıyla epey zamandanberi terk ettiği içki ve eğlenceye tekrar başladı.

Görülüyor ki, bir yandan *D i h k a n* unvanı verilmek suretiyle *S e l ç u k l u* liderleri alelâde birer asilzade sayılırken, öte yandan «vali»lere verilmesi mutad olan hediyeler sunulması suretiyle de aynı liderler en yüksek askerî ricalle eşit tutuluyordu.

Hakikatte *S e l ç u k l u l a r*, *h u k u k î* bakımdan ne *D i h k a n d ı r l a r*, ne de hattâ validirler. Verdiğimiz bilgiye göre, *S e l ç u k l u l a r*, devlete karşı hiçbir fiilî mükellefiyeti olmayan yarı bağımsız hükümdarlardır.

G a z n e l i l e r D e v l e t i'ni uzun zamandanberi nasıl meşgul ettiklerini gördüğümüz *S e l ç u k l u* liderleri *H o r a s a n'a* geçtikleri tarihtenberi ikinci defa olarak ismen zikredilmektedirler.

O r t a k i d a r e s i s t e m i devam etmekte ve görünüşe göre, statüde bir değişiklik yapılmamış bulunmaktadır. Zira, kaynakta yine *Y a b g u (M u s a)* başta zikredilmektedir. Fakat, bu ortak idare sistemi bu anda yeni bir hukukî merhaleye ulaşmıştır. Her liderin kendisine mahsus arazisi vardır. Her şef, yabancı bir devlet nezdinde kendisini ayrı bir elçi ile temsil ettirmektedir. Bu noktalar, eğer siyasî bir teşekkülün meydana geldiğinden söz edilebilirse, yeni devletin federal bir karakteri haiz olduğunu gösterecek mâhiyettedir.

Göçebelik hususiyetini muhafaza etmekle beraber her biri bir *s i t e d e v l e t i*'nin başında bulunan bu üç başbuğdan *T u ğ r u l'a* verilen *N e s â*¹ şehri *G a z n e l i l e r D e v l e t i*'ne en yakın bulunanıdır ve *H o r a s a n'da*dır. Öteki iki şehir (*D i h i s t a n* ve *F e r â v e*) ise *H o r a s a n*'ın dışında, *C u r c a n'da* bulunmaktadır².

¹ Burası hakkında şimdilik bk. *L e S t r a n g e, a d. g e ç. e s e r., s. 394.*

² Bu iki şehir hakkında bk. *a d. g e ç. e s e r., s. 380.*

Görülüyor ki, Selçuklular artık vatansız sığıntı değildirler. Hâkimi bulundukları toprakları vardır; orduları vardır, zengindirler.

Gaznelilerle Yapılan Anlaşmanın Selçuklular Tarafından Bozulması

Eriştikleri bu yeni merhalde Selçuklular'ın iç idareleri hakkında söyleyeceklerimiz bundan ibarettir. Geleceğe dâir asıl hedeflerinin ne olduğunu ise, onların nezdinden dönen Gazneliler Devleti elçisinden öğreniyoruz.

«Selçuklular» nezdinden dönen elçi, gizli bir toplantıda vezire ve Sâhib-i dîvân-ı risâlet'e, Sultan'ı avutmanın abes olduğunu, bu kavmin büyük hayaller peşinde koştuğunu, coşmuş göründüklerini söyledi ve kendisiyle anlaşma yapmalarına rağmen onlara itimadı bulunmadığını ilâve etti. İşittiğine göre, kendi aralarında (Gazneliler Devleti'ni) küçümsemişler¹ ve «iki şaklı» borkleri yere atmışlardır. Elçinin kanaatine göre, hükümdar buradan ayrılmamalıdır. Zira, yeni bir karışıklık çıkabilir. O bu sözleriyle sorumluluğu kendi üstünden attığını ifade etmeyi de unutmadı. Görülüyor ki, Selçuklular'ı kendi yuvalarında gören elçi, durumu aradaki barışa rağmen Gazneliler Devleti için pek emin görmemektedir. Ona göre, yapılan anlaşma bu emarelere istinaden Gazneliler Devleti tarafından bozulmasa bile, bu civardan uzaklaşmamak ve tetikte bulunmak lâzımdır.

Nişâpu'r'u terk etmek için hazırlık yapılmasına rağmen, elçinin söylediklerini hükümdara nakletmeyi, vezir «farize» bilmiştir. Hükümdara göre, onların tekrar derhal muhalefete geçmeleri şüphelidir. Eğer geçerlerse, gereken tedbir alınmalıdır. Burada daha fazla kalmak mümkün değildir. Zira, hayvanlara ot bulmak çok güçleşmiştir.

Bundan sonra da Mesud, gereken tedbirleri almağa başlamıştır. Hükümdar, habercilerden gelecek mektuplara göre, Belh'de gereken başka tedbirleri de almayı vadetmiştir. Ona göre, esasen ara-

¹ Bu cihet İbn ü'l-Esir tarafından da tekit edilmektedir (bk. IX, s. 326)

daki mesafe de fazla değildir. O bununla herhalde icabında kendisi-nir de harekât sahasına kolaylıkla gelebileceğini söylemek istiyor.

S e l ç u k l u meselesini hallettiği kanaatiyle ¹, böylece N i ş â p u r'dan ayrılan (26 Eylül 1035/19 Zilkade 426 Pazar) S u l t a n M e s u d, H e r a t'da bir müddet kaldıktan sonra B e l h'e geldi (9 Kasım 1035/4 Muharrem 427 Çarşamba). Fakat, daha aradan fazla bir zaman geçmeden, S e l ç u k l u T ü r k m e n l e r i'yle bunlara katılan I r a k l ı (T ü r k m e n)ler'in, tekrar faaliyete geçtikleri, muhtelif «n a h i y e»lere (adamlar) gönderdikleri, her yerde â y â'yı incittikleri, ne bulurlarsa almakta oldukları, bir çok «fesad» çıkardıkları hakkında H o r a s a n'dan haberler gelmeğe başladı (Ocak 1036/Rebiülevvel 427) ².

Ayrıca B u s t'den gelen bir mektupta, bir T ü r k m e n grubunun (gürûh) F e r â h ve çevresine geldikleri ve bir çok hayvan sürüp götürdükleri bildiriliyordu. Sonra aynı şekilde C u z c a n ve S e r a h s'dan da mektuplar geldi. Bunlarda, kâfi tedbir alınmadığı takdirde H o r a s a n'ın harap olacağı bildiriliyordu.

Aradan daha 4 ay bile geçmeden anlaşmanın bozulmuş bulunduğunu görüyoruz. Bu defa bozma sorumluluğu, görünüşe göre, tamamiyle S e l ç u k l u l a r'a aittir. Hattâ tatbik edilmeyen anlaşma şartlarının, bozulmasından söz etmek bile mümkün değildir. Zira aynı anlaşmanın S e l ç u k l u l a r'a ait kısmı bu sonuncular tarafından hiçbir zaman yerine getirilmemiştir: S e l ç u k l u liderlerinden hiç biri, S u l t a n M e s u d'un sarayına rehin olarak gönderilmemiştir.

¹ Hükümdar bu kanaatini muhtelif vesilelerle izhar etmiştir; msl. bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 493; nşr. S. N e f i s î, s. 599 (S i p e h s â l â r A l i'ye yazdığı mektup).

² Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 497; nşr. S. N e f i s î, s. 604.

Haberleri getirenler, s â h i b-i d î v â n-ı H o r a s a n S â r î ile vazifeleri zaten haber ulaştırmak olan s â h i b-i b e r î d'lerin kuryerleri idi. Maalesef kuryerlerin bu haberleri B e l h'teki Hükümdar'a ne zaman getirdiklerine dair gününü de bildiren bir tarih verilmemiştir. Bundan önce geçen ilk tarih 25 Rebiülevvel 427, bundan sonra geçen ilk tarih ise 14 Rebiülahir 427'dir. Haberlerin bu iki tarih arasında gelmeğe başladığı anlaşıyor. Zaten muhtelif kuryerler geldiği için muayyen bir tarih vermenin güçlüğü meydandadır.

*Belh'*deki hükümdara gelen bu raporlardan anlaşılıyor ki, *Selçuklular* kendilerine verilen vilâyet hudutlarını aşarak bir kaç yerde birden harekete geçmişlerdir. Harekât sahaları bir taraftan *Horasân* hududunu taşıyor (*Sîstân'da Ferâh*), diğer taraftan hükümdarın yakınlarına (*Belh'e*) kadar uzanıyordu.

Verilen bilgiden anlaşıldığına göre, *Selçuklular*'ın gayeleri mümkün olduğu kadar fazla servet, bilhassa hayvan toplamaktır.

Daha aşağıda göreceğimiz gibi, bu yağmaların hepsini *Selçuklular*'a yüklememek gerekir. Bunda gelen raporlarda da belirtildiği üzere, *Selçuklular*'a katılan diğer *Türkmen* ile *r'in* de büyük rolleri vardır. Şu halde *Gazneliler Devleti'*ne karşı kazanılan zafer, hele devletle yapılan anlaşma, *Selçuklular*'ın prestijini çok artırmıştır. Bunun neticesi olarak kendilerine bir çok soydaşları katılmışlardır. Bunu, şimdilik anlaşmanın içindeki ilk neticesi saymak lâzımdır. Görülüyor ki, zafer ve anlaşma, ilk defa *Selçuklular*'ın kendi soydaşları arasında yankı uyandırmıştır.

Selçuklular'ın Yeni İttifak Sistemleri Kurmaları

Selçuklular'ın kazandıkları zaferin ve *Gazneliler* ile yaptıkları anlaşmanın dışta uyandırdığı akislere gelince, zafer ve anlaşmanın, *Selçuklular*'ın diğer devletler nezdindeki prestijini ne dereceye kadar arttırdığı hususunda şimdilik bir tek misâle sahip bulunuyoruz. Görünüşe göre, *Selçuklular*'la bu hâdiseden sonra ilk siyasi münasebete giren *Hârezmşah İsmail Han* d'adır. *Hârezm*'de duruma hâkim olan *İsmail*, bir yandan doğrudan *Bağdad Abbâsî* halifesi adına hutbe okutmak suretiyle bağımsız olduğunu gösterirken, bir yandan da derhal *Selçuklular*'la siyasi münasebet kurmuştur. Gerçekten, *Hârezm*'den gizlice gelen raporlar, *Türkmenler*'den *Hârezm'e*, *Hârezm*'den *Türkmenler'e* durmadan elçiler gidip geldiğini bildiriyorlardı (3 Haziran 1036/5 Şaban 427 Cuma). Görülüyor ki, *Selçuklular Gazneliler*'den çetin müzakereler neticesinde aldıkları hakları bir nevi bağımsız devlet statüsü telâkki etmekte ve bu sıfatla başka devletlerle münâ-

sebete girişmektedirler. İlk münasebete giriştikleri devletin, aralarında eskidenberi dostluk bulunduğunu gördüğümüz *Hârezmşahlar Devleti* olması bir tesadüf eseri olmasa gerektir.

Elçileşmelerden ne netice çıktığı kayıt edilmiyorsa da, *Sultan Mesud'un* bunu öğrenmekten çok üzüldüğüne bakılırsa¹, *Selçuklularla Hârezmşahlar* arasında ittifaka benzer bir şeyin olduğuna hükmetmek icap eder. Bu suretle *Selçukluların* eski ittifak sistemlerini ihya ederek, siyasî yalnızlıktan kurtuldukları söylenebilir. İşte zaferin ve anlaşmanın ilk beynelmilel neticesi de budur.

Hükümdar mutadı gereğince mesleyi müzakere etmek üzere devlet erkânı ile bir toplantı yaptı. Bu toplantıda *Subaş'ın* kumandası altında 10.000 atlı ve 5.000 piyadeden meydana gelen bir ordunun *Horasa'n'a* gönderilmesine, ayrıca emrine yardımcı kuvvetler verilmesine karar verildi. Nihâi gaye, *Türkmenlerin Horasa'n'ı* derhal boşaltmalarını sağlamaktır². *Subaş'ın* kumandadaki ordu hareket etti (20 Şubat 1036/18 Rebiülahir 427 Cuma).

Görülüyor ki, tam mânasıyle tatbik edilmediğini gördüğümüz anlaşma, tek taraflı olarak, önce *Selçuklular* tarafından bozulunca, *Gazneliler Devleti* herhangi şekilde yeni müzakerelere girişmek yolunu tutmaksızın, bu bozmayı kabul etmiş ve karşı tedbirler almıştır. Şu halde *Gazneliler Devleti*, *Selçukluların* meydan okumasını kabul etmiş, mukabil bir meydan okuma ile cevap vermiştir.

Hükümdarın daha önce olduğu gibi telâş ve heyecana kapılmaması, bilâkis mutad eğlence ve av hayatına devam etmesi³, aldığı tedbirlerle *Selçuklu* meselesinin halledileceğine emin bulunduğu şeklinde yorumlanabilir. Bunun başka bir delili de aynı hükümdarın

¹ Bk. *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 500; nşr. *S. Nefisî*, s. 607.

² Bk. *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 497-8; nşr. *S. Nefisî*, s. 604-5. Yukarıda *Curcan* seferinin yapılmasından mesul tutulduğunu gördüğümüz *Ebu'l-Hasan Irakî*, Kürt ve Arap askerlerinin başında bu yardımcı kuvvetleri teşkil ediyordu.

³ *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 499 ve 500, nşr. *S. Nefisî*, s. 605, 606.

B e l h'i terk ederek (31 Nisan 1036/1 Recep 427 Cumartesi) payitahtı *G a z n e'*ye dönmesidir (20 Mayıs 1036/21 Recep 427 Cuma) ¹.

3. YENİ HÂDİSELER VE ALINAN TEDBİRLER

S e l ç u k l u l a r'ın gönderdikleri elçilik heyeti *S u l t a n M e s u d'u B u s t'de* buldu (12 Kasım 1036/19 Muharrem 428 Cuma). Elçileri ordugâha getirdiler. Bu sefer, elçilik vazifesini iki kişi yapıyordu. Biri *B u h â r â'lı* bir *D â n i ş m e n d*, öteki de bir *T ü r k m e n'di*. Söylendiğine göre, bu sonuncu *S e l ç u k l u b a ş - b u ğ l a r*'ının akrabasındandı. Görülüyor ki, bu elçilik heyeti, ilk elçilik heyetinden farklı bulunuyordu: Bir defa üç değil, iki kişiden meydana gelmişti. Sonra her birinin bir lideri temsil ettiğinden de bahsedilmiyordu. Bu sefer elçilere gayet iyi misafirserverlik gösterildi.

En önemli değişiklik elçilerin bu defa hükümdar tarafından kabul edilmesindedir. Gerçekten, geldiklerinin ertesi günü hükümdar gayet debdebeli bir kabul resmi düzenledi (*bâr dâd*); elçiler getirildi. «Hizmet» ettiler (Arz-ı ubudiyet ettiler). Sonra vezirin *d i v a n*'ına götürüldüler. *S â h i b-i d i v â n-ı r i s â l e t* de vezire katıldı. Elçiler, hükümdara arz edilmesi kaydıyla vezire hitaben yazılmış bir mektubu sundular. Önemi dolayısıyla mektubun içindekilerini ni kaynakta geçtiği şekilde veriyoruz :

«Bizim tarafımızdan şimdiye kadar bir taşkınlık (*dest-dırâzî*) olmamıştır. Fakat, *H o r a s a n'da* başka *T ü r k m e n l e r*'in bulunduğu gizli değildir ve başkaları da geliyorlar. Çünkü, *C e y h u n* ve *B a l h a n* dağı yolu açıktır. (Sonra) bize verilmiş olan bu vilâyet(ler), dardır ve sahip olduğumuz bu insanları almıyor. Vezir (*hâce-i buzurg*) aracılık etsin ve çöl taraflarında bulunan *M e r v*, *S e r a h s* ve *B â v e r d* gibi şehirciklerin bize verilmesini efendimiz (*hudâvend*) *S u l t a n'dan* (bizim adımıza) rica etsin. Öyle ki, *s â h i b-i b e r i d l e r*, *k a d ı l a r*, *s â h i b-i d i v â n l a r* efendimiz tarafından tâyin edilsinler ve vergiyi tahsil etsinler, bize maaş (*bistgânî*) olarak versinler. Tâ ki, biz efendimizin askerleri (*l e ş k e r*) olalım ve *H o r a s a n'ı* fesadçılardan temizliyelim.

¹ Mamafih *M e s u d G a z n e'*de fazla kalamadı. *B u s t'e* doğru hareket etmek üzere burasını terketti (7 Ekim 1036-13 Zilhicce 427 Perşembe) (bk. *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 504; nşr. *S. N e f i s î*, s. 611).

I r a k'ta veya başka bir yerde (yapılacak) bir hizmet olursa, yerine getirelim. Her güç işte hazır olalım. *S u b a ş ı h â c i b* ile ordu *N i ş â p u r*'da ve *H e r a t*'da ikamet etsinler. Eğer üzerimize yürür-(ler)se, bu (hücumu) def etmekle meşgul olmaktan başka çaremiz yoktur. (Bu takdirde) «hürmet» aradan kalkar. Ricamız (*iltimas*) budur. Rey hükümdarındır (*re'y-i âli berter*)»¹.

Bu önemli mektuptan çıkan neticeleri tesbit edelim :

1) Mektup, yapılmış olan anlaşmanın bozulmamış bulunduğunu temin etmekle başlıyor. *S e l ç u k l u* başbuğlarına göre, raporlara dayanarak belirttiğimiz yağmaları yapanlar, kendi emirlerinde bulunmayan diğer *T ü r k m e n l e r*'dir; durmadan da yenileri gelmektedir. Bu suretle *S e l ç u k l u l a r*'ın, *T ü r k m e n l e r*'in yaptıkları yağmaların sorumluluğunu red ettiklerini görüyoruz. Halbuki, *G a z n e l i l e r* *D e v l e t i*'nin bunlardan *S e l ç u k l u l a r*'ı sorumlu tuttuğunu ve anlaşmanın bozulması şeklinde telâkki ettiğini ve ona göre tedbir aldığını gördük.

2) Anlaşma şartlarının kendileri tarafından bozulmadığı noktasından hareket eden *S e l ç u k l u l a r*, kendilerine tahsis edilen arazinin genişletilmesini istemektedirler. Zira, daha önce tahsis edilen vilâyet, artık dar gelmektedir. Burada bir noktaya işaret edelim : Bir yandan başka *T ü r k m e n l e r*'i kendilerinden ayrı telâkki eden, öte yandan içten ve dıştan yeni katılan *T ü r k m e n l e r*'le kuvvetlerinin arttığından bahseden *S e l ç u k l u l a r*'ın düştükleri tezat derhal dikkati çekmektedir. Gerçekte, *S e l ç u k l u l a r*'ın

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 505; nşr. *S. N e f i s î*, s. 612-3), *İ b n ü l - E s î*'r'in bahsettiği (bk. IX, s. 426) *A r s l a n*'ın esaretten kurtarılması teşebbüsünün de bu sırada yapılmış olması icab eder. Bu kaynağa göre, yağmadan vaz geçen *S e l ç u k l u* şefleri, doğrudan *M e s u d*'la uğraşmağa karar verdiler; neticesiz telâkki ettikleri fitne ve fesadı bıraktılar; *M e s u d*'a itaat etmiş ve fenalığı bırakmış göründüler ve bu hükümdarı aldattılar. Arkasından da amcaları *A r s l a n*'ı hapisten çıkarmasını istediler. Bunu kabul eden *M e s u d*, *A r s l a n*'ı *B e l h*'de huzuruna getirtti. Fakat üç *S e l ç u k l u* liderinin eski hallerine (yağma ve fitne) avdet etmeleri üzerine *M e s u d* *A r s l a n*'ı hapse iade etti.

Kaynağın ifadesinden anlaşıldığına göre, şefler yaptıkları teşebbüsten pişman olmuşlardır. Zira kendilerine elçi gelince «*nefret ettiler ve ürktüler*» denmektedir. Bu *S u l t a n M e s u d*'dan olduğu kadar, *A r s l a n*'dan da olabilir.

Mamafih *B e y h a k î*, böyle bir hâdiseden bahsetmediğine göre, zaten neticesiz kalan bu teşebbüsün hakikaten yapıldığından şüphe etmek lâzımdır.

bu görüşlerini kabul etmeğe imkân olmadığı, *G a z n e* görüşünün doğruluğu meydandadır.

3) *S e l ç u k l u l a r*'ın önemsiz bir şey ister gibi söz ettikleri şehirler, *H o r a s a n*'ın en önemli üç şehridir.

4) Buna karşılık, *S e l ç u k l u l a r*'ın *G a z n e l i l e r* *Devleti*'ne yapacakları hizmetler çok ilgi çekicidir: Onlar, devletin maaşlı askerleri olacaklardır ve maaşları bu şehirlerin gelirlerinden sağlanacaktır. Bu suretle *G a z n e* hizmetine girecek olan *S e l ç u k l u l a r*, *H o r a s a n*'da sükûn ve asayiş temin edecekleri gibi, içte ve dışta gösterilecek her vazifeyi yerine getireceklerdir. Görülüyor ki, istekleri yerine getirildiği takdirde *S e l ç u k l u l a r* daha önceki anlaşma ile elde ettikleri bazı imtiyazları terk etmeğe ve bazı mükellefiyetler yüklenmeğe hazırdırlar. *S e l ç u k l u l a r* eğer bu tekliflerinde samimî iseler, bunun eskisine nisbetle imtiyazlarını daralttığı meydandadır.

Bu teklifin *G a z n e l i l e r* *Devleti* bakımından delâlet ettiği mâna ise, artık bu devletin *H o r a s a n*'da sükûn ve asayiş teminden âciz olduğu ve bunu kanaatlerince ancak *S e l ç u k l u l a r*'ın sağlayabilecekleridir ki, bir çok bakımlardan çok önemlidir.

5) *S e l ç u k l u l a r*, 9 ay kadar önce üzerlerine gönderildiğini gördüğümüz *S u b a ş*'ının belirli merkezlerde oturmasını ve üzerlerine gelmemesini ihtar ve geldiği takdirde savaşıacaklarını açıkça ifade etmektedirler. Mektubun ifadesinden onların zaferden emin oldukları anlaşıldığı gibi, savaş halinde bunun sorumluluğunun *G a z n e l i l e r* *Devleti*'ne ait olduğu ihsas edilmektedir.

6) *S u b a ş*ı, bu ihtarlarına rağmen savaşırsa, *S e l ç u k l u l a r* «hürmeti kaldırarak», kendilerini her türlü harekette serbest telâkki edeceklerdir.

7) Bütün bu vasıflarıyla ve diğerlerinden çok farklı olan serbest ifadesiyle mektubun bir ültimatom olduğu ileri sürülebilir.

8) Mektuptan çıkan umumî netice ise, *S e l ç u k l u l a r*'ın, artık *G a z n e l i l e r* *Devleti*'nin ne kadar zayıf olduğunu anladıklarının sabit olmasıdır. Bu itibarla, *S e l ç u k l u* liderlerinin acı tecrübelerden sonra yalnız iyi kumandanlar değil, aynı zamanda gerek *G a z n e l i l e r* *Devleti*'nin içinde bulunduğu

şartları, gerekse o zamanın devletlerarası siyasî münasebetlerini çok iyi bilen, fırsatları kaçırmayan ve plânlarını ona göre yapan iyi politikacılar, tecrübeli siyaset adamları haline geldikleri tereddüdsüz söylenebilir.

Mektuptan Selçuklular'ın iç bünyeleri bakımından çıkan neticelere gelince, bunlar iki noktada toplanabilir :

1) Selçuklu liderlerinin, Gazneliler Devleti'nden üç şehir talep ettiklerine bakılırsa, üçlü liderlik sistemi devam etmektedir. Öte yandan, üç değil, iki elçi gönderildiğine bakılırsa, üç lider adına üç ayrı elçinin gönderilmesinden beri iç bünyede Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in lehine ve Yabgu'nun aleyhine olmak üzere bir gelişme olduğuna hükmedilebilir. Mesele böyle mütalâa edilirse, Selçuklular'da hâkimiyetin bu iki kardeş elinde toplanmağa başladığı ve nisbi merkeziyetçilik sistemine doğru gidildiği söylenebilir. Bu hususta ileride daha kesin hükümler vermek imkânını bulacağız.

2) Bildiğimize göre, Selçuklu liderleri kendilerine lâzım olan kuvvetleri şimdiye kadar daha ziyade Horasan'dan sağlıyorlardı veya bu kuvvetler kendiliklerinden bu liderlere katılıyorlardı. Şimdi görüyoruz ki, Horasan dışı Türkmenleri de artık akın akın gelmeğe başlamışlardır. Bunu mektuptan açıkça öğreniyoruz. Bu gelişleri, daha ziyade Selçuklular'ın kazandıklarını gördüğümüz askerî ve siyasî zaferlerin neticesi saymak yanlış olmaz.

Bu mektubun delâlet ettiği mânâyı, Sultan Mesud'un da iyi anladığını görüyoruz. Zira, vezir Selçuklu elçileriyle yapılan müzakere neticesini hükümdara bildirdiği zaman, onun gösterdiği tepki ve yaptığı yorum bunu açıkça ortaya koymaktadır. Gerçekten, hükümdar vezire verdiği cevapta elçileri geri göndermelerini ve bu hususta konuşmak üzere Ebû Nasr'la kendisinin huzura gelmelerini emretti. Sultan son derece kızgındı. Vezire söylediği ilk söz şu oldu : «Bu kavmin tahakkümü, yayılma (*tebassut*) (ih-tirasları), aşırı istekleri (*iktirâh*) haddini aşmıştır. Bu elçileri geri göndermeli ve kendilerine açıkça, «aramızda ancak kılıç vardır» demelidir. Ordular cenk için gönderilmiştir Biz de işte B unst'e hareket ediyoruz ve Herat'a gideceğiz».

Görülüyor ki, S u l t a n M e s u d, S e l ç u k l u l a r'ın isteklerini kabul etmek şöyle dursun, onlara harp ilânı suretiyle cevap vermeğe taraftardır. Vezir aynı fikirde değildir. Bu şekilde söz eden, üstelik (bu anda) sükûnet bulmuş olan bu kavme karşı «haşmet perdesi»ni kaldırmamak daha iyidir. Vezire göre, onların bu isteklerine hem sert, hem de yumuşak cevap verilmelidir. Tâ ki, arada mevcut karşılıklı iyi muamele (*mücâmelet*) devam etsin. Daha sonra hükümdar emrederse, kendisi *H e r a t'a* gitmeğe hazırdır. Başkumandan (*h â c i b-i b u z u r g*) (S u b a ş ı) bütün ordu ile oraya gelir ve S e l ç u k l u l a r'a karşı hazırlık yapılır. İş barış veya savaş yoluyla halledilir. Hükümdar da kendilerine yakın bulunur. İcap ederse, o da işe müdahale etmek üzere hareket eder.

Vezirin S e l ç u k l u l a r'a karşı uygulanmasını hükümdara tavsiye ettiği bu siyasetten anlaşılıyor ki, aynı hükümdarın kızgınlığına ve derhal harekete geçilmesini istemesine rağmen G a z n e l i l e r D e v l e t i yeni bir savaşı göze alamıyacak kadar zayıftır, veya S e l ç u k l u l a r, devletin yeni bir savaşa girişemeyeceği kadar kuvvetlenmişlerdir. Bunu telâfi etmek üzere G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin zamana ihtiyacı vardır. Bu itibarla S e l ç u k l u l a r'ı bu anda gücendirmeyecek bir cevap vermek lâzımdır.

İşin dikkate değer tarafı, S e l ç u k l u meselesinin barış yolu ile halledilmesinin mümkün olduğuna vezirin hâlâ inanmasıdır.

Bu plân hükümdar tarafından da kabul edilmiştir. Elçilere bu esas çerçevesi içinde muamele edilmiş ve bu esas çerçevesi içinde cevap verilerek geri gönderilmişlerdir. Yine de elçilerle bir karara varılabilmesi için yapılan müzakereler (*münâzara*) 2-3 gün sürmüştür. Cevaplar hazırlanmış, elçilere h i l'atler verilmiş, *H o r a s a n* tarafına gönderilmiştir (18 Kasım 1036/25 Muharrem 428 Perşembe).

G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin içinde bulunduğu şartları daha iyi anlayabilmek için elimizde başka bir ölçü de vardır: S u b a ş ı'nın kumandası altında 9 ay kadar önce S e l ç u k l u l a r'a karşı gönderilmiş ordu şimdiye kadar ne yapmıştır? Bu nokta bizce meçhul bulunduğu gibi; kaynakta da bu hususta bilgi verilmemektedir. Öyle görünüyor ki, S u b a ş ı şu veya bu sebeple S e l ç u k l u l a r'a hücumla cesaret edememiştir. Böyle olunca da, bu, G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin zayıflığını meydana çıkmasından başka bir

netice vermemiştir. Bu nokta gözönünde tutulduğu takdirde, yeni isteklerde bulunmak üzere Selçuklular tarafından gönderilen son elçilik heyetinin delâlet ettiği mâna daha iyi anlaşılır. Bu suretle, Gazneliler Devleti'nin içinde bulunduğu şartları gayet iyi öğrenen Selçuklu liderleri bundan âzami derecede faydalanmak için harekete geçmişler ve bu elçilik heyetini göndermişlerdir. Görünüşe göre, asıl maksatları, Gazneliler Devleti'ni içten fethetmektir. Zira, Gazneliler Devleti ordusuna girecek olan Selçuklular'ın, kısa bir müddet içinde devleti ellerine alacakları şüphesizdir. Onlar, bu hususta kendilerine çok güvenmektedirler. Sonra bu yol, türlü devletlerde ötenberi çok denenmiş bir yoldur da.

Vezirin tavsiyesiyle takip edilen «oyalamasıya seti»nin mânasını çok iyi anladıklarını, Selçuklu liderleri'nin tekrar şiddet politikasına dönmelerinden anlıyoruz.

Gerçekten «Dâvud Türkmen»in, 4000 atlı ile Gur üzerinden Gazn'e'ye yürüdüğü hakkında bir rapor geldi ¹ (24 Kasım 1036/1 Sefer 428 Çarşamba) ². Kendisini çok üzen bu haber üzerine Sultan Mesud veziri huzuruna çağırdı. Bu kavmin asla doğru durmadığını, zaten düşmanın dost olmayacağını, vezirin techizatlı bir ordu ile Herât tarafına gitmesini, kendisinin de pâyitaht Gazn'e'ye gideceğini, zira evin boş bırakılamayacağını söyledi.

Vezir, hükümdarın bu mütalâasına verdiği cevapta, kendisine bu haberin doğru görünmediğini, zira sonbaharın geçeli epey olduğunu, bu mevsimde o yolla Gazn'e'ye kuşun bile geçemeyeceğini beyan et-

¹ Raporu gönderen, Beyhakî'nin Ganî neşrine göre Herat, Bâdgıs ve Garcistan berî'dir. S. Nefisî'ye göre ise bu şehir nâi b-i berî'dir.

Doğrusu şudur ki, raporu (mulatta'fa) gönderen, ya sâhib-i berîd, yahut onun vekili olan nâi b-i berîd olmak lâzımdır.

Bu rapora göre Dâvud, rıbât-ı (?), Gur ve Siyah Kûh yolu ile Gazn'e'ye yürümektedir. Bk. Beyhakî, nşr. Ganî, s. 506; nşr. S. Nefisî, s. 614.

Rapor kesin bir ifade ile yazılmamıştır. Zira, rapor şöyle devam etmektedir. «Yenice alınan (bu haber) bildirildi. En doğrusunu Ulu Tanrı bilebilir».

² Metinde Salı günü deniyorsa da, 1 Sefer Çarşambaya tesadüf etmektedir.

ti. Hükümdar vezire itiraz ederek, düşmanın kar-kış dinlemiyeceğini, (bu sebeple) kendisinin derhal *G a z n e*'ye döneceğini söyledi.

Nihayet, tamamlayıcı başka bir haber gelinceye kadar kalmaya hükümdarı ikna etmek mümkün oldu. Fakat, yine de hükümdar her ihtimale karşı hareket hazırlığı yapılmasını emretmekten geri kalmadı. Bu emir üzerine ordugâhda büyük bir korku, telâş ve heyecan başladı. Nihayet beş gün sonra gelen başka bir mektup haberin yalan olduğunu meydana çıkardı. Gerçek şöyle idi : 150 *T ü r k m e n* bu hududa doğru geçmişti. Bunların *D â v u d*'ün öncüleri olduğu söylenmiş, fakat meseleyi araştırmak üzere peşlerinden gitmekten korkulduğu için bu haber çıkarılmıştı¹.

Naklettığımız bu bilgi gösteriyor ki, *S e l ç u k l u* korkusu her tarafa yayılmıştır. Merkez teşkilâtı gibi, taşra teşkilâtı da bu korkunun tesiri altındadır. Yılgınlık o kadar büyüktür ki, *S e l ç u k l u l a r*'ın ufak bir kuvvetle payitaht *G a z n e*'yi işgal edebileceklerine inanılmaktadır.

Aradan pek fazla bir müddet geçmeden (13 Ocak 1037/22 *Rebiülevvel* 428 Perşembe) *T ü r k m e n l e r*'in memleketin her tarafına yayıldıkları, bu arada *K û h i s t a n*'da bulunan *T û n* şehrini yağma ettikleri hakkında *H o r a s a n*'dan mektuplar geldi. Arap ve Kürd kıtalarının kumandanı *E b u l - H a s a n I r a k i*'nin *H e r a t*'ta içki ile meşgul olduğu, bir *g u l â m*'ını bir arap ve kürd kıtasının başında bir *T ü r k m e n* grubunu takibe gönderdiği, tedbirsizlik dolayısıyla bir çok kimsenin *T ü r k m e n l e r* tarafından öldürüldüğü veya esir edildiği bildiriliyordu².

Görülüyor ki, *S e l ç u k l u l a r*, hemen hemen aynı zamanlarda *H o r a s a n*'ın muhtelif yerlerinde ufak gruplar halinde görünmektedirler. Bundan önce *H o r a s a n*'ın güney-doğusunda *G a z n e*'ye giden yollar üzerinde görünen bir *T ü r k m e n* grubundan sonra, şimdi de başka bir grup *H o r a s a n*'ın batısında görünmektedir.

Bunların bir tesadüf eseri olmadığı, bir nevi çete savaşları adını verebileceğimiz bu hareketleri *S e l ç u k l u* liderlerinin belirli

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, ds. 506-7; nşr. *S. N e f i s î* s. 614-5.

² Bk. *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 518; nşr. *S. N e f i s î*, s. 629.

neticeleri elde etmek üzere plânlı bir şekilde sevk ve idare ettikleri meydandadır. Bu hususta aşağıda daha açık bilgi vermek imkânını bulacağız.

Her zaman olduğu gibi bu haberlere çok üzülen *S u l t a n M e s u d*, bu mesele üzerinde veziri ile uzun uzun konuştuktan sonra şu karara vardı :

1) Vezir, bizzat *H e r a t*'a gidecek.

2) *S u b a ş ı* bütün *H o r a s a n* ordusu ile onun nezdine gelecek.

3) Gereken hazırlık yapıldıktan sonra *T ü r k m e n l e r* üzerine sevk edilecek.

4) Gaye, onları kılıç kuvvetiyle (*H o r a s a n*'dan) sürüp çıkarmaktır. Çünkü hükümdar, onların artık doğru yola geleceklerinden ümidini kesmiştir.

5) Ona göre, *S e l ç u k l u l a r*'ın şimdiye kadar söyledikleri ve yaptıkları, hep «gurur», «işve» ve hiyle (*zark*) idi. Zira nereye gitselerse, ne hayvan (*nesl*), ne de mahsul (*hars*) bıraktılar¹.

Bu bilgi hükümdarın *S e l ç u k l u ş e f l e r*'inin *G a z n e l i l e r D e v l e t*'ine karşı yürüttükleri siyaseti nihayet anlamağa başladığını gösterdiği gibi, aynı şeflerin bir plân dahilinde yapıldığını gördüğümüz bu yağmalar esnasında bilhassa neler elde etmeğe dikkat ettiklerini de belirtmektedir.

Bizzat hükümdara göre, *S e l ç u k l u l a r*'ın sözlerine güvenilemez, onlar «hiylekâr»dırlar ve üstelik *G a z n e l i l e r D e v l e t i* ile âdeta alay etmektedirler.

Burada bizi bilhassa ilgilendiren nokta, *S e l ç u k l u l a r*'ın yağma siyasetidir : Bu bilgiye göre, *S e l ç u k l u l a r*, akınları esnasında can kaybına pek sebep olmamaktadırlar. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, onlar bilhassa hayvan toplamağa gayret etmektedirler.

Yine bu bilgidен öğrendiğimize göre, bu yağmalar esnasında ziraat de harap olmaktadır. Bu tahribat, hayvanları sürüp götürürken

¹ Bk. *B e y h a k î*, *G a n î*, *ayn. yer*; nşr. *S. N e f i s î*, s. 629-30.

olabileceği gibi, kendi hayvanlarını otlatırken de olabilir. Bu son mülâhâ kabul edildiği takdirde bazı T ü r k m e n gruplarının, yağma maksadiyle değil, sürülerini otlatmak maksadiyle bazı bölgelere indikleri neticesine varılabilir. Nitekim G u r hududuna doğru giden T ü r k m e n l e r'in her hangi şekilde yağmalarda bulunduklarından söz edildiğini görmedik.

Şimdi G a z n e l i D e v l e t'ince alınan bu yeni tedbirlerin ne dereceye kadar uygulandığını görelim.

Vezir, H e r a t'tan hükümdara gönderdiği mektuplarda (11 Mayıs 1037/29 Cemaziyelahir 428 Salı), orduyu hazırlamakta olduğunu bildiriyor, S u l t a n Mesud'un bu yazı H e r a t'ta geçirmesi lüzumunu belirtiyordu. Ona göre, bu takdirde, kendisi (vezir) M e r v'e gidecek, S u b a ş ı da ordu ile «m u h a l i f l e r» üzerine yürüyecektir. Her tarafta cesaret artacak ve bu «f i t n e» de söndürülecektir. Bundan başka ayrıca söz konusu edeceğimiz R e y ve C i b â l meselesi de halledilecektir.

S u l t a n M e s u d buna verdiği cevapta, onun H o r a s a n'da kendisinin vekili bulunduğunu, M e r v'in diğer şehirlerinde hep askerle dolu olduğunu beyan ederek, buna göre, kendisinin H e r a t'a gitmesine lüzum olmadığını bildirmiş ve G a z n e'ye döneceğini de ilâve etmiştir.

E b û N a s r da vezirin fikrindedir. Ona göre, Hükümdarın H e r a t'a, veya M e r v'e, ve yahut da N i ş â p u r'a gitmesi ve bu «f i t n e» yatışınca kadar H o r a s a n'da kalması lâzımdır. Bu hususta vezirin ve kendisinin yaptığı ısrarlar fayda etmemiştir¹.

Verilen bilgi, hükümdarın son derece kötümserlikten son derece iyimserliğe ne kadar çabuk geçtiğini büyük bir açıklıkla göstermektedir.

¹ Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 521-2; nşr. S. N e f i s î, s. 634-35. Bu münasebetle hükümdarın, dış siyaset meseleleri hakkında yaptığı beyanatı ayrıca söz konusu edeceğiz.

S u l t a n M e s u d, 1 Mayıs 1037-11 Recep 428 de B u s t'den hareket etmiş ve 27 Mayıs 1037-7 Şaban 428 Perşembe günü G a z n e'ye varmıştır.

Hele vezirden gelen yeni bir mektup, hükümdarın *Selçuklu* l a r'a karşı yürüttüğü siyasetin büsbütün gevşemesine sebep oldu.

Vezir, mektubunda ordunun hazırlıklarının tamamlandığını ve düşman üzerine sağlam bir kalble yürüdüğünü, işlerin daha büyük bir ciddilikle ele alındığını anlayan *Türkmenler*'in *Nesâ* ve *Ferâv* e'ye çekilip gittiklerini, öyle ki, *Cuzcan*, *Herat* ve bu taraflarda onlardan kimse kalmadığını, başkumandan *Subaş* ı'nın *Mer v* e gittiğini, her tarafa bir *şahne* gönderdiğini ve duruma hâkim olunduğunu bildiriyor, bundan sonra ne yapacağını soruyordu ¹.

Görülüyor ki, küçük gruplar halinde *Horasa* n'ın her tarafına yayıldıklarını gördüğümüz *Oğuzlar*, ciddi tedbirler karşısında yıpratma savaşı bile yapmak imkânını bulamaksızın çıkış yerlerine, daha önce kendilerine tevcih edilmiş olan yerlere dönmüşlerdir. Başka bir tâbirle, sel gibi taşan *Selçuklular* yataklarına çekilmeğe mecbur edilmişlerdir.

Bunu son ve kesin netice sayan hükümdar, vezirin davetine uyarak harekât sahasına bizzat gidecek yerde, bu kadarcık bir başarı ile kendisini tatmin edilmiş sayarak veziri, «istişare»lerde bulunmak üzere payitaht *Gazn* e'ye davet etmiştir.

Vezirin verdiği izahat ², hükümdarı pek memnun etmiştir. Fakat yapılan ikinci bir buluşmada, vezir, Sultan *Mesud*'a *Herat*'a gelseydi, bütün *Horasa* n'da bir tek *Türkmen* 'in kalmıyacağını söylemek suretiyle hem varılan neticenin kesin olmadığını, hem de gelmemesinin bir hata olduğunu hükümdarın yüzüne karşı ifade etmiştir. Bununla berâber yine vezire göre, *Subaş* ı ve orduları şehirlerde bulunduğu sürece onlardan (*Selçuklular* 'dan) bir «fesad» çıkmıyacaktır. Fakat, bu anda asıl meşgul olunması gereken mesele, *Rey* ve *Cibâl* meselesidir. Vezire göre, hükümdarın *Horasa* n'a gelmemesi asıl burada bulunan kuvvetleri tehlikeye sokmaktadır. *Sultan Mesud* bu hususta da nikbinliğini göstermekten çekinmemiş ve bir tehlikenin olmadığını ifade

¹ *Beyhakî*, nşr. *Gani*, s. 522-3; nşr. *S. Nefisî*, s. 635-6.

² Vezirin *Gazn* e'ye gelişi : 2 Temmuz 1037-15 Ramazan 428 Cumartesi.

etmiştir ¹. Biz burada *G a z n e l i l e r D e v l e t i*'nin iç siyasetinden ve bir iç siyaset meselesi olarak *S e l ç u k l u l a*'r'dan söz ettiğimiz için, devletin dış siyasetini daha fazla bahis konusu etmiyacağız ve bu meseleleri ayrıca ele alacağız.

S u l t a n M e s u d takip edeceği hareket hattını tâyin etmek üzere devlet erkânını ² huzurunda yeni bir toplantıya çıkırdığı zaman (27 Eylül 1037/13 Zilhicce 428 Salı) aradan üç aya yakın bir müddet geçmiş bulunuyordu ³.

Hükümdarın ne tarafa hareket etmesi gerektiği meselesi, bu toplantının konusunu teşkil ediyordu. Hükümdar. *H i n d i s t a n*'a bir gaza seferi yapmak niyetinde olduğunu söyledi.

Ona göre, hastalandığı zaman yapmayı vadettiği *H a n s i* kalesine gaza için bir engel kalmamıştır. Zira alınan tedbirlere ek olarak, oğlu *M e v d û d*'u, *s i p e h s â l â r* ile birlikte *B e l h*'e gönderecektir. *H â c i b S u b a ş ı*, kuvvetli bir ordu ile zaten *M e r v*'dedir. Öyle ki, *T ü r k m e n l e r* artık, mamur sahalara (*âbâdânîhâ*) inmeğe cüret edemiyorlar. *S û r î* de bir askerî kıta ile *N i ş â p u r*'dadır. *T û s*'da, *K û h i s t a n*'da, *H e r a t*'da ve diğer şehirlerde *ş a h n e l e r* vardır. Şu halde *H o r a s a n*'da bir (*T ü r k m e n*) «fitne»sinin ve «fesadı»nın çıkması mümkün değildir. Eğer çıkarsa, (kumandanların) hepsi birbirlerine yakındırlar. Onlarla pek çobuk başa çıkabilirler.

(Doğuda) *A l i T e k i n* oğulları sükûnet buldular. (Batıda) *K â k e v e y h* oğlu'nun ise artık kuvveti yoktur. Adamları iş yapamaz durumdadırlar. (Emrindeki) *T ü r k m e n l e r* ise onun sözüne güvenmiyorlar. Şu halde, orada da bir karışıklık (*haleli*) olmaz

Görülüyor ki, *H i n d i s t a n*'a sefer yapmayı haklı göstermek için *S u l t a n M e s u d*, *G a z n e l i l e r D e v l e t i*'nin iç ve dış siyasetini kendi görüşüne göre tasvir ve hulâsa etmiştir

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 523; nşr. *S. N e f i s î*, s. 636;

² Toplantıda bermutad *v e z i r*, *s i p e h s â l â r*, *â r ı z*, *s â h i b - i d i v â n - ı r i s â l e t*, *h â c i b B e y d o ğ d u* ve *E b û N a s r*.

³ Bk. Yukarı; vezirle yapılan konuşmalar onun *G a z n e*'ye avdetini (2 Temmuz 1037) müteakip olmuştur.

Kendisinin bu tasavvuruna karşı fikirlerini hiç çekinmeden söylemelerini istemesine rağmen, askerî ricâl bu hususta fikir beyan etmekten kaçındılar ve bunun vezire ait bir iş olduğunu söylediler. «Â r ı z» da aynı yolu tuttu.

E b û N a s r'ın dediği gibi, bu hususta fikrini söylemek yine vezire düşüyordu.

H i n d i s t a n seferine hiç taraftar olmadığını açıkca belirtmekle söze başlayan vezir, hükümdarın görüşlerine hiç uymayan fikirlerini şöyle ortaya koydu : «Doğru olan, hükümdarın *B e l h'e* gitmesidir. *H o r a s a n*'ın ele geçmesi ve *R e y* ile *C i b â l'in* tutulması (*mazbut*) için hükümdarın *B e l h'de* de oturmaması, tâ *M e r v'e* kadar gitmesidir.

Eğer maksat *g a z a* ise, *g a z i l e r* kumandanı, *L â h o r* ordusu ve saraydan gönderilecek bir *h â c i b* bu iş için kâfidir. Bu suretle hem murad yerine gelir, hem de *H o r a s a n* yerinde kalır. Eğer efendimiz (*hudâvend*) *H o r a s a n'a* gitmez de, *T ü r k m e n l e r* bir nahiye alırlar, bir nahiye değil bir köy alırlar ve ibret olarak cezalandırmak (*mesle*), öldürmek ve yakmak gibi âdetleri olanları yaparlarsa, on *H a n s i* gazası(nın savabı) bunu karşılayamaz.

Â m u l'a gidildi, bu «belâ» geldi. *H i n d i s t a 'a* bu gidiş, bundan daha fenadır».

G a z n e l i l e r *D e v l e t i'nin* içinde bulunduğu şartlar ve *S e l ç u k l u l a r'ın* bu devlet için arzettiği tehlike bundan daha mükemmel bir şekilde ortaya konamaz. Görülüyor ki, *b i r k a ç* *a y d a n b e r i d e v a m e d e n s ü k û n*, vezire göre, *d a i m î* olmaktan uzaktır. *S e l ç u k l u* tehlikesi bütün korkunçluğu ile ortadadır. Hattâ, yine vezire göre, *H o r a s a n e l d e n ç ı k m ı ş t ı r*. Onu tekrar ele geçirmek lâzımdır. Sonra *R e y* ve *C i b â l'in* elde tutulması da *H o r a s a n'a* bağlıdır.

Vezirden sonra söz alan *s â h i b-i d î v â n-ı r i s â l e t* (*E b û N a s r*), tamamiyle kabul ettiği vezirin bu görüşlerine şunları ilâve edeceğini bildirdi :

«Eğer efendimiz münasip görürse, gizlice adamlar memur edilsin. Bunlar, askere, «*r a i y e t*»e, asil ve kara halka, *H o r a s a n*,

Hârezm, *Rey* ve *Cibâl* bu şekilde karışıklık içinde iken *Sultân*'ın *Hansî*'ye gitmesinin doğru olup olmadığı sorulsun. Eminim ki, hepsi doğru değildir, diyeceklerdir».

Bu açık uyarmalara rağmen hükümdar kararından dönmedi. Onun son sözü şu oldu : «Eğer *Horasa*'nda çok karışıklık (*halel*) olursa kabul ederim. Çünkü Ulu Tanrı'nın himayesine sığınmışımdır. O her şeyi düzeltir».

Toplantıdan sonra kendi aralarında meseleyi tartışmaya devam eden devlet erkânı, hükümdarın «*istibda*»nın haddini aştığında fikir birliği halinde idiler. Fakat, bundan daha açık konuşulamıyacağını, bundan fazlasının «terbiyesizlik» (*bî-edebî*) olacağını itiraf ediyorlardı ¹.

Plânında zikrettiği tedbirleri aldıktan sonra ², *Sultân Mesud*'un *Hindistân*'a doğru *Gazn*'e'yi terk edişinden (6 Ekim 1037/22 Zilhicce 428 Perşembe) itibaren aradan daha 15 gün geçmeden, *Horasa*'ndan ve *Rey*'den «hepsi de önemli olan» mektuplar geldi (22 Ekim 1037/8 Muharrem 429 Cumartesi). *Sultân Mesud* bunlara hiç «iltifat» etmedi; vezire havale etti; hattâ ona talimat bile vermedi: Alınacak tedbirleri de ona bırakıyordu ³.

Bu ve bundan önce verdiğimiz bilgiden anlaşılıyor ki, *Sultân Mesud*, *Selçuklu* meselesinden yılmıştır. Devlet erkânının tavsiyesini kabul ederek, bizzat *Horasa*'na hareket edecek yerde, tam aksi yönde gereksiz bir sefer yapması başka türlü yorumlanabilir.

Horasan ve *Rey*'den gelen mektuplar onu *Hindistân*'da da buldular (14. Mart 1038/3 Cemaziyelahir 429). Bu mektuplarda bildirildiğine göre, *Sultân*'ın yokluğundan faydalanan *Türkmenler*, daha kışın başında (*Horasa*'na) gelmişler, *Cuzcan* şehirlerinden *Tâlikan* ve *Fâryâb*'ı yağma etmişlerdi. Başka yerler de aynı şekilde zararlara uğramıştı. Düzenli *Gazne* ordularının böyle bir zamanda (kışın) hareket etmeleri mümkün olmamıştır. *Sultân*'ın *Hindistân*'a gitmesinden

¹ Bk. *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 530-32; nşr. *S. Nefisî*, s. 645-47.

² Bk. *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 532; nşr. *S. Nefisî*, s. 647-8.

³ *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 533; nşr. *S. Nefisî*, s. 649.

dolayı haddinden fazla zararlar (*halel*) olmuştur. *R e y* de kuşatılmıştır.

Bu raporları okuyan hükümdar *H i n d i s t a n*'a geldiğinden dolayı pişman olmuştur. Fakat, bizzat kaynağın ifade ettiği gibi, bu pişmanlık faydasızdı.

S u l t a n M e s u d, bu mektuplara gereken cevabı veriyor ve cesur olmalarını, havalar düzelince hareket edeceğini bildiriyordu.

Ertesi gün *N i ş â p u r*'dan aldığı bir mektupta ise, *R e y* Kumandanı *E b û H a m d û y*'un, *T a ş* öldürüldüğü, ileri gelenlerden bir kaçı da esir edildiği için, *R e y*'de tutunamıyarak buraya geldiği bildiriliyordu. Yine aynı mektuba göre, uzun zaman muhasara altında kalmışlar, neticede *T ü r k m e n l e r* (buraları) istilâ etmişlerdir. *E b û S e h l* bir fırsatını bularak kaçmıştır.

Bu kumandan *N i ş â p u r*'a geldiği sırada, *S e l ç u k l u l a r*'la savaştıracak ordunun başına geçirilen *S u b a ş ı* orada idi. *T ü r k m e n l e r* ise *M e r v*'de idiler. Karşılıklı savaşlar oluyor, fakat iki taraf da birbirinden çekiniyordu.

Bizzat *S u l t a n M e s u d*, *S u b a ş*'ı'yı âcizlikle itham ediyor ve daima o «bu işi yapamıyacak. *H o r a s a n* emirliği hoşuna gitti. Onu geri çağırmalı ve *s â l â r l* i'ği meydan muharebesi yapacak birine vermeli» diyordu.

Öte yandan, eskiden şarap içmeyen aynı *S u b a ş* ı'nın bir yıldanberi daimî şekilde içtiği, ay yüzlü Türk cariyeleriyle eğlendiği ve ticarî spekülasyon yoluyla büyük paralar kazandığı hakkında hükümdar raporlar alıyordu. Bu mektuplar da ayrıca hükümdarı çok üzüyordu¹. Bu sebeple *T ü r k m e n l e r*, bu kumandanı «Subaşı Cadı» diyorlardı. Yoksa kendilerine karşı iyi ihtiyat tedbirleri aldığı için değil.

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, 534-5; nşr. *S. N e f i s î*, s. 651-2. Bilhassa Ticarî spekülasyon hakkında verilen bilgi çok dikkate şayandır. *S u b a ş ı*, ordusunu ekmeğin ucuz olduğu yerlerden pahalı olduğu yerlere götürmek suretiyle, daimî hareket halinde tutuyordu. Bu esnada kendisi de ucuz yerlerden buğday satın alarak burada satıyor ve muazzam para kazanıyordu. Kaynağın tabiriyle «askerin parası bu yolla onun eline geçiyordu».

Sultan M e s u d'un daimi baskı ve «itâb»ı haddini aştığı için S u b a ş ı nihayet (ciddi) savaş yapmağa karar vermek zorunda kaldı. Hükümdara gönderdiği mektuptan (19 Nisan 1038/12 Recep 429 Çarşamba) öğreniyoruz ki, o bu husustaki fermanı alır almaz meydan muharebesi vermek üzere N i ş â p u r'dan S e r a h s tarafına gitmek istemiştir. Fakat, R e y'den kaçarak geldiğinden söz ettiğimiz E b û S e h l H a m d û y ile S â h i b-i d î v â n (-i H o r a s a n) S û r î, bunu doğru bulmamışlardır. (Mevcut) ihtiyat ordunun (mâye) muhafaza edilmesi gerektiğini ve teminat (sûd) istenmesini söylemişlerdir. K a d ı S â i d ile diğ er N i ş â p u r büyükleri (pîrân) de aynı fikirde bulunmuşlardır. S u b a ş ı hükümdarın ithamından (melâmet) korktuğu için onlardan kendi el yazılarıyla yazılmış kâğıt (mahzar) almış ve hükümdara göndermiştir. S u b a ş ı hükümdardan hâlâ meydan muharebesi yapmasını emredip etmediğini açık olarak sormakta ve cevap istemektedir.

Mektubu ve eklerini okumakla yetinmiyen hükümdar, mektubu getiren kimseyi bizzat dinlemiş, kendisinden şu çok ilgi çekici bilgiyi almıştır :

«S e l ç u k l u T ü r k m e n l e r i, kuvvetlerini 20-30 parçaya ayırıyorlar. Çöl onların ana ve babasıdır. Nasıl ki, şehirler de bizim için aynıdır. S u b a ş ı şimdiye kadar onlara yüklendi. Öncü kuvvetleri çıkardı. Savaşlar oldu. Kuvvet ve kudretlerini iyice öğrendi. Ve ordunun ağırlığını (mâye) muhafaza etti. Öyle ki, onlar (S e l ç u k l u l a r) şimdiye kadar H o r a s a n şehirlerinden hiç birinde yerleşemediler. Vergi tahsili (cibâyet) devam ediyor ve hükümdarın vergi memurları (ummâl-i hudâvend) işlerinin başındadırlar.

Biri yazın, öteki kışın olan F â r y â b ve T â l i k a n yağma ve katliâmı hâdisesine gelince, bu âni bir hücumla oldu ki, (bu sırada) S u b a ş ı, S e l ç u k l u kuvvetlerinin büyük kısmının karşısında idi. S e l ç u k l u l a r'dan bir grup (fevcî) ayrılmış, gitmiş ve (bu şehirlere) âni olarak hücum etmiştir. S u b a ş ı (bu baskından) haberdar oluncaya kadar iş işt en geçmişti. Öte taraftan, (S u b a ş ı'nın), bu ordunun bir kısmını ayırarak yardıma gitmesi de mümkün değildir. Zira (başka taraflarda) isyan (havâric)

işleri vardır. «Mazhar»da yazılan doğrudur Meydan muharebesi yapmak doğru değildir. Yine de doğru olan hükümdarın fikridir».

Bundan sonra, buna rağmen meydan muharebesi verilmesi isteniyorsa, hükümdarın t u ğ r a'sı ve altında hükümdarın bir kaç satır el yazısını ihtiva eden mektubun gönderilmesi tekrar edilmekte, bu mektup gelir gelmez bir gün bile N i ş â p u r'da kalınmıyarak, derhal S e r a h s, M e r v taraflarına gidileceği ve savaş yapılacağı teyit edilmektedir. Bu takdirde S u b a ş'ının ileri sürecek hiçbir mazereti yoktur. «Ordu iyidir; techizatı tamdır ve aylıklarını nakit olarak almışlardır.»

Hükümdar bu mesele hakkında yanında bulunan E b û N a s r'ın fikrini öğrenmek istemişse de, o bu hususta fikir beyan etmeye yetkisiz olduğunu bildirmiş, itizar etmiş ve s i p e h - s â l â r'a sormasını tavsiye etmiştir.

Hükümdar hem düşünmek, hem de s i p e h - s â l â r ile konuşmak fırsatını bulmak üzere bu hususta karar almayı geri bırakmıştır.

Gayet düşünceli olarak evine dönen E b û N a s r, bu husustaki fikir ve kanaatlerini müellif B e y h a k î'ye açmıştır. Ona göre, devlet «çok büyük ve nazık» bir mesele karşısındadır. Çünkü, çok daha kuvvetli olan A r s l a n C â z i b'in, bu gün T ü r k m e n l e r kadar kuvvetli bulunmayan düşman ile yaptığı savaşlar sürüp gitmiştir. S u l t a n M a h m u d bizzat harekete geçmeseydi ve G a z i 'yi büyük bir ordu ile onların üzerlerine göndermeseydi, he-define varamıyacaktı. Bu «kavim» başkadır. S u l t a n'ı aldatıyorlar. Bir defa o müthiş mağlubiyet oldu (B e y d o ğ d u). Bu defa da bozgunluk (*halelî*) olursa, hükümdarın bizzat sefer etmesinden başka çare kalmaz. Bu takdirde haşmet birdenbire silinir. E b û N a s r, bu hususta ne yapılması gerektiğini bilmektedir. Fakat, söylemeğe cesaret edememektedir.

R e y ve C i b â l meselesi böyle neticelendi: Bu kadar techizatlı bir ordu yok oldu. H o r a s a n'ın hali de malûm: Her tarafta bir karışıklık (*halelî*). Hükümdar ise, eğlenceye düşkün olup, ken-

di fikrine göre hareket eder. Vezir itham altındadır ve (hayatından) korkmaktadır. Büyük kumandanlar boşuna öldüler (*ber-üftâdend*). *Â r ı z*'ın vekili (*halife-i âriz*) yaptığı sarfiyatla orduyu alt üst etmiştir. Hükümdar ise onun hiylesinin kurbanı olmaktadır. *E b û N a s r*, bunları görmektense, ölmeyi tercih etmektedir¹.

İşte, meydan muharebesine karar verilmeden önce cereyan eden muhabere ve müzakereler bundan ibarettir. Naklettiğimiz bu ilgi çekici bilgidен çıkan ilk netice şudur: *S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r ı* artık insiyatifi ele almışlardır ve kendi savaş tarzlarını *G a z n e l i l e r D e v l e t i*'ne kabul ettirmişlerdir. Bu itibarla naklettiğimiz bilgi, ayrıca tahlil ve yorumu gerektirmeyecek kadar açıktır. Gerçekten, verilen bu izahat, *S e l ç u k l u l a r ı*n savaş tarzlarını, kuvvet derecelerini, buna karşılık, *G a z n e l i l e r D e v l e t i*'nin içinde bulunduğu şartları gayet iyi göstermiştir sanırız.

4. SELÇUKLULARIN İKİNCİ ZAFERİ

Gördüğümüz gibi, *S e l ç u k l u l a r ı*a karşı savaşın kumandanı olan *S u b a ş ı*'nın ve en ileri gelen sivil teşkilât mensuplarından olan *E b û N a s r*'ın muhalefetine rağmen, hükümdar, meydan muharebesi verilmesi için istenilen fermanı vermekte tereddüt etmedi² (*30 Nisan 1038/22 Recep 429 Pazar*). Böylece, sorumluluğu kendi üstünden atan *S u b a ş ı* da bu emir gereğince *S e l ç u k l u l a r* üzerine yürüdü³.

Bundan sonra *S u l t a n M e s u d*, *S u b a ş ı*'dan gelecek haberi sabırsızlıkla beklemeye başladı. Daima bu hâdiseden bahsediyordu. Haberin kendisine mümkün olduğu kadar süratle ulaştırılma-

¹ Bk. *B e y h a k î*, s. 536-8; nşr. *S. N e f i s î*, s. 652-5.

² *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 538; nşr. *S. N e f i s î*, s. 655. *M e s u d*, bu karara varmadan önce, *S u b a ş ı*'nın gönderdiği kimseyi tekrar dinlemiş, bütün olup bitenlere vakıf olmuş, ondan sonra da *s i p e h s â l â r* ve *E b û N a s r* ile uzun uzun konuşmuştur. Neticede Meydan muharebesi verilmesi kararlaştırılmıştır.

³ Meydan muharebesi vermesi için verilen emir üzerine *S u b a ş ı*'nın aldığı tedbirler ve harekete geçişi hakkında bk. *a y n. e s e r*, nşr. *G a n î*, s. 541-2; nşr. *S. N e f i s î*, s. 659-60.

sı için gereken tedbirleri almıştı : Belirli yerlerde atlılar dikmişti ¹. Kendisi çok üzgündü ². Artık şarap içmiyordu ³.

Nihayet *S e r a h s* ve *M e r v*'den mektuplar geldi (6 Haziran 1038/29 Şaban 429). Bu mektuplarda bildirildiğine göre, *S u b a ş*'ının *N i ş â p u r*'dan üzerlerine yürüdüğünü duyan «muhalifler», çok endişeye düştüler ve «başa gelen iş budur» dediler. (Sonra da) ağırlıklarını ve eşyalarını (*buneh-hâ*) işe yaramıyan atlılarla *M e r v* çölünün ortasına gönderdiler. Bu suretle ağırlıksız (*cerîde*) bir ordu yaptılar. Maksatları, *S e r a h s* (*T a l h â b*) ⁴ ına gelmek ve orada cenk yapmaktır. Eğer yenilirlerse, süratle gidecekler, ağırlıklarını ve eşyalarını alarak *R e y* tarafına geçeceklerdir. Zira, ayakları *H o r a s a n*'dan kesilirse daha zayıf (*zebûn*) olan *R e y* ve havalisinden başka (gidecek) hiçbir yerleri yoktur.»

Görülüyor ki, *S e l ç u k l u B a ş b u ğ l a r ı* karşımıza müsbet ve menfi cepheleriyle her ihtimali önceden düşünen ve tedbirlerini ona göre alan devlet adamları olarak çıkmaktadırlar. Şu halde, onlar daima belirli bir plâna göre hareket etmektedirler.

Hükümdarın bu mektuplar hakkında ne düşündüğünü kaynaktan öğrenemiyoruz. Aynı kaynağın, onun kederli olmakta devam ettiğini söylemesine bakılırsa ⁵, *S e l ç u k l u l a r*'ın, üzerlerine gönderilen ordudan korktuklarını ve ona göre tedbirler aldıklarını gösteren bu mektuplar onun üzerinde hiç de ferahlatıcı bir tesir yapmamıştır.

Sabırsızlıkla beklenen haber nihayet geldi (10 Haziran 1038/4 Ramazan 429) ⁶. *H e r a t B e r î d n â i b*'inin gönderdiği bu mektupta *S u b a ş*'ının 20 gulâmı ile *H e r a t*'a geldiği, büyük bir üzüntü içinde bulunduğu bildiriliyor, mağlubiyet sebepleri onun ağzından naklediliyordu. Bu mağlubiyetinden dolayı hükümdarın

¹ Bk. *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 539; nşr. *S. N e f i s î*, s. 657.

² *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 541; nşr. *S. N e f i s î*, s. 659.

³ *A y n. e s e r*, nşr. *G a n î*, 542; nşr. *S. N e f i s î*, s. 660.

⁴ Neresi olduğunu tespit edemedik.

⁵ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 543; nşr. *S. N e f i s î*, s. 660.

⁶ Metinde Çarşamba günü veriliyorsa da, uymamaktadır. Mümkündür ki, Cumar-tesi (*Şenbih*) olsun. Bk. *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, 543; nşr. *S. N e f i s î*, s. 661.

yüzüne nasıl bakacağını ağlayarak söyleyen bizzat S u b a ş ı'ya göre, S e l ç u k l u l a r'la sabahtan ikindiye kadar devam eden öyle bir savaş yapmıştır ki, bundan daha şiddetlisi olamazdı. Tam zafer elde edileceği sırada savaş arkadaşları (*yârân*) kendisini yüzüstü bırakmışlardır. Nihayet yaralanmıştır.

H e r â t devlet erkânı ile âyânının huzurunda yaptığı bu beyanattan sonra sadece N â i b-i B e r î d ile Â m i l'in bulunduğu gizli bir toplantıda da izahat vermiştir: Yine ona göre, S u l t a n'a ihanet edilmiştir. Bunlar arasında haberciler (*münhiyân*) de vardır. Zira, onlar «hasım»lar meselesini S u l t a n'a kolay bir iş olarak göstermişlerdir. Halbuki, S u b a ş ı'nın kendisi «sabır» etmek suretiyle onları o hale getirecekti ki, mecburen kaçacaklardı. Sonra kendisini de hükümdarın gözünde kötölemişlerdir. O da meydan muharebesi verilmesi için kesin ferman vermiştir. S u b a ş ı, «hasım»ların karşısına vardığı zaman onları savaşa hazır bulmuştur: Ağırlıkları yoktur (*cerîde*). Öğleye kadar öyle bir savaş yapılmıştır ki, bundan daha şiddetlisi olamaz. Zaferin yaklaştığı ve S e l ç u k l u l a r'da bozgun belirtilerinin (*sustî*) başgösterdiği sırada herkes çoluk çocuğunun derdine düşmüştür (boyununa sarılmıştır). S u b a ş ı, karılarını getirmemeleri için «yüz bin defa» söylemiştir. Fakat, dinlememişlerdir. Nihayet, bu hali gören «hasım»lar daha yiğitleşmişlerdir. (*dilirter der-âmedend*). S u b a ş ı, savaş meydanının ortasına çadırını kurmalarını emretmiş ve oraya inmiştir. Ordu mensuplarının kendisini taklid edeceklerini ve bozgunluk (*halelî*) meydana gelmemesi için çalışacaklarını sanmıştır. Halbuki S u b a ş ı'yı bırakmışlar ve başlarının çaresine bakmışlardır. Bir kusuru bulunmadığına bütün âyân ve kumandanlar (*mukaddemân*) şahittirler. Bozgunluk başlayınca, kendisine bir ok isabet etmiş, o da çekilmek zorunda kalmıştır. Kendisinin ve kaçanların (*nâcivânmerdân*) neyi varsa, «hasım»ların eline düşmüştür. (Sûratlı) atlılardan işittiğine göre, (S e l ç u k l u l a r) arkadan takip ediyorlardı. Kendisi burada bir kaç gün kalacak ve bozgunдан kurtulanlar geldikten sonra payitahta gidecektir¹.

İşte G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin uğradığı ikinci mağlubiyet hakkında savaşı idare eden kumandanın verdiği bilgi budur.

¹ B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 543-4; nşr. S. N e f i s î, s. 661-2.

Bu bilgiden *Selçuklular*'ın savaş taktiklerine dair de fikir ediniyoruz. Bununla beraber, *Subaş*'ının verdiği bu izahat bizi tatmin etmekten uzaktır. Zira, bunda bir çok eksik noktalar vardır. Meselâ savaşın nerede ve ne şartlar altında cereyan ettiği hususunda tafsilâta sahip olmak bir çok meslelerin aydınlatılmasına yardım ederdi. Meselâ bu bilgiden, *Gazneliler* ordusunun her bakımdan zayıf olduğunu anlıyoruz. Fakat *Selçuklular*'ın madî ve mânevî bakımlardan kuvvetli ve zayıf tarafları hakkında gereği kadar açık fikir edinemiyoruz. Sadece *Gazne* ordusunu takip etmelerinden anlıyoruz ki, *Selçuklular* bu savaş sonunda kuvvetlerinden pek fazla bir şey kaybetmemişlerdir ve zaferlerinden faydalanacak güçtedirler. Zira, bizzat *Subaş*'ının ifadesinden anlıyoruz ki, *Selçuklular*, herhalde *Serah*'s'dan *Herat*'a doğru gelmektedirler.

Bu mağlubiyet haberinin ne tesir yaptığı hakkında bilgi vermeden önce, bu önemli zaferin takribi de olsa, tarihini tesbit edelim. Zira, göreceğimiz gibi bu ilerde işimize yarayacaktır.

Serahs civarında olduğunu yukarıdaki mektuptan öğrendiğimiz bu savaşın tarihi, kaynakta verilmemektedir. Fakat, eldeki ipuçları ile bunu tesbit etmek mümkün görünüyor. Zira, bizzat *Subaş*, meydan muharebesi yapması hususunda kesin ferman istemek için gönderdiği mektupta *Nişâpu*'r'dan *Gazne*'ye evrakın 15 günde gidip, 15 günde de geleceğini söylemektedir¹. Halbuki, gördük ki, *Subaş*'ın ferman gereğince *Türkmenler* üzerine yürüdüğü ve bunlarda telâş başladığını bildiren *Serahs* ve *Meru*'den yazılmış mektuplar *Gazne*'ye 6 Mayıs 1038 de, *Serahs* mağlubiyeti haberi ise, *Herat*'tan *Gazne*'ye 10 Haziran 1038 de gelmiş bulunuyordu. Savaş bu iki tarihten kaç gün önce olmuştur? Eğer bu haberler *Gazne*'ye 15 günde gelmişse savaş, 20 Mayıs 1038 ile 24 Mayıs 1038 arasında ve galip ihtimal ile son tarihe daha yakın bir günde olmuş demektir. Fakat, savaşın neticesini mümkün olduğu kadar süratle alabilmek için konak yerlerine hususî atlılar konduğu dikkate alınacak olursa, mağlubiyet haberinin 10 gün içinde *Gazne*'ye gelmiş olması çok mümkündür. Bu takdirde, savaşın Mayıs ayının sonunda olduğu söylenebilir. Gördüğümüz gibi,

¹ *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 536; nşr. *S. Nefisî*, s. 653.

S u l t a n M e s u d istenen yetki fermanını 30 Nisan 1038 de S u b a ş 'ı'ya göndermiş bulunuyordu. S u b a ş 'ının, yukarıda verdiği-miz izahata göre bu fermanı 15 mayısta aldığı kabul edilir, S e l ç u k l u l a r üzerine yürümek için hazırlanması ve nihayet yürü-mesi buna ilâve edilirse, en münasip tarih bulunmuş olur¹.

Zaferin hükümdar üzerindeki tesirlerine gelince, üzüntüsünden mutad r e s m-i k a b u l l e r'i (bâr) yapmadığı gibi, orucunu aç-mak üzere de (odasından) çıkmamıştır. Bir şerbetle orucunu açmış ve yemek yememiştir. Zira, bizzat kaynağın ifadesiyle, «vukubulan, ufak bir hâdisе değildir».

Uğranılan bu ikinci mağlubiyet karşısında alınacak kararları gö-rüşmek üzere devlet erkânının hükümdarın huzurunda yaptığı top-lantıda, yukarıda söz konusu ettiğimiz mektup tekrar okunmuştur. Devlet erkânı bermutad hükümdarı teselli etmişlerdir. Dünya var ol-duğu sürece, bu gibi hâdiselerin olduğunu ve telâfi edileceğini söyle-mişlerdir. Verilen ilk karar, S u b a ş 'ı'yı teselli etmek için bir kim-se gönderilmesinden ibarettir. Bu, kumandanın ve ordunun yaralı gönülllerine merhem yerine geçecektir.

S e l ç u k l u l a r hakkında ne yapılacağı hususunda hüküm-darın sorduğu soruya da, S u b a ş ı gelmedikçe bir şey söylenemi-yeceği cevabı verilmiştir.

Bu toplantıda S e l ç u k l u l a r'a karşı davranışta ilk defa olarak büyük bir değişiklik olmuştur. Bundan önce hükümdarın hu-zurunda yapılan toplantılarda T ü r k m e n l e r hakkında haka-ret edici sözler söylendiği zaman «men» edilmezdi. Bu hâdiseden, ya-ni bu ikinci mağlubiyetten sonra, (onlar hakkında) kaba (nâhemvâr) sözler söylemeğe kimse cesaret edemiyordu. Hükümdar bu şekilde ko-nuşan bir kaç kişiye bağırdı. Kendisi son derece kederli idi². Biz S e l ç u k l u l a r'a karşı olan bu değişikliğin sebebini tâyin edemi-yoruz. Bunu, S e l ç u k l u korkusunun çok arttığı şeklinde yo-rumlamak mümkün olduğu gibi, onların G a z n e l i sarayında

¹ İ b n ü 'l - E s î r'e göre, savaş 428 yılı Şaban (1037 yılı Nisan/Mayıs) ayında olmuştur (bk. nşr. Bulak. IX, s. 179). Onun, hâdiseleri bir yıl önce zikrettiği malûm-dur. Bu yanlış düzeltildiği takdirde verdiği ayın bizim B e y h a k î'ye istinaden verdi-ğimiz tarihe uyduğu görülür.

² B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 544-5; nşr. S. N e f i s î, s. 663.

artık saygı değer nizamî bir düşman sayıldığı şeklinde de yorumlamak mümkündür. Her iki takdirde de Selçuklular'ın prestijlerinin yükseldiğine ve saygı değer bir düşman durumuna geldiklerine hükmetmek yanlış olmaz.

Öte yandan, bizzat kaynağın ifadesiyle, Ramazan ayının geri kalan günlerinde değil her gün, belki her saat korkunç (*mûhiş*) bir haber geliyordu.

5 SELÇUK ZAFERİNİN GAZNELİLER ÜZERİNDEKİ TESİRLERİ

Bu mağlubiyetin bir nevi neticeleri sayılabilecek olan şu hâdiselerden kısaca bahsedelim :

Nişâpur Sâhib-i Berî'd'inden gelen bir mektup, Sûrî'nin, mağlubiyet haberini alınca, bazı kimseleri hapis, bazılarını ise idam ettiğini, bir kısım memurlara da işten el çektiğini bildiriyordu. Buna göre hüküm vermek icap ederse, Selçuklular'a karşı meydan muharebesi verilmemesi için ne rol oynadığını gördüğümüz Sûrî'nin, devletin içinde bulunduğu şartlardan faydalanarak *Horasa*'nda başında kendisinin bulunacağı siyasî bir teşekkül kurmak ve merkezle ilgisini kesmek maksadında olduğu söylenebilir. Fakat aynı mektuptan öğrendiğimize göre, bu işleri yaptıktan sonra yanına sabık Irak kumandanı Ebû Sehl Hamdû'y'u alarak meçhul bir tarafa hareket etmiştir. Şehirde bulunan askerler de onlara katılmışlardır. Görülüyor ki, bu mağlubiyetten sonra devletten ümidini kesen yalnız bu iki büyük kumandan değildir. Ordu mensupları da ümitsizlik içinde olup, merkeze sadık kalmaktansa bu kumandanlara katılmayı kendileri için daha salim bir yol saymaktadırlar.

Bu iki kumandanın meçhul bir tarafa hareketlerinden anlaşılıyor ki, onlar, *Horasa*'nda tutunmanın mümkün olmadığını görmüşlerdir.

Bu mektubu okuyan hükümdar müteessir olmuş ve bu kumandanların nereye gitmiş olabileceklerini ve ellerindeki paraların ne olacağını sâhib-i divân-ı risâlet Ebû Nasr'dan sormuştur. Bu sonuncuya göre, onlar tedbirlerini, hiçbir «muhali»in kendilerine yetişemeyeceği şekilde almışlardır veya almaktadırlar. Kendilerini dergâh'a atmak imkânını bulurlarsa, *Tabeseyn*

çölü yoluyla gelirler. Sonra çaresiz kalırlarsa, nereye gidecekleri bilinemez. Fakat, şu muhakkak ki, kendilerini bu kavmin eline vermezler. Çünkü (onların = S e l ç u k l u l a r'ın) başlarına ne geleceğini bilirler.

Görülüyor ki, bu devlet adamı, S û r î'nin ve arkadaşının devletle ilgilerini kestiklerini veya kesebileceklerini kabul etmediği gibi, S e l ç u k l u l a r'a katılabileceklerine de asla ihtimal vermemektedir. Bu suretle, o, hükümdarın bu sorusu ile ne demek istediğini anlamış ve cevabını açık olarak vermiştir. Bu cevap hükümdarı tatmin etmemiş olacak ki, o mütalâasına şu şekilde devam etmiştir :

«Onlar R e y tarafına gidemezler. Zira, orada K â k e v e y h o ğ l u, T ü r k m e n'ler ve bir çok asker vardır. (Öte yandan) C u r c a n'a da gidemezler. Çünkü, E b û K â l i c â r da elden çıkmıştır. Böylece onların halinin ne olacağını bilmiyorum. Bu iki adam ve (kendileriyle beraber bulunan) bunca para ve servet «m u h a l i f»lerin eline geçerse yazık olur.»

Görülüyor ki, hükümdarın bütün endişesi para dolayısıyledir. Zira, savaşta ele geçirdiklerinden başka bir de bu servete konarlarsa, S e l ç u k l u l a r'ın çok daha fazla güçleneceklerinden hükümdar korkmaktadır.

E b û N a s r, bir kalede tecrübeli bir muhafızın elinde bulunan hazineyi kimsenin ele geçiremeyeceği hususunda hükümdarı temin etmiştir. Onun tahminine göre, G a z n e l i ordusunun mağlup olduğunu, S e r a h s yolu üzerine dikdikleri atlılarla üç gün içinde haber alan S û r î ve E b û S e h l derhal harekete geçmişler (ve N i ş â p u r'dan) uzaklaşmışlardır. Galiplere gelince, onlar bu zaferi müteakip derhal N i ş â p u r taraflarına gitmemişlerdir. Zira, işlerini bitirmeleri için (savaş meydanında) bir hafta oturmuşlardır. Ancak bundan sonra tedbirleri alırlar ve (etrafa) dağılırlar. (Onlar) N i ş â p u r'a gelinceye kadar bu iki kumandan büyük mesafe almış olurlar. Görülüyor ki, bu devlet adamına göre, S û r î'nin ve arkadaşının hazineleri almak için vakit bulmalarına imkân yoktur. Bununla berâber, kendilerinde de büyük servetlerin bulunduğunu aşağıda göreceğiz.

Nihayet hazineyi muhafaza eden kumandana mektup yazılmasına karar verilmiştir. Yazılan mektupta, hükümdarın, sonbahar

(*mihrgân*)dan sonra *H o r a s a n* tarafına hareket edeceğini, bu karışıklıklar (*halelhâ*) bastırılınca kadar iki yıl orada kalacağını bildiriyor ve (o zamana kadar) «kaleyi iyi muhafaza etmesini ve uyanık bulunmasını» emrediyordu.

Hükümdar, kederinden Ramazan bayramında ne şiir dinlemiş, ne de şarap içmiştir. Zira, kaynağın ifadesiyle, «her saat *H o r a s a n*'dan yıldırım gibi (yıkıcı)» bir haber geliyordu.

Vezir bir yandan hükümdara gönderdiği mektupta «vukubulan bu büyük hâdiseden» duyduğu üzüntüyü belirttiikten sonra bu mağlubiyetin telâfi edilebileceğini söylemek suretiyle onu teselliye çalışırken, öte yandan *s â h i b-i d î v â n-ı r i s â l e t E b û N a s r'a* yazdığı uzun bir mektupta, hükümdarın yaptığı iki hatadan (*H i n d i s t a n* ve *T a b e r i s t a n* seferleri) sonra olup biteni telâfi etmenin mümkün olmadığını bildiriyor ve aynen şöyle devam ediyordu: «Muhaliplerin işi, bugün öyle bir mertebeye (*m e n z i l e t*) erişti ki, hiçbir kumandan (*s â l â r*) onların meselesi (*ş u g l*) ile başa çıkamaz. Zira (onlar) bu kadar büyük ordulara sahip iki muhteşem kumandanı (*s â l â r*) mağlup ettiler ve (bunun neticesi olarak) bir çok ganimet (*n î m e t*) ele geçirdiler ve cüretlendiler (*d i l î r ş u d e n d*). İş (artık) hükümdar bizzat (savaşta) hazır bulunmadıkça düzelmez. Hükümdarın, işi başka türlü ele alması lâzımdır. Sefahatten (*m e l â h î*) elini çekmeli ve orduyu bizzat teftiş etmelidir (*a r z b â y e d k e r d*) ». *E b û N a s r*, bu mektubu, bizzat vezirin arzusuna uyarak hükümdara sunmuştur. Hükümdar vezire hak vermiş, nasihatini tutacağını vadetmiştir¹. Böylece bu devlet adamının, durumu hakikî ölçü ve şümuliyle teşhis ettiğini görüyoruz.

Nihayet *S e l ç u k l u l a r'a* karşı mağlubiyetin kahramanı olan *S u b a ş ı*, *G a z n e'ye* geldi (16 Temmuz 1038/10 Şevval 429 Pazar). Mağlup kumandanı ve onunla birlikte gelen generalleri teselli etmek vazifesi de *S u l t a n M e s u d'a* düştü. Bunu müteakip, o, *S u b a ş ı* ile bir hafta geç vakitlere kadar konuştu². İş

¹ Bk. *B e y h a k î*, nşr. *G a n î* s. 545-7, nşr. *S. N e f i s î*, s. 663-666.

² Hükümdar'ın mağlup kumandanla konuştuğu *B e y h a k î*'de zikredilmiyor.. Halbuki *I b n ü'l-E s î r'e* göre (IX, 328), *M e s u d*, *S u b a ş ı'yı* azarlamıştır.

savsakladığını, bu arada düşmanın kuvvetlendiğini söyledi. S u b a ş ı verdiği cevapta mazeretini şu şekilde beyan etti: «Bu kavim kuvvetlerini üçe ayırdılar. Birisinin peşine düştüğüm zaman, arkamda iki kıta memlekette istediklerini yapıyorlardı¹. Bundan başka S u l t a n (savaşa katılan) herkesi ayrı ayrı huzuruna çağırıyor; H o r a s a n'ın, «m u h a l i f»lerin, S u b a ş ı'nın durumu ve yapılan savaş hakkında sualler soruyordu. Öyle ki, mesele «kendisine güneş gibi aşikâr oldu». Buna rağmen «herhangi bir kimseyi it-ham ('itâb) etmenin zamanı olmadığı için (mesuller hakkında) asla iyilik ve lûtuftan başka bir söz söylemiyordu.»

Mağlubiyetten sonra N i ş â p u r'dan belli olmayan bir yöne giden E b û S e h l H a m d û y ile H o r a s a n işleri nazırı (sâhib-i divân-ı Horasan) S û r i'den mektup geldi (8 Ağustos 1038/3 Zilkade 429 Çarşamba). Mektuptan öğrendiğimize göre, onlar S u b a ş ı'nın ve ordunun uğradığı felâketi öğrenmişlerdir. Zira, haber almak için, S e r a h s yolu üzerine atlılar dikmişlerdi. Böylece onlar felâket haberini alır almaz N i ş â p u r'dan ayrılmışlar ve B u s t (köyü) yoluyla (hazinelerin bulunduğu) M i k â l î² kale-sine gitmişlerdir. Maksatları burada oturmaktır. Fakat, sonradan bunu doğru bulmamışlardır. Kale muhafızına (kütvâl) ve hazinelerin muhafazasına memur mutemed adamlarına hazine için lâzım gelen tenbihleri yaptıktan ve bir yıllık maaşlarını ödedikten sonra langi yolla «d e r g â h»a ulaşabileceklerini düşünmeğe başlamışlardır. B ü t ü n y o l l a r k a p a l ı i d i . Diğer taraftan muhalifler akın akın geldiler. Bu tarafa geldikleri zaman tehlike vardı. İyi rehberleri vardı. Nihayet, C u r c a n'a geçtiler.

Bu sırada E s t e r â b â d'da bulunan E b û K â l i c â r'ı haberdar etmişlerdir. O derhal gelmiştir, S u l t a n'ın «b e n d e »si olduğunu, iyi yapıp da bu tarafa gelmiş olduklarını, zira can vücudunda bulunduğu müddetçe kendilerini muhafaaaz edeceğini, öyle ki, hiçbir «m u h a l i f» elinin onlara ulaşamayacağını söylemiştir; sonra C u r c a n'ın fetret yeri olduğunu söyliyerek onları E s t e r â

¹ Bk. İ b n ü ' l - E s î r , a y n . y e r . Bu kaynağa göre, S u b a ş ı'nın bu dikkate değer ifadesi üzerinedir ki. M e s u d bizzat H o r a s a n'a gitmeğe karar vermiştir.

² Bu kale hakkında bk. S e m ' â n i , E n s â b , 548b.

b â d'a götürmüştür. «*M u h a l i f*»lerden bu tarafa bir hücum gelecek olursa, bizzat kendisi onların defi ile meşgul olacaktır. Sonra «*m u h a l i f*»lerin dar geçitlerden geçerek *E s t e r â b â d'a* kadar gelmeleri imkânsızdır. *E b û K â l i c â r* ordusu ile *C u r c a n'*da ikamet etmiştir. Kendileri ordu ile hâlen *E s t e r â b â d'*dadırlar. *E b û K â l i c â r* onların erzakını temin etmektedir. Hükümdar münasip görürse, ona ihsan edilmesi icap eden «*m â l i z ı m â n*» varıncaya kadar gönlü her hususta hoş edilsin. Çünkü, kendisi böyle her türlü zahmet (*reñç*) içindedir. Bilhassa hükümdarın çâkir ve «*b e n d e*»lerinin kendisine sığındıkları şimdi (onları beslemek yüzünden derdi daha artmıştır). Hükümdar onu korumalıdır ve kendilerinin arkasından hareket edeceğini söylemelidir. Bu lâfda kalmamalıdır. Zira *H o r a s a n* böyle bir kavme (*S e l ç u k l u l a r'a*) bırakılamaz. Onun için bu adam (*E b û K â l i c â r*)a cesaret verilmelidir. Zira, *H o r a s a n* (düşmandan) temizlenince, *R e y*, *C i b â l* ve bu havali tekrar ele geçer.

Bu iki kumandan mektuplarını, saraydan uzak kalan kendileri ve ordu için «*i n a y e t*»te bulunulmasını rica etmekle bitirmektedirler¹. Bu mektuptan anlıyoruz ki,

1) Bu iki kumandan hakkında *E b û N a s r'ın* yukarıda söz konusu ettiğimiz mütalâaları hemen tamamıyla doğru çıkmıştır. Onlar, *S e l ç u k l u l a r* tarafına geçmeyi düşünmemiş oldukları gibi, sonuncuların ellerine düşmemek için her türlü tedbiri almışlardır. Hattâ, *S e l ç u k l u l a r* tarafına geçmeyi düşünmeleri şöyle dursun, onların eline geçmekten ise, *G a z n e l i l e r D e v l e t i* ile normal münasebet halinde bulunmayan ve isyan eden bir eski vasalına sığınmayı tercih etmişlerdir.

2) Ve hükümdarın sığınamıyacaklarını söylediği *E b û K â l i c â r* tarafından iyi kabul edilmişlerdir. Şu halde, *G a z n e l i l e r D e v l e t i* hâkimiyetinden yine *T ü r k m e n l e r* meselesi dolayısıyla çıkmış olan *E b û K â l i c â r S e l ç u k l u* tehlikesi karşısında tekrar *G a z n e l i D e v l e t i* hâkimiyetini kabule mecbur olmuştur. Mektuptan öğreniyoruz ki, karşılıklı münasebetlerin düzelmesini sağlamak yolunda bu iki kumandan gayret sarf et-

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 549-9; nşr. *S. N e f i s î*, 667-9.

mişlerdir. Bu suretle hükümdarın önceden yaptığı tahminlerin aksi-ne yeni bir durum meydana gelmiştir.

3) Bu iki kumandan ve maiyetindeki askerler, *Nişâpur*'dan *Gazne*'ye gelmek veya *Horasa*'n'da herhangi bir yerde tutunmak imkânını bulamamışlar ve mecburen *Curcân*'a, *Gazneliler Devleti* ile dostane münasebet halinde bulunmayan bir hükümdarın arazisine sığınmışlardır. Bu, *Selçuklu* l a r'ın kazandığı zaferin şümul ve mahiyeti hakkında fikir vermek için kâfidir.

4) Zaten bu zafer sonunda *Horasan*'ın *Gazneliler Devleti* hâkimiyetinden çıktığı, mektupta açıkca kaydedildiği gibi, nasıl tekrar ele geçirilebileceği de izah edilmektedir: Mektuptan öğrendiğimize göre, *Selçuklu* meselesi, ancak onlara karşı kurulacak bir ittifak sistemi ile halledilebilecektir. Bu iki kumandana göre bunun neticesinde *Horasan* tekrar ele geçirildikten sonra *Gazneliler Devleti* hâkimiyetinden çıkmış olan *Rey* ve *Cibâli*, *Taberistan* ve *Curcân*'ı tekrar ele geçirmek kolaydır.

5) Böylece hâdiselerin zoruyla kurulmağa başlayan bu karşılıklı dostluk işinde *Gazneliler Devleti*'nin samimî olmadığını müşahade etmekteyiz. Zira, güçlükler halledildikten sonra elden çıkan diğer ülkelerle birlikte *Curcân* hükümdarının tekrar tâbi duruma getirileceğinden açıkca bahsedilmektedir. Öte yandan, *Curcân* hükümdarı da samimî değildir. Zira, *Selçuklu* l a r'ın önünden kaçarak kendisine sığınmak zorunda kalan bu iki kumandanla emirlerindeki askerleri, *Curcân*'dan içerlere nakletmesi, onları bir nevi rehin saydığını göstermektedir.

Tahlil ettiğimiz ve yorumladığımız bu mektubu okuyan hükümdar çok sevinmiştir. Zira, o bu iki «çâkiri» (*Ebû Sehl* ve *Sûrî*) ile ellerinde bulunan büyük hazine (*mâl*) dolayısıyla çok endişede idi.

Mektupla yetinmeyen *Sultan Mesud*, *ulak* (*kâsıd*) ları huzuruna kabul etmiş ve sorguya çekmiştir. Verdikleri cevap şudur: «*Türkmenler* yolları dikkatle tutmuşlardır. Kendilerinin (*Gazne*'ye gelebilmeleri için) bir çok tedbirlere (*hilet*) baş-

vurmaları icap etmiştir. Çünkü (S e l ç u k l u l a r) yolsuz yoldan gelebilecek güçte idiler.»

Kimsenin görmemesi için u l a k l a r gizli bir yerde muhafaza edildi. Görülüyor ki, S e l ç u k l u l a r'ın hükümet merkezinde casusları bulunmasından korkulmaktadır. Gayet tabiidir ki, S e l ç u k l u casusları tarafından görülecek olan u l a k l a r ı yolda teşhis ederek, yakalamak çok kolaydır.

S u l t a n M e s u d, yazdırdığı cevabî mektuplarda, sıkı ihtiyat tedbirleri almalarını emrediyor ve şöyle devam ediyordu : «T ü r k m e n l e r, E s t e r â b â d'a hücum ederlerse, S â r i'ye; eğer S â r i hücumu uğrarsa, T a b e r i s t a n'a gidiniz. Çünkü (onların) o dar geçitlerden geçerek, sizlere ulaşmalarına imkân yoktur. Mektup eksik etmeyiniz ve birbiri arkasına u l a k gönderiniz. Biz de buradan aynı şekilde hareket edeceğiz. Öyle ki, bu fitne ateşi söndürülünceye kadar H o r a s a n'dan ayağımızı kımıldatmayacağız. Gönüllerinizi kuvvetli tutunuz. Zira, böyle fetretler, dünyada çok olmuştur ve başa çıkılacaktır. E b û K â l i c â r tarafına da yazılması icap eden yazılmış ve gönderilmiştir. Böylece biliniz».

Öte yandan E b û K â i c â r'a da gayet güzel bir mektup yazılmış ve şöyle denmiştir : «Sarf edilen her para, bizden sarf edilmiş demektir ve bizim mutemed adamlarımıza yaptıklarınız hiç boşa gitmiş olmayacaktır. Biz işte geliyoruz. H o r a s a n'a vardığımız ve bu bozuklukları (halel-hâ) telâfi ettiğimiz zaman, (yaptığınız) hizmet ve gösterdiğiniz fedakârlık hatıranızdan geçmediği şekilde yeri-ne getirilecektir.»

Bu mektuplar u l a k (kâsıd) larla gönderilmiştir.

Muhtelif bakımlardan önemi dolayısıyla hemen hemen aynen naklettiğimiz bu bilgidен çıkan ilk netice, E b û K â l i c â r'ın şahsında S e l ç u k l u l a r'a karşı burada da bir cephe kurmak teşebbüsüne girişilmemesidir. Mektup ta E b û K â l i c â r'ın S e l ç u k l u l a r'a karşı savaş yapması için uzaktan ve yakından bir ima bile yoktur. S u l t a n M e s u d, sadece adamlarına gösterdiği iyi kabulden dolayı onu övmekte ve mukabele edeceğini vaadetmektedir. Hattâ kendi adamlarına da hücum vukuunda S e l ç u k l u l a r'ın yetişemeyecekleri yere kadar çekilmelerini tavsiye etmektedir.

Asıl dikkati çeken nokta, vezirin de naklettiğimiz tavsiyesine uyarak, hükümdarın Selçuklular'a karşı bizzat sefere çıkmağa karar vermesidir. Sultan kimseden bir şey beklememekte, neticeyi bizzat ve yalnız olarak almak istemektedir. Bizzat sefere çıkma kararını, muhtelif vesilelerle gördüğümüz gibi, çekinmeden ilân etmektedir. O bu münasebetle azmini belirtmekte, gayesini ve hattâ plânını açığa vurmaktadır. Onun bu mektubundan anlıyoruz ki, Sultan Mesud bu sefer bu mesleyi kesin olarak halletmeksizin Horasa'n'dan ayrılmıyacaktır ve kesin netice alacağından da emindir.

Buraya kadar verdiğimiz izahat, Selçuklular'ın kazan-dıkları bu ikinci zaferin Gazneliler Devleti tarihi bakımından muhtelif tesir ve neticeleri sayılabilir.

6. ZAFERİN SELÇUKLULAR BAKIMINDAN TESİRLERİ VE NİŞÂPUR'UN İLK İŞGALİ

Bu zaferin Selçuklular bakımından fiilî tesir ve neticeleri nedir? Fethettikleri yerlerde halk kendilerini nasıl karşılamıştır? Bu ve buna benzer akla gelen soruların cevabını, her zaman olduğu gibi yine Sultan Mesud'a gelen raporlardan öğreniyoruz. Gerçekten, yukarıda muhtelif vesilelerle adı geçen Horasası şahibi Berîd'inden gelen (11 Ağustos 1038/7 Zilkade 429) ga yet önemli bir mektupta şunlar yazılıdır¹:

«Bende(leri) bu (mektubu) saklandığım yerden (gizlice) yazdım. Bir çok tedbir (*hîlet*)lerle bu ulak (*kâsıd*)ı gönderebildim. Tekra ediyorum ki, Hâcib Subaşı'nın başına o hal geldiği haberi nin (buraya) ulaşmasından 12 gün sonra, İbrahim Yinal 200 kişi ile Nişâpur'un kenarına geldi ve bir elçinin dilinden kendisinin Tuğrul, Davud ve Yabgu'nun öncüsü olduğunu, eğer cenk yapacaksanız, (bu takdirde) geri döneceğini ve haber vereceğini, eğer (savaş) yapmıyacaksanız şehre geleceğini ve hutbeyi (Selçuklular adına) çevireceğini, zira büyük bir ordunun arkasından gelmekte olduğunu haber verdi. Elçiyi ağırladı

¹ Beyhakî, nşr. Ganî, s. 550 vdd.; nşr. S. Nefisî, s. 670 vdd. Raporu gönderen şahibi Berîd'in adı Ebû'l-Muzaffer Cumehî'dir

lar (*frûd âverdend*). Şehirde korku ve heyecan oldu. Bütün âyân, k a d ı S â i d'in evine geldiler ve «imam ve şefimiz (*mukaddem*) sensin; gelmiş olan bu habere (*peygâm*) ne dersin?» dediler.

K a d ı S â i d; «Siz ne fikirde bulundunuz ve niyetiniz nedir?» dedi.

Âyân :

«Bu şehrin tahkimatı (*hasânetî*) olmadığı sence meçhul değildir. Gözde bir kum gibidir. (Sonra) şehir halkı ise «s i l â h e h l i» değildir. (S e l ç u k l u l a r) H â c i b S u b a ş ı'nın emrinde bulunan o büyüklükteki bir orduyu yendiler. Biz (onlara) ne tehlike yaratırız?»

K a d ı S â i d :

«İyi düşünmüştünüz. Bir ordu ile savaşmak «r a i y e t»e düşmez. Sizlerin E m i r M e s u d gibi muhteşem bir efendiniz (*hudâvend*) var. Eğer bu vilâyet ona lâzım ise, mutlaka gelir veya bir kimse gönderir ve «zabt» eder. Bugün yükselmiş olan büyük bir ateş vardır. Ve bir «g ü r u h» ellerini kan ve yağma (*gâret*) ile yıkamışlardır; (onlara) itaatten başka yol (*rûy*) yoktur» dedi.

Hadisler sahibi imamı M u v a f f a k ve bütün â y â n :

«Bundan başka doğru (yol) yoktur. Zira, bundan başka (bir şey) yapılırsa, bu şehir boşu boşuna yağmaya (*gâret*) uğrar. (Sonra) «S u l t a n» uzakta; tuttuğumuz bu yoldan dolayı kendisinden özür dileyebiliriz ve kabul eder» dediler.

K a d ı S â i d :

«İ l e k'in orduları S u b a ş ı T e k i n'in kumandasında B u h â r â'dan geldiği vakitte, B e l h halkı, onlarla cenk ettiler. Öyle ki, o (s u b a ş ı T e k i n) öldürdü ve yağma etti. Halbuki N i ş â p u r halkı bu gün yaptıklarının aynını yaptılar (yani savaşmadılar ve şehri teslim ettiler). E m i r M a h m u d M u l t a n'dan G a z n î n'e geldi. Bir müddet (orada) kaldı. İşleri yoluna koydu ve H o r a s a n'a doğru yola çıktı. B e l h'e varınca, onun fermanıyle inşa edilmiş olan Âşıklar pazarı (*bâzâr-ı âşıkân*)nın yakılmış olduğunu gördü. B e l h'lilere çıkıştı :

«R a i y e t halkının savaş yapmakla ne işi vardır? Neticede şehriniz harap oldu ve bana ait bu büyüklükte bir gelir kaynağı (*mustegallî*) yakıldı. Onun benzerini (*vân*) sizden isteyebilirim. Fakat vaz geçtim. Bundan sonra böyle yapmamağa dikkat ediniz. Zira daha kuvvetli olan, sizden vergi (*haraç*) isteyen ve (buna karşılık) sizi muhafaza eden her padişaha vergi vermeli ve kendinizi korumalısınız. İtaatlerini arzeden *N i ş â p u r* ve diğer şehirler halkına niçin bakmadınız? Doğru olan, onların yaptıklarıdır. Çünkü yağmaya uğramadılar. (Müstevliye ödedikleri için) artık kendilerinden vergi istenmeyen (zira mahsubu yapıldı) diğer şehirlere niçin bakmadınız?» dedi.

«Tövbe ettik, artık böyle hata yapmayız» dediler. Bugün bu mesele o gün olanın aynıdır.

Hepsi «öyledir» dediler. Sonra *İ b r a h i m*'in elçisini çağırdılar ve (şu) cevabı verdiler: «Biz «*r a i y e t*»iz ve bir efendimiz (*h u d â v e n d*) vardır. «*R a i y e t*» savaş yapmaz. *E m î r l e r g e t m e l i d i r l e r*. Zira, şehir (işte) karşılardadır. Eğer «*S u l t a n*» (*M e s u d*)a vilâyet lâzım ise almak üzere gelsin veya bir kimse göndersin. Fakat (şunu da) bilmeli ki, halk (*merdumân*), şimdiye kadar başka yerlerde yağma (*gâret*) etmek, başkalarına ibret olmak üzere cezalandırmak (*mesle*), öldürmek ve boyun vurmak gibi yaptıklarınızdan dolayı sizden korkmuştur. Başka bir âdet edinmeniz lâzımdır. Zira, bu dünyanın ötesinde başka bir dünya (da) vardır. Ve *N i ş â p u r* sizin gibi bir çok (kimseler) görmüştür. Bu kıta (*buk'at*) halkı (*merdum*)nın silâhı, seher vakti duacılarının duasıdır. Eğer *S u l t a n*'ımız uzak ise de, Tanrı ve onun kulu (olan) ölüm meleği (*melekü'l-mevt*) yakındır.»

İ b r â h i m Y ı n a l'ın elçisi döndü. *İ b r a h i m Y ı n a l* bu cevabı öğrenince, bulunduğu yerden şehre bir fersah (*ferseng*) mesafeye geldi, elçiyi tekrar gönderdi ve (onun ağzından şu) haberi verdi :

«Çok iyi düşünmüşsünüz. Akıllıca söz söylemişsiniz. Derhal *T u ğ r u l'a* yazdım ve durumu bildirdim; (zira bizim büyüğümüz odur); tâ ki, *D â v u d* ve *Y a b g u'y*u *S e r a h s* ve *M e r v'e*; sayıları çok olan diğer ileri gelenler (*âyân*) i de diğer yerlere tâyin etsin. Âdil bir «padişah» olan *T u ğ r u l* ise kendi has adamları

(*hâssegân*) ile buraya gelecektir. Gönlünüzü kuvvetli tutmanız lâzımdır. Zira, şimdiye kadar ufak insanlardan sadır olan yağma ve intizamsızlık (*bî-resm*) nevinden olup bitenler zarurî idi : Onlar cenk yapıyorlardı. Bugün (ise) durum başkadır: Vilâyet bizim oldu. İşleri ihlâl kimse cüret edemez. Ben yarın şehre geleceğim ve *H u r r e m e k* bahçesine ineceğim. Bilinsin.»

Bu sözleri işiten *N i ş â p u r â y â n ı*, sükûnet buldular. Münâdi (ler) pazarlarda dolaştı (lar) ve kara halk da (*merdum-i âmme*) sükûn bulsunlar diye durumu ilân ettiler. *H u r r e m e k* bahçesine (oturması için) döşek (*câme*) serdiler; hediyeler (*nüzl*) hazırladılar; istikbale hazırlandılar (*bi-sicîdend*). Kabiliyetli ve dâhi bir adam olup, *S û r î'nin* ezdiği *B u z g â n k u m a n d a n ı* (*sâlâr-ı Buzgân*) *E b u'l-K a s ı m* *T ü r k m e n l e r* için canını dişine takdı. *M u v a f f a k* ve diğer şehir âyânı toplandılar ve *İ b r a h i m Y ı n a l ı* istikbale çıktılar. Sadece *k a d ı S â i d* ve Alevîler nakibi *S e y i d Z e y d* gitmediler. Şehirden yarım fersah mesafede 200 - 300 atlının başında olduğu halde, bir rengi (alâmeti = *S e l ç u k l u l a r*'ın rengini taşıyan bayrak), iki yedek atı, yırtılmış ve rengi atmış (*fersûde*) elbisesi (*tecemmül*) ile *İ b r a h i m* göründü. (Karşılıyıcı) «kavim», kendisine erişince, (*İ b r a h i m*) atı(nı) durdurdu. Çok güzel, yakışıklı bir genç. İyi söz(ler) söyledi ve herkes (*hemegân*)in gönlünü hoş (*dilgerm*) etti ve yürüdü. Sayısız «halk» (onu) görmeğe çıkmışlardı. Yaşlılar (*pirân-ı kuhen-ter*) gizlice (*düzdide*) ağlıyorlardı. Zira, *M a h m u d l u l a r* ve *M e s u d l u l a r*'dan başkasını görmemişlerdi. (Öte yandan), bu giyiniş (*tecemmül*) ve maiyetine (*kevkebet*) gülüyorlardı.

İ b r a h i m, *H u r r e m e k* bahçesine indi. Bir çok yiyecek ve hediye (*nüzl*) hazırlamışlardı. (Bunları) nezdine götürdüler. Her gün onu selâmlamağa gidiyorlardı. Cuma günü *İ b r a h i m* büyük camie (*mescid-i câmi*) geldi. (Bu sefer) daha mücehhez (*sâhteter*) idi: *B u z g â n k u m a n d a n ı* (*E b u'l-K a s ı m*) silâhlı 3-4 bin adam getirmişti. Zira, o, onunla (*İ b r a h i m*'le) işbirliği yapıyordu. Daha önce bu «kavim»le mektuplaşmıştı. Öyle ki, *S û r î'nin* zalimliği (*sitîze*)nden dolayı hepsi «dost» oldular. Zira, hakikatte *H o r a s a n S û r î'nin* yüzünden (elden) gitti. (*E b u'l-K a s ı m*), *H a t i p E b û İ s m a i l S â b û n î*

ile birlikte, gizlice (T u ğ r u l adına) hutbe okutmak için çok çalışmışlardı. (Bu defa) hutbeyi T u ğ r u l adına çevirdikleri zaman¹ (Mayıs 1038/Şaban 429), halk müthiş galeyana geçti. Bir fitne çıkmasından korkuldu. Nihayet (halkı) teskin ettiler, namazı kıldılar ve döndüler. (T u ğ r u l), hutbede «S u l t a n' u l - m u a z z a m» (*Büyük Sultan*) unvaniyle zikredildi². (Öte yandan, bundan daha bir müddet önce *M e r v*'de de D â v u d namına «M e l i k ü l - m ü l ü k» (*Melikler Meliki*) unvaniyle hutbe okunmuştu (14 Nisan 1038/6 Recep 429)³. Bundan bir hafta sonra atlılar geldiler; (ellerinde B u z ğ â n k u m a n d a n ı n a ve M u v a f f a k'a mektuplar vardı. (T u ğ r u l) İ b r a h i m Y ı n a l'a (ise), (şunları) yazmıştı: «Şehir âyânı akıllarına yakışanı yaptılar bunun neticesi olarak onlar ve bütün «r e â y â» için ne iyilik(ler) yapılacağını göreceklidir. Kardeşim D â v u d'u ve amcam Y a b ğ u'yı bütün ordu (metinde şehir) kumandanlarıyla (*mukaddemân*) ve ordu- larla gönderdik. Biz (de) işte kendi has adamlarımız (*hassegân*) la itaat eden, bu suretle kendilerini (yağma edilmekten) koruyan o nahiyeler halkına bir zarar (*rencî*) gelmemesi için önden (*ber-mukaddeme*) geldik.»

Halk (*merdumân*) bu mektuplarla sükûn buldular. Ş a d y â h-ı H a s e n e k î bahçesine döşekler (*cânehâ*) serdiler. Bundan üç gün sonra T u ğ r u l şehre erişti⁴ ve kadı S â i d müstesna, bütün «â y â n» istikbaline gitmişlerdi. (Emrinde) ekserisi zırhlı 3000 atlı vardı. İple koluna takılı bir yayı; göğsünde üç oku bulunuyordu. Tam silâhlı idi. İpek (*mulham*) kaftan (*kabâ*)ı; Tûzî sarığı (*'asâbe*) ve keçe çizmesi (*mûze*) vardı. (O), Ş â d y â h bahçesine indi. Ordu da sığabildiği kadar oraya, diğerleri (ise) bahçenin etrafına indiler. N i ş â p u r l u l a r bir çok yiyecek ve hediye (*nüzl*) hazırlamışlardı. Oraya götürdüler. Ve bütün ordu (hayvanlarına) ot verdiler. (T u ğ r u l) yolda gelirken daima M u v a f f a k'a ve

¹ Bu tarih hakkında b. İ b n ü l - E s î r, IX, 328. Bu kaynak 428 olarak gösteriyorsa da, yanlışlığı meydandadır.

² İ b n ü l - E s î r, IX, 328.

³ İ b n ü l - E s î r, IX, 327. Burada da bermutad 428 senesi verilmekte ise de, 429 olduğu meydandadır.

⁴ İ b n H a l l i k â n'a göre (nşr. Bulak, II, s. 58), o, şehre ilk defa Haziran 1038 (Ramazan 429) da girmiştir.

B u z g â n k u m a n d a n ı (E b u ' l - K a s ı m) a söz söylüyordu. İşleri, daima bu kumandan yerine getiriyordu.

Geceleyin (ikna için) kendisine bir çok (söz) söylendikten sonra ertesi gün K a d ı S â i d, selâmlamak üzere, torunları (*nebeş-gân*) ve şâkirdleriyle ve büyük bir kalabalıkla T u ğ r u l' un nezdine gitti. Bütün seyyidlerle (*sâdât*) birlikte A l e v î' l e r n a k î b i de geldiler. Saray (*bârgâh*) haşmeti (*nûrî*) yoktu ve bir avuç ayak takımı (*evbâş*) (ile) karışmışlardı. Bir tertip yoktu. İsteyen herkes küstahlık (*kustâhî*) ediyor ve T u ğ r u l' a söz söylüyordu. O (ise) sofanın önünde efendimiz (*hudâvend*) S u l t a n' ın çadırına inmiş¹ ve tahtına oturmuştu. K a d ı S â i d ayağa kalktı. Tahtın dibine (*be-zîri taht*) bir yasdık (*bâliş*) koydular. (Oraya) oturdu.

K a d ı, T u ğ r u l' a hitaben : «Efendimizin ömrü uzun olsun. Üzerine oturduğun bu taht, S u l t a n M e s u d' un tahtıdır. Gaibde böyle şeyler vardır. Ve başka ne olacağı bilinmez. Akıllı ol (*huş-yâr bâş*); Tanrı'dan kork ve adalet (*dâd*) dağıt (*dih*). Mazlûmların (*sitem-residegân*) ve zayıfların (*dermandegân*) sözlerini dinle. Bu ordunun zulüm (*sitem*) yapmasına müsaade etme. Zira, adaletsizlik (*bî-dâdî*) şum olur. Bu gelişimle hakkını yerine getirdim. Bir daha gelmem, zira ilim ile meşgulüm. Bundan başka hiçbir işle meşgul değilim. Eğer akla rücu edeceksen, verdiğim bu nasihat yeter» dedi.

T u ğ r u l :

«Bundan böyle artık (huzura) gelmekle K a d ı' nın zahmet etmesini (*renc*) istemem. Zira, icap eden, haber göndermek (*bâ-peygam*) suretiyle söylenir. Söylediğine göre iş yapmayı kabul ettim. Bizler yeni (*nev*) ve «yabancı» (garib) insanlarız. T â z î g' lerin âdetlerini (*resmhâ*) bilmeyiz. Kadı, haber (*peygam*) (göndermek suretiyle) nasihatlarını benden esirgemesin.»

Kadı : «Böyle yapayım» dedi, (evine) döndü ve kendisiyle gelmiş olan â y â n da hep evlerine döndüler.

Ertesi gün (T u ğ r u l), B u z g â n k u m a n d a n ı E b u ' l - K a s ı m' a «vilâyet» verdi ve «hil'a t» kuşattı. Kendi hazırlanmış olduğu zırhlı kaftan ve ceketi (*cebe ve durrâ'a*), Türk biçimi altın eye-

¹ Bk. İ b n u ' l - E s î r, IX, nşr. Tornberg, 330, nşr. Bulak, IX, s. 180.

ri (verdi). (Sonra) E b u'l-K a s ı m atına binerek¹ evine döndü ve işe girdi. Zırhlı kaftanda (*durrâ'a*) çok yüksek (*hevl*) siyah bir elbise (siyah-pûşi) gördüler ki, bu T u ğ r u l'u onun emiri yapıyordu. (Onun hükümdarı olduğunu gösteriyordu.)

Bendeleri A l e v î'lerin n a k î b i S e y y i d Z e y d'in nezdinde bulunuyorum. Kendisi, çok dosttur ve (dostlukta) biriciktir. Bundan sonra da bendelerinin ulakları (*kâsıdan*) gelmekte devam edeceklerdir. Bu A l e v î'nin sayesinde bendeleri bu hizmeti başarabilirim».²

Konumuz bakımından son derece önemli olması itibariyle hemen hemen aynen naklettiğimiz bu bilgiyi usulümüz gereğince tahlil ve tefsir ederek çıkan neticeleri tesbit edelim :

1) G a z n e'ye geliş tarihinden anlıyoruz ki, mektup çok gecikmiştir. Zira, yine mektubun ilk satırlarında bildirildiğine göre, İ b r a h i m Y ı n a l, G a z n e l i l e r ordusuna karşı kazandıkları zaferin 12 nci günü (takriben 10/12 Haziran 1038) N i ş â p u r'un civarına gelmiştir Halbuki mektup G a z n e'ye iki ay sonra (11 Ağustos 1038) gelmiştir. Şu halde 1,5 aydan fazla bir gecikme vardır. Zaten mektubunun sonunda, S e l ç u k l u liderlerini karşılamağa giden A l e v î l e r n a k î b i'nin evinde saklandığını söyleyen s â h i b-i b e r î d de bunu daha başta itiraf etmektedir.

2) 200 kişilik mütevazı maiyetiyle şehir civarına gelen İ b r a h i m Y ı n a l elçisi vasıtasıyla, önce kendisini tanıtmıştır : O, T u ğ r u l, D â v u d ve Y a b g u (Musa)nın öncüsüdür.

3) Sonra maksadını yine elçisi vasıtasıyla izah etmiştir : Şehir halkı hâkimiyetini kabul etmiyerek savaş yapmak istiyorsa, o geri dönecek ve b a ş b u ğ l a r ı'nı haberdar edecektir. Halk, S e l ç u k l u hâkimiyetini savaşız kabul edecekse, bu takdirde şehre gelecek ve G a z n e h ü k ü m d a r ı M e s u d'un adını hutbeden kaldırarak, T u ğ r u l adına hutbe okutacaktır. Bu suretle, zamanın hâkimiyet telâkkisine göre, şehrin S e l ç u k l u hâkimi-

¹ Bu ibare sadece S. N e f i s î neşrinde vardır. Bk. s. 674.

² B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 550-4; nşr. S. N e f i s î, s. 760-4.

yetine girdiği gerçekleşmiş ve ilân edilmiş olacaktır. Görülüyor ki, kendisini öncü olarak tanıtmısına rağmen, İ b r a h i m Y ı n a l, burada karşımıza bu kelimenin mutad olan mânası ile yalnız askerî öncü olarak çıkmamaktadır. O aynı zamanda, tâbiri caizse, bir siyâsî öncü, bir siyâsî komiserdir. Hem de b a ş b u ğ l a r'ı adına hâkimiyetin gerçekleştirilmesini sağlayan yetkili bir komiser. O birinci vasfını burada göstermiyecektir. Çünkü, şehir halkı savaşacaklarını bildirirlerse vazifesi, geri dönerek bunu b a ş b u ğ l a r'ına, bilhas-sa sonradan dediğine göre, T u ğ r u l'a bildirmekten ibarettir.

Bu duruma göre, şehir halkı iki şıktan birini tercihte serbest bırakılıyor demektir. Bununla beraber, İ b r a h i m, arkasından büyük bir ordunun gelmekte olduğunu hemen ilâve etmeyi de unutmuyor. Bu ifadeyi, şehir halkına, Ş e l ç u k l u hâkimiyetini kan dökme-yey meydan vermeden kabul ettirmek için söylenmiş bir tehdit olarak saymak yerinde olur. Bu nokta böyle tesfir edildiği takdirde, İ b r a h i m Y ı n a l ikinci vasfına (siyâsî komiserlik vasfına) lâ-yık bir general olarak görünmektedir.

4) İ b r a h i m Y ı n a l, H o r a s a n'ın merkezi olan N i ş â p u r hâkimiyetini kimin namına istiyordu? Şehir halkının kararını tahlil ve münakaşa konusu yapmadan önce bu soruyu cevaplandıralım :

İ b r a h i m Y ı n a l, adı geçen üç b a ş b u ğ u n öncüsü olduğunu söylemesine rağmen, şehir hâkimiyetini bu üç lider adına istememektedir. Mektubu okumağa devam ettiğimiz zaman görüyoruz ki, bizzat İ b r a h i m Y ı n a l'ın bir yerde büyüğümüz dediği, diğer bir yerde de âdil bir «p a d i ş a h olduğundan söz ettiği T u ğ r u l, S e l ç u k l u l a r'ın tek hükümdarıdır. İşte o, şehir hâkimiyetini bu hükümdar adına istemektedir.

Onun bu ifadelerinden anlıyoruz ki, devlet kurulmuştur. T u ğ r u l da bu devletin hükümdarıdır. Bu devlet, hâkimiyetini, N i ş â p u r'a kabul ettirmek suretiyle sahasını genişletmek istemektedir.

Devletin mahiyetinden bahsetmeden önce, ne zaman ve nasıl kurulduğunu münakaşa edelim.

Tezahürlerine göre, hiç olmazsa *Selçuklular*'ın telâk-kisine, kurulduğunu gördüğümüz devlet, öyle görünüyor ki, *Serrahs zaferini* müteakip, doğmuştur. Bu zaferden sonra *Selçuklular*'ın bu karara vardıkları anlaşılıyor. Bu kararlarını nasıl tatbik ettiklerini, emsâline göre, tahmin etmek güç değildir. Zaferden sonra toplanan kurultay hükümdarlığa *Tuğrul*'u seçmiştir.

Görülüyor ki, üçlü liderlik sistemi, *Yabgu*'nun ikinci plâna düşmesiyle, ikili liderlik sistemi halini aldıktan sonra şimdi de, tek hükümdarlık haline gelmiştir. 12 Kasım 1036 da *Selçuklu* liderleri adına *Gazne Devleti*'nden üç şehir talep eden iki *Selçuklu* elçisinin gelişinden beri arada geçen ve birbuçuk yılı pek fazla aşmayan bir zaman içinde *Selçuklu* ailesi içinde nasıl bir bünye değişmesi olmuştur ki, neticede *yabgu* l u k m ü e s s e s i hemen hemen tamamıyla tasfiye edilerek, mektupta bildirildiği gibi, bütün yetki *Tuğrul*'a geçmiştir? Bu hususta fazla bir şey bilmiyoruz.

Fakat *Tuğrul*'un mutlak hâkimiyeti bir vakıadır: Zira gördük ki, *Tuğrul*'un, *Dâvud*'la *Yabgu*'yu *Serrahs* ve *Mer v*'e tâyin edeceği açıkça zikredilmektedir. Kendisi de *Nişâpur* halkına gönderdiği mektupta kardeşi *Dâvud*'la amcası *Yabgu*'yu, bütün ordu kumandanlarıyla gönderdiğinden bahsetmektedir.

Tuğrul ile *Nişâpur*'a gelmediklerine göre, onların tıpkı *İbrahim Yinal* gibi, tâyin edildikleri şehirlere gönderildikleri anlaşılıyor. Zira, onlar *Nişâpur*'a gelmiş olsalardı, kaynakta kendilerinden şu veya bu vesile ile mutlaka bahsedilirdi.

Şu halde kurulan devletin eskisine nazaran daha merkeziyetçi bir karaktere sahip olduğu tereddütsüz söylenebilir.

5) Kurulan devletin, böylece düzene konmasına devam edilerek, aile âzası dışında kalan bazı kimselerin muhtelif vilâyetlere tâyin edildikleri hakkında misâllere sahip bulunuyoruz :

Tıpkı *Dandanakan* zaferinden sonra yapıldığı gibi, ülkeler hanedan âzâsından bazı prensler arasında «*taksim*» edil-

miştir. Gerçekten, bazı kaynaklarımızın bildirdiklerine göre¹, daha 430 (1038-39) yılında, yani kazanılan bu savaştan sonra T u ğ r u l, M e r v, S e r a h s ve B e l h'i kardeşi D a v u d'a, H e r a t, B û ŝ e n c ve S i s t a n'ı amcası M u s a'nın oğlu H a s a n'a, D i h i s t a n'ı ise «ana bir kardeşi» İ b r a h i m Y ı n a l'a tevcih etmiştir. Görülüyor ki, S e l ç u k l u l a r'a göre, devlet kurulmuş ve kurma (tesis) safhasından düzenleme (tanzim) safhasına geçilmiştir.

Bu zaferden sonra harekete geçen S u l t a n M e s u d C u z c a n'ı aldığı zaman S e l ç u k l u l a r tarafından tâyin edilmiş olan valiyi yakalamış ve öldürmüştü. Bu münferit bir misâl olamaz. S e l ç u k l u l a r'ın zaferden sonra hemen devletin t a n z i m i'ne girişdiklerine dâir dikkata şayan bir hâdisedir. Nitekim, «etrafa» n â i b l e r gönderdiklerini de biliyoruz².

6) İşte mahiyetinden ve kuruluş şeklinden bahsettiğimiz bu devlete itaat edip etmiyecekleri sorulduğu zaman N i ŝ â p u r şehri ileri gelenleri (âyân), önce kendi aralarında konuşmuşlar, fakat kesin bir karara varamamışlar ve k a d ı S â i d'e başvurmuşlardır. Bu sonuncu, önce müracaat edenlerin bu husustaki mütalâalarını öğrenmek istemiştir. Onlar da, şu üç nokta üzerinde durmuşlardır :

a) Şehir tahkimattan mahrumdur.

b) Şehir halkı silâhlı değildir.

c) Nihayet, emrinde büyük bir ordu bulunan S u b a ŝ ı'yı yenen S e l ç u k l u l a r'a karşı koymak imkânsızdır.

Görülüyor ki, bütün bu üç nokta da şehir halkı aleyhindedir. Burada dikkatimizi çeken, bilhassa ikinci noktadır. Bundan anlıyoruz

¹ Bu hususta bk. S ı b t, *M i r'â t ü ' z - z a m â n*, Isl. XI, 140 b; Sr. A., XVII, 155a; Sr B., XII, 91b; ayrıca bk. İ b n ü l - C e v z î, *el-Muntazam*, VIII, s. 233. Hâdiseyi T u ğ r u l'un ölümü münasebetiyle söz konusu eden bu son kaynak, tevcih işinin 430 yılında olduğunu iki yerde kaydetmektedir. Tek kusuru İ b r a h i m'e *K û h s i s t a n* ile beraber *H o r a s a n*'ın da tevcih edildiğini söylemesidir.

² Bk. İ b n ü l - E s î r, *ayn. yer.* S e l ç u k l u l a r'ın, kendi adamlarını tayin etmek suretiyle aldıkları yerleri teşkilâtlandırırları hakkında ayrıca bk. S a d r ü d - d î n N i ŝ â b û r î, s. 10; N. L u g a l terc. s. 8.

ki, şehirde G a z n e ordusuna mensup veya G a z n e taraftarı hiçbir silâhlı kuvvet ve kumandan kalmamıştır. Hepsi çekilip gitmişlerdir. Geri kalan, silâhlı olmayan ve silâh kullanmasını bilmeyen sivil halktır.

Üçüncü noktada ise, gayet güzel bir mukayese karşındayız : S u b a ş ı mağlup olduktan sonra şehrin mukavemet etmesine ve halkın şehri korumasına imkân yoktur.

7) Şehrin bu halinin tabii neticesi olarak, İ b r a h i m Y ı n a l'ın karşısına muhatab olarak çıkanlar, hemen hemen münhasıran din adamlarıdır. Zaten, şehrin mukadderatı hakkında nihâi kararı vermesi için müracaat edilen zat da devlet sivil teşkilâtında vazifeli bir k a d ı'dır.

8) K a d ı S â i d'in «r a i y e t»in savaş yapmaması ve hâkimiyetini kabul etmelerini isteyen bir hükümdara itaat etmesi hususundaki tavsiyeleri, zamanın hâkimiyet telâkkisine uygun düşüncelerdir. Nitekim o bu hususta S u l t a n M a h m u d zamanına âit olmak üzere bir de gayet ilgi çekici misal getirmiştir.

Konumuz bakımından üzerinde durulması gereken nokta, bu K a d ı'nın S e l ç u k l u l a r hakkındaki görüşleridir. Ona göre, S e l ç u k l u l a r kan akıtmaya ve yağmaya alışmış bir kitledir. Kendilerine itaat edilmediği takdirde onların şehri yağma ve halkını katliâma uğratacakları muhakkaktır. Bu itibarla kendilerine itaatten başka çare yoktur. Görülüyor ki, şehri itaate sevkeden âmil, S e l ç u k l u sevgisi olmaktan ziyade, şimdiye kadar başka yerlerde yaptıklarına göre, onlardan duyulan korkudur. Yine ona göre, kudretli bir hükümdar olduğunu kabul ettiği S u l t a n M e s u d'a bu şehir lâzımsa, gelsin alsın.

9) Verilen karar İ b r a h i m'in elçisine bildirilmiştir ve teslim olmalarını icap ettiren sebepler yukarıda ifade edildiği şekilde izah edilmiştir.

Bundan başka N i ş â p u r l u l a r, S e l ç u k l u l a r hakkında duydukları korkuyu elçiye açıkça ifade etmekten de çekinmemişler ve bu âdetlerinden vaz geçmelerini tavsiye etmişlerdir. S e l ç u k l u l a r'a, başka bir dünyanın varlığını hatırlatmışlardır. N i

ş â p u r şehrini ayakta tutanlar ise, seher vakti dua edenlerdir. Bununla herhalde S e l ç u k l u l a r âdetleri olan zulümleri yapacak olurlarsa, cezalarını çekeceklerini söylemek istemişlerdir. Nitekim bu şehrin kendileri gibi çok insanlar gördüğünü söylemişlerdir.

10) Şehir ileri gelenlerinin bu mütalâalarına İ b r a h i m Y ı n a l'ın yine aynı elçisi vasıtasıyla verdiği cevap ise şaheser denecek kadar mükemmeldir: Şehrin itaat ettiğini T u ğ r u l'a yazdığını, S e l ç u k l u hânedanı âzasını muhtelif şehirlere tâyin ettikten sonra onun buraya geleceğini bildiren İ b r a h i m, sözü S e l ç u k l u l a r'ın başka yerlerde yaptıkları yağma ve katliâma naklediyor, bunu kumandanların ve hânedan mensuplarının değil, S e l ç u k l u ordusuna mensup askerlerin yaptığını itiraf eyliyor, fakat savaş halinde bulunulduğu için bunun zarurî olduğunu kaydediyor; şimdi ise, şartların değiştiğini, vilâyetin kendilerinin olduğunu, içten veya dıştan kimsenin yağma ve katliâma cesaret edemeyeceğini söylüyor ki, bu sözler çok ilgi çekicidir.

Bundan anlaşılıyor ki, devlet kuruluncaya kadar yapılan yağma ve katliâmlara sebep olan S e l ç u k l u l a r, bunu tabii saymaktadırlar, fakat devlet kurulup da, nizam tesis edildikten ve vilâyet kendilerinin olduktan sonra yağma ve katliâm yaparlarsa, ancak o zaman onları ayıplamak lâzımdır. İ b r a h i m'in temin ettiğine göre, bundan sonra böyle bir şeyin yapılmasına imkân yoktur.

Bu sözler S e l ç u k l u l a r'ın, devlet kurulduktan sonra nasıl devlet adamı zihniyetine sahip olduklarını göstermesi itibariyle son derece önemlidir. Söz halinde kalan bu zihniyete ne dereceye kadar bağlı kaldıklarını aşağıda göreceğiz. Burada hâdiselerin bu safhasına âit olmak üzere şu kadar söylemekle yetinelim : Bir ara N i ş â p u r'a gelen Ç a ğ r ı şehri yağma etmek istemiş, T u ğ r u l, böyle bir teşebbüste bulunduğu takdirde kendi kendisini öldüreceğini söylemek suretiyle onu bu niyetinden vaz geçirmişti¹. Halbuki D a v u d'un daha kendi adına hutbe okutmadan önce M e r v halkına iyi davrandığını biliyoruz².

¹ M. A. K ö y m e n, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, s. 420.

² Bk. İ b n ü'l-E s î r, nşr. Tornberg, IX (432 yılı hâdiseleri); nşr. Bulak, IX, s. 179.

11) Bu kuvvetli ve makul sözler, müzakereleri idare eden ileri gelenleri tatmin ettiği gibi, dellâllar vasıtasıyla ilân ettikleri zaman bütün şehir halkı da sükûnet buldu. Halbuki mektubun başında bildirildiğine göre, İ b r a h i m Y ı n a l'ın şehir kenarına geldiği haberi şehirde korku ve heyecan yaratmıştı.

12) İ b r a h i m'e yapılan karşılama töreninin mümkün olduğu kadar haşmetli olması için, aşağıda kendisinden ayrıca bahsedeceğimiz B u z g â n k u m a n d a n ı E b u l - K a s ı m'ın büyük rolü olduğu görülüyor. K a d ı S â i d ile A l e v î l e r n a k i b i Z e y d müstesna bütün şehir ileri gelenleri İ b r a h i m Y ı n a l'ı karşılamağa çıkmışlardır. Mektupta açıkça söylendiğine göre, İ b r a h i m'in maiyetinin azlığı ve kıyafeti karşılayanları hayal kırıklığına uğratmıştır. M a h m u d'un ve M e s u d'un adamlarından başka kimseyi görmemiş olan yaşlılar gizli gizli ağlıyorlardı. Buna karşılık, İ b r a h i m Y ı n a l'ın yakışıklı bir genç oluşu ve güzel söz söyleyişi onları tesir altınada bırakmıştır. Onun bir devleti temsil eden zat olduğunu gösteren tek emare, bir alâmete (herhalde S e l ç u k l u l a r'a mahsus rengi olan bir bayrağa) sahip olmasıdır.

Karşılayan «â y â n dışında bir çok halkın onu görmek için yollara dökülmeleri, gelişinin muhtelif sebeplerle büyük ilgi uyandırdığını göstermektedir. Gözleri sadece M a h m u d'un ve M e s u d'un hâkimiyetini temsil eden adamları görmeğe alışmış olan yaşlılar, bir yandan gizli gizli ağlarken, bir yandan da İ b r a h i m'in kıyafetine ve maiyetinin azlığına gülüyorlardı. İçlerinden «ne günle-re kaldık» dedikleri muhakkaktır.

Bütün bunlar, onun elden geldiği kadar iyi karşılanmasına mâni olmamıştır: Ona bir çok yiyecek ve hediyeler götürülmüş ve selâmlamak üzere hergün nezdine gidilmiştir.

13) Bu kadar bir kuvvetle şehirde hâkim olmanın ve hele hâkimiyeti tatbik ve devam ettirmenin güçlüğü en iyi anlayanın, karşılama töreninin mümkün olduğu kadar mükemmel olmasında canla başla çalıştığını gördüğümüz B u z g â n k u m a n d a n ı E b u l - K a s ı m olduğu görünüyor: Sıra şehrin S e l ç u k l u hâkimiyetine geçtiğinin fiilî tezahürü olan h u t b e'nin bu yeni devlet adını okutulmasına gelince, İ b r a h i m'i daha hazırlıklı gördüğü-

müz gibi, E b u'l - K a s ı m da daha tedbirlidir : 3-4 bin kişilik bir kuvvet toplamıştır. Daha önce kabiliyet ve dirayetinden bahsedilen mektupta, bu münasebetle de onun S e l ç u k l u l a r'la niçin ve nasıl temasa geldiği hakkında bilgi veriliyor. S û r î'nin zulmüne uğrayan bu kumandan, S e l ç u k l u l a r'la muhabereye girmiş, neticede karşılıklı sevgi husule gelmiştir. Şu halde, bildiğimize göre, S e l ç u k l u hâkimiyetine giren ilk G a z n e l i D e v l e t i askerî teşkilât mensubu odur. Yalnız onun, yeni kurulan S e l c u k l u D e v l e t i'nin. G a z n e l i l e r D e v l e t i'ne tercih ettiği için sonuncuyu terk ederek S e l c u k l u l a r tarafına geçmemiş olduğunu unutmamak lâzımdır : Âmiri olan H o r a s a n işleri n â z ı r ı S û r î ile su veva bu sebeple arası açıldığı için G a z n e l i l e r D e v l e t i hizmetini bırakmış ve S e l ç u k l u l a r'a hizmeti tercih etmiştir. Bununla berâber, görüyoruz ki, bu geçiş, onun S e l ç u k l u l a r'a sadakatle hizmet etmesine mâni olmamıştır.

Yalnız yaptığı hizmet itibariyle değil, S e l ç u k l u l a r tarafına ilk geçen kumandan olması itibariyle bu geçiş çok önemlidir. Bu kumandanın istikbalini, S e l ç u k l u l a r'ın istikbaline bağlamasının ifade ettiği ilk mâna, S e l ç u k l u l a r'ın istikballerinin sağlam; buna karşılık, G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin istikbalinin karanlık olduğuna inanmasıdır.

Bu geçişin öneminin daha iyi takdir edilebilmesi için bu kumandanın, bu maksadla ne zaman muhabereye giriştiğini bilmek çok iyi olurdu. Ne yazık ki, bu hususta açık kayıt yoktur.

Bununla berâber, onun S e l ç u k l u l a r'la münasebete ne zaman geçtiğini takribi de olsa tayin pek güç olmasa gerektir.

3-4 bin kişilik kuvvet tedarik etmesi münasebetiyle S e l ç u k l u l a r'la işbirliği yaptığını kaydeden mektupta, onun S e l ç u k l u l a r'la yazışmada bulunmuş olduğu bildiriliyor. Şu halde bu münasebet kurma bu son S e r a h s zaferinden sonra olamaz. Çünkü, müteaddit mektupların gidip gelmesi için çok daha fazla zamana ihtiyaç vardır.

Geriye kabule şayan tek durak noktası, yukarıda söz konusu ettiğimiz — daha S e l ç u k l u l a r'ın İ r a n'a girmesini müte-

akip ortaya çıkan — S u l t a n M e s u d'un vezirinden şüphe ettiği zaman olabilir. Gördük ki, hükümdar vezirinden kendisine ihanet ettiğinden şüphe etmiştir. Vezir, bunu, kendisinin S e l ç u k l u l a r tarafına geçeceği ve onların vezirliğini kabul edeceği şeklinde yorumlamıştır. Öyle görünüyor ki, tâ o zaman G a z n e D e v l e t i sivil ve askerî teşkilâtına mensup ricâlden S e l ç u k l u l a r tarafına geçen ya olmuştur, yahut da geçecekleri gizli haber ajanları tarafından öğrenilmiştir. Eğer böyle olmasaydı, hükümdarın kendisini S e l ç u k l u taraftarlığı ile itham etmesi, vezirin de bunu S e l ç u k l u l a r tarafına geçme ve onların vezirliğini kabul etme şeklinde telâkki eylemesi zor düşünülebilirdi.

Öyle görünüyor ki, E b u'l-K a s ı m veya başkaları daha o zamandan itibaren S e l ç u k l u l a r'la münasebet kurmağa gayret etmişler ve açıktan açığa onlar tarafına geçmeseler bile, onlar lehine gizliden çalışmışlardır. Nitekim, mektubun ifadesinden açıkça anlaşılıyor ki, daha İ b r a h i m gelmeden önce E b u'l-K a s ı m ile, herhalde N i ş â p u r h a t i b i olan, İ s m a i l S â b û n î, gizlice T u ğ r u l adına hutbe okutmak istemişlerse de, halkın galeyane gelmesi üzerine vaz geçmişlerdir.

E b u'l-K a s ı m'ın S e l ç u k l u l a r'la münasebete girişme tarihi ne zaman olursa olsun, şurası bir gerçektir ki, onun Selçuklu taraftarlığı ile resmen ortaya çıkmağa cesaret etmesi, onlara kendi ihtisas sahasında tesirli hizmetlerde bulunması H o r a s a n'ın başşehri N i ş â p u r'un S e l ç u k l u hâkimiyetine geçmesi hareketiyle başlamıştır.

Yaptığı hizmetlerin T u ğ r u l tarafından da takdir edildiği, mektubun muhtelif yerlerinde ifade edilmektedir. Meselâ T u ğ r u l yolda gelirken hep onunla, bir de M u v a f f a k adlı din adamıyla konuşmuştur. Yine T u ğ r u l işleri hep, E b u'l-K a s ı m'a bırakmıştır. Mektubun sonunda verilen bilgiden anlaşılıyor ki, o nihayet kâfi derecede itimad uyandırmış, bunun neticesi olarak törenle S e l ç u k l u hizmetine alınmış, kendisine bir vilâyet tevcih edilmiş, o da T u ğ r u l'u resmen hükümdar tanımıştır.

İşte bu sebepledir ki, G a z n e l i l e r D e v l e t i tasfiye edilmek şöyle dursun, daha kesin bir mağlubiyete bile uğratılmadan,

bir Gazneli Devleti mensubunun, bu devleti bırakarak Selçuklular Devleti hizmetine geçmesi ilgi çekicidir.

14) Şehir adına âyâ'nın Selçuklu hâkimiyetini kan dökülmesine meydan vermeden kabul etmesi, Tuğru'l'u memnun etmiştir.

Bunu, İbrahim'e yazdığı mektuptan öğreniyoruz. O ayrıca Ebû'l-Kasım'a ve Muvaffa'k'a da mektuplar yazmıştır. Onlara yazdığı mektuplarda neler söylediğinden bahsedilmiyor. İçindeki ne olursa olsun, Tuğru'l'un, şehir adına bu iki kişiye mektup yazması mânalıdır: Demek ki, şehri onlar temsil etmektedirler.

Tuğru'l'a göre, Nişâpu'r'lular böyle hareket etmekle akıllılık etmişlerdir. Buna karşılık o da nasıl âdil olduğunu onlara gösterecektir. Kendi ifadesine göre, o itaatini kendiliğinden arzeden, bu suretle yağma ve katliâmdan kurtulan halka bir zarar (ren-cî) gelmemesi için bizzat Nişâpu'r'a gelmektedir.

Görülüyor ki, o, esasen Horasa'nın başşehri olan Nişâpu'r'u merkez yapmak üzere geldiğini başlangıçta gizlemektedir. Fakat, o ne derse desin, halk onun bu teşebbüsünü burayı daimî olarak ele geçirmek için geldiği şeklinde telâkki etmiştir.

15) Tuğrul için yapılan karşılama töreni parlak olmuştur. Kadı Sâid müstesna, bütün şehir âyâ'nı kendisini karşılamaya gitmişlerdir. Burada dikkat edeceğimiz nokta, Tuğru'l'un hükümdarlık cephesinin nasıl tezahür ettiği: Kendisi kıyafet itibariyle alelâde bir kumandandan pek farklı görünmemektedir. Hattâ bizzat silâhla mücehhez olması, hem tuhaf karşılanmıştır, herhalde hem de takdir edilmiştir. Hükümdarın silâhını bizzat kendisi taşıması pek tabii bir şey değildir. Arslan, Sultan Mahmud'la meşhur konuşması esnasında oku ve yayları uşağından almıştı.

Buna karşılık, 3-4 bin kişiden ibaret olan askeri tam teçizatlı ve zirhlidir. Bu itibarla sayı bakımından az olmasına rağmen, askerlerin göz doldurucu bir manzara teşkil ettikleri muhakkaktır.

T u ğ r u l'un misafir olduğu bahçe bu ordunun hepsini misafir etmek için kâfi gelmediği halde, hiç kimse evlere misafir edilmemiştir. Açıkta kalanlar, bahçenin etrafında, herhalde çadırlara yerleştirilmişlerdir. Askerin evlerde, aileler nezdinde misafir edilip edilmemesi meselesi, orta çağ Türk - İslâm tarihinde âdeta hükümdarın âdil olup olmadığı hakkında bir ölçü telâkki edilirdi. Mesele bu noktadan dikkate alınırsa, T u ğ r u l'un, hükümdar olarak ilk âdillik imtihanını verdiğine hükmolunabilir. İkinci nokta, ferdî veya toplu en ufak disiplinsizlik vakasının geçmiş olmamasıdır. Halk herhangi şekilde rahatsız edilmiş olsaydı, raporda bahsedileceği muhakkaktı. Bu da T u ğ r u l'un hükümdar olarak geçirdiği ikinci imtihandır ve onun hakikî devlet adamı zihniyetine sahip olduğunu gösteren tipik bir misaldir.

Bununla beraber hükümdar olarak hareket ve muamelelerinde henüz acemilikler vardır. Naklettiğimiz mektupta bu nokta tenkit edilmektedir. Geldiğinin ertesi günü, k a d ı S â i d dahil, bütün şehir ileri gelenleri T u ğ r u l'u ziyarete gittikleri zaman, protokol kaidelerine riayet edilmediğini görmüşlerdir: Her önüne gelen doğrudan T u ğ r u l'a hitap edebilmektedir.

Buna karşılık, yeni hükümdar, saltanat alâmetlerine sahip olmakta titizdir: N i ş â p u r'a gelir gelmez S u l t a n M e s u d'un tahtına oturmuş, ve gelenleri bu şekilde kabul etmiştir. Onun hükümdarlık cephesinin en bâriz tezahürü budur. Silâhlarını kendisi taşıyacak ve herkesle konuşacak kadar mütevazî olan, sade elbiseli, keçe çizmeli T u ğ r u l. hükümdar olduğunu gösterecek en klâsik sembol olan taht meselesinde hassastır (M e s u d namına N i ş â p u r'u tekrar işgal eden kumandanın ilk işi bu tahtı parçalamak olmuştur. Bunu aşağıda göreceğiz.)

16) Aynî titizlik diğer hâkimiyet sembollerinde de gösterilmiştir Meselâ, gördüğümüz gibi, daha kendisi N i ş â p u r'a gelmeden önce adına hutbe okutmuştur. N i ş â p u r'da adına hutbe okunma-

sı münasebetiyle T u ğ r u l'un aldığı unvanı da biliyoruz¹: «S u l - t a n u ' l - m u ' a z z a m» (B ü y ü k S u l t a n). Demek ki o devlet daha ilk kurulduğu zaman «S u l t a n» unvanını almaktan çekinmemiştir. Halbuki, aynı zafer neticesinde M e r v'i işgal eden kardeşi D a v u d, galiba daha T u ğ r u l adına hutbe okutulmadan bir ay kadar önce kendi adına hutbe okutmuş, fakat sadece «melikü'l-mülük» (m e l i k l e r m e l i k i) unvanını almıştı². Görülüyor ki, Ç a ğ r ı B e y D a v u d, S u l t a n unvanını almamıştır. Bu hüviyetiyle o, T u ğ r u l'un vasalı durumundadır. M u s â Y a b g u adına hutbe okutulduğuna dair bilgimiz yoktur. Eğer bu bilgisizliğimiz kaynakların yetersizliğinden ileri gelmiyorsa, bu takdirde d e v l e t i n ü ç l ü l i d e r l i k t e n i k i l i h ü k ü m d a r l ı k s i s t e m i n e i n k i l â p e t t i ğ i s ö y l e n e b i l i r k i, bu devletin yeni bir gelişme merhalesine eriştiğini gösterir. Bu husus üzerinde ileride ayrıca duracağız.

17) K a d ı S â i d, hükümdar T u ğ r u l'a nasihatlerde bulunmuştur. Onun nasihatlerinin hemen hemen hiçbir orijinal tarafı yoktur: Dinî mahiyette bilinen sözlerdir. Bizim dikkatimizi çeken taraf, hitap tarzıdır: Onun T u ğ r u l'a hitabıyla, herhangi G a z n e l i D e v l e t adamının S u l t a n M e s u d'a hitabı arasında fark yoktur. Onun, oturduğu tahtın S u l t a n M e s u d'a ait olduğunu hatırlatması da mânalıdır.

18) Buna karşılık, T u ğ r u l'un cevabı ilgi çekicidir: Yeni hükümdar, yeni ve yabancı olduğunu kabul ve Kadı'nın nasihatlerine her zaman muhtaç olduğunu itiraf etmektedir. Çünkü o, bizzat kendi ifadesine göre, yerli İ r a n h a l k ı n ı n, âdetlerini bilmemektedir. Bizce, verdiğimiz izahatın konumuz bakımından en ilgi çekici noktası burasıdır. Zira, bu sözleriyle T u ğ r u l, İran milletin hükümdarı olduğunun ilk delilini vermektedir.

Görülüyor ki, artık S e l ç u k l u meselesi, d e v l e t i n k u r u l m a s ı y l e, G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin bir iç meselesi olmaktan çıkmıştır. Başka bir ifade ile, S e l ç u k l u

¹ Bk. İ b n ü'l-E s î r, nşr. T o r n b e r g, IX (432 yılı hâdiseleri); nşr. Bulak, IX, 179.

² İ b n ü'l-E s î r, ayn. yerler.

l a r'ın bağımsız tarihi bu andan itibaren başlamaktadır. S u l t a n M e s u d'un, kurulan devleti, tanımaması ve S e l ç u k l u başbuğları'nı halâ «t e n k i l i» gereken âsiler sayması vardığı-mız bu nihai neticenin değerine halel getirmez.

7. SULTAN MESUD'UN SELÇUKLULAR ÜZERİNE BİZZAT YÜRÜMESİ VE GALİBİYETİ

Naklettığımız, tahlil ve tefsirini yaptığımız bu mektup S u l t a n M e s u d üzerinde ne tesir yapmıştır? Bunun neticesi olarak, o, S e l ç u k l u l a r'a karşı ne tedbir almıştır?

Mektubu okuyan S u l t a n M e s u d «yerinden sıgramış», fakat o anda bir şey söylememiştir. Söyliyecek bir şey bulamadığı anlaşılıyor.

G a z n e l i hükümdar, hâdise hakkında ilk yorumu, ertesi gün yapmıştır. S â h i b-i d i v â n-ı r i s â l e t E b û N a s r'a «görüyor musun, bu T ü r k m e n l e r işi nereye vardı?» demiştir. Bu yorumu ile T ü r k m e n l e r meselesinin çok büyümüş olduğunu hükümdar kabul ediyor demektir. E b û N a s r, hükümdarı teselliye çalışmıştır.

Alınan tedbirlere gelince, M u v a f f a k müstesna, S u l t a n M e s u d, K a d ı S â i d'e ve diğer ileri gelenlere mektuplar yazdırmış ve 50.000 atlı ve piyade, 300 fil ile derhal hareket etmek üzere bulunduğunu, H o r a s a n (T ü r k m e n l e r d e n) temizleninceye kadar G a z n e'ye dönmiyeceğini bildirmiştir. S u l t a n'a göre, bu mektupları alan N i ş â p u r ileri gelenleri sevinecekler ve o kavme tamamiyle gönül bağlamıyacaktırlar¹.

Görülüyor ki, S u l t a n M e s u d, N i ş â p u r halkının S e l ç u k l u l a r'a, gönül rızasıyla itaat etmemiş bulunduğu kanaatinde-dir. Yine bu mektuptan anlaşılıyor ki, o S e l ç u k l u meselesini halledeceğinden hâlâ emindir.

G a z n e hükümdarı, bu maksatla G a z n e'den hareket etti (7 Ekim 1038/4 Muharrem 430 Cumartesi). Yolda, B e l h ve T o h a r i s t a n taraflarında bulunan vezirden gelen mektupta, K a

¹ I b n ü'l-E s i r, ayn. yerler.

r a h a n l ı prenslerinden B ö r ü T e k i n'in yaptığı istilâ ve yağma hareketlerinden bahsediliyor ve *H u t t e l â* n'a doğru istilâsına devam ederse, hükümdarın nezdine dönmesine müsaade edilmesi talep ediliyordu. Zira, ona göre, kendisi için *T o h a r i s t a n*'a gitmek imkânsızdı. Çünkü, *S u b a ş* ı'nın *S e r a h s* mağlubiyetinden sonra herkesin başında «i s t i k l â l» rüzgârı esmeğe başlamıştı.

Hükümdar vezirden gelen bu mektuptan üzülmüş ve o tarafa gelmekte olduğunu bildirmiştir. Görülüyor ki, o *S e l ç u k l u l a r*'a karşı sefere çıkmış iken yarı yolda plânını değiştirmiş, B ö r ü T e k i n üzerine yürümeğe karar vermiştir. Hükümdara göre, ilk defa B ö r ü T e k i n'i yakalamak lâzımdır. Bu hususta ileri sürdüğü sebep şudur: B ö r ü T e k i n başka hiç bir tarafa hücumla cüret edememektedir¹. Bu sebeple *G a z n e l i l e r D e v l e t i* arazisine gelmiştir. Çünkü ona göre bu taraf daha zayıftır. Sonra gidecek yeri kalmayan her kaçkın, buraya (onun arazisine) gelmektedir.

Görülüyor ki, *S u l t a n M e s u d* daimî bir aşağılık duygusu içindedir. Kuvvetli olduğunu göstermek için de derhal plânını değiştirmeye hazırdır.

Bu görüşünde dikkatimizi çeken bir nokta da, onun B ö r ü T e k i n'in hareketiyle *S e l ç u k l u* hareketini aynı mahiyette telâkki etmesidir.

M e s u d'un, *A m u d e r y a* kenarında bulunan *V e l v â l i ç*² kasabasına geldiğini (23 Ekim 1038/20 Muharrem 430 Pazar-tesi) öğrenen B ö r ü T e k i n, vezire, hükümdarın nezdine gelmek istediğini yazmak suretiyle, *M e s u d*'a itaatını arzetmiş ve yapılan yağmaların bilgisi dışında olduğunu bildirmiştir. Vezir, hü-

¹ *S u l t a n M e s u d*'a göre, onu kardeşi *A y n ü d-d e v l e* kabul etmemektedir. *A l i T e k i n*'in oğlundan korktuğu için onun vilâyetinin etrafından geçememektedir. *Kezâ Çâğâniyân valisinden* de çekinmektedir. Bk. *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, s. 558: *Nefisî*, s. 679. B ö r ü T e k i n ve *A y n ü d-d e v l e* hakkında kâfi olmamakla beraber, şimdilik bk. O. *P r i t s a k*, *Karahanlılar*, Türk. İ. A.; Alm. terc.; *Die Karachaniden*, Der İslam, XXXI, (1953) s. 36 vdd.

² Bak. *L e S t r a n g e*, *ad. geç. eser*, s. 428. Burada *V e r v a l i c* olarak geçmektedir.

kümdara yeni şartların gerektiği şekilde bir plân teklif etmiştir. Ona göre, B ö r ü T e k i n'in teklifi kabul edilmeli, elçisi gelmeli, sözleri dinlenmeli, tatmin edici bulunursa, B ö r ü T e k i n'i huzura davet etmeli, okşamalı ve kendisiyle anlaşma yapılmalıdır. C esur ve kahraman olan ve elinde kuvvetli bir ordu bulunan B ö r ü T e k i n'i, T ü r k m e n l e r'e karşı göndermelidir. Zira, o T ü r k m e n l e r'e karşı nasıl savaşılacağını daha iyi bilir. Hükümdar B e l h'de ihtiyat kuvveti (*mâyedâr*) olarak ikamet etmelidir. (Öte yandan), S i p a h s â l â r (A l i), M e r v tarafına, büyük H â c i b (S u b a ş ı), H e r a t ve N i ş â p u r tarafına gitmeli, hasımlara vurmalıdır. Böylece (S e l ç u k l u l a r) mağlup edilerek C e y h u n sahilleri tutulduktan sonra kendisi de (B ö r ü T e k i n) H â r e z m'in fethine memur edilmelidir.

Görülüyor ki, İranlı vezir, hükümdarın B ö r ü T e k i n üzerine yürümesini doğru bulmadığı gibi, onu S e l ç u k l u l a r'a karşı kullanmak siyasetini takip etmek niyetindedir. Bunun, aynı zamanda hükümdara itimadsızlık mânasına geleceği meydandadır. Ona göre, hükümdar S e l ç u k l u meselesini halletmek kudretinde değildir.

Hükümdar bu plânı şiddetle red etmiş ve bu işleri bizzat yapmak maksadiyle buralara geldiğini söylemiştir. Ona göre, kendi başlarında bulunmazsa, ordu iş yapmamaktadır. Kendisi başlarında bulunursa, isteseler de, istemeseler de, önünde can vereceklerdir. Yine hükümdarın telâkkisine göre, B ö r ü T e k i n T ü r k m e n l e r'den daha kötüdür. Zira, fırsat düşkünüdür. H u t t e l â n'ın büyük kısmını yağma etmiştir. Eğer kendisi bir az daha geç gelmiş olsaydı, o bölgeyi harap edecekti. Bu yüzden kendisi ondan öğ alacaktır. Önce onun işini bitirdikten sonra başkaları üzerine yürüyecektir.

Bu ifadeden anladığımıza göre, vezirin ne demek istediğini anlayan hükümdar başarısızlığın şahsından ileri geldiği tezini red etmekte ve sorumluluğu orduya yüklemektedir. Ordu ise, kendi başında bulununca mutlaka harp edecektir.

Öte yandan, yine S u l t a n M e s u d, B ö r ü T e k i n'in uzlaşma teklifini kabul ederek, onu S e l ç u k l u l a r'a karşı kullanmak fikrine yanaşmak şöyle dursun, hâlâ ona tenkil ve tedibi

lâzım gelen bir düşman gözüyle bakmaktadır. Selçuklu meselesi dolayısıyla Gazneliler Devleti'nin içinde bulunduğu şartlardan faydalanarak, yağmalarda bulunmasını Sultan Mesud hiç af edememektedir. Bu sebeple, Börü Tekin hükümdara göre Selçuklular'dan daha fenadır.

Bu toplantıda bulunan askerî erkân (sipahsâlâr, büyük hâcib ve kumandanlar) da söz almışlar ve Börü Tekin'in hırsızlık yaptığını, kendisine hükümdarın bizzat sefer yapmasını gerektirecek kadar önem vermek için sebep bulunmadığını söylemişler, nihayet kendi vazifelerinin ne olduğunu sormuşlardır. Görülüyor ki, onlar, hükümdarın sözlerinden, kendilerine güvensizlik beslediğini farketmişlerdir. Şimdiye kadar yaptıklarına göre bu noktada hükümdara hak vermemek imkânsızdır. Bu suretle bu meselede sivil teşkilât mensupları ile askerî teşkilât mensupları birleşmiş oldular. Mesud müşterek cephe karşısında gerilemiş, oğlu Mevdud'un gönderilmesini teklif etmişse de, vezir, bunun da doğru olmadığını söylemiş, neticede bir kumandanın gönderilmesine karar verilmiştir ve sipahsâlâr Ali görevlendirilmiştir. Börü Tekin, gönderilen bu kumandana karşı koymaksızın, çekilip gitmiştir. Hükümdar takibine müsaade etmemiş ve Belh'e, nezdine gelmesini emretmiştir. (Hükümdarın Belh'e gelişi: 16 Kasım 1038/14 Sefer 430 Perşembe).

Bu kumandan, hükümdara verdiği sözlü izahatta, Börü Tekin'in takibine müsaade edilmesinin daha doğru olacağını, zira kafasında hep fesad bulunduğunu söylemiş ve kendisinden ve ordusundan zahmet gören Huttelân halkının sarfettiği sözleri, nakletmiştir ki, önemi dolayısıyla aynen alıyoruz:

«Selçuklular'ın Horesan'ı aldıkları bir zamanda, (Gazne ülkelerini istilâya) o daha lâyıktır. Zira kendisi melik-zâdedir»¹.

¹ Bu sözleri Börü Tekin'in mi, yoksa, yağmaya uğrayan Huttelân halkının mı söylediği pek tâyin edilemeyen. Nâşir Dr. Ganî'ye göre, bu sözleri söyleyen Huttelân halkıdır (Bk. Beyhakî, s. 652). Ayrıca bk. nşr. Seyyid Ahmed Edib, s. 568. S. Nefisî'ye göre ise, bizzat Börü Tekin'dir. (bk. Beyhakî, s. 585. Nâşir Morley de bu sonuncuya uymaktadır. Bk. s. 703).

Ertesi gün vezir ve «â y â n» ile gizli bir toplantı (*halvet*) yapan hükümdar, B ö r ü T e k i n işini öne almanın kendisi için farîze olduğunu söylemiştir. Vezir ses çıkarmamış, ısrar karşısında da şunları söylemiştir :

«Cenk işi nâziktir. Bu hususta ileri gelen s i l â h e h l i (*hüdâvendân-ı silâh*) nin söz söylemesi, bendelerinin bu meselelerde söz söylememem lâzımdır. Zira bendelerinin sözü hükümdara hoş gelmiyor». Sâhib-i d î v â n-ı r i s â l e t E b û N a s r'ın ısrarı üzerine vezir, böyle su döküldüğü zaman buz olduğu bir zamanda ordu sevk etmenin doğru olmadığını, zira seferin ya ilk baharda (*nevrûz*), yahut da buğdayın olgunlaştığı bir zamanda yapılabileceğini, önlerinde daha önemli bir işin (S e l ç u k l u l a r meselesinin) bulunduğunu, böyle bir zamanda B ö r ü T e k i n ile meşgul olmanın ise hiç doğru olmadığını beyan etmiştir. Ona göre, hükümdar bu işi Ç â g â n i y â n v a l i s i ile A l i T e k i n o ğ l u l l a r'na havale etmelidir. Bu suretle hem iş görülür, hem de bir felâket (â s î b î) baş gösterirse, onlardan birine olur. G a z n e l i askerlerine bir şey olmaz. Demek ki, hükümdar ancak S e l ç u k l u meselesi ile meşgul olmalıdır ve onlara göre, M e s u d ancak bu işi halledebilir.

Toplantıda bulunan devlet erkânı bu fikirleri tasvip ettiği halde, hükümdar kararında ısrar etmiştir.

Halbuki bu sırada «türlü türlü haberler» geliyordu. Her gün yeni bir bozukluk, 9 yıl içinde akla gelmeyen işler üst üste husule gelmişti. Ve sonu (*âkîbet*) şimdi meydana çıkıyordu. İşin hayrete değer olan tarafı şu idi ki, hükümdar «i s t b d a d» dan hâlâ vaz geçmiyordu.» İşte umumî kanaat bu merzede idi.

S u l t a n M e s u d, T i r m i z'e doğru B e l h'i terk etti (19 Kasım 1038/19 Rebiülevvel 430). Ç â g â n i y â n bölgesinde vezirden bir mektup aldı (8 Ocak 1039/9 Rebiülahir 430 Salı). Bunda bildirildiğine göre, D â v u d, kuvvetli bir askerî kıta (*leşkerî-i kâvî*) ile, «C u z c â n â n» (*Guzgânân*) üzerine yürümüştür. Hedefi C e y h u n kenarına ulaşmaktır. Maksadının (ordunun geçtiği) köprüyü yıkmak olduğu görünüyor. Bu suretle suya (C e y h u n) kadar (her yeri kolaylıkla) alacak ve büyük bir «fesad» çıkaracaktır. Vezir (bu mektubu ile) gereken tedbirin alınması için (hükümdara

durumu) bildirmişti. Zira, ona göre, bu çetin bir derddir. Eğer D â v u d, köprüyü yıkarsa, bu, itibar ve şeref kırıcı bir hareket (*âb-rihtegî*) olur.

Bu mektubu okuyan S u l t a n M e s u d, derhal dönmüş (12 Ocak 1039/12 Rebiülahir 430 Cuma), T i r m i z'e (26 Ocak 1039/26 Rebiülahir 430 Cuma), oradan B e l h'e gelmiştir (28 Şubat 1039/2 Cemaziyelahir 430 Çarşamba). Fırsatı ganimet bilen B ö r ü T e k i n, yolda ordu ağırlığının bir kısmını vurmıştır¹.

S e l ç u k l u l a r'ın uyanıklığı dikkati çekmektedir. Onlar, M e s u d'u adım adım takip etmektedirler. Buna karşılık M e s u d da onlardan korkmaktadır.

Bu sırada N i ş â p u r'dan mektuplar gelmiştir (6 Mart 1039/7 Cemaziyelahir 430 Pazartesi). Bunlara göre, D â v u d, kardeşi T u ğ r u l'u görmek üzere buraya (N i ş â p u r'a) gelmiş ve orada Ş a d y â h köşkünde 40 gün kalmıştır. T u ğ r u l, kendisine 500 dirhem mükâfat (*sılat*) vermiştir. Bu ve diğer sarf edilen paraları B u z g â n s â l â r ı E b u l-K a s ı m tedarik etmiştir.

Sonra D â v u d N i ş â p u r'dan S e r a h s'a dönmüştür. Bu arada o, C ü z c â n â n'a gelmek niyetindedir.

Bunu müteakip gelen haberde (9 Mart 1039/10 Cemaziyelahir 430) D â v u d'un kuvvetli ve mücehhez bir ordu ile T â l i k a n'a geldiği bildiriliyordu.

Diğer bir haberde ise (16 Mart 1039/16 Rebiülahir 430 Perşembe) onun F â r y â b'a geldiği ve buradan süratle Ş u b u r k a n'a gideceği, gittiği her yeri yağma ettiği ve halkını öldürdüğü bildiriliyordu.

Görülüyor ki, D â v u d'un hareketleri dikkatle takip edilmekte, fakat, kendisine karşı hiç bir tedbir alınmamaktadır. G a z n e l i l e r D e v l e t i atâlet içindedir. Bunu en iyi şekilde şu hâdiseler belirtmektedir :

Bir gün (18 Mart 1039/18 Rebiülahir 430) geceleyin on T ü r k m e n atlısı «hırsızlık» için tâ S u l t a n'ın ikamet ettiği bahçenin

¹ B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 565-6; nşr. S. N e f i s î, s. 688-9.

yanına kadar geldiler; dört Hind piyadesini öldürdüler; buradan *K u n d u z* yakınına döndüler. *G a z n e l i l e r* filleri orada tutuyorlardı. *T ü r k m e n* atlıları bir fil gördüler. Üzerinde uyumuş bir çocuk vardı. Bu *T ü r k m e n l e r* geldiler, fili sürdüler. Şehirden bir fersah gidince, çocuğu uyandırdılar ve «fili daha çabuk sür, sürmezsen seni öldürürüz» dediler. Çocuk : «baş üstüne» dedi ve sürmeğe başladı. Atlılar arkadan geliyorlardı. Mızrak vuruyorlardı. Gündüz olunca, uzun bir mesafe almışlardı. Fili *Ş u b u r k a n*'a getirdiler. *D â v u d* atlılara mükâfat verdi ve fili, *N i ş â p u r* tarafına götürmelerini söyledi. Bundan dolayı *G a z n e l i l e r*'in adı kötüye çıktı. Zira, «bu adamlar o kadar gaflet içindeler ki, «*m u h â l i f*» ler fil bile sürüp götürebiliyorlar» dediler. Ertesi gün bunu haber alan *S u l t a n M e s u d*, çok üzüldü. Fil bekçilerine çok çıkıştı. Onlardan fil bedeli olarak 100.000 dirhem almalarını, Hindli fil bekçilerinden bir kaç tanesini dövmelerini emretti.»¹

Bu hâdiseden 13 gün sonra (19 Mart 1039/20 Cemaziyelahir 430 Pazartesi) *D â v u d*'un hâcibi olan *A l t ı*² adlı bir *T ü r k m e n*, 2000 atlı ile *B e l h* kapısına geldi : *B e n d i k â f i r â n* denen bir yerde durdu ve iki köyü yağma etti. Bu haber şehre gelince, *S u l t a n M e s u d* mütesirir oldu. Zira atlar *D e r e i G i z*'de ve büyük hâcib (*S u b a ş ı*), onların başında idi. Hükümdar kuşanmak için silâh istedi. Has «*g u l â m*» lariyle atlandı. Sarayda (*dergâh*) büyük bir heyecan ve telâş başladı. *V e z i r* ve *s i p a h s â l â r* geldiler ve «Efendimizin ömrü uzun olsun. Ne oldu ki, efendimiz silâh istiyor? Öncü olarak (bir kumandan) gelmiştir. Onun gibi (onun derecesinde) bir kimseyi göndermek lâzımdır. Eğer daha kuvvetli ise, *s i p a h s â l â r* gider» dediler.

Hükümdar, «ne yapayım, bu hamiyetsiz askerler iş yapmıyorlar» cevabını verdi. Nihayet bir hâcib'in gönderilmesine karar verildi. Arkasından tanınmamak için kıyafet değiştirerek, *s i p a h s â l â r* gitti. Savaşa tutuştular. Şiddetli bir harp oldu. İki taraftan bir kaç kişi öldürüldü ve yaralandı. Gece olunca *A l t ı* döndü; *U l y â - â b â d*'a geldi ve olupbiteni *D â v u d*'a bildirdi. *D â*

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 567; nşr. *S. N e f i s î*, s. 690-1. Ayrıca bk. *İ b n ü l - E s î r*, IX, 428. Bu hâdise, *S e l ç u k l u l a r*'dan bahseden hemen hemen bütün kaynaklarda vardır.

² Bunun *A l p ı* olması pek mümkündür.

v u d'un kendisi Ş u b u r k a n'dan U l y â - â b â d'a geldi (Bu haberin B e l h'de bulunan S u l t a n M e s u d'a gelişi : 21 Mart 1039/22 Cemaziyelahir 430 Perşembe). U l y â - â b â d'da trampet ve boru sesleri yükseliyordu. S u l t a n, ordunun hazırlanmasını emretti.

S u l t a n, B e l h'den hareket ederek (29 Mart 1039/1 Recep 430 Perşembe), P u l - i K â r v â n'a indi. Askerleri geldi. Onları savaş düzenine soktu. Nihayet «m u h a l i f»ler de çöl tarafından gelerek, U l y â - â b â d sahrasında göründüler (7 Nisan 1039/9 Recep 430 Cumartesi). S u l t a n yüksek bir yerde durdu. O, dişi bir fil üzerinde idi. Ordu harbe tutuştu. Herkes, «(D â v u d) ne cesur bir adam ki, kardeşi, kavmi ve ileri gelenler (â y â n) olmadığı halde, bu büyüklükte bir padişahla yüz yüze gelmiştir» diyordu.

Her iki taraf da şiddetli savaş yapmıştır.

Kendi ifadesine göre, meydan muharebesini hayatında ilk defa gören müellifimiz B e y h a k î de, kuşluk zamanı olmadan, G a z n e o r d u s u n u n hasımları yenivereceğini sanmıştır. Zira, öteki türlü sınıflara mensup asker müstesna, 6000 saray g u l â m'ı bulunuyordu. Düşündüğünün aksine, S e l ç u k l u l a r dayanmaktadır. Yine onun müşahedesine göre, meydanda 500 den daha az atlı savaşıyordu. Geri kalan asker seyrediyordu. Savaş eden bir kıta yorulunca, başka dinlenmiş bir kıta savaşa giriyordu. Bu suretle öğle namazına kadar savaş devam etti.

Neticeye varılamamasından canı sıkılan hükümdar, at istedi. silâh kuşanarak, filden (indi), ata bindi. B e y d o ğ d u'dan istediği 1000 g u l â m savaşçı ve diğer askerlerle bizzat hücumla geçti. «H a s ı m»lar, bozguna uğratıldı. Onlardan bir kaç kişi öldürüldü ve 20 kişi esir edildi. Diğerleri dağılarak çöl tarafına gittiler. S u l t a n'm askerleri bozguna uğrayanları takip etmek istediler. S u l t a n bırakmadı. S u l t a n'ın fikrine göre, çölde takibe girişmek tehlikelidir. Maksat, hepsini mağlup etmektir. Bu gelmiş olanlar, zaferi gördüler.

Bir ay sonra casusların ve habercilerin gönderdikleri raporlarda, S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r'ının bu hükümdarın yaptığı savaş karşısında bir kimsenin durmasının imkânsız olduğunu, bozgundan sonra takip edilselerdi, işlerinin kötü olacağını bildirdikleri söyleniyordu.

Alınan esirleri getirdiler, sorguya çektiler. Onlar D â v u d'un, T u ğ r u l'un rıza ve fermanı olmaksızın bu tarafa geldiğini söylediler. S u l t a n M e s u d, esirlere iyi davranmış, onlara yiyecek verilmesini emretmiş ve serbest bırakmıştır ¹.

Öyle görünüyor ki, D â v u d, bir keşif hareketine çıkmış, bu maksatla S u l t a n M e s u d'un yakınlarına kadar sokulmuş ve bu savaşı yapmıştır. Bu savaş, G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin, sandıkları kadar zayıf olmadığını S e l ç u k l u l a r'a göstermiş olsa gerek. D â v u d'un bu savaştan aldığı dersleri aşağıda söz konusu edeceğiz.

Öte yandan, bu savaşın, G a z n e l i l e r o r d u s u n u n moralini yükselttiği hakkında kaynakta hiç bir kayıt yoktur. Öyle görünüyor ki, bu zafer, tabii bir netice olarak telâkki edilmiştir.

Bununla beraber savaştan sonra S u l t a n M e s u d'un düşman'ın bulunduğu yöne doğru yola çıkması, bu zaferin gerek hükümdarı, gerekse orduyu cesaretlendirdiği şeklinde telâkki edilebilir. Gerçekten, S u l t a n M e s u d, S a r a h s'a gitmek üzere B e l h'den hareket etti (14 Mayıs 1039/15 Şaban 430 Salı). Emrindeki ordu ile karşılarına çıkacak bütün T ü r k i s t a n (ordularının) mağlup edileceği söyleniyordu. Buna rağmen, yolda, katılmaları emredilen askerler her taraftan geliyordu.

Hükümdar, T â l l i k a n'a geldiği zaman (27 Mayıs 1039/1 Ramazan 430 Pazar) ulaklar (*kâsîdan*) ve casuslar şu haberi getirdiler: «T u ğ r u l, N i ş â p u r'dan S e r a h s'a geldi. D â v u d zaten orada idi. Y a b g u da M e r v'den geldi. Söylendiğine göre, 20.000 atlıları vardır. (Halbuki S u l t a n M e s u d'un ordusu 40 veya 50 bin atlı ve yaya idi) ². S e l ç u k l u başbuğları burada yaptıkları toplantıda (önce) savaşmak üzere ileri yürümeğe karar vermişlerdir. Ne olacaksa olsun demişlerdir. Daha önce yaptıkları iki savaştaki gibi³ savaşacaklardır.

¹ B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 566-569; nşr. S. N e f i s î, s. 690-93.

² Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 556; nşr. S. N e f i s î, s. 676-7. B e y h a k î, her iki rivayeti de nakletmektedir.

³ Daha önce galip geldikleri savaşları kasdediyorlar. Burada bildirildiğine göre, bunlardan ilki T a l h - â b'da, diğeri de D i h - i b â z i r g â n'da olmuştur. Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 570; nşr. S. N e f i s î, s. 694.

(Öte yandan), *T u ğ r u l* ve *Y ı n a l l ı l a r* şunları söylemişlerdir : *R e y*, *C i b â l* ve *C u r c a n* önümüzdedir. Buralarda bir avuç deylem ve k ü r t «m ü t e g a l l i b e»si vardır. Gitmemiz ve tasasız (*ferah*) bir hayat sürmemiz (daha) doğrudur. Zira, *R û m* derbendi hasımsızdır. *H o r a s a n'ı* ve bu havaliyi bu büyüklükte ve haşmetteki *S u l t a n'a* terk edelim. Zira (onun) bu kadar ordusu ve raiyeti vardır. Söz alan *D â v u d* kardeşinin ve *Y ı n a l l ı l a r'ın* ne büyük hatalara düştüklerini söylemekle söze başlamış ve şöyle devam etmiştir : «Eğer sizler ayağınızı *H o r a s a n'dan* oynatırsanız, bu padişahın ve onun her taraftan üzerimize kaldıracığı kuvvetli hasımların hücumlarından dolayı hiç bir yerde karar kılamayız. Ben *U l y â - â b â d'da* ordusunun savaşını gördüm. İstedikçe kadar insan ve at var. Ama manevraya imkân vermeyen bir ağırlıkları var ki, onları kendilerinden ayırmaları mümkün olmuyor. Zira onlarsız yaşayamazlar. Kendilerini mi, yoksa ağırlıklarını mı muhafaza edebilmekten âcizdirler. Biz (ise) mücerrediz ve ağırlıksız. *S u b a ş'ın* başına gelen (felâket), ağırlığın fazlalığından geldi. Bizim ağırlığımız arkamızda, 30 fersah mesafededir. Sonra hazırlıklıyız. Merdce işe girişelim. Bakalım, Ulu Tanrı ne takdir etmiştir.»

Toplantıda bulunanlar (*hemegân*) bu «tedbir»i beğendiler ve bunu kabul ettiler.

G a z n e l i l e r D e v l e t i askerî ricâlinden iken *S e l ç u k l u l a r* tarafına geçenlerden *B ö r ü T e k i n*, *E m i r Y u s u f*, *H â c i b A l i K a r i b*, *G a z i*, *E r y a r u k* ve daha başkalarının adamlarından olup, *S e l ç u k l u l a r'a* kaçanlar (*gurihtegân*), savaş yapmağa daha fazla hevesli idiler. *T u ğ r u l* ile *Y a b g u* «bunların bir yerde bozgunculuk yapmamaları lâzımdır, zira onları mektuplarla aldatmış olabilirler» dediler. *D â v u d* ise «bunları arkada tutmak doğru değildir. Onlar efendileri öldürülmüş olanlardır (*hudâvend kûşteğân*) ve mecburen buraya gelmişlerdir. *A r s l a n C â z i b o ğ l u S ü l e y m a n*, *K a d i r* ve başkaları gibi ileri gelenler ise, emin olmak üzere, önden gönderilmelidir. Eğer ihânet ederlerse, onlardan bir kıt'a (*fevci*) gider ve efendilerine katılırlar. Eğer savaş ederlerse daha iyi» dedi. Bu teklifi doğru buldular. Ve bunlara dediler :

«*S u l t a n* geldi. İşitiyoruz ki, sizleri iğfal etmişlerdir. Savaşın ortasında (o tarafa) döneceksiniz. Eğer böyle ise, gidiniz. Zira, eğer

savaşın ortasında giderseniz, (sizleri) tevkif etmeleri ve başınıza bir belâ gelmesi, tuz ekmek hakkını iptal etmeleri mümkündür». Hepsî (*hemegân*) şu cevabı verdiler: «Efendilerimizi öldürmüşlerdi. Bizler ise, (can) korkusu ve zaruret ile sizin nezdinize geldik. Bu suretle (dâvânız uğruna) can vereceğiz. Bizi öncüleriniz olarak göndermenizi istememiz bunun delilidir. Tâ ki, ne yapacağımız ve ne eser göstereceğimiz görülsün». **Selçuklu Başbuğları**: «Öyle ise hiç mesele yok» dediler

Böylece **Börü Tekini** gönderdiler. O da (**Gazne**) ordugâhından (*leşkerghâh*) gitmiş ve onlara (**Selçuklular**) sığınmış olan, -çoğu **Sultan Mesud**'a ait (*sultânî*) - bin atlı ile öncü olarak yola çıktı. **Arslan Câzib oğlu Süleyman** da onun arkasından yine bu sayıda atlı ile yola koyuldu¹.

Her bakımdan çok kıymetli olan bu bilgiden öğreniyoruz ki, son mağlubiyet, **Selçuklu başbuğları'nı Sultan Mesud**'la savaşı kabul edip etmemek hususunda tereddüde sevk etmiştir. Hattâ onlar *Horasan*'ı terk etmeyi ve yeni vatan aramak üzere batıya doğru çekilmeyi bile düşünmüşlerdir. Buna **Dâvud** karşı çıkmış ve zamanına göre çok ilgi çekici mütalaâlar ileri sürmüştür. Bu münasebetle yaptığı son savaşta edindiği tecrübelerle dayanarak **Gazne** ordusunun zayıf taraflarını izah etmiştir.

Sultan Mesud'la savaşa karar veren **Selçuklu başbuğları'nın** bundan sonra karşılaştıkları mesele, mülteciler meselesidir. İlk defa bu savaş kararı münasebetiyle öğreniyoruz ki, bir çok **Gazneli** generaller ve askerler, **Mesud**'un zulmünden kaçarak, maiyetleriyle birlikte **Selçuklular**'a sığınmışlardır. Bunlar arasında doğrudan **Sultan**'ın şahsına bağlı askerler de vardır. **Selçuklu başbuğları**, eski **Gazne** ordusu mensuplarının, savaş yapmağa istekli olmalarından şüphe etmişlerdir. Zaten **Sultan Mesud** tarafından vaadlerle iğfal edildiklerini de bilmektedirler. Bu sebeplerle **Selçuklular** onları öncü kuvvetleri olarak sevketmeğe karar vermişlerdir. Zira, **Selçuklu başbuğları'na** göre, arkada bırakarak

¹ Bk. **Bevhakî**, nsr. **Ganî**, s. 569-571; nsr. **S. Nefisî**, s. 693-695.

onların kendilerine ihanet etmeleri tehlikesini göze almaktansa, öne sürmek daha hayırlıdır. Bu suretle, Selçuklu başbuğları onların sadakatlerini ve kendilerine bağlılık derecesini denemek imkânını da bulmuş olacaktırlar. Hattâ, Mesud tarafına geri dönmek niyetinde iseler, bunu savaş başlamadan önce yapmalarını bile teklif etmişlerdir. Fakat, mülteci kumandanlar, dönmeyi red ettikleri gibi, önde savaşma teklifini de sevinçle karşılamışlardır.

Ne yazık ki, bu kumandanların, Selçuklular tarafına ne zaman geçtikleri hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Bunu tesbit edebilseydik, Selçuklu tarihine ait bir çok meselelerin halli çok kolaylaşırdı. Bu hususta fazla tahlil ve münakaşaya girişecek değiliz. Yalnız bunların geçişlerini ve geçmeğe başlamalarını, yukarıda söz konusu ettiğimiz gibi, vezirin Selçuklu taraftarlığı ile itham edilmesi zamanına kadar, hattâ daha öncelere götürmek mümkündür.

Mülteci kumandanlardan sadece ikisinin adı verilmektedir ki, bunlar da daha önce şu veya bu vesile ile rol oynamış meşhur kumandanlar değillerdir. Yalnız birinin meşhur Arslan Câzib'in oğlu oluşu dikkate değer. Geri kalanlar ise, efendileri Sultân Mesud tarafından tevkif veya idam edilen meşhur kumandanların şahıslarına bağlı askerlerdir. Efendilerinin nikbete uğratılması üzerine hayatlarından korkan bu askerler, şüphesiz fırsat bulur bulmaz Selçuklular'a sığınmışlardır. Efendilerinin ne sebeple, nasıl ve ne zaman tevkif edildiklerini biliyoruz¹. Fakat onların muhtelif sebeplerle takibe uğratılmaları ve tevkif edilmeleri veya ortadan kaldırılmaları, adamlarının derhal Selçuklular tarafına geçmeleri mânasına gelmez. Meselâ Sultân Mesud, amcası Yusuf'u, daha tahta geçer geçmez tevkif ettirmişti² (Ma-

Bk. Beyhakî, nşr. Ganî, s. 1; Nşr. S. Nefisî, s. 1.

Emir Yusuf daha tahta geçer geçmez Sultan Mesud tarafından tevkif edilmiş bulunuyordu. İtham sebepleri arasında Türkistan hanları ile muhabere tmiş bulunması da vardı. İddia edildiğine göre, onların hizmetine geçmek niyetinde idi. Bk. Beyhakî, nşr. Ganî, s. 248-55; nşr. S. Nefisî, 292-302.

Hâcib Ali Karib'in tevkifi için bk. *ayn. eser.* nşr. Ganî s. 94 332; nşr. S. Nefisî, s. 97, 399. Gazi ve Eryaruk için de bk. nşr. Ganî, s. 332; nşr. S. Nefisî, 399 (Aralık 1031 - Muharrem 423).

yıs 1031/Cemaziyelevvel 422). Halbuki bu zamanda S e l ç u k l u l a r H o r a s a n'a henüz inmemiş bulunuyorlardı.

Verdiğimiz bu kısa bilgi bile, bu mültecilerin, S e l ç u k l u l a r tarafına geçmelerinin, aynı S e l ç u k l u l a r'ın H o r a s a n'a girmeleri ile sıkı sıkıya ilgili olduğunu kâfi derecede açıklıkla göstermiştir sanırız. Zaten, S u l t a n M e s u d'un, vezirinden şüphe etmesi de bundan pek sonra değildir (Mayıs 1035).

S u l t a n M e s u d'un, nihâi zafere erişmek hususunda bilhassa S e l ç u k l u l a r tarafına geçen bu mültecilere güvendiği anlaşıyor. Gelen bu raporda kendisini en fazla ilgilendiren cihet bu mülteciler meselesi oldu. Çünkü kaynak, «işlerin başka bir renk aldığını» söylemektedir. S u l t a n M e s u d, sancağını gören bu (mülteci) g u l â m l a r'ın toptan (kendi tarafına) döneceğini sanmıştı; daha doğrusu kendisine böyle göstermişlerdi. Galiba bu maksatla o epey para sarf etmiş bulunuyordu.

Kuşluğa doğru «m u h a l i f» lerin öncüleri T a l h â b'a yakın göründüler (13 Haziran 1039 - 18 Ramazan 430 Çarşamba). 300 atlı idiler. G a z n e l i l e r de menzile yakın varmışlardı. Ağırılık arkadan geliyordu. Bu suretle ilk temas başladı. Çadırlar kuruluncaya kadar S e l ç u k l u öncüsü hücumla geçti. Bu taraftan da karşılık verildi. Şiddetli bir çarpışma oldu. Nihayet S u l t a n M e s u d ordusuyla geldi ve hasımlar çekildiler.

Bir karışıklık olmaması için G a z n e ordugâhında o gece her türlü ihtiyat tedbirleri alındı: Şafak sökünceye kadar davul (*kûs*) çalındı. Sabah olunca, asker atlandı, savaş düzeninde yürüyüşe geçti. İki fersah gidilince, büyük bir S e l ç u k l u ordusu görüldü. İki tarafın öncüleri (*talî'a*) şiddetli bir savaş tutuştu. Her iki taraf askerleri iyi gayret sarf ediyorlardı. Nihayet, *D î h - i B â z e r g â n* görüldü. Buranın çay ve çeşmesi, sahrasının ise kum ve çakılı boldu. Merkezde bulunan S u l t a n M e s u d dışı bir file binmiş bulunuyordu. Yüksekçe bir yere sürdü. Büyük çadırın burada kurulmasını, ordusunun da suyun kenarına inmesini emretti. (Bu sırada) S e l ç u k l u l a r dört taraftan gelmeğe başladılar. Şiddetli bir savaş başladı. Ordu son derece zahmet (*renç*) çekti; öyle ki, konamadı ve büyük bir karışıklık (*halelî*) çıkmasından korkuldu. Fakat «*âyân*» ve kumandanlar (*mukaddemân*) çok çalıştılar. Nihayet, duru-

ma hâkim olundu ve çadırlar kuruldu. Bütün buna rağmen, Selçuklular bir çok deve (*üstür*) yi sürdüler, bir kaç kişi öldürdüler ve yaraladılar. Savaşı daha ziyade Selçuklular tarafına geçmiş olan eski Gazne ordusu mensupları yaptılar. Zira, onlar «Türkmenle're şüphelerinin yerinde olmadığını ve sadık olduklarını göstermek istemişlerdi. Tâ ki, onlardan emin olsunlar. Türkmenler emin oldular. Çünkü onlardan tek bir kişi bile bu tarafa geçmedi». Halbuki Gazneli casuslar geçmiş zamanlarda bu hususta bir çok yalanlar söylemişler ve para almışlardı. Hep hiyle (*zark*) olduğu bugün meydana çıktı.

Ordu savaş düzeninde konakladığı zaman, merkezde (*kalp*) Sultan Mesud, sağ kolda sipahsâlâr Ali, sol kolda büyükhâcib Subaşı, art (*sâka*) da Ertekin bulunuyordu. Selçuklular ise döndüler, Gazne ordusuna yakın bir çayır kenarında ordugâh (*leşkerghâh*) kurdular ve konakladılar. Öyle ki, her iki orduda çalınan trampet (*duhul*) sesleri yekdiğerine duyuluyordu. Gazne ordusunda yaya çoktu. Bunlar ordugâhın çevre etrafında hendekler kazdılar. (Böylece) mümkün olan her türlü ihtiyat tedbirlerini aldılar. Bütün Gazne ordugâhı'nda bir deveyi bir adım (uzağa) götüremiyorlardı. Herkes devesini çadırının önünde tutuyordu.

İkinci (zamanı), kuvvetli bir düşman kıtası (*fevcî*) geldi. Gazne ordusunun çay (*rûdhâne*)dan su getirmelerine müsaade etmiyorlardı. Sultan Mesud, Hâcib Bedir'i ve Ertekin'i, beşyüz gulâm'la birlikte gönderdi. Öyle ki, bunlar düşmandan öğ aldılar ve güçlerini gösterdiler.

Gece yaklaşınca, dört tarafa öncüler çıkarmak suretiyle kuvvetli ihtiyat tedbirleri alındı.

Ertesi gün, Selçuklular daha kalabalık olarak geldiler; üç - dört taraftan savaşa giriştiler. Ramazan ayının sonu olduğu için Sultan Mesud bizzat savaşmak üzere atlanmıyordu. Bu ayda kan dökülmemesi için bayramdan sonra savaşmayı tercih etti.

Hergün bir kaç yerde (*cânib*) şiddetli savaş oluyordu. Develere 1000 ve 2000 atlı ile ot bulmak ve getirebilmek için çok gayret sarfetmek icap ediyordu. Çünkü, (bu sırada) Selçuklular sağ-

dan ve soldan saldırıyorlar ve mümkün olan her şeyi (*celdî*) yapıyorlardı. Nihayet, ot kışlığı başladı. S u l t a n M e s u d bundan dolayı çok endişe ediyordu; v e z i r ve «â y â n» ile bir kaç defa gizli toplantılar yaptı ve şöyle dedi: «Bu kavim meselesinin (*kâr*) bu derecede olduğunu bilmedim. Onların meselesinde beni aldattılar (*işve dâdend*); doğru söylemediler. Öyle ki, başlangıçta bu meselenin tedbirini almak icap ederdi. Bayramdan sonra meydan muharebesi yapmak lâzımdır. Bundan böyle onların işini başka türlü ele almak gerektir»¹. Görülüyor ki, S u l t a n M e s u d yandığının bir kere daha itiraf etmektedir.

Diğer yandan, savaş Ramazan ayının sonuna kadar devam etti. Bayram namazı kılınırken 4-5 bin kişiye yakın bir S e l ç u k l u grubu geldi ve namaz kılanları ok yağmuruna tuttu. G a z n e ordusu namazdan sonra S e l ç u k l u l a r'a hücum etti ve onlardan 200 kişiyi öldürdü ve öç aldı. S u l t a n M e s u d suyun kenarında bu savaşı yapmış olan kumandanlara iltifat etti, ve mükâfat verdi. Savaş bütün gece de devam ediyordu. Ertesi gün S u l t a n M e s u d kumandanlara yerlerine gitmelerini ve uyanık bulunmalarını emretti ve h â c i b-i b u z u r g S u b a ş ı'ya, sol kola gitmesini, ferman ve hareketlerine dikkat etmesini, kendisi (S u l t a n M e s u d) hücumu geçince, S u b a ş ı'nın yavaş yavaş ilerlemesini ve «m u h a l i f»lerin sağ koluna yüklenmesini söyledi. Bu sırada s i p a h s â l a r (Ali) de onların sol koluna hücum edecekti. S u l t a n M e s u d, cenahlardan onlara yardım gönderecekti. S u l t a n, E r t e k i n'i, saraya mensup 4500 atlı ve yine 500 Hindli atlı ile art (*sâka*) a memur etti. Ağırığa (*bu-neh*) bir hâlel gelmemesi için uyanık bulunmasını ve yolları iyi tutmasını, öyle ki, G a z n e ordusundan bir kişinin bile muharebe safından geri döndüğünü görürse, oracıkta öldürmesini emretti.

Böylece orduyu savaş düzenine sokan S u l t a n M e s u d file bindi ve ordu harekete geçti. «Cihânın yerinden oynadığı sanılırdı.» Kös, borazan, davul sesleri ortalığı dolduruyordu.

Bir fersah gidilince, «tam techizatlı bir ordu ile» S e l ç u k l u l a r göründüler. Hükümdarların âdeti gereğince, onlar da orduyu savaş düzenine (*ta'biye*) sokmuşlardı.

¹ Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 573; nşr. S. N e f i s î, s. 697.

Şiddetli bir savaş başladı. Üç Selçuklu başbuğ u'nun hücumu üzerine hükümdar merkezdeki yerini bırakarak, başında 'ç e t r'i' olduğu halde 500 zırhlı atlı ile savaş meydanının bir yerinde görüldü. S u b a ş ı'nın adamları, kendisine muharebe durumu hakkında izahat verdiler. Hükümdarın endişelenmemesini, zira ordunun savaş düzenini muhafaza ettiğini, «m u h a l i f»lerin mağlup olacaklarını ve muradlarına erişemeyeceklerini söylediler ve aynen şöyle devam ettiler: «Üç lider, T u ğ r u l, D â v u d ve Y a b g u, seçkin adamlarıyla G a z n e ordusunun merkez-(kalb)ine, Y ı n a l l ı l a r'la diğer şefler (*mukaddemân*) bizim üzerimize yüklenmişlerdir. Bir halel gelecek diye S u l t a n merkezden endişe etmektedir». S u l t a n M e s u d, bunlara verdiği cevapta merkezden, bu üç liderin hücumu, pusu kurarak gelmeleri dolayısıyla ayrıldığını itiraf etmiş ve uyanık ve ihtiyatlı olmalarını emretmiş ve şimdi bu işin bitirileceğini söylemiştir.

Öte yandan, yine S u l t a n, merkeze n a k î b l e r göndererek uyanık bulunmalarını, zira düşman ordusunun büyük kısmının üzerlerine geldiğini, kendisinin pusu kurmakta olduğunu, soldan düşmana hücumu geçerek onları meşgul etmelerini, kendisinin, arkadan geleceğini söylemiştir.

Hükümdar, B e y d o ğ d u'ya, yiğit 1000 zırhlı g u l â m göndermesini emretti. Derhal cevap veren B e y d o ğ d u, hükümdarın cesur olmasını, zira bu merkezi bütün âlemin yerinden oynatamayacağını, S e l ç u k l u l a r'ın geldiğini ve hayretler içinde kaldıklarını, sağ ve sol kolun yerinde olduğunu bildirdi. Hükümdar, gelen 200 atlı ve 2000 piyadeyi alarak bir tepeye gitti ve durdu. Bu sırada müellif B e y h a k î de hükümdarla beraberdir; uzaktan kum tepesinin üzerinde üç siyah sancak (*alâmet-i siyah*) görmüş ve bu tepenin karşısına geldiği zaman, bunların üç S e l ç u k l u b a ş b u ğ u'na ait olduğunu anlamıştır. Bu başbuğlar, hükümdarın merkezden kendi üzerlerine doğru yürüdüğünü haber almışlardır. S u l t a n M e s u d'un bulunduğu tepe ile S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r ı'nın bulundukları tepe arasında büyük bir sahra vardı. S u l t a n M e s u d, piyadeleri aşağı gönderdi. Bunların uzun mızrakları ve geniş kalkanları vardı. Arkalarından ise 300 atlı sevk etti. S e l ç u k l u l a r her iki taraftan 1000 atlı gönderdiler. Bunlar sahraya vardıkları zaman G a z n e piyadeleri onları mızrak-

la durdurdular. Arkadan atlılar onları takviye ettiler. Gayet şiddetli bir savaş oluyordu ki, bir siyah sancak (*alâmet-i siyah*)lı, zırhlı 2000 atlı ile yukarıdan koptu. Dediler : «bu D â v u d'dur». Sahraya doğru yürüdü. Bunun üzerine S u l t a n M e s u d son süratle at sürdü ve «Hadi, çocuklar(ım)» dedi. Emrindeki g u l â m l a r hücumla geçtiler. Kendisi tepenin dibinde durdu. G u l â m l a r ve geri kalan pusu askerleri, S e l ç u k l u l a r a eriştiler. Toz yükseldi. B e y h a k î, ne olacağını görmek üzere bulunduğu yerden ayrılmamakta ve gözünü ç e t r'den, yani hükümdardan ayırmamaktadır. (Nihayet) S u l t a n'ın bulunduğu merkez (*kalb-i emîr*) harekete geçti. Dünya gürültü ile doldu. Bir milyon çekicin (aynı zamanda) vurulduğu sanılırdı. B e y h a k î, tozun arasından kılıç ve mızrakların parladığını görüyordu. Nihayet, üç S e l ç u k l u b a ş b u ğ u bozguna uğradılar. S u l t a n M e s u d, mağlupları yarım fersah kadar takip etti. B ü y ü k h â c i b S u b a ş ı ve diğer kumandanlar geliyorlar, S u l t a n'ın önünde yer öpüyorlar, kazandığı zafer (*feth*)den dolayı kendisini tebrik ediyorlardı.

S u l t a n M e s u d şimdi ne yapılması gerektiğini sordu. Suyun kenarında solda çadır kurulmasını, zira m u h a l i'lerin bozguna uğrayarak gittiklerini, ve büyük bir ceza (*mâlişî*)ya uğradıklarını, bir s â l â r'ın peşlerinden takibe gönderilmesini söylediler. Gönderilen kumandan (*sâlâr*) ciddi bir takip yapmaksızın geri döndü. Kazanılan zaferi zamanın hâkimiyet telâkkisi gereğince, diğer devletlere bildirmek üzere f e t i h n â m e l e r hazırlandı. Hükümdar, ertesi gün S e r a h s tarafına gideceğini; orada da bir mektup yazılarak, müjdecî (*mübâşirân*)ler gönderilmesini emretti. Bu suretle hazırlanan f e t i h n â m e l e r i n gönderilmesi tehir edildi. Öyle görünüyor ki, S u l t a n M e s u d, kazanacağından emin bulunduğu başka bir zaferden sonra iki f e t i h n â m e birden göndermek istiyordu. Fakat, bu hiç bir zaman nasip olmadı ve hazırlanan f e t i h n â m e de gönderilemedi.

S u l t a n M e s u d ertesi gün (22 Haziran 1039/3 Şevval 430) atlandı ve ordu savaş düzeninde harekete geçti. S u l t a n çok memnun idi. İki konakta Serah'sa vardı¹ (1 Temmuz 1039/5 Şevval

¹ Bk. B e y h a k î, nşr. S. N e f i s î, s. 702; Bu satırlar G a n î neşrinde yoktur.

430). Bir suyun kenarına indi. Burada bir S e l ç u k l u öncü kıtası görüldü, fakat savaş yapmaksızın geri döndü. Bunun ifade ettiği ilk mâna, şüphesiz, S e l ç u k l u l a r'ın mağlûbiyeti kabul etmedikleri ve yeni bir savaş için hazır olduklarıdır. Bu itibarla bu görünüşün, bir keşif hareketi olduğu kadar, sessiz bir kuvvet gösterisi olduğu da ileri sürülebilir. Bunu, S u l t a n M e s u d'un da böyle telâkki ettiği görünüyor. Zira o «düşman öncüsünü burada görmüş olmaktan endişelenmiş» ve erkâna (âyân) şunları söylemiştir : «Bunlardan daha cesur (şûh) insanlar (merdum) olabilir mi? Zira uğradıkları mağlubiyet (mâliş)den dolayı, onların C e y h u n kenarına ve B a l h a n dağına kadar (bir daha) dizgin çeviremeyecekleri düşüncesinde idik.» S u l t a n M e s u d'un bu ifadesinden anlaşıyor ki, yapılan savaş S e l ç u k l u l a r ı sarsmamış olduğu gibi, cesaretlerini de kıramamıştır. Şu halde, kazandığı zaferden dolayı hükümdarın duyduğu memnunluk pek kısa sürmüştür.

Hükümdarın bu mütalâasına erkân şu cevabı vermiştir : «Padişah ve meliklerin hezimetini öyle olur. Zira (K a r a) hanlılar, «S u l t a n-ı m â z î» (M a h m u d)un önünde bozguna uğradılar. Onlardan birini bir daha kimse görmedi. Bu kavim ise bir avuç âsiler (havâriç)dir. Tekrar gelmek isterlerse, gördüklerinden fazlasını görürler». Teselli payı bir tarafa bırakılacak olursa, onların bu sözlerinden zafer neticesinde ordu kumandanlarının moralinin bu kuvvet gösterisiyle sarsılmıyacak kadar kuvvetlenmiş olduğuna, hattâ S e l ç u k l u l a r ı küçümsediklerine hükmolunabilir.

İkinci üzeri S e l ç u k l u l a r'ın tekrar iki fersah mesafeye geldikleri, suyun yolunu değiştirecekleri ve tekrar savaşacakları haberi geldi. S u l t a n M e s u d çok müteessir oldu. Gece casuslar ve u l l a k (kâsıd)lar geldiler ve gizli habercilerin (münhiyân) mektuplarını getirdiler. Bu mektuplarda şöyle deniyordu : «(Mağlubiyetten sonra) bu kavim oturdu (yani toplantı yaptı). (kendi aralarında) dediler: «Bu Padişahla (meydan) muharebesi yapmağa gitmek doğru değildir. Kendi âdetimizi muhafaza edelim. Gönlümüz, ağırlık ve eşya ile meşgul değildir. Elimize böyle bir kuvvet geçti ¹,

¹ Burada bu son ibareyi tavih eden bir ibare daha varsa da, nâşir G â n î bu metne almamış, S. N e f i s î ise kerre içinde almıştır ki, yukarıdaki ile birlikte şöyle tercüme edilebilir : «İki defa da, yani onun iki kumandanını yenmekle bundan her tarafta kazandığımız zafer (destburdî) le elimize böyle bir kuvvet (nîrû) erişti». Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, 577; nşr. S. N e f i s î, s. 703.

zaruret olmadıkça dağılmayalım. (S u l t a n M e s u d), ister istemez geri döner. Haziran (dî) gitmiş, Temmuz gelmiştir. Biz sıkıntılara katlanan (sahtî-keş) çöl adamlarıyız. Sıcakta ve soğukta sabredebiliriz. (Fakat) o (S u l t a n M e s u d) ve ordusu (sabr) edemez. (Onlar) bu zahmete (renç) ne zamana kadar dayanabilirler? (Mutlaka) dönerler.»

Önemi dolayısıyla aynen naklettiğimiz bu bilgiden anlaşılıyor ki;

1) Uğradıkları mağlubiyet, S e l ç u k l a r ı'n azmini asla sarsmamıştır.

2) Yalnız takip edecekleri stratejide değişiklik yapmağa karar vermişlerdir. Daha doğrusu, eskiden uyguladıkları savaş usullerine dönmüşlerdir. Bu suretle onların, hâdiselerin zoriyle, kurulu devletlerin yaptıkları nizamî savaş metodundan vaz geçtiklerini görüyoruz. Bu şekil savaş, hükümdarklık cephesinin bir tezahürü telâkki edersek, aldıkları bu kararlar S e l ç u k l u l a r'ın, bu bakımdan geriye doğru dönüş yaptıkları söylenebilir. Öte yandan, netice almak için her türlü tedbire ve çareye başvurdıklarını göstermesi bakımından ise S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r'ını realist insanlar olarak vasıflandırmak ve takdir etmek gerekir.

3) S e l ç u k l u l a r, kendilerinin ve hasımlarının kuvvetli ve zayıf taraflarını çok iyi bilmekte ve plânlarını buna göre yapmaktadırlar. Gerçekten, onlara göre, kendilerinin gösterdikleri tahammülü, G a z n e l i l e r gösteremezler ve ergeç çekilip giderler. Bu tahminlerinin ne dereceye kadar doğru olduğunu bir az aşağıda göreceğiz.

4) S e l ç u k l u l a r'ın takip ettiği siyasetin umumî vasfına gelince, tedâfüdür ve ellerindekilerinin muhafazasından ibarettir.

Alınan kararlara sonuna kadar bağlı kalındığı için bu toplantı, S e l ç u k l u l a r'ın yaptıkları en önemli toplantılardan biridir.

Bu mektuplar kendisine sunulduğu zaman S u l t a n M e s u d büyük bir ümitsizliğe düştü ve şaşırdı; ertesi gün v e z i r ve «â y â n» ile gizli bir toplantı yaptı. Umumî istek üzerine önce kendi fikrini beyan etti. Onun plânı şundan ibaretti :

Burada (*S e r a h* s'da) kalmak, çöl tehzizatını (*âlet-i beyâbân*) temin etmek ve başka bir meydan muharebesi vermek. *S e l ç u k l u l a r* bozguna uğrayınca, suyun (*C e y h u n*'un) kenarına kadar onları takip etmek.

Görülüyor ki, *S u l t a n M e s u d*, harp hazırlığında şartlara uygun değişiklik yapmayı kabul etmekte, fakat meydan muharebesi fikrinden vazgeçmemektedir. O bu şekilde yapılacak bir savaşla zafere ulaşacağından emindir. Yalnız önceki zaferden edindiği dersten faydalanmak azmindedir. O bu sefer *S e l ç u k l u l a r ı G a z n e D e v l e t*'nin tabii hududunu teşkil eden *C e y h u n* kıyılarına kadar takip etmek istemektedir.

Vezir, hükümdarın bu teklifini şu sözlerle red etmiştir: «Bundan (daha) iyi bir fikir ortaya atmak lâzımdır. (Zira) mevsim (*vakt*) kötüdür ve (meydan muharebesi vermek suretiyle) tehlikeye atılmak yersizdir».

İçeride bu tartışmalar olurken, dışarıda *S e l ç u k l u l a r* verdikleri yeni karara uygun faaliyetlerinin ilk neticesini almış bulunuyorlardı: Çayın suyu kesilmişti. Çünkü *S e l ç u k l u l a r* suyun yatağını değiştirmişlerdi. Bu, hükümdara bildirildi.

Öte yandan *S e l ç u k l u* öncüleri, dört taraftan göründüler. Hükümdar, bu durumdan heyecanlanmış olacak ki, birden «kal-kalım, biz de atlanalım» dedi. Etraftan kumandanlar, onu teskine çalıştılar. Kendisinin yerinde oturmasını, zira söylendiğine göre (*S e l ç u k l u*) *b a ş b u ğ l a r*'ının (bizzat) gelmemiş bulunduklarını, kendilerinin gidip gereğini yapacaklarını, yardıma ihtiyaç olursa kendisinden (hükümdardan) kuvvet isteyeceklerini söylediler ve muhalifler üzerine yürüdüler. *V e z i r l e s â h i b-i d i v â n-ı r i s â l e t E b û N a s r* bir müddet hükümdarın nezdinde oturdular ve kendisini teselli ettiler. Bir taraftan da hazırlanmış olan *f e t i h n â m e l e r i* göndermeyi geri bıraktılar; hâdiselerin gelişmesini beklemeyi tercih ettiler.

Görülüyor ki, hükümdarı teselliye çalışmalarına rağmen istikbal-den onlar da emin değillerdir.

Bu sırada orduyu en çok meşgul eden mesele su meselesi idi. *S e l ç u k l u l a r* çayın suyunu başka tarafa çevirdikleri için, or-

du *S e r a h s* civarında bol bol bulunan kuyularla yetinmek zorunda kaldılar. Fakat *S e l ç u k l u l a*’rın hücumları dolayısıyla bunlardan da faydalanılamıyordu.

İkindiye kadar şiddetli savaşlar oldu. İki taraftan bir çok insan öldürüldü veya yaralandı. Savaştan dönen *G a z n e o r d u s u* mensupları çok üzgündü. Çünkü galibiyet ekseriya *S e l ç u k l u l a*’r tarafında idi. Bu sebeple *G a z n e o r d u s u*nda bir gevşeklik ve zaaf hüküm sürmeğe başladı. Orduda bulunan gizli haberciler, bu durumu hükümdara ulaştırdılar. Öte yandan, ordu ileri gelenleri ve kumandanlar da gizlice vezire haber göndererek askerlerin ot kılığından ve yoksulluktan (*bînevâî*) şikâyet ettiklerini, bu sebeple çalışmadıklarını, orduda dedikodu başladığından büyük bir karışıklığın çıkmasından ve «*m u h a l i*»lerin cüretlerini arttırmasından korktuklarını, mesele daha fena bir hal almadan tedbir alınmasını bildirdiler. Vezir, durumu *S u l t a n*’a arzetti.

Ertesi gün *S e l ç u k l u l a*’r «daha kuvvetli, daha cesur, daha çok, daha müessir» olarak geldiler; her taraftan savaşa başladılar. İş zora çattı. Hükümdar gizlice atlandı; kıyafet değiştirerek ordunun içine girdi. Kumandanların söylemiş olduklarını gözleriyle gördü.

8. GAZNELİLER’İN, SELÇUKLULAR’LA ANLAŞMA TEŞEBBÜSLERİ VE MÜTAREKE

Hükümdar, ikindi üzeri ordu ileri gelenlerini huzuruna çağırdı: «İşler çok gevşek gidiyor, sebep nedir?» dedi. Generaller havanın çok sıcak olduğunu, ot bulunmadığını, (bu sebeple) atların (*sütûrân*) takatsız (*nâçiz*) düştüğünü, bu kavimle (*S e l ç u k l u l a*’r’la) savaşabilmek için daha başka tedbirlerin alınması gerektiğini söylediler; daha önce de vezirle kendisine haber gönderdiklerini, mazeretlerini bildirdiklerini, ayrıca ordunun içinde bulunan habercilerinin hükümdara bildirmiş olmaları icap ettiğini ilâve ettiler.

Vezir, bu hususta bir toplantı yaptığını, dün bütün gece bu mesele üzerinde düşündüğünü ve hatırına henüz hükümdara söylemediği bir tedbir geldiğini ve şimdi söyleyeceğini ifade etti. Bunun üzerine bütün askerî erkân (*âyân*) çekildiler. Üç kişi, hükümdar, vezir ve *s â h i b-i d i v â n-ı r i s â l e t E b û N a s r* kaldı.

İlk sözü vezir aldı ve plânını izah etti. Vezire göre, *G a z n e* ordusu bitkindir (*sütûh*); gerçi *T ü r k m e n l e r* daha bitkin durumdadırlar; fakat onlar daha dayanıklı (*sabûr*)dırlar. (Canlarından) bezdikleri halde canla başla çalışmaktadırlar. Yine ona göre, bu durum karşısında takip edilecek yol şudur: Vezir *S e l ç u k l u l a r*'a bir elçi gönderecek ve kendi tarafından bu «*k a v m*»e nasihat edecektir. Zira, vezirin fikrine göre, yedikleri darbeden dolayı onlar büyük korku içindedirler. Vezir elçisi vasıtasıyla onlara bir defa daha (*S u l t a n M e s u d*'la) savaş yaparlarsa kendilerinden bir kişinin (sağ) kalmıyacağını, *S u l t a n*'dan özür dilemelerinin ve «tevazu» göstermelerinin «daha» doğru olacağını, bu takdirde, onların yaklaşma teşebbüslerini kabul etmesi için *S u l t a n*'ı ikna edeceğini söyleyecektir.

Vezir burada *S u l t a n*'ı ikna etmek için neler söyleyeceğini de saymaktadır: Vezir *S u l t a n*'a *S e l ç u k l u l a r*'ın gayretlerinin can korkusundan olduğunu söyleyecek ve *H e r a t* tarafına çekilmesini sağlamağa çalışacaktır. *S e l ç u k l u l a r* ise (hâlen bulundukları) bu hudutta kalacaklardır.

Bundan sonra bir anlaşma zemini bulmak üzere iki taraf arasında elçiler gidip gelecektir. Neticede savaş (*mükâşefet*) son bulacak ve dostluk (*lûtf-i hâl*) kurulacaktır.

Bu şekilde yapılacak bir teşebbüsün, bütün maskelemelere ve kurnazlıklara rağmen, delâlet ettiği mânâyı *S u l t a n M e s u d* çok iyi anlamıştır. Zira, vezirin uzun mülâhazalardan sonra ortaya koyduğu bu plân hakkında hükümdar şu cevabı vermiştir: «Bu, iyi görünüyor. Lâkin (böyle bir teşebbüse girişildiği takdirde) dost ve düşman (*G a z n e D e v l e t*'inin) acz içinde bulunduğunu bilecektir.»

Vezir, hükümdarın bu yerinde ve haklı mütalâasına şu cevabı vermiştir: «Doğrudur. Fakat (plânım) ehven-i şerdir (*bihter*) ve daha emindir. Biz bu takdirde sâlimen döneriz. Efendimiz onların (*S e l ç u k l u l a r*'ın) savaşını gördü. İşlerinin mahiyetini (*sâ-mân-ı kâr*) anladı. Eğer isterse (hükümdar) son bahardan sonra hazırlıklı ve tam basiretli olarak bu kavim üzerine tekrar yürür. Eğer (*S e l ç u k l u l a r*) arzu ettiğimiz şekilde doğru yolda karar kılarlarsa, (savaş) işi terk edilir. Eğer (bu plâna) aykırı hareket edi-

lirse, Tanrı korusun, şeref elden gider. Zira, öyle bir karışıklık (*halel*) vukubulur ki, telâfi edilemez».

Hükümdar hâlâ tereddüd içindedir. Bir defa da *s â h i b-i d î v â n-ı r i s â l e t E b û N a s r*'ın fikrini almağa karar vermiş ve hemen bu toplantıyı müteakip aynı gece nezdine çağırtmıştır.

Hükümdar bu devlet adamına şunları söylemiştir : «Bu iş gör-
düğün şekilde karıştı ve uzadı. *B e y d o ğ d u'y u* ve *S u b a ş ı'*
yı onlarla savaşa göndermenin doğru olmadığını şimdi anladım.
Olan oldu. Onlara karşı, onlar gibi « *s e v k ü'l-c e y ş* » kabiliyeti
olan, ağırlıksız (*bâmâye*), mücerred bir ordu (*kavm*) lâzımdır ki,
mağlup edilsinler (*mâtide âyed*). Bu hususta konuştuğum hiç bir
kimseden tatmin edici cevap alamıyorum. Zira, iki muhteşem ku-
mandan, bu kavmin mağlup ettiği kimselerdir. Kendilerini mazur
görmemiz için bu işin sürüp gitmesini uygun buluyorlar. Vezir (*hâ-
ce*) ise öyle bir adamdır ki, kendisine söz geçiremiyorum: O, *s i p a h s â l â r'a s i p a h s â l â r* da ona havale ediyor, (bu sebep-
le) bu hususta (nasıl karar vereceğimi) şaşırdım.»

Böylece meseleyi ortaya koyan hükümdar, bütün adamlarından
fazla itimad ettiğini söylediği bu devlet adamının, şaşkınlığını (*hay-
ret*) gidermesini ve işin çıkar yolunu göstermesini istemiş ve kendi-
sine çekinmeden konuşma yetkisini peşinen vermiştir. Fakat bu dev-
let adamının, önce hükümdarın niyet ve maksadını öğrenmeden ce-
vap veremeyeceğini söylemesi üzerine, *S u l t a n M e s u d*, bu
hususla esas itibariyle vezirin görüşünden ibaret olan malûm plânını
tekrar etmiştir : *S e l ç u k l u l a r*'la samimî olmayan bir sulh ya-
pacak ve *H e r a t'a* dönecektir; ordunun dinlenmesi için bu yaz
orada kalacaktır; yeni şartlara göre hazırlanacaktır. Sonbahar gelin-
ce, *P û ş e n g*, *T û s* ve *N i ş â p u r'a* hücum edecektir. Bu se-
fer mağlup ettiği takdirde *S e l ç u k l u l a r'ı B â v e r d* ve
N e s â'ya kadar takip etmek azmindedir. Nihâi gayesi ise, *H o r a s a n'ı* onlardan temizlemektir.

Bunun üzerine *E b û N a s r*, şu ilgi çekici mütalâada bulun-
muştur : «Güzel; fakat vezir ve ordu kumandanlarından hiç kimse,
ortada bir savaş bulunduğuna ve düşmanı mağlup etmeden dönmek
icap edeceğine hükümdarın dikkatini çekmemektedir. Halbuki, onlar
yarm *H e r a t'a* dönünce, gevşeklik (*kâhilî*) ettiklerini, bunun ne-

ticesi olarak mecburen dönmek icap ettiğini kendilerine söyleyeceğinizden korkarlar. Bendeleri de buna işaret etmiyecektir. Zira, bu benim işim değildir. Fakat müşkül bir mesele meydana çıkmıştır ki, mutlaka sormak icap ediyor.»

Hükümdar : «Nedir?»

E b û N a s r : «Nerede taşlık veya dikenlik varsa, bizim « o r d u g â h ı m ız orada kuruluyor. Halbuki, bu kavim (S e l ç u k l u l a r), buğday tarlalarına ve seçkin yerlere iniyorlar. Buz ve akar su buluyorlar. Bizlerin ise kuyu suyu içmemiz gerekiyor. Akar su ve buz bulamayız. Onların develeri otlaklara gidebilirler ve uzaktan ot getirebilirler. Biz ise develerimizi o r d u g â h ta, çadırın kapısında tutmak zorundayız. Zira, (S e l ç u k l u korkusuyla) «o r d u g â»nın civarında otlatılamazlar.»

Hükümdar : «Bunun sebebi şudur : Onların kendileriyle beraber fazla ağırlıkları yoktur. İstedikleri gibi gelip gidiyorlar. Bizim ise taşınması güç ağırlıklarımız vardır. Bunları muhafaza etmekten diğer işlere yetişilemiyor. İşte benim söylemek istediğim budur. Bizim gönlümüzün de ağırlıklardan fariğ olması lâzımdır. (Bu takdirde) mümkündür ki, onlar artık bir tehlike teşkil etmezler ve işleri bitirilir.»

Ebû Nasr : (Bu) başka bir meseledir; hem, vezir, s i p a h s â l â r, b ü y ü k h â c i b ve ordu ileri gelenleri (*â-yân-ı leşker*) olmaksızın halledilemez. Münasip görülürse, yarın bir toplantı (*meclis*) yapılsın, bu mesele müzakere edilsin, pişmiş bir iş olarak ele alınsın ve tamam edilsin».

Görülüyor ki, E b û N a s r her şeye rağmen nihâi kararın harp meclisinde verilmesine taraftardır. Bu görüş hükümdar tarafından da kabul edilmiştir.

S e l ç u k l u meselesinin bir cephesini aydınlatması ve G a z n e D e v l e t i'nin içinde bulunduğu şartları göstermesi bakımlarından çok kıymetli olan E b û N a s r'ın verdiği izahat burada bitmemektedir.

Bu sefer insiyatifi ele alan E b û N a s r, meseleyi başka bir mecraya naklederek, sözüne devam etmek istemiştir; fakat söyleme-

ğe utanmaktadır. Hükümdarın müsaadesi ve ısrarı üzerine söyleme-
ğe başlamıştır :

«Bugün *H o r a s a* n'da fasad çıkarmak, adam öldürmek ve ib-
ret olmak üzere ceza vermek (*mesle*) ve müslümanların kadınlarını
almak nevinden bu kavmin (*S e l ç u k l u l a* r'ın) yaptıkları ma-
lûmdur. Öyle ki, bu yüzyıl içinde böylesini ne söylemişlerdir, ne de
olmuştur; tarihlerde de zikredilmemiştir. Bütün bunlarla beraber,
yaptıkları savaşlarda zafer onların oluyor. Biz ne kadar kötü bir
kavim ki, Tanrı böyle bir kavmi bize musallat etmiştir ve (üste-
lik) muzaffer (*nusret*) kılıyor.

Cihânın işi *p a d i ş a h l a* r'a ve *ş e r i a* t'e bağlıdır. Sal-
tanat (*devlet*) ve din (*millet*), birbirinden ayrılmayan iki kardeşir.
Tanrı, bir padişahı, böyle bir kavmin galebe çalması için, inayetin-
den yoksun ettiği zaman, bu onun kendisinden incindiğinin delili-
dir.»

Hükümdar Tanrı'ya karşı ne kusur işlediğini bilmemektedir. Fa-
kat *E b û N a s* r'ın tavsiyesine uyarak hemen aynı gece Tanrı'-
dan affedilmesini niyaz edecektir.

İşte çok güç durumda bulunan hükümdarın bu devlet adamı ile
müşaveresi burada bitmektedir. Bu uzun izahattan hükümdarın ken-
di devlet adamları hakkındaki düşüncelerini öğrendiğimiz gibi, bir
G a z n e l i devlet adamının *S e l ç u k l u l a* r hakkındaki dü-
şünce ve telâkkisini de öğrenmekteyiz.

Bu danışmanın halledilecek mesele bakımından neticesine gelince,
E b û N a s r meselenin yine harp meclisinde müzakeresini iste-
mekten başka hiç bir müsbet tavsiyede bulunamamıştır.

Ertesi gün toplanan meclis uzun müzakerelerden sonra vezirin
daha önce söz konusu ettiğimiz plânını kabul etmiştir.

Vezir, kaynakta dirayet ve kabiliyetinden mübalağalı bir şekilde
bahsedilen hâkim *E b û N a s r M u t a v v i*'yi elçi olarak seç-
ti.

Kendisine verdiği talimatta, *S u l t a n*'ın bu işten haberdar bu-
lunduğunu söylememesini sıkı sıkı tenbih etti,

Talimatın Selçuklular'a ait kısmına gelinse, elçi, Selçuklular'a vezirin ağzından şunları söyleyecektir: «Bunca sıkıntı çekiyorsunuz, mağlup ediliyor ve öldürülüyorsunuz. Pek muhteşem bir padişahı kendinize düşman yaptınız. Yarın dağıtmadıkça peşinizi bırakmıyacaktır. Her ne kadar zaman zaman bu çölde bir iş yapıyorsanız da, bunun sonu olamaz. Eğer itaat eder ve ferman dinlerseniz, ben bu padişah nezdinde bu hususta şefaatte bulunayım; sizin bu «ceng ü cida lı» kendi canınız, kadın ve çocuklarınızın canları korkusuyla yaptığınızı ve bu meşakkat ve perişanlığını çektiğinizi, zira cihânda vatan tutacak bir yerinizin bulunmadığını kendisine söyleyeyim. Eğer merhamet buyurulur da, size (Selçuklular'a) bir otlak ve vilâyet ihsan edilirse, bendelik göstereceğinizi ve efendimizin bendelerinin de bu cengleri yapmaktan kurtulacaklarını diyeyim. Öyle yapayım ki, sizlere sâkin olmanız ve âsude ve müreffeh hayat geçirmeniz için bir yer tayin edilsin.» Vezir, bu şekilde elçiye uzun uzun talimat vermiş ve kendisini göndermiştir.

Verilen bu talimatın Selçuklular bakımından yeni bir tarafı olmadığı gibi, Selçuklular'ın Gazneliler'le münasebetinin ne olacağı meselesi de mübhem bırakılmıştır. Yalnız Gazneliler Devleti'nin içinde bulunduğu kötü şartları örtmek ve haşmetli göstermek için büyük gayretler sarfedildiği derhal dikkati çekmektedir.

Bu elçinin gönderilmesi münasebetiyle ilk defa Selçuklular hakkında «nev-h âste gâ n kelimesinin kullanıldığını görüyoruz¹. Bu kelimeyi Türkçeye «yeniyükselemler» şeklinde tercüme etmek mümkündür. Fakat, bizce en iyi karşılığı «türediler» olsa gerektir. Bu kelimenin Selçuklular'ı tezyif etmek için kullanıldığı muhakkaktır. Fakat, bunun aynı zamanda Selçuklular'ı siyasî bir kuvvet olarak tanımak mânasına geleceği şüphesizdir.

İşte elçi bu «türediler»in nezdine vardı. Kendisinin gönderildiğinden hükümdarın haberdar bulunmadığına ve sadece vezir tarafından gönderildiğine dair Selçuklular'a yeminle teminat verdi.

¹ Bk. Beyhakî; nşr. Ganî, s. 583; nşr. S. Nefisî, s. 710.

Selçuklular elçiyi iyi kabul ettiler; hediyeler verdiler. Onu dinledikten sonra bütün Selçuklu «başları» bir araya geldiler; vezire verilecek cevap hususunda müzakerelerde bulundular. Neticede vezirin teklifini kabule karar verdiler. Kararların mucip sebepleri şunlardı :

Sultân Mesud, büyük bir hükümdardır. Sayısız askeri, hazineleri ve vilâyeti vardır. Her ne kadar Selçuklular bir kaç defa ordusunu bozguna uğratmışlar ve vilâyet almışlarsa da, bizzat yaptığı son hücumda hükümdar kendilerine kuvvetli bir darbe (*nikâyet*) vurmuştur. Derhal takibe koyulsaydı, onlardan, kadınlardan ve çocuklarından bir kişi (bile) kurtulmazdı. Fakat arkalarından gelmemeleri kendileri için bir «devlet» olmuştur.

Selçuklu başbuğları ertesi gün Gazne elçisini çağırılmışlar ve kararlarını kendisine tebliğ etmişlerdir :

Selçuklular, vezirin şefaati kabul etmişlerdir. Bunu onun büyüklüğü telâkki etmektedirler. Şefaati neticesinde büyük Sultân'ın (*Sultan-ı muazzam*) incinmiş olan gönlünü almasını kendilerine «bir vilâyet, bir çöl ve bir otlak» temin etmesini istemektedirler. Gayeleri, buralarda *sâkin olmak ve itaat üzere yaşamaktır*. Bu suretle *Horasan* halkı da yağmadan ve hücumâ maruz kalmaktan kurtulacaktır.

Bu ifadelerde dikkatimizi çeken ilk cihet, mübhemliktir; açıklık ve kesinlik yoktur. Zira, umumî sözlerden ibarettir. Bu ifadeden, burada da Gazneliler'le Selçuklular'ın hukukî münasebetlerinin mahiyet ve derecesinin tayin etmek mümkün görünmüyor.

Selçuklu elçisi¹ ile birlikte dönen Gazne elçisi, vezire raporunu verdi.

¹İbn ü'l-Esîr'e göre (IX, 328) bu elçi, bizzat (Musâ) Yabgu'dur. Öte yandan, Gerdîzî'de (bk. s. 84-5) bu uzlaşmanın doğrudan doğruya Yabgu ile yapıldığını kaydetmektedir. (Yalnız uzlaşma teşebbüsünün doğrudan Selçuklulardan geldiğini söylemekle yanıldığı gibi, bu hâdiselerin 429 (1037/38) de vukubulduğunu söylemekle de hata etmektedir.) İtaatten çıkmıyacağına, kavim ve kabilesini bu fesedları yapmaktan menedeceğine ve Mesud'un göstereceği otlaka razı olacaklarına dair kendisine yemin ettirilmiş, anlaşma yapılmıştır. Sonra da karşılıklı yemin etmişlerdir. En nihayet bütün «Türkmen» şefleri

Bu elçiye göre, gerçi Selçuklular uzlaşmaya yanaşmışlardır, fakat, kendilerine itimat etmemek lâzımdır. Zira «k a f a l a r ına giren padişahlık gururu çabucak çıkmaya a c k t ır». Şimdi sükûnet bulsalar bile, hiç bir zaman rahat durmayacaklardır. Yine ona göre, kendi bildiğini söylemiştir; gereğini yapmak vezire aittir.

Sonra Selçuklu elçisini de kabul eden vezir, hükümdarın nezdine gitti. Her iki elçi ile yaptığı görüşmelerin neticesini kendisine bildirdi. Görünüşte aracılıkta bulunmak, gerçekte gereken yetkiyi almak üzere hükümdarla görüşen vezir, bu görüşmeyi müteakip Selçuklu elçisini tekrar çağırttı ve Gazne Devleti'nin teklifini bildirdi. Vezir, elçiye hükümdar nezdinde şefaatte bulunduğunu ve kendisini ikna ettiğini söyledi. Vezirin hükümdarı adına yaptığı teklifler şu şekilde hülâsa edilebilir :

1. Gazneliler çekilecek, Herat (Herî)a gideceklerdir. Selçuklular (daha önce) bulundukları vilâyette kalacaklardır.

2. Nesâ, Bâver d, Ferâve, bu çöller ve hudutları Selçuklular'a teslim edilecektir.

3. Şu şartla ki, onlar müslümanlara, her türlü «re â y â»ya taarruz ve (mallarını) yağma etmiyeceklerdir.

4. Hâlen ellerinde bulundurdukları üç yerden çekilecekler ve yukarıda adları sayılan vilâyetlere gideceklerdir.

5. Bundan sonra Gazne ordusu Herat'a çekilecektir.

(serân), «s â l â r »ları bu anlaşmayı kabul etmişlerdir. Bu anlaşmadan sonra, Mesud, Herat'a dönmüştür. Türkmenler ise Herât yolunda Gazne ordusunun ağırlığını vurmuşlar; bir kaç kişiyi öldürmüşler ve yaralamışlardır. Mesud'un peşlerinden gönderdiği bir ordu, Türkmenler'den bir çoğunu öldürmüş, bir kısmını da esir almıştır. Esirler öldürülenlerin başlarıyla birlikte Sul-tan Mesud'a getirilmiştir. O da kesik başları Yabgu'ya göndermiş ve «anlaşmayı bozanın cezası budur» demiştir. Bunu gören Yabgu, Mesud'dan özür dilemiş ve müsebbiplerini kepace etmiştir. Sul-tan Mesud'a verdiği cevapta, yapılanlardan haberi olmadığını, kendisinin yapacağını Mesud'un yaptığıı bildirdi. (Bundan sonra Mesud Herât'dan Nişâpu r'a gitmiştir).

Bu malûmatın Selçuklu Tarihi bakımından dikkate şayan ciheti Selçukluların mesul şefi olarak Musâ Yabgu'nun gösterilmesidir.

6. Selçuklu elçileri buraya gelecek, anlaşma metni meselesi ele alınacaktır. Beraberce, dönülmeyecek bir karar verilecektir. Bu suretle, «reâyâ» ve vilâyetler sükûnet bulacak, kaçıp-göçmekten ve savaştan kurtulacaklardır¹.

Görülüyor ki, maddeler halinde gösterdiğimiz bu ifade, bir bakıma Gazne görüşünü aksettiren bir teklif, bir bakıma da silâhlı çatışmaya son veren bir mütarekedir. Sulh müzakereleri daha sonra Herat'ta başlayacaktır.

Bu teklifi alan Selçuklu elçisi, «hilât» ve hediyeler verilmek suretiyle gereği gibi taltif edildikten sonra Gazne elçisi ile birlikte yola koyuldu.

Selçuklular kendi elçileriyle görüştükten sonra Gazne elçisini kabul ettiler. Bu sonuncu, vezirin sözlerini nakletti.

Selçuklular Gazne elçisine şu cevabı verdiler : «Biz vezirin emrine uyuyoruz. Fakat, sükûnet bulmamız ve bir defa daha mecburen savaş yapmamamız için bize karşı dürüst hareket edilmesi ve hiç bir taraftan gadr ve hiyle yapılmaması lâzımdır. Her iki taraf «reâyâ» ve askerle r'inin huzur ve sükûna kavuşmaları ve haksız yere kanlar akıtılmaması için söylenen sözde durulması ve dönülmemesi gerektir»².

Verilen bu cevap bir kaç bakımdan önemlidir :

1. Selçuklular, şimdiye kadar edindikleri tecrübelere göre, Gazne Devleti'ne güvenmemektedirler. Kendilerine karşı hiyle yapılacağına ve verilen sözden dönüleceğine kanidirler. Bundan sonra böyle bir davranışla karşılaşılırsa, Gazne Devleti'ni tekrar savaşa başlamakla tehdit etmektedirler. Bundan, onların artık Gazne Devleti'ni mağlup edebileceklerinden emin oldukları neticesini çıkarmak mümkündür.

2. Selçuklular, kendilerini «reâyâ»sı ve muntazam ordusu olan bir siyasî teşekkül telâkki etmektedirler. Bu suretle devlet yapan unsurların bir halkasının daha tamamlanmış olduğunu göstermesi bakımından bu ifade çok önemlidir.

¹ Beyhakî, nşr. Ganî, s. 584-5; nşr. S. Ne'fîsî, 711 - 712.

² Rk. Beyhakî, nşr. Ganî, s. 585; nşr. S. Ne'fîsî, s. 712 - 3

3. «R e â y â»dan ve onların huzur ve sükûna kavuşmalarından bahsedildiğine göre, S e l ç u k l u l a r yapılacak bu anlaşma ile yaşadıkları topraklarda bağımsız bir devletin başında bulunacaklar demektir. Esasen G a z n e D e v l e t i'nin, elçi göndermek ve müzakarelere girişmek suretiyle S e l ç u k l u l a r'ı siyasî teşekkül olarak tanıdıkları şimdiden söylenebilir.

Tâbiri caizse şarta bağlı bu mütareke gereğince, S e l ç u k l u l a r bulundukları yerden kendilerine verilen vilâyetlere doğru yola koyuldular. Bu suretle, mütareke yürürlüğe girmiş oldu. G a z n e elçisi de geri döndü. S e l ç u k l u l a r hakkındaki bildiklerini ve gördüklerini vezire anlattı. S e l ç u k l u l a r'a itimad edilmemesi gerektiği hususundaki görüşünü tekrarladı. Ona göre, S e l ç u k l u l a r'ı vilâyetten (y a n i H o r a s a n'dan)sürüp çıkarmayı en mühim işlerden saymak lâzımdır. Onların aldatıcı sözlerine inanmamak gerektir. Zira, onlar aslâ doğru durmayacaklardır. Bu p a d i ş a h l ı k ve e m i r i c r a s ı (sevdası)nı kafalarından keskin kılıçtan başka bir şey çıkaramaz. S u l t a n M e s u d'un bizzat yaptığı sefer dolayısıyla uğradıkları mağlubiyet onları barışa yanaştırdı ve döndüler. Fakat onlar,

1. Her türlü hiyleye baş vurmak;
2. G u l â m l a r'ı kandırarak, kendi taraflarına çekmek;
3. Vilâyetler zabt etmek;
4. Askerlerinin sayısını arttırmak;

5. Onlarla dost olan ve daha önce de çok dost olmuş bulunan¹ M â v e r â ü n n e h r'den adamlar davet etmek için ellerinden geleni yapacaklardır. Elçiye göre, sonra onlar kendi aralarında ölçüyü aşan büyük sözler etmektedirler. Elçi şu hususları da öğrenmiştir : S e l ç u k l u l a r, bu padişahın (S u l t a n M e s u d'un) âciz duruma düştüğüne inanmışlardır. Veziri, kendiliğinden onlarla uzlaşma teşebbüsüne girişmiş ve «fitne»yi yatıştırmıştır. Böylece (G a z n e) askerleri dinlecekler, hazırlık yapacaklar ve bundan

¹ Bk. B o y h a k î, nşr. S e y y i d A h m e d, s. 593 : *Bisyâr kerde-end*. Öteki nâşirler«*bisyâr gerdend*» şeklinde tesbit etmişlerdir. Fakat öncekinin daha doğru olduğu görünüyor.

sonra kendi peşlerine düşeceklerdir. *G a z n e l i l e r* kendilerini mağlup (*defi*) etmedikçe, veya bu vilâyetten sürüp çıkarmadıkça aslâ sükûn bulmıyacaklardır. Bu sebeple, bu sulh ve dostluğu kûrmuşlardır. *S e l ç u k l u l a r* da bir müddet bu savaşlardan kurtulmayı, işleriyle meşgul olmayı, asker toplamayı ve hazırlık yapmayı münasip görmüşlerdir. Bu suretle gafil avlanmıyacaklar ve savaşa hazır bulunacaklardır. Öyle ki, *G a z n e l i l e r* ansızın üzerlerine kasdetttikleri zaman onlara karşı yürüyecekler, mukabele edecekler ve savaşacaklardır; ya galip gelecekler, yahut da mahvolacaklardır. Zira, uğraştıklarının çok büyük bir padişah olduğuna kanidirler. Elçiye göre; *S e l ç u k l u l a r* bu neviden bir çok sözler etmişler ve sevinç içinde (*hûş-dil u hûş-tab'*) kendilerine verilen yerlere doğru dönüp gitmişlerdir. Yine ona göre, *G a z n e* ordusu *H e r a t'a* varınca, *S e l ç u k l u l a r* meşhur elçiler gönderecekler ve başka vilâyetler isteyeceklerdir. Çoğaldıklarını, kendilerine verilen yerlerin kâfi gelmediğini, haraçlardan (*harâcât*) ve gelir (*dahl*)lerden mahrum kalınca, mecburen müsadereye, yağmaya, vilâyetler alıp vermeğe başlamak icap edeceğini, bu zarurî olduğu için ayıplanmalarını söyleyeceklerdir¹.

Bu bilgidен, *S e l ç u k l u l a r* nezdinden dönen elçinin, onlar hakkındaki düşünce ve telâkkilerini öğrendiğimiz gibi, *S e l ç u k l u l a r'ın* da *G a z n e D e v l e t i* akkında ne düşündüklerini öğrenmekteyiz. Gördük ki, *G a z n e l i l e r* düştükleri çik m a z d a n kurtulmak için, *S e l ç u k l u l a r'la* mütareke yapmağa mecbur olmuşlardı. Asıl maksadları ise hazırlandıktan sonra hücum etmektir. Görüyoruz ki, işlerine geldiği için *S e l ç u k l u l a r* da bu mütarekeyi kabul etmişlerdir. Zira onların da hazırlanmağa ihtiyaçları vardır. Bu karşılıklı aldatmaca o y u n u n d a n kimin daha kazançlı çıkacağını zaman gösterecektir.

Dikkati çeken cihet, bu mütareke teşebbüsünün ifade ettiği mânayı *M e s u d* kadar *S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r'ın* da anlamış bulunduklarıdır. Yalnız, bütün bu teşebbüslerden hükümdarın daha başlangıçtan itibaren haberdar bulunduğunu bu sonuncular anlıyamamışlardır. Buna rağmen, *S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r'ın* karşılıklı aldatmaca oyununda *G a z n e l i l e r'den* hiç

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 585-86; nşr. *S. N e f i s î*, s.713-14.

de aşağı kalmadıklarını derhal müşahade etmekteyiz. Hattâ hiyleye aynı derecede ustalıkla cevap vermekle kalmayan S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r ı'nın bazan bu hususta insiyatifi bile ellerine aldıklarını görüyoruz. Zira, G a z n e l i l e r ordusundan kendi taraflarına insan çekebilmek için teşebbüslere geçtiklerini yukarıdaki izahattan açıkça anlamaktayız. Bu suretle onların, bir taraftan G a z n e ordusunu zayıflatırken, bir taraftan da kendi ordularını kuvvetlendirdikleri şüphesizdir. Burada sadece g u l â m l a r'dan bahsedilmesi mânalıdır. Açık olarak söylenmemekle beraber, bununla T ü r k soyundan g u l â m l a r'ın kastedildiği muhakkaktır.

Bu suretle, S e l ç u k l u l a r'ın kuvvet kaynakları hakkında da bilgi edinmiş oluyoruz. Buna göre S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r ı'nın yalnız hür T ü r k m e n l e r'e dayanarak, iç gelişme yoluyla devlet kurmadıklarına, aynı zamanda g u l â m s i s t e m i'ne göre daha önce yetiştirilmiş hazır kuvvetlere istinad etmeğe başladıklarına hükmolunabilir. Bu nokta, devletin istikbalde alacağı şekil ve mahiyetin ilk belirtisi olması bakımından pek önemlidir. Bu hususta ileride ayrıca bilgi vereceğiz.

Yine verilen bu izahattan anlıyoruz ki, S e l ç u k l u l a r'ı dıştan besleyen kuvvet kaynakları bundan ibaret değildir. Daha önce olduğu gibi şimdi de, M â v e r â ü n n e h r'den S e l ç u k l u l a r'a akın akın insanlar gelmektedirler. Yalnız bu sefer, bu insanlar kendiliklerinden gelmemekte veya sadece oradaki devletler tarafından gönderilmemektedir; S e l ç u k l u l a r onları davet etmektedirler; yani bu defa teşebbüs daha ziyade S e l ç u k l u l a r'dan gelmektedir. Artık kurulu devlet düzenine sahip olan S e l ç u k l u l a r'ın bu şekilde hareket etmelerini tabîi bulmak lâzımdır.

İki tarafın da samimî olarak tatbik etmiyeceğini anladığımız bu mütarekeyi S e l ç u k l u l a r - G a z n e l i l e r münasebeti bakımından kıymetlendirmek icap ederse, neticede daha kuvvetli durumda bulunan S e l ç u k l u l a r'ın daha az kârlı çıktıklarını kabul etmemek imkânsızdır. Zira, gördük ki, S e l ç u k l u l a r, bu mütareke neticesinde işgal ettikleri bir çok şehirleri terk ederek, kendilerine daha H o r a s a n'a indikleri zaman verilen yerlere çekilmeğe mecbur olmuşlardır. Bunu, G a z n e siyasetinin bir başa-rısı saymak gerekir.

Elçinin verdiği bu uzun ve çok ilgi çekici bilgiyi dinleyen vezir, S e l ç u k l u l a r'a karşı ne yapmak lâzım geldiğini bildiğini söyledi. Hükümdar onun sözünü dinlese, vezir zamanla öyle yapacaktır ki, S e l ç u k l u l a r hiç bir yere ayak basmak imkânını bulamayacaklardır. Nihayet onların hepsi, aldığı sağlam tedbirler ve düşündüğü fikirlerle ya mahv olacaklar ve yahut da *H o r a s a*n'dan gidecekler ve *C e y h u*n'dan öte geçeceklerdir. Bu suretle, onların çıkardıkları fitne kesilecektir. Fakat, padişahı bunu yapmağa bırakmamaktadırlar. Vezirin fikirlerine itiraz etmektedirler. Bununla da yetinmemektedirler : Etrafa ordular göndermekle, bu hazırlanmış işi karıştırmaktadırlar. S e l ç u k l u l a r'ı *ü r k ü t ü p k o r k u t m a k t a d ı r l a r*. Bu iş her gün bir az daha karışmakta, neticede bu «k a v i m» daha kuvvetli ve daha kalabalık olmakta, *H o r a s a*n ve *İ r a k* *G a z n e l i l e r* *D e v l e t i*'nin elinden gitmektedir.

İşte elçinin verdiği izahat münasebetiyle, vezirin S e l ç u k l u l a r meselesi hakkındaki görüşünü nakletmiş bulunuyoruz. Onun verdiği bu izahattan anlıyoruz ki, vezir, S e l ç u k l u meselesini hâlâ halletmeğe, hem de görünüşe göre, silâh kullanmağa lüzum kalmaksızın halletmeğe muktedirdir. Fakat aldığı tedbirlerin hükümdar tarafından tatbik edilmesine her halde askerî erkân imkân vermemektedir.

Vezir, elçinin S e l ç u k l u l a r hakkında verdiği izahatı hükümdara nakletti. Buna rağmen, S u l t a n M e s u d mütarekeyi muhafazaya ve bu mütareke gereğince *H e r a t'a* dönmeğe karar verdi Bu anda hükümdarın tek düşündüğü mesele, ordunun kıtlıktan kurtulmasıdır.

E b û N a s r'ın de bulunduğu bu toplantıda, geleceğe âit kararlar da verildi : Hazırlık devam edecektir. Fakat takip edilecek hareket hattı S e l ç u k l u l a r'a bağlı olacaktır. Onlar rahat dururlarsa, üzerlerine varılmıyacaktır.

Hükümdar bu neticeyi elde ettiğinden dolayı, vezire iltifatlar etmiş, bundan böyle de aldığı tedbirlere itiraz etmiyeceğine dair söz vermiştir.

Ertesi gün yola çıkan hükümdar *H e r a t'a* vardı (Ağustos 1039/Zilkade 430).

S u l t a n M e s u d'un buradaki faaliyeti, bir bakıma S e l ç u k l u istilâsına uğramış olan ülkeleri yeniden düzenleme (*tan-zim*), bir bakıma da cezalandırma (*tenkil*) mahiyetindedir. Zira, onun her tarafa askeri kıtlar gönderdiğini, bu suretle buraları «z a b t» ettiğini ve vergi memurlarının (*'ummâl*) yeniden işe baş-lamalarını sağladığını görüyoruz. Bu «t a n z i m» hareketinden bir maksadı da hududu dışarıdan geleceklere karşı kapamaktır. Öte yandan, askerlerin eline fermanlar vererek köylerden ve şehirlerden milyonlarca dinar tahsil ettirmesi bu teşebbüse «t e n k i l» mahiyetini vermektedir. Gerçekten, gönderilen askerler, niçin T ü r k m e n l e r'le birleştikleri bahanesiyle bu paraları halktan zorla alı-yorlardı.

Halka karşı bu toplu hareketlerden başka, S u l t a n M e s u d H e r a t'a geldikleri zaman S e l ç u k l u l a r'ı karşılamaya çıkan, misafir eden G a z n e devlet erkânını da merhametsizce takiblere uğrattı. Bunlardan bir kısmı başla-rına geleceği tahmin ederek kaçmışlarsa da, bir kısmı yaka-lanmış ve işkence ile öldürülmüştür. Bunlardan â m i l E b û T a l h a , S u b a ş ı'nın uğradığı bozgundan sonra H e r a t'ı işgal eden «T ü r k m e n l e r»i istikbal ve misafir ettiği ve hediyeler verdiği için öldürülmüştü¹. Bazıları tevkif, bazıları ise sürgün ediliyordu. Meselâ, o, kendisine nasihat eden bir şairi, M e s u d R â z î'yi H i n d i s t a n'a sürmüştü. Önemi dolayısıyla bu kıtayı alıyoruz: «Muhalliflerin karıncalar idiler; yılan oldular. Yılan olmuş karıncalardan çabuk öç al. Bundan böyle onlara zaman verme. Zira yılan zaman bulursa ejderha olur»².

Bunlardan başka aynı hükümdar çöl savaşına yarayacak âlet, at, deve, altın ve elbisenin derhal sevk edilmesi için G a z n e'ye fermanlar gönderdi. Öte yandan, kendisini yine içki ve eğlenceye vermiş bulunuyordu³.

¹ B e y h a k î , nşr. G a n î , 588-9; nşr. S. N e f i s î , s. 715 - 16.

² B e y h a k î , nşr. G a n î , 954; nşr. S. N e f i s î , s. 722; ayrıca bk. M. K a z v i n î , *Ç a h â r M a k a l e h â ş i y e l e r i* , s. 135.

³ B e y h a k î , nşr. G a n î , s. 588; nşr. S. N e f i s î , s. 716.

9. MÜTAREKENİN SELÇUKLULAR TARAFINDAN UYGULANMAMASI

Görülüyor ki, *S u l t a n M e s u d*, süratle hazırlanmaktadır. Halbuki gelen mektuplar, *T u ğ r u l'un N i ş â p u r'a* döndüğünü, *D â v u d'un S e r a h s'da* ikamet ettiğini, *Y ı n a l l ı l a r'ın* ise *N e s â* ve *B â v e r d'e* gittiklerini bildiriyordu. Şu halde, *S e l ç u k l u l a r* da mütareke şartlarına, görünüşe göre, daha başlangıçtan itibaren riayet etmemiş bulunuyorlardı. Zira, mütareke şartlarına göre, onların *N e s â*, *B â v e r d* ve *F e r â v e* ile yetinmeleri gerekirdi. Görüyoruz ki, onlar işgal ettikleri yerleri hiç terk etmemişlerdir, veya derhal yeniden işgal etmişlerdir. Bu suretle *S e l ç u k l u l a r*, *G a z n e* elçisinin tahmin ettiği gibi, çoğaldıklarını ileri sürerek, kendilerine verilen arazinin artırılmasını istemeğe bile lüzum görmemişlerdir.

Gelen bu mektupların bizzat *S e l ç u k l u l a r* bakımından ifade ettiği mânaya gelince, şöyle tesbit edilebilir: *S e l ç u k l u l a r'ın* siyasî teşekkül haline geldikleri andan itibaren yeni bir gelişme merhalesine eriştikleri dikkatimizi çekmektedir. Zira, görüyoruz ki, daha bundan önceki savaşta rol oynayan ve hattâ hususî alâmeti bulunan *Y a b g u* sahneden çekilmiş, adı zikredilmez olmuştur. Onun yerine *Y ı n a l l ı l a r'ın* adı geçmektedir. Hattâ bu sonuncular, *Y a b g u'ya* daha önce tahsis edilen şehri de içine alan geniş araziye sahiptirler. Bununla berâber *Y a b g u'yu*, daha sonra muhtelif vesilelerle tekrar sahnede göreceğimizden burada adının zikredilmemesini yeni telâkkiye götüren münferid tezahürlerden ibaret saymak daha doğru görünüyor. Bu meseleye tekrar döneceğiz.

Bu mektuplar hakkında ilk yorumda bulunan vezir olmuştur. O, *S â h i b-i d i v â n-ı r i s â l e t E b û N a s r'a*, hükümdarın olup biteni unuttuğunu ve kendisini eğlenceye vererek elçi, «muhalif»ler ve anlaşma (*muvâza'at*) meselelerinin yürümediğini söyledi. Kendisine, işlerin olduğu yerde durmadığını, bilâkis daha da müşkül bir hal aldığını ilâve etti.

Muhatabı ise, daha kötümserdir. Ona göre, bu durum telâfi edilmek safhasını geçmiştir. Hükümdara nâhoş gelecek sözlerin hiç söylenmemesi daha iyidir. Zira hükümdara, bugün ihtiyarların sözleri

hoş gelmiyor. O tecrübesiz gençleri istiyor. Kendileri gibi ihtiyarlara susmaktan başka yol yoktur. Vezir bu mütalaaları tasdik etmiş ve hükümdar bu mesele hakkında kendilerinden bir şey sorarsa, susmalarını söylemiştir¹.

10. KARŞILIKLI HAZIRLIKLAR VE İTTİFAKLAR

Bu mektuplar karşısında hükümdarın ne düşündüğünü öğrenemiyoruz. Yalnız onun fikirlerini, *C u r c a n*'a *G a z n e* generallerinden adı geçen *E b û S e h l H a m d û y*, *Sûrî* ve *E b u K â l i c â r a*'a hitaben yazdığı fermanndan öğreniyoruz (24 Temmuz 1039/1 Zilhicce 430)

Bundan *H e r a t*'a geldiğini, *G a z n e*'den istedikleri gelinceye kadar burada kalacağını, sonra *T û s* ve *N i ş â p u r* taraflarına gideceğini, zira hasımların (*S e l ç u k l u l a r*'ın) bütün âdet ve hünerlerini, savaş tarzlarını öğrendiğini, onlar gibi ağırlıksız (*bî-buneh*) bir ordu sevkedeceğini, kendisinin geri kuvvetlerini (*mâyedâr*) teşkil edeceğini söylüyor ve adları geçen generaller ile *E b û K â l i c â r*'ın da *N i ş â p u r*'a gelmelerini emrediyor. Gayesi ise, cihânı onlardan (*S e l ç u k l u l a r*'dan) temizlemektir.

Görülüyor ki, *S u l t a n M e s u d*, etraftan yardımcı temin etmeğe çalışmaktadır. Görünüşe göre, bu sırada kendisine yardım edecek durumda bulunan tek tâbi de bu *C u r c a n* hâkimidir. Zira, yukarıdan beri verdiğimiz uzun izahattan anlaşılacağı gibi, *S e l ç u k l u l a r*'ın her tarafta mütefiklere sahip bulunmalarına karşılık, *G a z n e l i l e r D e v l e t i* epey zamandanberi hemen hemen tamâmiyle *s i y a s î y a l n ı z l ı k* içindedir.

Bu sırada *S u l t a n M e s u d*'un yaptırdığı geçit resmini görenler, hiç bir zaman böyle bir ordu görmediklerini kabul ediyorlardı².

Yine bu sırada *S u l t a n M e s u d* her gün devlet erkânı ile toplantılar yapıyor, müzakerelerde bulunuyordu (Eylül 1039/Muharrem 431). Tabii daima konuşulan konu *S e l ç u k l u l a r* meselesi

¹ Bk. *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, 589; nşr. *S. N e f i s î*, s. 717.

² *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 590; nşr. *S. N e f i s î*, 718.

idi. Toplantılar bittikten sonra da hükümdar gece yarısına kadar çalışıyordu. Onun bu şekilde çalışması şimdiye kadar hiç görülmemiştir.

Her taraftan gelen mektuplar, Selçukluların da hazırlanıklarını bildiriyordu.

Yine bu mektuplarda onların Karahanlı prensi Börü Tekin'e kuvvet göndermek suretiyle yardım ettikleri, bu sayede onun Ali Tekin oğulları ile bir kaç şiddetli savaş yaptığı ve onları mağlup ettiği ve Mâverâünnehri fethetmek üzere bulunduğu bildiriliyordu. Gazneliler'in Selçuklu meselesinden başka bir şey ile meşgul olmamalarına karşılık, Selçuklu Başbuğları'nın müttefiklere sahip olmaları ve işin asıl ilgi çeken tarafı şimdiye kadar daima dışarıdan yardım alırken, ilk defa olarak yardım edecek hale gelmeleri, şartların bu sonuncular lehine eskisine nazaran ne kadar değişmiş olduğunu göstermek için kâfidir. Bu, aynı zamanda aynı başbuğları'nın nasıl plânlı bir siyasete sahip olduklarını gösterir.

Öte yandan, yine bu mektuplarda Hârezmşah Altuntaş oğlu Handân'ın da Selçuklular'la dostluk kurduğundan bahsediliyordu. Selçukluların Hârezmşahla'la ötedenberi dost ve müttefik olduklarını bildiğimizden, bunu eski dostluğun daha da geliştirilmesi ve yeniden fiili sahaya intikal ettirilmesi şeklinde kabul etmek gerekir. Nitekim, Ceyhun bendinin her taraftan açılmış olduğundan ve Horasan'ı yağma etmek maksadiyle insanların gelmeğe başlamalarından bahsedilmesi, bu dostluğun nasıl tezahür ettiği hakkında fikir vermektedir. Demek ki, iki müttefiki birbirinden ayıran Ceyhun nehri üzerinde her türlü tahdit kaldırılmış ve halkın serbestçe geçmesi sağlanmıştır. Gelenlerin sırf yağma maksadiyle gelmeleri anlaşmanın önemini ve değerini küçültmez. Hedef, Gazne Devleti'nin mukavemet gücünü kırmak olduğuna göre, gelenler Selçuklu sarflarında çalışsınlar veya çalışmasınlar, netice şüphesiz değişmeyecektir.

Horasan'a doğru olan bu akının mahiyet ve şumulünü daha iyi belirtmek üzere kaynakta geçen şu vakayı da nakledelim: Âmu'l'da tek eli, tek ayağı ve tek gözü olan ihtiyar bir kadın gör-

düler. Elinde bir balta vardı. Niçin geldiği sorulduğu zaman, «işittim ki, *H o r a s a n* ülkesinin hazinelerini yerin altından çıkarıyorlar. Bir az da ben götüreyim diye geldim» dedi.

Kaynakta bildirildiğine göre, *S u l t a n M e s u d* bu habere güldü; fakat işin esasını bilen insanlara bu haber çok ağır geldi¹.

11. SULTAN MESUD'UN, SELÇUKLULARI TAKİBE GEÇMESİ

Bu sırada *G a z n e*'den istenen teçhizat ve takviye kitaları gelmeğe başladı². Bu suretle hazırlığını tamamladığına kanaat getiren *S u l t a n M e s u d*, *H e r a t*'tan *B û ş e n c*³ tarafına doğru hareket etti (9 Kasım 1039/18 Sefer 431 Çarşamba). Emrinde, savaş filerini ve bir çok yayayı ihtiva eden büyük bir ordu vardı. Fakat, ağırlığı hafifti. *B û ş e n c*'in harp sahası olduğu, buraya gelince ordunun *S u l t a n M e s u d* tarafından savaş düzenine sokulmasından anlaşılıyor⁴.

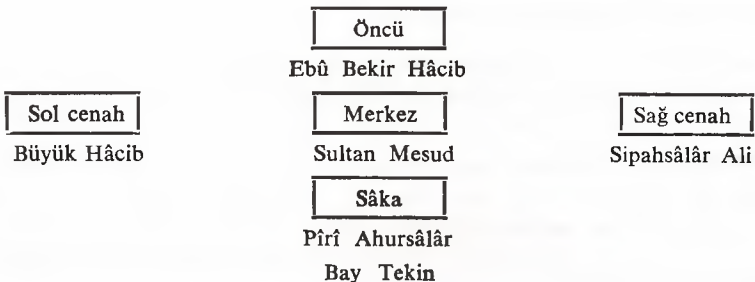
Bu sırada *T u ğ r u l*, *N i ş â p u r*'da bulunuyordu. *S u l t a n M e s u d*, yolun, bu şehre ve *T û s*'a olmak üzere ikiye ay-

¹ *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 594; nşr. *S. N e f i s î*, s. 722-3.

² Bk. *ayn. yerler*.

³ Herat'ın batısına doğru bir günlük mesafede bulunan burası hakkında bk. Le Strange, *ad. geç. eser*, s. 411-12.

⁴ Bk. *B e y h a k î*, nşr. *G a n î*, s. 602-3; nşr. *S. N e f i s î* s. 733. Ordu şu şekilde harp nizamına sokulmuştu :

rıldığı noktada ¹ birden bu sonuncu şehre gitmeğe karar verdi. Bu takdirde *Tuğrul*, *Nişâpu r*'da emin vaziyette oturacak ve buradan daha geç ayrılacaktır. *Sultan*, *Tûs*'dan *Nesâ*'nın batısında bulunan *Ustuvâ* üzerine hücum edecektir. Bu suretle bu yolu tutacak ve *Tuğrul*'un *Nesâ*'ya gitmesine mâni olacaktır. Bu tarafa gidemeyen *Tuğrul*, *Herat* ve *Serahs*'a doğru giderse. onu yakalamak mümkün olacaktır.

Görülüyor ki, *Selçuklu* birleşmesine meydan vermemek ve yolunu kesmek suretiyle önce bütün *Selçuklu* ailesinin başı olan *Tuğrul*'u yakalamak *Sultan Mesud*'un plânının esasını teşkil ediyor.

Hükümdar bu plânını tatbik etmek üzere 1000 saray g ul â m'ı, 2000 atlı ve 200 yaya alarak bizzat *Tuğrul* üzerine yürüdü; fakat yatsı namazından sonra bindiği fil üzerinde uykuya daldı. Bunu gören maiyeti fili çabuk sürmeğe cesaret edemediler. *Sultan* seher vaktine kadar uyudu. Bu suretle büyük bir fırsat kaçırılmış oldu. Zira, hükümdar uyumasaydı, seher vakti *Tuğrul*'u bastıracaktı.

Bununla berâber, atlı gözcüler vasıtasıyla *Sultan Mesud*'un *Tûs* tarafına gittiğini öğrenen *Tuğrul*, yolunu keseceğini anlamış ve daha önce *Nişâpu r*'u terk etmiş ve *Nesâ* tarafına doğru çekilmişti. *Sultan Mesud*'un takibe gönderdiği kuvvetler *Ustuvâ*'nın merkezi *Habûşân* (*Koçan*)a geldikleri zaman (28 Kasım 1039/5 Rebiülevvel 431 Pazar) *Tuğrul*'un bir az önce burasını terk etmiş olduğunu gördüler. Hattâ *Gazne* ordusunun trampet seslerini duyduğu için *Tuğrul* alalecele şehri terk etmişti. Bu yüzden *Selçuklular* ağırlıklarını bırakmak zorunda kalmışlardı.

Bu fırsatı kaçırdığından dolayı son derece üzülen hükümdar, etrafındakilere küfürler ediyordu. Bu hale bizzat şahit olan müellif

¹ Burasının adı kaynakta سرای ساجد (*Senced Sarayı*) şeklinde geçmektedir (bk. *Beyhakî*, nşr. *Ganî*, 703; nşr. *S. Nefîsî*, 733). *Gr. Ganî*, kaynaklarda geçmemekle beraber bugün *Meşhed* civarında *Ribât-ı Seng—Senced* adını taşıyan yerin bulunduğunu ve buna intibak ettiğini söylüyor (bk. *ayn. yer*, not 47).

B e y h a k î onun bu derece kızdığını hiç görmemiş bulunduğunu söylemektedir.

«K a ç a n»ların arkasından gönderdiği 500 saray g u l â m'ı ve bir şeyler bulmak ümidiyle onlara kendiliklerinden katılanlar, bir çok kumaş ve eşya getirdiler. Bunlar, T u ğ r u l'un, yollarda bulundurduğu dinlenmiş atlara binerek süratle çekildiğini, fakat, başlarının A r s l a n C â z i b o ğ l u S ü l e y m a n ve K a d i r h â c i b olduklarını söyleyen bir kıtaya (fevci) ulaştıklarını, yolunu bildikleri dar bir dereeden dağa çıktıklarını, başka bir kalabalık bulduklarını, fakat bunların T ü r k m e n l e r'e benzemediklerini söylediler.

S u l t a n M e s u d askerin dinlenmesi için iki gün kaldığı bu şehirde (H a b û ş â n), T u ğ r u l'un terk ettiği N i ş â p u r'u tekrar ele geçirmek için tedbirler aldı: Bu sırada kendisine katılan E b û S e h l H a m d û y ile S û r î'yi bu işle görevlendirdi. Onlara şehri «zabt» etmelerini emretti. Zira, yukarıda kendisinden bahsettiğimiz s â h i b-i b e r î d E b u ' l - M u z a f f e r C u m a h î, gönderdiği mektupta, saklandığı yerden çıktığını, A l i soyundan olanlar ('a l e v î y â n)ın kendisiyle beraber olduklarını, fakat şehir ileri gelenlerinin ayaklandıklarını ve fesad çıkadıklarını bildiriyordu. Görülüyor ki, şehir S e l ç u k l u hâkimiyetine ısınmıştır. C u m a h î'nin G a z n e hâkimiyetini tekrar kurmak için giriştiği teşebbüs mukavemetle karşılaşmıştır. Bunun, aynı zamanda S e l ç u k l u l a r'ın sonunda galip geleceğine şehir halkının inandığı mânasına geleceği tabiidir.

S u l t a n M e s u d bütün kumandanlara verdiği talimatta şehri «z a b t» ettikten sonra orada mümkün olduğu kadar fazla ot yığmalarını, zira kışın geri kalan kısmını orada geçireceğini bildirmiştir.

Kendisi de mücerred (cerîde) atlılarla B â v e r d'e akınlar yaptı. Bu suretle yolu olsun olmasın her yeden gidebiliyorlardı.

B â v e r d'e hücumlar ve sebepleri hakkında başka bir kaynaktan daha ayrıntılı ve açık bilgi vardır. B â v e r d halkının, hisarı, bir anlaşma ile S e l ç u k l u l a r'a (metinde T ü r k m e n l e r'e) verdiklerini öğrenen S u l t a n M e s u d, derhal buraya yürü-

müş, kısa süren bir kuşatmadan sonra şehri almış ve halkının çoğunu öldürtmüştür¹. *Selçuklu* hâkimiyetinin, *Gazne* hâkimiyetine tercih edildiğini gösteren bu hâdise ilgi çekicidir. Bununla berâber bu münferid bir hâdise değildir. Göreceğimiz gibi, *Serahs* şehri de *Sultan Mesud*'a mukavemet etmiştir.

Sultan Mesud'un çevirme hareketinden kurtulan *Tuğrul* da *Bâver*'e geldiği zaman, *Dâvud*'u ve *Yinal* lı l a r'ı, bütün «*Türkmenler*» ordusunu ağırlıkları ile birlikte orada buldu. Süratle çöl tarafına çekilmeğe karar vermişlerdi. Zia, bu defa *Sultan Mesud*'un başka türlü geldiğini, yani kendileri gibi manevra ve hareket kabiliyeti olan bir orduyu sahip olduğunu anlamışlardı.

Selçuklu başbuğları, kendi aralarında böyle konuşturlarken dağda bulunan gözcüler birbirlerine koştular ve *Sultan Mesud*'un geldiğini söylediler. Bu haberi *Tuğrul*'a, *Dâvud*'a ve diğer liderlere ulaştırdılar. Onlar da ağırlıklarını daha ilerilere götürdüler. *Sultan Mesud* ve emrindeki kuvvetler, dağlık sahalardan *Bâver*d sahrasına varıncaya kadar *Selçuklular* henüz az bir mesafe almış bulunuyorlardı. Öyle ki, eğer daha süratli gidilse idi, onlara ulaşılabilirdi. Burada bir *Mevlâzâd*'e'yi yakaladılar. Bir kumandan(*hâcib*) onu *Sultan Mesud*'un huzuruna getirdi. Hükümdar kendisinden «*Türkmenler*»i sordu. Bir kaç gün önce *Ali* ile *Mikâil*'in ağırlıkları, *Nesâ* ve *Ferâve* çöl (*rig*)üne doğru götürdüklerini, ileri gelenlerin (*âyân*) ve liderlerin ise büyük (*enhûh*) ve mücehhez (*sâhte*) bir ordu ile esas yoldan on fersah mesafede çölün kenar (*perre*)ında bulunduklarını, kendisi atı topal olduğu için geride kaldığını söyledi.

Bu söz üzerine *Sultan Mesud* takipten vaz geçti. Bu sırada *Gazne* ordusu öncü kumandanlarından bir kaç atlı geldi. *Sultan*'a, *Mevlâzâd*'e'nin yalan söylediğini, *Selçuklu*

¹ Bk. *Gerdizî*, s. 85.

l a r'ın, ağırlıklarını daha bu kuşluk vakti götürdüklerini, zira kendilerinin yürürken çıkardıkları tozu gördüklerini bildirdiler.

Başkumandan (*sipahsâlâr*) A l i ve diğer kumandanlar, onun, odunun çıkardığı toz olduğunu, zira onların ağırlıklarını kendilerine bu kadar yakın bulunduracak derecede gafil olmadıklarını söylediler. Bu suretle hükümdarı gevşettiler. Zaten, o uzun müddet takip etmişti. Ortalık da sıcak olmuştı. Bu sebeple S u l t a n M e s u d, B â v e r d'in kenarına indi. Kaynakta temin edildiğine göre, hükümdar aynı süratle takibe devam etseydi, veya asker gönderseydi, bütün S e l ç u k l u ağırlığı ele geçerdі. Zira, geceleyin G a z n e casusları geldiler ve T ü r k m e n l e r'in büyük ümitsizliğe düştüklerini ve ağırlıklarının da kendilerine pek yakın bulunduğunu, eğer S u l t a n M e s u d oraya varsaydı, büyük muradına ereceğini, arkalarından kimse gelmediğinden S e l ç u k l u l a r'ın, N e s â tarafına gitmek üzere ağırlıklarını süratle götürdüklerini, büyük korku içinde bulunduklarını, Sultan F e r â v e'ye giderse, onların kezâ sebat edemeyeceklerini, zira hayvanları için ot kıtlığı çektiklerini bildirdiler. Yine onların raporlarına göre, S e l ç u k l u l a r şu kararı vermişlerdi : G a z n e ordusu peşlerinden geldikçe, onlar da kış gelinceye ve takipçiler sıkıntıya düşerek dönünceye kadar ilerilere gidecekler, bahar gelince, ağırlıksız olarak savaşmak üzere geleceklerdi.

Bu haberleri alan G a z n e hükümdarı, yeni şartlar karşısında savaş plânlarını tekrar gözden geçirmek lüzumunu duydu ve h a r p meclisini topladı. İleri geri sözler söylendi. Nihayet vezir söz aldı. Buradan yolun uzak olmadığını, N e s â'ya kadar gidilmesini, orada bir kaç gün kalınmasını, hayvanların oranın otunu yemesini, bu suretle hasımların korkularının daha da artacağını, hem de bu gelişin H â r e z m'de duyulmasının faydalı olacağını¹, hükümdarın böylece H o r a s a n'a gelmiş olduğunu, karışıklıklar tamamiyle yatıştırılmadıkça dönmiyeceğini uzak yakın hekesin anlayacağını söyledi.

¹ Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 606; nşr. S . N e f i s î, s. 637. Bunun tatbikiyle bu bakımdan elde edilen neticeler hak. bk. ayn. eser. nşr. G a n î, s. 607; nşr. S . N e f i s î, s. 738.

Mahzâ devletin sarsılan prestijini bir dereceye kadar tamir etmek üzere teklif ettiği açıkca anlaşılan vezirin bu plânı hükümdar tarafından derhal tasvip edildi.

Ertesi gün *N e s â*'ya hareket edildi. O havali dehşet ve korku (*h e z â-h î z*) içinde kaldı. *S e l ç u k l u l a r*, *F e r â v* e'den çölkildiler. Ağırıklarını da *B a l h a n* dağına götürdüler.

Bu sırada *S u k l u k l u l a r*'ın nasıl sıkışık durumlara düştükleri hakkında elimizde deliller vardır: *T u ğ r u l*, günlerce çizmesini ve zırhını çıkarmamıştı; uyuduğu zaman, kalkanını yastık yapıyordu. Kaynakta ifade edildiği gibi¹, bu kavmin *b a ş b u ğ u*'nun hali böyle olunca, ötekilerinkinin nasıl olduğu kolaylıkla anlaşılabilir.

Bununla berâber, *S e l ç u k l u l a r*'ın çöllere çekilmeleri de bir başarı sayılmak icap eder. Çünkü *N e s â*'da bir kaç gün kalan *S u l t a n M e s u d*, başlıca ot kıtlığından dolayı, askerin feryada başlaması üzerine *N i ş â p u r*'a dönmeğe mecbur kaldı (18 Ocak 1040/28 Rebiülahir 431). Bu suretle o *S e l ç u k l u l a r*'a bir şey yapamadı.

N i ş â p u r şehrinde çok uzaklarda, tâ *U s t u v â*'da kaldılar, âlimler ve fakihlar *S u l t a n M e s u d*'u karşıladılar. Sadece *İ m a m M u v a f f a k*, *S e l ç u k l u l a r*'la beraber gitmişti. Görünüşe göre, *S u l t a n M e s u d*'un daha önce gönderdiği kumandanlar, şehri herhangi şekilde güçlûge uğramadan ele geçirmiş bulunuyorlardı.

Bu kumandanlardan *S û r î*, *T u ğ r u l*'un oturduğu tahtı parçalatmış, parçalarını fakirlere dağıtmış ve yeniden yaptırmıştı; *S e l ç u k l u l a r*'ın atlarını bağladıkları ahırları yıktırmıştı. Onun bu yaptıklarından dolayı *S u l t a n M e s u d* çok memnun oldu ve kendisine iltifatlar etti.

N i ş â p u r harap olmuştu. Müthiş kıtlık hüküm sürüyordu. Halktan ve askerden bir çok kimseler ölüyordu. Ayrıca ot kıtlığı çe-

¹ Bk. *ayn. yerler*. Kaynakta bildirildiğine göre *S e l ç u k l u l a r*'ın bu durumu aradan bir müddet geçtikten sonra anlaşmıştır.

kiliyordu. S û r î bütün gayretlerine rağmen, 20 günlük ot toplayabilmişti ¹.

Ot kıtlığı öyle bir hal aldı ki, tâ *Dâmğân*'dan develerle ot getiriliyordu. Bu sırada âdetleri olduğu veçhile T ü r k m e n l e r, ot getirenlerin etrafında aslâ dolaşmıyorlardı. Onlar da kendileri ile meşgul idiler. Zira, bu kıtlık ve darlık her yerde vardı ².

İşte bu sırada idi ki, B a ğ d a d A b b a s î h a l i fesinden S u l t a n M e s u d'a mektuplar geldi. H a l i f e, S u l t a n'a, T ü r k m e n l e r'in yüzünden alevlenen fitne ateşini söndürünceye kadar H o r a s a n'dan kımıldamamasını, bu iş bittikten sonra da bu ülkeleri «m ü t e g a l l i b e»lerin elinden kurtarmak üzere R e y ve C i b â l tarafına geçmesini emrediyordu. S u l t a n M e s u d bu mektuplara verdiği cevapta, kendisinin de hedefinin bu olduğunu belirtmiş, emir geldikten sonra gayretini daha da arttıracaklarını söylemiştir ³.

S u l t a n M e s u d nihayet harekete karar verdi. Bunda Halifenin mektubunun ne deeceye kadar tesiri olduğunu bilmiyoruz. S u l t a n M e s u d, T û s'a doğru N i ş â p u r'u terk etti (16 Mart 1040/27 Cemaziyelahir 431 Cumartesi). S e r a h s'a, B â v e r d'e, U s t u v â'ya, N i ş â p u r'a ve her tarafa giden yol başlarına akli başında kumandanların emrinde, öncü olarak, tam teçizatlı kıtalar gönderdi.

«M u h a l i »ler de kımıldandılar ve bir çok teçizatlı halkla S e r a h s'a geldiler ve G a z n e ordusuna doğru öncüler gönderdiler. Her iki taraf da uyanık bulunuyordu. Savaşlar oluyordu. S u l t a n M e s u d, çadırını yüksek bir yere kurdurmuştu. Şarap içiyordu. O askerin büyük kısmı ile bizzat S e l ç u k l u l a r'ın üzerine gitmiyordu. Buğday gelmesini bekliyordu. (Bu beklemenin hata olup olmadığı hakkında kaynakta bir şey söylenmemektedir). Ekmek müthiş pahalılaşmıştı .Arpayı hiç gören yoktu. (G a z n e askerleri) T û s ve havalisini tarıyorlar, kimde buğday bulurlarsa alıyorlardı. S û r î bu havaliyi ateşe veriyordu. Buna rağmen

¹ B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 607; nşr. S. N e f i s î, s. 738.

² B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 609; nşr. S. N e f i s î, s. 741.

³ B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 610; nşr. S. N e f i s î, s. 742.

bir şey bulamıyordu. Hele otsuzluk son dereceyi bulmuştu. Bu yüzden ordunun isyan etmesinden korkuluyordu. Meseleden hükümdar habedar edildi. Buradan hareket edilmesi, aksi takdirde telâfisi güç bir hâdisenin olacağı söylendi.

Bu ihtarlar üzerine Sultan *Tûs*'dan *Serahs* tarafına hareket etti (5 Mayıs 1040/19 Şaban 431 Cumartesi). Buraya varıncaya kadar yolda sayısız hayvan öldü. Ordu mensupları otsuzluktan ve açlıktan son derece üzgündüler. Nihayet *Serahs*'a varıldı (14 Mayıs 1040/28 Şaban 431). Bildiğimize göre, şehir savaşa alındı¹. Şehir harap ve susuzdu. Halk sahraya ve dağa kaçmıştı. Bir tek buğday başağı bile yoktu. Sanki yakılmış gibi hiç ot bulunmuyordu. Ordu mensupları şaşkına döndü. Askerler, eskiden sahraya atılmış otları uzaklardan getiriyorlar, suluyorlar ve hayvanların önüne atıyorlardı. Hayvanlar bu otları açlıktan bir iki defa yiyorlar, sonra başlarını çeviriyorlardı; etraflarına bakınıyorlardı; nihayet açlıktan ölüyorlardı. Yaya askerlerin hali, bundan daha fena idi.

Bu durum karşısında hükümdar da ne yapacağını şaşırdı ve bir hal çaresi bulmak üzere bütün sivil ve askerî erkân ile bir toplantı yaptı. Erkâna göre, böyle giderse, ne insan, ne de hayvan kalacaktır. *Sultan Mesud*'a göre ise, *Selçuklular* her ne kadar bütün kuvvetlerini bir araya toplamışlarsa da, onlarda da aynı darlık mevcuttur. Hükümdar bunu bilmektedir.

Erkân aynı fikirde değillerdir. Onlara göre, ot bolluğu bakımından onların hali başkadır. Şimdi buğdayın gelmiş olması hepsinden daha iyi. *Selçuklular* ise buğdayın başındadırlar. *Gazneliler* oraya varıncaya kadar onların atları dinlenmiş (*sütünde*) ve şişmanlamış olurlar. *Gazne* ordusu ise bu yollarda hiç bir şey bulamıyacaklardır. Bu durum karşısında hükümdarın *Herat'a* gitmesi daha doğru bir hareket görünüyor. Yine onlara göre, orada *Badgis* ve havalisine kadar ot vardır. Orada bir kaç gün kalmalı, sonra hazırlanarak *Selçuklular* üzerine yürümelidir.

¹ Bk. *Gerdizî*, s. 85. Bu kaynağa göre, *Serahs* ahalisi *Mesud*'a vergi (harac) vermemişler, o da şehri muhasara etmiştir. Aldıktan sonra hisarını yıktırmıştır. Halkını da cezalandırmıştır. Beyhakî harâbiyi *Selçuklulara* yüklemektedir.

S u l t a n M e s u d bu teklifi red etti: *M e r v*'den başka bir yere gidemeyeceğini, zira düşmanların oraya geleceğini, söyledi. Ona göre, artık ne olacaksa olmalıdır. Zira her gün bu işle meşgul olmasına imkân yoktur. Bu sefer hükümdara itiraz edenlerin esas itibariyle kumandanlar olduğu anlaşıyor. Zira, kaynakta toplantıdan nevmid dönenlerin bir yerde ayrıca toplandıkları, aralarından, hükümdarın teveccühünü haiz iki kumandanı¹ ona tekrar gönderdikleri bildirilmektedir. Bu seçtikleri kumandanlar, kurak yıl olduğu için *M e r v* tarafına gitmenin doğru olmadığını, yolda su ve ot bulunmadığının söylendiğini, askerın sıkıntıya düşeceğini ve telâfisi imkânsız bir karışıklık çıkmasının mümkün olduğunu söyliyecelerdi.

Delegeler üzerlerine aldıkları vazifeyi yaptılar. S u l t a n M e s u d çok kızdı; bu iki kumandana çıkıştı; küfürler etti ve şunları söyledi: «Siz kumandanlar (*kuvvâdân*) sözbirliği etmişsiniz. Ben sıkıntı (*rencî*) da bulunayım, siz de hırsızlık edesiniz diye bu işin hakkından gelinmesini istemiyorsunuz. Ben sizleri öyle bir yere götüreceğim ki, hepiniz kuyuya düşüp, helâk olacaksınız. Tâ ki, ben sizden ve ihanetler (*hiyânât*)inizden, siz de benden kurtulasınız. Bir daha kimse bana bu hususta haber getirmesin, yoksa boynunun vurulmasını emrederim».

S u l t a n M e s u d'un ilk defa olarak bütün kumandanları açıktan açığa suçladığını görüyoruz. Konumuz dışında bulunduğu için bu önemli beyanat hakkında daha fazla tahlil ve tefsirlerde bulunmak istemiyoruz. Yalnız şu kadar söyleyelim ki, hükümdara göre, kumandanların işi savsaklamaları, daha ziyade iç politika meseleleri ile ilgilidir. Yoksa Sultan M e s u d, S e l ç u k l u l a r tarafına geçen kumandanların teşkil ettikleri misâle göre bunu dış politika meseleleri ile ilgili telâkki ve onları S e l ç u k l u hâkimiyetinin kurulması lehine çalışmakla itham edebilirdi. Öyle görünüyor ki, bu son nokta hükümdarın zihninde, hiç olmazsa şimdilik, ön plâna işgal eden bir mesele değildir.

¹ Bunlardan biri, S e l ç u k l u l a r a karşı harekete geçmeden önce, azledilen E b û S e h l H a m d û y'un yerine N i ş â p u r r e i s l i ğ i n e tayin edilen (bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, 610; nşr. S. N e f i s î, s. 741) E b u'l-H a s a n A b d u'l-C e l â l, diğeri de M e s u d-ı L e y s idi. (bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 613; nşr. S. N e f i s î, s. 744).

Sivil ve askerî erkânın yaptığı bütün teşebbüsler netice vermedi. Hükümdar fikrinde ısrar ediyordu. Nitekim *M e r v* istikame-tinde yola çıktı (16 Mayıs 1040/2 Ramazan 431 Cuma)¹. Sıcak, erzak ve ot kıtlığı, zayıf hayvanlar, üstelik oruç, işte tablo.

Yolda hükümdar atları çeken ve ağlayan bir kaç kişiyi geçti; müteessir oldu ve «bu ordu mahvolmuştur» dedi. Herkes, bunu döne-ceği şeklinde telâkki etti. Hattâ bu haber orduda yayıldı. Sonunda hükümdar bunu yalanladı. Bütün bu sıkıntının *M e r v*'e kadar süreceğini söyledi. Ertesi gün yola devam edildi. İşin garibi, suyun da bulunmaması idi. Büyük suların kuruyup, su kıtlığı çekileceği kimsenin hatırına gelmezdi. İş o raddeye vardı ki, *S e r a h*'s'dan hareketin üçüncü günü kuyular kazılması zarureti hâsıl oldu. Hem acı, hem de tatlı su çıkıyordu.

12. SELÇUKLULAR'LA KARŞILAŞMA

G a z n e ordusu harekete geçer geçmez ilk defa, bir kuşluk zamanı 1000 *T ü r k m e n* atlısı ile 500 mülteci atlısı göründü (22 Mayıs 1040/7 Ramazan 431). Bunlardan birincilerin *Y ı n a l l ı l a r*, olduğunu, ikincilerin başında ise *S e l ç u k l u l a r* tarafına geçen *B ö r ü T e k i*'nin bulunduğunu söylediler. Böylece *S e l ç u k l u* öncüleri *G a z n e* ordusu ile temasa geldiler, dört taraftan hücumla geçtiler. Şiddetli savaşlar oldu. *S e l ç u k l u l a r* bir çok deve gö-türdüler. Gazne ordusu onları bir az uzaklaştıрмаğa muvaffak oldu. Fakat, *S e l ç u k l u* öncüleri, uzaktan da olsa, *G a z n e* ordusuna (*durak*) yerine kadar «asılmak» ta devam ettiler.

Hiç beklemediği anlaşılan bu hareket, kaynağın tabiriyle, hükümdarı biraz uyandırdı ve etrafındakilere peşiman olduğunu açıkça söyledi.

Bu *S e l ç u k l u* hareketini, *M e r v*'e gidilmesine itiraz eden devlet erkânının da beklemedikleri anlaşılıyor. Çünkü, gördük

¹ Metinde hükümdarın *S e r a h*'s'tan hareket tarihi 2 Ramazan 431 Cuma olarak verilmektedir. Halbuki 2 Ramazan cumaya değil cumartesiye rastlamaktadır. Müellifin Cuma günü gibi mühim bir günü unutmıyacağı dikkate alınarak 2 Ramazan yerine 1 Ramazan 431 cuma günü kabul edilmiştir. Bu da 16 Mayıs 1040'a tekabül etmektedir.

ki, onlar, yolda S e l ç u k l u hücumuna uğranılacağını hiç söylememişlerdi. Bu hâdise, hükümdarın bütün askerî ve sivil erkânını, ikinci üzeri «a l e l a c e l e» toplantıya çağırmasına sebep oldu. Hükümdar, doğrudan bu hâdiseden söz açtı ve «iki bin atlıdan daha az bir düşman kıtası görünüyor, develeri götürüyor; cüretkârlık (*bî-haşmeti*) gösteriyorlar ve harp nizamında giden bu büyüklükte bir ordu onların cezasını veremiyor. Böyle mi olacaktı?» dedi. S i p a h s â l â r ve büyük h â c i b, «düşman bugün âni hücum yaptı. Yarın da gelirse, başka türlü bir gayret (*kûşîş*) görecektir.» dediler ve kalkıp gitmek istediler. Hükümdar onları geri çağırdı. Toplantı akşama kadar devam etti. Kumandanlar nihayet orduda bulunan tek atlıların dayattıklarını, zira çok sıkıntı çektiklerini ve ümitsizliğe düştüklerini, s â l â r ve k u m a n d a n l a r ı n, canlarını hükümdarın hatırı için vermekten fazla bir şey yapamayacaklarını, fakat sayılarının pek az bulunduğunu söylediler.

Hükümdar ısrar ettikçe bundan başka söz söylemiyorlardı ve «hükümdar daha iyi bilir» deyip kesiyorlardı. S u l t a n M e s u d kızdı. Nihayet vezir söz aldı. Ona göre, aslâ geri dönülemez. Zira, işe başlanmıştır. Geri dönmek bozgun olur. Sonra düşman mağlup edilmemiştir. Onun için, savaşa devam edilmelidir. Zira, mesafe yakındır. M e r v'e varınca, şehir ve buğdaylar G a z n e ordusunun eline geçer. Düşman da çöle sürülür. İşler düzelir. Kalan bu iki menzilde çok dikkatli olmak lüzumdur.

Toplantıda bulunanlar vezirin bu fikrini beğendiler. Fakat, endişelerini açığa vurmaktan da geri kalmadılar. Zira, orduda karışıklık ve itaatsizlik emareleri kendini gösteriyordu. S a r a y g u l â m l a r ı, yarın savaş olursa, t a c i k l e r i n atlarını alacaklarını, deve üzerinde savaş yapılamıyacağını söylemişlerdi. Hükümdar bu haber üzerine dehşete düştü, fakat cevap vermedi.

Münakaşalar herhangi şekilde karar verilemeksizin bu şekilde devam edip giderken habercilerin mektupları geldi.

Mektuplarda bildirildiğine göre, S u l t a n'ın S e r a h s'dan hareket ettiği haberi, S e l ç u k l u l a r'a erişince, onlarda büyük bir korku başladı. T u ğ r u l'a kendisinin başları (*mihter*) bulunduğunu, neyi doğru görürse, onu yapacaklarını söylediler. T u ğ

r u l aynen şu mütalâada bulundu : Ağırılığı alarak *D i h i s t a n* taraflarına gitmemiz ve *C ü r c a n* ve havalisini almamız, bana daha doğru görünüyor, zira t a c i k l e r fakir (*sebk-mâye*) ve techizatsız (*bî-âlet*)dırlar. Buna rağmen eğer burada tutunamazsak, *Rey*'e gidelim, Çünkü *Rey*, *C i b â l* ve *İ s f a h a n* bize âittir. Vilâyetinden gittiğimiz için padişah (*S u l t a n M e s u d*) as-lâ bizim peşimizden gelmez. O büyük bir padişaktır. Ordusu, âlet ve techizatı, vilâyeti çoktur. Bizim kudretimizi (*sâmân*) de öğrendi. Bizim arkamızdan artık gelmiyecektir. Bu kış ne kadar sıkıntı (*renc*) çektiğimizi hepimiz biliyoruz. Zayıf yerleri alalım. Bu, böyle bir «m u h t e ş e m» hükümdarla uğraşmaktan daha iyidir.»

Toplantıda bulunanlar onun bu fikrini beğendiler. *D â v u d* hiç söz söylemiyordu. Ona bu husustaki fikrini sordular. O söylenenlerin ve alınan kararların aleyhinde idi. Fikrini şöyle savundu : «Başlangıçta böyle yapmamalı ve böyle bir p a d i ş a h la uğraşmamalı idik. Biz onunla uğraştık ve o bizden incindi. Savaşlar oldu. Onun bir kaç vilâyetini harap ettik, (nihayet) artık can evinden vurmamız lâzımdır. Z i r a e ğ e r b i z o n u m a ğ l u p e d e r s e k b ü t ü n c i h a n ı e l e g e ç i r i r i z. E ğ e r o b i z i m a ğ l u p e d e r s e, f i r a r a m u k t e d i r o l a m a y ı z. Z i r a, m a ğ l u p e d i l i r s e k, p e ş i m i z d e n n a s ı l g e l e c e k l e r i a ş ı k â d ı r. F a k a t, a ğ ı r l ı k v e e ş y a l a r ı m ı z (*buneh*) bizden çok uzak olmalıdır. Her nereye gidersek, gön-lü ağırlıkla meşgul olmayan mücerred atlı olmak lâzımdır. Şunu da biliniz ki, (buralardan) el kaldırmadan (savaş yapmadan) gidersek, bu padişah korkup kaçtığımızı sanacak ve peşimize düşecektir. (Son-ra) bütün eyalet sahip (*vilâyetdâr*)lerine mektup yazarak üzerimize teşvik etmeğe girişecektir. (Bunun neticesinde) mecburen (*nâcâr*) dost bize düşman olacaktır.»

«Çektiğimiz ve bu gün çekmekte olduğumuz bu kıtlığı, aldığımız doğru haberlerden bize malûm olduğuna göre, onlar da çektiler ve halen çekmektedirler. Bari biz bugün uzun zamandanberidir ki, otun başındayız. Atlar ve asker (*merdum*) dinlendiler. Onlar ise çöllerden bu yana geliyorlar. Bu (yaptığımız) âcizliktir. Korkmamak lâzımdır.»

Y a b g u, T u ğ r u l, Y ı n a l l ı l a r ve bütün kumandanlar (*mukaddemân*) bu fikrin daha uygun olduğunu söylediler.

Ağırlığı; yaşı küçük, atı zayıf 2000 atlı ile gerilere gönderdiler. Asıl orduya, geçit resmi yaptırdılar (*arz kerdend*); 16.000 atlı idi. Bütün bundan Y ı n a l l ı l a r'ı ve B ö r ü T e k i n'i öncü olarak göndereceklerdir»¹.

Konumuz bakımından fevkalâde önemi dolayısıyla hemen hemen aynen naklettiğimiz mektup burada bitmektedir. Bu mektup hakkında G a z n e l i l e r D e v l e t i'nin başında bulunanların ne düşündüklerini tesbit etmeden önce bundan çıkan neticeleri sıra ile kaydedelim :

1. S e l ç u k l u l a r'da iki görüş çarpışmaktadır. Başlangıçta asıl hükümdar olduğunu gördüğümüz T u ğ r u l, menfi görüşü; Ç a ğ r ı ise müsbet görüşü temsil etmektedir.

2. T u ğ r u l'a göre, H o r a s a n'ı terk edip, fethi daha kolay olan batıya gitmek lâzımdır. İlk merhale, C ü r c a n ve çevresidir.

3. Yine ona göre, bura yerli halkı hem zayıf, hem de techizatsızdırlar.

4. Buna rağmen, burada şu veya bu sebeple tutunamazlarsa, R e y ve İ s f a h a n'ı içine alan C i b â l (*Irak-ı Acem*) eyaletine gideceklerdir.

5. Dikkate değer olan nokta, T u ğ r u l'un buraları S e l ç u k l u l a r'a ait telâkki etmesidir. Gördüğümüz gibi, bunun sebebi, bu bölgenin, umumiyetle kendilerinden önce buralara gelmiş T ü r k m e n l e r'in elinde bulunmasıdır. Buna göre, T u ğ r u l bu T ü r k m e n l e r'i de kendisine tâbi sayıyor demektir. Bu, onun bu hususta açığa vurduğu görüştür. Daha sonra muhtelif vesilelerle aynı görüşü ileri süreceğini göreceğiz.

6. Yine T u ğ r u l'a göre, geniş ülkeleri ve büyük bir ordu su olan S u l t a n M e s u d, onların peşinden gelmiyecektir. Zira, O S e l ç u k l u l a r'ın savaş kudretlerini öğrenmiştir.

Bu mütalâalar hem mesnetsizdir, hem de bunlarda tezat mevcuttur. Çünkü T u ğ r u l B e y bu hükmü hangi esasa ve emsale da-

¹ Bk. Beyhakî, nşr. Gani, s. 618-19; nşr. S. N e f i s î, s. 751-52.

yanarak verdiğini söylememektedir. Sonra kudretli olduğunu kabul ettiği bir hükümdarın niçin takip etmeyeceğini anlamak güçtür.

7. T u ğ r u l, sözlerini, zayıf telâkki ettiği yerleri almayı tavsiye etmekle bitiriyor.

8. Onun bu sözlerinden çıkarılabilecek nihâi netice ise şudur : T u ğ r u l'un bu ifadesi bütün teadlarına ve menetsizliklerine rağmen, şekil bakımından doğru ve hattâ mantikî görünmektedir. Nitekim toplantıdakiler önce bu fikirleri kabul etmişlerdir.

Ç a ğ r ı B e y D â v u d'un bu husustaki mütalâalarına gelince, şöyle sıralanabilir :

1. Böyle bir hükümdarla başlangıçtan itibaren ya hiç uğraşmamak lâzımdı, yahut da onunla mücadeleye giriştikten sonra sonuna kadar devam etmek lâzımdır. Görülüyor ki, D â v u d, M e s u d'un kudretli ve geniş bir devletin başında bulunduğu yolundaki T u ğ r u l'un görüşünü kabul ediyor; hareket noktasında birleşmelerine rağmen, ona karşı takip edilecek siyasette T u ğ r u l'dan tamamiyle ayrılıyor. Bu itibarla D â v u d, takip edilecek karşılıklı siyasette G a z n e l i vezirle aynı, fikirdedir. Gördük ki, vezir iş bu safhaya girdikten sonra, S e l ç u k l u l a r'a karşı mücadeleyi bırakmamak lüzumunu savunmuş ve tezini kabul ettirmişti.

2. D â v u d, tezini esaslı mesnetlere oturtuyor. Ona göre, M e s u d, kendisine karşı yapılan savaşlar dolayısıyla S e l ç u k l u l a r'a düşmanlık beslemektedir. Sonra bir kaç vilâyeti S e l ç u k l u l a r tarafından harap edilmiştir. Bu sebeple, bu defa S e l ç u k l u l a r, kendisiyle savaş yapmadan çekilseler bile, o peşlerini bırakmayacaktır.

3. Halbuki savaş zaferle neticelenirse, S e l ç u k l u l a r «b ü t ü n c i h â n ı» ele geçireceklerdir. Onun tezine göre, en kuvvetli yere darbeyi vurmak ile nihâi netice kolaylıkla elde edilmiş olacaktır.

4. Mağlup edilirlerse, kaçmağa da imkân yoktur. Görülüyor ki, D â v u d'a göre, savaşarak mağlup olmakla, savaş yapmadan çekilmek arasında fark yoktur. Zira, S e l ç u k l u l a r savaş yapmadan çekilip giderlerse, S u l t a n M e s u d bunu, onların korkup

kaçtığı şeklinde tefsir edecek, peşlerine düşmekle kalmıyacak, bu suretle nüfuzu çok artacağı için diğer devletleri de S e l ç u k l u l a r üzerine hücumla teşvik edecektir. B u suretle S e l ç u k l u l a r'ın kurduklarını gördüğümüz ittifak sistemleri yıkılacağı gibi, dostlar, düşman olacaktır. Ş u halde tek çıkar yol, bu neticeleri peşinen kabul ederek, büyük bir azimle savaşmaktan ibarettir. Sonra zafer büyük mükâfatlar vadetmektedir.

5. Burada üzerinde asıl durulması gereken nokta, S e l ç u k l u l a r'ın siyasî hedefleridir. Onlar cihanı fethetmek iddiasındadırlar. Bunun için de karşılarında tek engel, G a z n e l i l e r D e v l e t i'dir. Cihan tâbirinden içine girdikleri İslâm dünyasını kasdettikleri kabul edilirse, D â v u d'un bu görüşünün nasıl büyük bir sadakatle gerçekleştirilmiş olduğunu aşağıda göreceğiz.

6. Zafere ulaşmak için D â v u d tek başına son defa bizzat S u l t a n M e s u d'la yaptığı savaştan edindiği tecrübelerin neticelerini bildirmekte ve bunlardan faydalanmayı tavsiye etmektedir.

7. Nihayet D â v u d, ellerinde bulundurdukları üstünlüğü, açıkça ifade etmektedir: S e l ç u k l u ordusu çektiği sıkıntılardan kurtulmuş ve dinlenmiş bir haldedir. Buna karşılık, çölden doğru gelen G a z n e ordusu hâlâ güçlükler içindedir.

Bu mütalâalarıyla zamanın siyasî telâkki ve düşüncelerini kavradığını gösteren ve aksettiren D â v u d, böylece S e l ç u k l u l a r'ın umumî siyasetine bir defa daha müessir oldu. Mesele D â v u d t a r a f ı n d a n d a h a d e r i n sebeplerle bu şekilde ortaya konulduktan sonra T u ğ r u l da fikrinden vaz geçiyor, bu görüşü tasvip ediyor ve derhal tatbika geçiyor.

Tahlilini yaptığımız bu mektubu okuyan hükümdar, bir az daha sükûnet buldu. Ş u halde daha önce aynı hükümdarın telâş ve heyecanı gözönünde tutulacak olursa, bu mektubun onun üzerinde bıraktığı ilk tesir müsbet demektir. Fakat kendisine mektubu takdim eden s â h i b-i d î v â n-ı r i s â l e t E b û S e h l Z û z e n î'ye söylediği sözler, onun içinde bulunduğu şartları idrâk ettiğini göstermektedir. Gerçekten, hükümdar, bu devlet adamına, karşısında karışık bir iş bulunduğunu, başlangıçta bu yöne (M e r v) gelmektense H e r a t'a gitmenin ve bu kavimle s u l h y a p-

*m a n*ın en doğru bir hareket olduğunu, fakat bugün böyle hareket etme zamanının geçtiğini itiraf etmiştir. Ona göre, işi *T a n r*'ının takdirine bırakmaktan başka çare yoktur. Zira, «*k e n d i s i n i n g e v ş e k (k â h i l) ve k o r k a k (b e d - d i l) o r d u s u k a r ş ı s ı n d a 16.000 c e s u r a t l ı b ü y ü k b i r â f e t o l u r*».

Aynı mektup bütün ileri gelen devlet erkânına okundu ve merralleri kuvvetlendi. Zira, onların hep birden açığa vurdukları kanaat, *S e l ç u k l u l a r*'ın (*G a z n e l i l e r*'den) çok korkmuş oldukları merkezinde idi. Görülüyor ki, onlar, meseleyi çok daha dar bir cephesinden almakta ve tek taraflı, daha açığı, gönüllerinin istediği şekilde tefsir etmektedirler.

Söz alan vezir, mektuba dayanarak, bu meselede esas rolü *Ç a ğ r ı B e y D â v u d*'un oynadığını belirtmiş ve iş işt en geçmek üzere olduğunu, bir karışıklık (*haleli*) çıkmadan kendilerini *M e r v*'e «atmak» için gayret sarfedilmesi icap ettiğini ve hasımların durumları gizli habercilerin bildirdikleri gibi olduğuna göre ancak orada bu iş e bir yön verilebileceğini ifade etmiştir. Görülüyor ki, o da mektubun tesiri altındadır. Ona göre, kendileri bakımından da, *S e l ç u k l u l a r* bakımından da kesin netice *M e r v*'de alınacaktır. Şu halde, vezir dikkat edildiği takdirde, bütün güçlüklerle rağmen, yolda esas itibariyle bir mağlubiyete uğranacağını düşünmemektedir. Onun bu fikirlerinden yolda mümkün olduğu kadar savaş verilmemesi kanaatinde olduğunu çıkarmak kabildir. Bütün bu izahattan çıkan nihâi neticeye gelince, hükümdar dahil, bütün askerî ve sivil erkânının, bu mesele üzerinde aynı karara varmış oldukları görülüyor. Bunu kaynak da teyid etmektedir.

Bütün gece savaş hazırlığı yapıldı. Kumandanlar (*sâlârân*) orduda düzeni bozmak teşebbüsünde bulunduklarını gördüğümüz tek atlılara nasihatler ettiler, ümitler verdiler. Böylece ordunun maneviyatını kuvvetlendirmeğe çalışıldığı görülüyor.

Bizzat hükümdar, saray *g u l â m l a r*'ı kumandanı olan *B e y d o ğ d*'un muavini (*halife*) *E r t e k i n*'i, çavuşlarını ve serkeş *g u l â m l a r*'ı huzuruna çağırıldı; söylenmesi icap edeni söyledi ve çok uyanık bulunmalarını emretti. Kaynağın ifadesine göre, *B e y d o ğ d*'un çağrılmaması kötü bir tesadüftü. Zira,

g u l â m l a r'ın hükümdarı (*emir*) mesabesinde olan B e y d o ğ d u gücendi. Bunun ne ifade ettiğini biraz aşağıda göreceğiz.

Ertesi gün (22 Mayıs 1040/7 Ramazan 431 Perşembe) S u l t a n M e s u d atlandı. Ordu tam savaş düzeninde harekete geçti. Daha bir fersah gidilmişti ki, S e l ç u k l u l a r sağdan soldan büyük guruplar halinde göründüler ve savaşa giriştiler. İş sarpa sardı. Çünkü S e l ç u k l u l a r her taraftan saldırıyorlardı. G a z n e ordusu gayet zayıf bir müdafaa gösteriyor ve «ç a r e s i z» savaşıyordu. Bunu gören S e l ç u k l u l a r daha da cesaretleniyorlardı. Böylece G a z n e ordusu savaşa savaşa ilerliyordu. Müellif B e y h a k î, S u l t a n'a ait g u l â m l a r'ın (*gulâmân-ı sultânî*) kaçarak S e l ç u k l u l a r tarafına geçenlerle buluştuklarına ve develere binmiş S u l t a n'î g ü l â m l a r'la görüşüp konuştuklarına bir kaç defa şahit olmuştur. İhtiyar h â c i b B e y d o ğ d u'dan, g u l â m l a r'a dair ne tedbir alınması gerektiği veya bir g u l â m kıtasının herhangi bir yere gönderilmesi icap edip etmediği hususunda bir şey sorulduğu zaman, «E r t e k i n bilir, S u l t a n ona ve s e r h e n g l e r e emir verdi. Ben bir şey bilmiyorum. Elimde bir şey yok. Benden ne istiyorsunuz?» diyordu. Nitekim g u l â m l a r işi gevşek tutuyorlardı. S e l ç u k l u l a r, her an daha cüretkâr, G a z n e ordusu ise gittikçe daha yavaş (*kâhil*) hareket ediyordu. Buna karşılık, G a z n e ordusu ileri gelenleri (*âyân*) ve kumanmanlar, S u l t a n'la birlikte iyi çalışıyorlardı. Bizzat S u l t a n M e s u d mızrak ile hücumlar yapıyordu. Kendisini ele verecekleri gün gibi anlaşıldı. Bu gün bir bozgunun (*halel*) başgöstermemiş olmasına hayret edilir. Çünkü elde hiç bir şey kalmamıştı. S e l ç u k l u l a r bir çok deve ve «kumaş» götürmüşlerdi. Öğleye kadar cenk edildi ve konak (*menzil*) a kadar savaşıldı, (baş) kesildi. Öyle ki, hareket edilen yerden suyun kenarına kadar 3 fersahlık yol vardı. G a z n e ordusu «çılğınlar gibi» (*dilşudegâh*) tertipsiz bir tarzda suyun kenarına indi. Herkes ümitsizdi. Büyük bir bozgun (*helelî*)un olacağı anlaşıldı. Ordu mensupları gizlice—sü-ratli olmaları bakımından dışı—develeri hazırlamağa, kuvvetli atları yedeğe almağa, mal (*kâlâ*) ve paralarından endişe etmeğe ve tıpkı «k ı y a m e t k o p a c a k m ı ş g i b i» birbirleriyle veda-laşmağa başladılar.

Bizzat hükümdar son derece ümitsizliğe düşmüştü. Bütün müş-küller altında mümkün olan celâdeti gösteriyordu. Nihayet ikinci üzeri bir toplantı tertip etti. İleri gelenleri çağırdı. Bir çok sözler söylendi. Tartışmalar sonunda şu noktalarda fikir birliğine varıldı : « *M e r v*'e iki konaklık (*menzil*) mesafe kalmıştır. Bu günkü gibi ihtiyatlı davranmalıdır. Zira, *M e r v*'e vardığımız zaman bütün maksat hasıl olacaktır. Tek atlılar bugün hiç iş yapmadılar. Hindli-ler de çalışmıyorlar ve diğer askerlerin de manevî kuvvetini kırıyor-lardı. Her yerde, 10 *T ü r k m e n* 500 kişiye hücum ediyor, onlar ise kaçıyorlar. Ne oldu ki, kaçıyorlardı, bilmiyoruz. Halbuki *H â- r e z m* cengini bunlar yaptılar. Sonra *s a r a y g u l â m l a r*'ı-
nın gayret göstermeleri lâzımdır. Zira, onlar merkez (*kalb*)i teşkil ediyorlar. Halbuki bugün hiç iş görmediler».

S u l t a n M e s u d, *B e y d o ğ d u*'ya *g u l â m l a r*'ın ne-
den savaşmadıklarını sordu. *B e y d o ğ d u*, daha fazla atları bu-
lunmadığı, ellerindekilerin de otsuzluktan zayıf düştükleri, bununla
beraber, bugün ellerinden geleni yaptıkları cevabını verdi ve şun-
ları ilâve etti : Bendeleri bugün onların kulağını çekeyim ki, yarın
mümkün olan gayreti gösterebilirler».

Böyle bir çok *s ü s l ü (nigârîn)* sözler söylendi ve toplantı
dağıldı. *S u l t a n M e s u d*, *s â h i b-i dîvân-ı r i s â l e t*
E b û S e h l Z ü z e n î ile veziri ayrıca huzuruna kabul etti.
İlk sözü hükümdar aldı : «İş işten geçiyor, tedbir nedir?» dedi.

Vezir : «(Buralara) gelmemeli idi. (Buralara gelmeyi) söyledik-
leri zaman, bendeleri (bunun aleyhine) feryat ediyordum. *E b û*
S e h l şahidimdir. Bugün (bu şartlar altında) geri dönmek olmaz.
M e r v'e yaklaştık» dedi ve kumandanlar arasındaki rekabetin gi-
derilmesini tavsiye etti¹. Bilhassa *B e y d o ğ d u*'nun gönlünün
alınmasını lüzumlu sayıyordu. Vezire göre, eli ayağı tutmaz ihtiyar
bir *T ü r k* olmasına rağmen, *g u l â m l a r* onun emrinden
çıkamazlar. Hattâ o öl dediği zaman ölürler. Onun gönlü alınırsa,

¹ Kaynakta bildirildiğine göre, önce *B e y d o ğ d u* ile *A b d u l - C e l i l*
H a s a n arasında *H e r a t*'da bir hâdise olmuştur. Sonra yine *B e y d o ğ d u*
ile *E r t e k i n*'in arası yukarıda bahsettiğimiz mesele yüzünden bozulmuştur. (Bk.
B e y h a k î, nşr. *G â n i*, s. 621; *S. N e f i s î*, s. 755.)

«g u l â m l a r» iş yaparlar ve hasımlar artık tehlike teşkil etmezler. H i n d i s t a n s â l â r l a r ının da kulaklarını çekmek lâzımdır.»

B e y d o ğ d u'ya bir adam gönderildi. Hükümdar onu yalnız olarak huzuruna davet etti ve kendisine çok iltifatta bulundu. «Sen benim amcam yerindesin» cümlesiyle başlayan sözler sarf ederek gönlünü almağa çalıştı. Zafer kazanılıp da G a z n e'ye dönünce, kendisine ne iyilikler yapacağını sayıp döktü. Rakiplerini cezalandıracağını söyledi. E r t e k i n'i de h â c i b'liğe kendisi istediğini, lâyük değilse uzaklaştıracağını bildirdi.

B e y d o ğ d u kendisine lâyük olduğundan fazla iltifatta bulunulduğunu söyledi. Diğer kumandanlarla arasında bir rekabetin mevcudiyetini kabul etmedi. Zira, onlardan intikamını alabilecek kudrette olduğunu iddia etti. E r t e k i n'in de mevkiine lâyük bir kimse olduğunu tasdik eyledi. G u l â m l a r ının iş yapmamasının atsız olmalarından ileri geldiğini, hükümdar 200 seçkin arap atı verdiği takdirde, işlerin iyi gideceğini söyledi. Hükümdar, bu atların bu gece verileceğini vaadetti.

H i n d l i l e r de çağrıldı¹ ve azarlandı. Hind kumandanları şu ifadede bulundular: «Adamlarımızın aç, atların zayıf olduğunu hükümdara söylemeğe utandık. Zira, dört günden beri bizden hiç kimse (kendimiz için) un, (atlar için) arpa bulamamıştır». Bundan sonra ellerinden geleni yapacaklarını, bu gece diğer arkadaşlarına da gerekeni söyleyeceklerini bildirdiler.

S â h i b-i d i v â n-ı r i s â l e t E b û S e h l, bütün bu tedbirlere rağmen, pek şaşkın ve kederli idi. O da g u l â m l a r ını çağırırdı. Her ihtimale karşı (sahrada) hazır bulunmalarını söyledi ve müellif B e y h a k î'ye endişelerini izhar etmekten çekinmedi. Bunun üzerine B e y h a k î de kendi ihtiyat tedbirlerini aldı.

Hükümdar da gecenin büyük bir kısmını çalışmakla geçirdi. G u l â m l a r'a atlar verdi. Hazine meselesinde ve her hususta ihtiyatlı bulunmalarını emreliyordu. Bütün s â l â r l a r ve kumandanlar aynı şekilde hareket ettiler².

¹ Metinden anlaşılıyor ki, *Hindliler* hükümdarın huzuruna çağrılmamışlardır Fakat kimin veya kimlerin huzuruna çağrıldıkları da söylenmemektedir.

² Bk. B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 620-622; nşr. S. N e f i s î, s. 753-56.

Yine harekât safhasına geçmeden önce verdiğimiz bu izahattan çıkan neticeleri, usulümüz gereğince, madde madde tesbit edelim :

1. Bu izahata göre, Selçuklular hücumda, Gazne ordusu ise müdafaadadır. Bu, daha önce alınan kararlara da uygundur.

2. Gazne ordusu müdafa vazifesini bile yapamamaktadır. Hattâ savaşıacak yerde Selçuklular tarafına geçen Gazne ordusunun eski mensubu gulâmlar'la Gazne ordusunda kalan gulâmlar. gayet dostane münasebette bulunmaktadırlar.

3. Gazne ordusunun ciddi savaşmamasının asıl sebebi, yukarıda izah edildiği şekilde, kumandanlar arasında mevcut rekabet-tir. Bunlardan saray gulâmlar'ının kumandanı ihtiyar Beydoğdu, hükümdarın emirlerini dinlemeyecek kadar ileri gitmektedir. Kendisinin gönlünü almak için hükümdarın nasıl uğraştığını gördük. Türk soyundan Beydoğdu, hükümdarın huzurunda rekabetin, savaş isteksizliğine sebep olmadığını iddia etmektedir. Ona göre, tek sebep, atların zayıf olmasıdır. Hükümdardan sadece 200 at istemesinden anlıyoruz ki, bu da bir bahanedir. Acaba onun savaş vermek istememesinin asıl sebebini, karşılarında bulunanların da kendisi ve maiyeti gibi Türk olmalarında aramak mümkün değil midir? Elimizde açık delil bulunmamasına rağmen, bu husus kolay kolay rededilemez.

4. Gazne ordusunun bu isteksizliğini anlayan Selçuklu ordusu gittikçe daha şiddetli çarpışmaktadır. Neticede onlar bir çok deve ve kumaş elde etmişlerdir. Bundan anlaşılıyor ki, Selçuklular'ın bu andaki hedefleri, nihâi netice almak değildir; daha ziyade ganimet ele geçirmektir. Bu, kaynakta Gazne ordusunun bozguna uğramaması dolayısıyla hayret edilmesinden de anlaşılmaktadır.

5. Görünüşe göre, ordunun bozguna uğramasına mâni olanlar sadece ileri gelen kumandanlarla Sultan Mesud'dur. Onlar büyük bir gayretle savaşmışlardır.

6. Ordu gelişi güzel bir suyun kenarına inebilmiştir. En basit neferinden hükümdara varıncaya kadar herkes ümitsizdir. Bir boz-

gunun olacağı kanaati herkese hâkimdir. Daha ortada bir şey yok iken, hükümdar dahil, herkes firar hazırlığı yapmağa başlamıştır.

7. Bu şartlar altında hükümdar son bir harp meclisi toplamıştır. Uzun tartışmalardan sonra daha önce alınan kararda bir değişiklik yapılmamıştır: Hedef *M e r v*'e ulaşmaktır.

8. Yine bu toplantıda, ordunun savaşmadığı, meselâ 10 *T ü r k m e* n'in 500 kişiyi püskürttüğü müşahede edilmiş ve bunu giderecek tedbirler üzerinde durulmuştur (saray *g u l â m l a r*'ının savaşmalarını temin için kumandanları *B e y d o ğ d u*'nun gönlünün edilmesi teşebbüsü, Hint askerlerinin savaşmalarını temine gayret v. s.).

9. Harp meclisindeki tartışmalar ve alınan kararlar, *S u l t a n M e s u d*'u tatmin etmemiş olacak ki, o, ayrıca *v e z i r* ve *s â h i b-i d î v â n-ı r i s â l e t E b û S e h l* ile müşavere etmek lüzumunu duymuştur.

Vezirin, yeni olarak söylediği tek şey, kumandanlar arasındaki rekabetin giderilmesini tavsiye etmesidir. Bu tavsiye yerine getirilmiş ve muhtelif sebeplerle hükümdara gücenmiş olan *T ü r k B e y d o ğ d u*'nun gönlü alınmıştır. Ayrıca *H i n d l i l e r*'e de tenbihlerde bulunulmuştur. (Niçin savaşmadıkları sorulduğu zaman onların verdikleri cevaplar çok ilgi çekicidir). Alınan bu tedbirlerin ne dereceye kadar etkili olduğunu harekât safhasında göreceğiz.

Bu izahattan çıkan nihai netice ise, *G a z n e l i l e r*'in, daha şimdiden mağlubiyeti kabul etmeleri ve ona göre tedbirlerini almağa başlamalarıdır (kaçma hazırlıkları).

BEŞİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULMASI

I

DANDANAKAN SAVAŞI

23 Mayıs 1040 (8 Ramazan 431 Cuma) ta¹ G a z n e ordusu daha yarım fersahlık bir yol almıştı ki, S e l ç u k l u l a r'ın sesleri (*griv*) yükseldi. Bunu müteakip dört taraftan bir çok insan hücum etti ve şiddetli bir savaşa girdi. Fakat ortada T u ğ r u l'un, Y a b g u'nun ve D â v u d'un sancakları (*alâmet*) görünmüyordu. Gali-ba haberciler bu hususta şunları söylediler :

«Bütün seçkin askerler (*merdum*) art (*sâka*)dadırlar. (Bunlar) öncü savaşları yapıyorlar. Kendileri (geride) ordunun başında hazır vaziyette bulunmaktadır. Tâ ki, eğer bir şey vukubulacak olursa, ağırlıkları(*buneh*)nın peşinden gideceklerdir». Bugün gösterilen şiddetten dolayı (onlar) G a z n e ordusunun yolunu kesemiyorlardı. Çünkü iyi çalışılıyordu.

G a z n e ordusu savaşa savaşa öğleye doğru D a n d a n a k a n kalesine ulaştı. S u l t a n M e s u d burada yüksek bir yerde durdu ve su istedi. Bütün ordu da durdu.

¹ Savaş tarihi hakkında bö G e r d i z î, s. 86; D a n d a n a k a n s a v a ş ı'nın Ramazan ayının hangi gününde vukubulduğu B e y h a k f'de açık olarak bildirilmemektedir. Ancak biz S u l t a n M e s u d'un 1 Ramazan 431 Cuma günü S e r a h s'ı terk ettiğini, ve 16 Ramazan 431 Cuma günü savaştan tam yedi gün sonra G a r c i s t a n'a geldiğini bildiğimizden savaş'ın bu iki tarih arasındaki Cuma gününe tesadüf ettiğini çıkarmak kolaydır. Biz de böyle yaptık : 23 Mayıs 1040 Cuma. Görülüyor ki, çıkardığımız bu tarih G e r d i z î'ye uymaktadır.

Selçuklular da savaş düzenine girerek karşılarında yer aldılar. Onlar da güçlük içinde idiler. İçeriden bir çok insan kale duvarına geliyor ve su testilerini duvardan aşağı sarkıtıyorlardı. Gazne ordusu mensupları bunları alıyorlar ve içiyorlardı. Çünkü susamışlardı ve meşakkat (*gamî*) çekmişlerdi. Büyük sular hep kurumuştu ve bir damla su kalmamıştı. Sultan Mesud, hayvanlara su verilecek havuzu sordu. Kalede 5 kuyunun bulunduğu, bu kuyulardan askere su verildiği, kalenin dışında da dört kuyu olduğu, fakat Selçukluların bunlara leş atıkları ve ağızlarını örttükleri ve bu kuyuların bir saat zarfında temizlenecekleri, buradan hükümdarın bahsettiği su havuzuna kadar beş fersahlık yol bulunduğu, başka hiç bir yerde su bulunamayacağı cevabını aldı. Aynı zamanda ona, burada ordunun konaklaması icap ettiği, çünkü işin yolunda gittiği ve üstünlüğün Gazne ordusu tarafında olduğu söylendi.

Sultan bu teklifi protesto etti; yedi-sekiz kuyunun büyük bir orduya nasıl kâfi geleceğini söyledi ve derhal havuzun başına gidilmesini emretti.

Kaynakta hükümdarın bu kararı şiddetle tenkid edilmekte ve aynen şöyle denilmektedir: «(Burada) nasıl konaklıyabilirdik? Bir felâketin (*hâdise*) vukubulması icap ediyordu. Gidip bozguna uğramak vardı.»

Sultan Mesud oradan hareket edince, ordunun düzeni bozuldu. Çünkü saray gulâmları develerden indiler; taci klerin ve daha zayıf olan herkesin ellerinden, savaşıacakları bahanesiyle atlarını almağa giriştiler ve bir çok at aldılar. Bunlar atlara binince, geceleyin hükümdardan Arap ve Huttel atlarını almış olanlarla anlaştılar. Böylece «Arslan alâmetli» 370 gulâm Gazne ordusundan ayrıldı ve «Türkmenler»e katıldı. Börü Tekin zamanında Gazne ordusundan kaçarak Selçuklular'a geçmiş olan gulâmlar geldiler, bu yeni katılanlarla kucaklaştılar ve «dost, dost» diye bağıştılar. Sonra da Gazne ordusuna karşı şiddetle hücumla geçtiler. Gazne askerleri dağıldı ve bunun neticesi olarak her yanda düzen bozuldu. Bütün Gazne ordusu hezimete uğradı.

Ortada bir kaç kumandan ve g u l â m l a r'ıyle birlikte S u l t a n M e s u d kaldı.

Bu hâdiselerin şahidi bulunan müellif B e y h a k î, «b u d ü n y a d a k ı y a m e t i g ö r d ü k l e r i»ni söylemektedir.

Yine onun anlattığına göre, B e y d o ğ d u ve g u l â m l a r'ı develere binmiş oldukları halde çöle doğru sürüyorlardı. H i n d l i l e r ise bozguna uğrayarak, başka bir tarafa kaçıyorlardı. Kürd ve Arap askerlerini ise hiç kimse göremiyordu. Seyisler (*hayltâşân*) başka bir tarafa düşmüşlerdi. Ordunun cenahları dağılmış ve herkes kendi nefsinı düşünür olmuştu.

S e l ç u k l u l a r ise ağırlıklara üşüşerek, alıp götürüyorlardı. Bir yandan da şiddetle saldırıyorlardı. S u l t a n M e s u d ise, dayanıyordu. Nihayet S e l ç u k l u l a r doğrudan G a z n e hükümdarı üzerine atıldılar. O şiddetle mukable ediyordu; elinde zehirli bir harbe vardı; vurduğu zaman ne insan, ne de at kalıyordu. S e l ç u k l u savaşçıları bir kaç defa S u l t a n M e s u d'un yanına kadar sokuldular ve nârâlar atıldılar, fakat her defasında teker teker darbe yiyorlar ve geri dönüyorlardı.

Yine B e y h a k î'ye göre, bu padişaha o gün sadece 1.000 atlı sadıkanı hizmet etseydi, o bu işin hakkından gelirdi. B e y h a k î, P r e n s M e v d u d'un, nasıl savaştığını da tasvir etmektedir. Eyer kaşına doğru eğilmiş olan prens, kılıcını çekerek at sürüyor ve «ey nâmerdler (*nâcivânmerdân*) bir kaç atlı, benim tarafıma geliniz» diye askerleri çağırıyordu. Fakat bir atlı bile onun feryadına cevap vermedi. Nihayet ümitsiz bir halde babasının yanına döndü.

1. GAZNE ORDUSUNUN BOZGUNA UĞRAMASI VE KAÇMASI

Yerli (*tâzik*) g u l â m l a r S u l t a n M e s u d'la birlikte iyi dayandılar. Meselâ uzun boylu, gösterişli bir g u l â m, bir T ü r k m e n'i görerek üzerine yürüdü. T ü r k m e n onun boğazına mızrak (*nîze*) sapladı. Bunun üzerine g u l â m yere düştü. B a ş k a T ü r k m e n l e r çıka geldiler ve atını, silâhını aldılar. G u l â m ise yerde can verdi. Öteki g u l â m l a r'ın cesaretleri kırıldı. Kuvvetli T ü r k m e n l e r ve mülteci g u l â m l a r (grubu) geldi. Az kalsın, büyük bir felâket (*halelî*) olacaktı. Hüküm-

darla birlikte savaşan kumandanlar, ona şöyle söylediler: «Efendimizin ömrü uzun olsun, artık durmak olmaz, sürüp gitmek lâzımdır». H â c i b C â m e d a r da Türkçe olarak : «Eğer derhal harp meydanını terk etmiyecek olursa, Efendimiz şimdi düşmanın eline düşecek» dedi. (Kaynakta bildirildiğine göre, bu sözü söyliyenin M e r v u'r-R û d'a varıldığı zaman, korkudan ödü patladı ve öldü).

Bunun üzerine, S u l t a n M e s u d derhal (at) sürdü ve havuz yolunu tuttu. Önüne, kuru bir dere çıktı. Bu derenin beri tarafında kalan herkes, S e l ç u k l u l a r'ın eline düştü. Buna karşılık, öbür tarafa geçenler belâdan kurtuldular. Bizzat B e y h a k i'nin anlattığına göre, kendisi on h a s g u l â m ı ile birlikte bin bir hiyleye başvurarak, dereden geçmiştir. Fakat g u l â m l a r'ı sürüp gitmişlerdir. B e y h a k i yalnız kalmıştır. O da başkalariyle havuzun kenarına kadar süratle gelmiştir.

B e y h a k i orada S u l t a n M e s u d'u konaklar bulmuştur. Ordu ileri gelenleri ve kumandanlar da oraya doğru gelmeğe başlamışlardır. Başkaları da gelmeğe devam etmektedirler.

Bunu gören B e y h a k i, burada sebat edileceğini ve ordunun disiplin altına alınacağını sanmıştır. Halbuki, iş işten geçmişti. Çünkü, gitmek için hazırlık yapılyordu. Bununla beraber, sancakları (*alâmethâ*) açılar ve katılacak olan ordu ileri gelenlerinin erişmesi için orada bıraktılar. İkindiye kadar zaman geçti. Nihayet «T ü r k m e n, kıtaları göründüler. Meğerse onlar burasını dönüşü kadar durak yeri olarak düşünmüşlerdi.

S u l t a n M e s u d, kardeşi, oğlu, bütün « â y â n ve ileri gelenler (*mez-kûrân* ve *manzûrân*) ile birlikte atlandı, süratle sürdü. Öyle ki, bir çok kimseler yolda kaldı. Hükümdar kale¹ yolunu tuttu. İki G a r c i s t a n'lı, kılavuzluk etti. Bu sırada T ü r k m e n l e r arkadan geliyorlardı. Onlardan bir kıta «nümâyîş» yaparken, öteki kıtalar ağırlıkları yağma ile meşgul oluyorlardı.

Güneş batmak üzere iken S u l t a n M e s u d bir akar suya erişti. Bu pek büyük bir havuzdu. Müellif B e y h a k i de akşam üzeri oraya vardı. S u l t a n M e s u d'a dışı develer (*cemmâza-gân*) tahsis etmişlerdi. O, bu bir konaklık mesafe zarfında 16 atı ge-

¹ Aşağıda göreceğimiz gibi, bu, M e r v ovasında, kâin B e r k d i z kalesidir.

ride bırakmış olan bir dişi deve ile gitmek istedi. T ü r k ç e adını taşıyan bir h â c i b arkadan geliyor, yorulmuş kıymetli atları öldürüyordu (*ber-mikerd*).

B e y h a k î vardığı zaman, orada bir insan grubu görmüştür. Bunlar arasında v e z i r, â r ı z ve E b û S e h l İ s m a i l de vardır. Bunlar kendilerine binek dişi deve hazırlıyorlardı. B e y h a k î'yi görünce, ona nasıl kurtulduğunu sordular. B e y h a k î çektiklerini ve yorgunluğunu anlattı. Onlar, «biz gidiyoruz, gel» dediler. B e y h a k î çok bitkin olduğunu söyledi.

Bu sırada birisi, S u l t a n M e s u d'un gittiğini bağıarak ilân etti. Onlar da gittiler. B e y h a k î, onların peşine düştü. Müellif, bizzat kendi ifadesine göre¹, S u l t a n M e s u d'u G a r c i s t a n'da konaklayıncaya kadar 7 gün görmemiştir.

Yine B e y h a k î'ye göre, bir kimsenin böyle bir hâdiseyi görebilmesi için ömürler ve çağlar (*rüzgârâ*) lâzımdır.

B e y h a k î müşahedelerini nakletmekte devam ediyor; onun anlattığına göre, kendisi gece yolda giderken yavaş yavaş yol alan çıplak iki dişi fil görmüştür. O has filcileri tanımaktadır. Bunlardan birine niçin geri kaldığını sormuştur. O da, S u l t a n M e s u d'un acele ile gittiğini, kendilerine bir rehber tayin ettiğini, bu sayede yollarına devam ettiklerini söylemiştir.

Bunun üzerine B e y h a k î, S u l t a n ile birlikte â y â n'dan ve büyüklerden kimlerin bulunduğunu sormuştur.

Filcinin verdiği cevaba göre, S u l t a n'ın muhitinde bulunan kimseler şunlardır :

- 1) Kardeşi A b d u 'r - R e ş i d
- 2) Oğlu M e v d û d
- 3) A b d u 'r - R e z z a k A h m e t H a s a n.
- 4) H â c i b E b u 'n - N a s r
- 5) E b û S e h l Z û z e n î²

¹ B e y h a k î'nin S. N e f i s î neşrine göre S u l t a n M e s u d burada iki gün ikamet etmiştir (bk. S. 760).

² B e y h a k î'nin S. N e f i s î neşrinde, hükümdarla birlikte S û r î ile E b û S e h l H a m d û y'un da bulunduğu kaydediliyorsa da, gördüğümüz gibi, buna imkân yoktur. Zira bu devlet adamlarının başına gelenler malûmdur.

6) E b u'l - H a s a n A b d u'l - C e l i l

7) Gaziler sâlârı A b d u l l a h K a r a t e k i n

Arkalarında ise, *b ü y ü k h â c i b* (Ali), dağınık bir halde pek çok *s a r a y g u l â m ı*, onların arkasından da kendi *g u l â m l a r ı*'yle, *B e y d o ğ d u* gelmektedir.

B e y h a k î, bu filcilerle gitmektedir. Sağa sola dağılmış olan askerler arkadan yetişmektedirler. O, bütün yol boyunca atılmış olan zırh, zırhlı ceket (*cevşen*), kalkan, ve eşya (*sakl*) üzerinden geçmektedir.

Filciler, seher vakti filleri daha çabuk sürmüşlerdir. Bu sebeple, *B e y h a k î* geride kalmış ve bir müddet oturmuştur. Uzaktan ordugâhın ateşini gören *B e y h a k î* öğleye doğru *B e k d i z*¹ kalesine varmıştır. Ondan öğrendiğimize göre, *T ü r k m e n l e r* de peşlerinden buraya kadar gelmişlerdi². *K e n d i s i B e r k d i z* suyunu türlü hiylelerle geçmiştir; fakat *S u l t a n M e s u d*'un *M e r v* tarafına gittiğini öğrenmiştir. Bir çok belâ ve meşakkatle-re maruz kalan müellif, dostlarından bir kaç kişi ile yaya olarak *G a r c i s t a n* kasabasına varmıştır.

S u l t a n M e s u d şüphesiz *B e y h a k î*'den daha önce buraya gelmiş bulunuyordu (30 Mayıs 1040/16 Ramazan 431 Cuma). Hükümdar, gelecek olanları beklemek üzere burada iki gün ikamet etti. *B e y h a k î*, şehre, âmiri *E b û S e h l Z û z e n î*'nin yanına gitmiş ve onu yol hazırlığı yaparken bulmuştur. *B e y h a k î*'nin adamlarından bir kaç kişi hep yaya olarak gelmişlerdir. Onlar yiyecek bir şeyler satın almışlardır. *B e y h a k î* de onlarla beraber yemiştir. Sonra ordugâha dönen müellif, bütün ordugâhda, biri *S u l t a n a*, diğeri *Prens M e v d û d'a*, bir üçüncü de (vezir) *A h m e d A b d ü s s a m e d'e* ait olmak üzere sadece üç çadır (*harpuşte*) görmüştür. Ötekilerin, çuvaldan (*kirbâs*) yapılmış gölge-

¹ Metinde *بركود* şeklinde geçen bu kale hakkında bk. *M i n o r s k y*, *Hudûd al-'Âlam*, s. 328.

² Dr. *G a n î*, «*Mânde bûdend*»; S. *N e f i s î*, ise «*Âmede bûdend*» şeklinde tesbit etmiştir. Biz bu sonuncuyu tercih ettik. Zira bu son şekil daha aşağıda vakıa ile teyid edilmektedir.

likleri vardı. B e y h a k î, «biz ise hiç (bir şeye) lâîyk değildik» diyor.

İkinci vakti B e y a h a k î 70 kişi ile G u r yolunu tutmuştur. S u l t a n M e s u d da gece yarısı arkalarından yola koyulmuştur. Ertesi sabah bir konağa varınca E b u'l-H a s a n D i l ş a d'ı burada atlanmış olarak bulmuşlardır. Bu konakta B e y h a k î de bir at ele geçirmiş ve veresiye olarak satın almıştır; bu arada dostlariyle de buluşmuştur. Bunlardan biri (M e s u d-ı L e y s) ona, S u l t a n'ın kendisinin ne olduğunu bir kaç defa sorduğunu ve merak ettiğini söylemiştir. İkinci vakti müellif B e y h a k î, ayağında dar bir çizme, sırtında eski bir elbise olduğu halde hükümdarın önünde yer öpmüştür. Onu gören hükümdar (hâline) gülmüştür.

Hep beraber buradan hareket ederek G u r'a gelmişler, bir yerde konaklamışlardır. Kendilerine başka askerî gruplar yetişmişler ve daha yeni haberler getirmişlerdir. Müellif rastladığı bir tanıdığından savaşın bir safhası hakkında şu ilgi çekici bilgiyi almıştır :

«S u l t a n M e s u d'un gittiği, hasımların muzaffer oldukları ve yağmaya giriştikleri gün E b u'l-H a s a n K e r e c i'yi gördüm. Bir ağacın altında uzanmış (yatıyordu), yaralı idi, inliyordu. Yanına vardım. Beni tanıdı ve ağladı. «Ne oldu?» dedim. «T ü r k m e n l e r geldiler, techizatla hayvanı gördüler. Aşağı inmem için bağırıldılar. İnmeğe başladım. İhtiyarlık dolayısıyla, attan bir az geç ayrıldım. Dik kafalılık yaptığımı sandılar. Sırtıma bir mızrak vurdular ve karnımdan çıkardılar. Atı aldılar. Ben de güçlkle bu ağacın altına geldim. Ölümüm yakındır. Halim budur. Tanıdıklarımın ve dostlarımdan kim sorarsa söyle» dedi ve su istedi. Çok uğraştım; nihayet bir testide bir az su bularak yanına götürdüm. İçti ve kendini kaybetti. Geri kalan suyu yanına bıraktım, gittim. Hâli ne olmuştur bilmiyorum. Şu kadar biliyorum ki, gece ölmüş olmalıdır.

Öğle ile ikinci arasında (*meyân-î du namâz*) yaklaşan sancaklar (*alâmethâ*) gördüm. Bunların T u ğ r u l, Y a b g u ve D â v u d olduğunu söylediler. Bir devenin üzerinde bağlı bulunan K â k e v e y h oğlu F e r â m ü r z'ü gördüm. Onu deveden indirdiler, bağlarını çözdüler, h â c e A b d u's - S a m e d'den aldıkları

(başka) bir deveye bindirdiler ve T u ğ r u l'un nezdine götürdüler. Ben gittim. Başka hâdiselerin nasıl geliştiğini biliyorum».

M ü e l l i f B e y h a k î bu işittiklerini S u l t a n M e s u d'a nakletmiştir.

2. SAVAŞ ERTESİNDE SELÇUKLULAR

S u l t a n M e s u d, konaktan konağa büyük bir acele ile yol alırken S e l ç u k l u l a r nezdinde bulunan gizli habercilerden üç u l a k eliyle mektuplar geldi. Bunları s â h i b-i d î v â n-ı r i s â l e t E b û S e h l Z û z e n î, inmiş oldukları bir konakta S u l t a n M e s u d'un nezdine götürdü. S u l t a n M e s u d kimsenin bilmemesi için bu mektupların gizli tutulmasını emretti. E b û S e h l, bu maksatla mektupları müellif B e y h a k î'ye verdi. Kendisinin dediğine göre, o, mektupları okumuş, mühürlemiş ve d î v â n'cılara teslim etmiştir.

Bu mektuplarda şunlar yazılıydı :

«Bu defa hiç beklenmeyen acayib şeyler oldu. Zira bu kavim- (S e l ç u k l u l a r) de ne yürek, ne de akıl vardı. A ğ ı r l ı k l a r ı n ı 16 konak (geri) götürmüşlerdi. (Kendileri de) kaçmağa hazırlanmışlardı; ya şimdi, ya bir azdan, kendilerini geri döndürecekleri, darbe vuracakları, (bunun neticesinde) kaçacakları zanniyle ellerinde bulunan her atlıyı hergün S u l t a n M e s u d'un ordusu üzerine gönderiyorlardı. Halbuki durum şöyle oldu : S a r a y g u l â m l a r ı itaatsizlik (*bî-fermânî*) ettiler. Nihayet bu derece kötü bir «hâl» meydana geldi.

Daha acayibi şu idi : Astronomi (*ilm-i nücum*) bilen bir M e v l â z â d e vardı. Bir müneccimin talebeliğini yapmıştı. Bu kimse S e l ç u k l u l a r arasına karıştı. Onun bir kaç sözü S e l ç u k l u l a r'a doğru gelmiş ve onu M e r v'de alakoymuşlardı. Yine o, «S e l ç u k l u l a r H o r a s a n hükümdarlığını (*emirî*) almazlarsa, boynunun vurulması»nı söylemişti. Bu savaşın olduğu Cuma günü öğleye kadar o hemen her saat «bir saat daha dayanınız» dedi. Tam o zaman (müjdecî) atlılar oraya geldiler, murad hasıl oldu ve S u l t a n M e s u d'un ordusu ricat etti. Her üç S e l ç u k l u b a ş b u ğ u, atlarından indiler; bu M e v l â z â d e'nin önün-

de eğildiler; kendisine derhal bir kaç bin dinar verdiler; daha da büyük vaatlerde bulundular ve atlarını savaşın olduğu yere kadar sürdüler; bir çadır kurdular. Taht koydular ve T u ğ r u l bu tahta oturdu¹. Bütün «â y â n» geldi, onu H o r a s a n e m î r i olarak selâmladılar. Kâkeveyh oğlu F e r â m ü r z'ü huzura getirdiler. T u ğ r u l ona iltifat etti ve çok iltiraplar çektiğini, cesur olmasını, zira I s f a h a n'la R e y'in kendisine verileceğini söyledi. Akşama kadar yağmalarda bulundular; herkese ihsanlar verdiler. Münecim canlı-cansız (büyük) bir servete sahip oldu. S u l t a n M e s u d'a ait kâğıtları ve yazı edevâtını (*devit-hâne*) topladılar. Bununla beraber, çoğu kaybolmuştu. Bir kaç yazı örneği (*nushatî*) ve mektup (*kitâbî*) buldular. Bunlara sevindiler. Sonra da T ü r k i s t a n h a n l a r ı'na, A l i T e k i n o ğ u l l a r ı'na, B ö r ü T e k i n'e, A y n ü'd - d e v l e'ye ve bütün T ü r k i s t a n â y â n ı'na (kazanılan) zaferi bildirmek üzere mektuplar yazdılar; yazı edevatından nişanlar ve ordu sancaklarını müjdecilerle gönderdiler. (G a z n e ordusunu terk etmek) n â m e r d l i ğ i'ni (*nâci-vânmerdî*) yapan vefasız g u l â m l a r'a (S e l ç u k l u l a r) pek çok iltifat ettiler. Kendilerine eyâlet emirliği ve çadır (*hargâh*) ve başka şeyler² verdiler. Onlar zaten zengin olmuşlardı. Zira, yağmadan elde ettiklerinin haddi ve hesabı yoktu. Hiç kimse karşılarında söz söylemeğe cesaret edemiyordu. Onlar T ü r k ç e olarak³ «bunu biz yaptık» diyorlardı.

S e l ç u k l u l a r ellerinde bulunan mağlup tarafa ait her türlü yayaları, B u h â r â ve havalisinde, halk onları görsün ve bozgunun gerçek olduğunu, altın ve gümüş elbise ve hayvan nevinden ellerine geçen servetin had ve hesabı bulunmadığını anlasın diye,

¹ Halbuki f b n ü'l - E s î r'e göre (bk. XI, s. 330), S u l t a n M e s u d'un saltanat çadırı (*S u r a d ı k*)na inen, tahtına oturan T u ğ r u l değil D â v u d'dur. Onun harbi D â v u d'un sevk ve idare ettiği hususundaki ifadeleri kabule şa-yandır. Fakat bu ifadesi zor kabul edilebilir.

² S. N e f i s î, neşrinde ayrıca «h a r g â h» kelimesinden sonra جیزی keli-mesinden önce «هـ» kelimesinin yerine وازان در بند ibaresi vardır. (bk. s. 764). Fakat bu mânasız ibareyi dikkate almadık.

³ Biz بایک ترکی kelimelerini S. N e f i s î neşriden aldık (bk. s. 764). G a n î ise bu kelimeler yerine بایک ترکی kelimesini almıştır. (Bk. s. 628). Biz ilk neşri tercih ettik.

Amuy çölüne doğru gönderdiler¹. T u ğ r u l'un 1000 atlı ile N i ş â p u r'a gitmesi, Y a b g u'nun Y ı n a l l ı l a r'la birlikte M e r v'de oturması, D â v u d'un B e l h ve T o h a r i s t a n'ı fethetmek üzere ordunun büyük kısmı ile B e l h tarafına hareket etmesi aralarında konuşuluyor...»².

S e l ç u k l u l a r'ın kesin zaferi ile neticelenen bu savaşa dair kaynakta verilen bilgiyi önemi dolayısıyla hemen hemen aynen nakletmiş bulunuyoruz³.

3. SAVAŞIN VASIFLARI VE TAHLİLİ

S e l ç u k l u l a r ve G a z n e l i l e r bakımından neticelerini ayrı ayrı söz konusu etmeden önce, savaşın nasıl olduğu hususundaki müşahedelerimizi tesbit edelim.

1) Önce halledilmesi icap eden nokta şudur: Cihânşumul bir devletin kurulmasında başlıca âmil olan bu savaşa bir meydan muharebesi denebilir mi, denemez mi?

Neticesine bakınca buna bir meydan muharebesi adını vermek daha yerinde görünüyor. Çünkü, büyük devletlerin umumiyetle, bir veya bir kaç meydan muharebesi neticesinde kurulup geliştiklerini biliyoruz. Fakat, savaşın tarzına bakınca, buna meydan muharebesi demek güçtür. Zira yukarıdan beri gördük ki, *D a n d a n a k a n* kalesinde klâsik mânasiyle bir meydan muharebesi cereyan etmemiştir. Hattâ savaşta S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r ı bulunmadığı için, kaynaktan naklettiğimiz bilgiden de açıkça anlaşıldığı gibi, buna bir öncü çarpışması demek daha doğru olur.

Yalnız şu noktayı daima gözönünde bulundurmak lâzımdır: Savaş muayyen bir yerde, bir defada olmamıştır; uzun bir hat boyunca devam edegelmıştır. (Bk. kroki). Mesele böyle kabul edildiği takdirde, savaşın S u l t a n M e s u d'un hazırlanarak kesin neticeyi almak üzere *H e r a t'ı* terk ettiği tarihte (9 Kasım 1039) başladığı ve aynı hükümdarın *D a n d a n a k a n'da* mağlubiyeti kesin olarak kabul edip kaçtığı tarihte (23 Mayıs 1040) bittiği söylenebilir.

¹ Esirlerin serbest bırakıldığını İ b n ü'l - E s î r (IX, 330) de teyid etmektedir.

² B e y h a k î, nşr. G a n î, s. 628; nşr. S. N e f i s î, s. 673-74.

³ Savaş ve cereyan tarzı hakkında ayrıca bk. G e r d i z i, s. 86.

Bu duruma göre, savaşın tam 6,5 ay sürdüğü görülüyor. Savaş müddetini bu kadar uzun telâkki etmemizin sebebi, kuvvetinden ve harp gücünden kaybetmeğe başlayan *G a z n e* ordusunu *S e l ç u k l u l a r*'ın değil, başka şartların mağlup ettiğini görmemizdir. Gerçekten, *G a z n e* ordusunu, daha harekete geçtiği andan itibaren dıştan kıtlık ve uygunsuz iklim şartları, içten de bunlara muvazi olarak gittikçe artan umumî disiplinsizlik ve ileri gelen kumandanlar arasındaki rekabet sarmış ve şiddetle sarsmıştır.

Mesele böyle ele alındığı takdirde, bir savaştan değil, daimî harp halinden ve savaşlardan bahsetmek icap edeceği kendiliğinden anlaşılır.

Görülüyor ki, meydan savaşından, kesin netice almak kastediliyorsa, *D a n d a n a k a n s a v a ş ı n a* bu adı vermek mümkündür; eğer bundan belirli bir anda yapılan büyük bir savaş kastediliyorsa, buna meydan muharebesi adı verilemez.

2) Savaşlar silsilesi başlıca iki esaslı safhaya ayrılabilir. Birinci safhada umumiyetle *G a z n e l i l e r* taarruzda, *S e l ç u k l u l a r* müdafaada, hattâ firar halindedirler. İkinci safhada ise, *S e l ç u k l u l a r* umumiyetle taarruzda; *G a z n e l i l e r* ise, hem bunlara karşı müdafa, hem de bahsettiğimiz iç ve dış güçlüklerle mücadele halindedirler. Birinci safhada *S e l ç u k l u l a r*, bilhas-
sa *T u ğ r u l*, büyük tehlikeler geçirmişlerdir; zaman zaman *H o r a s a n*'ı terk edip başka taraflarda yurt tutmayı düşünmüşlerdir. Fakat, *Ç a ğ r ı*'nın, her zaman olduğu gibi, akıllıca müdahaleleri buna mani olmuştur.

Buna rağmen, netice alamıyan *S u l t a n M e s u d*, *N i ş â-
p u r'a* dönmeğe mecbur olmuştur.

O, burada iki meesle ile karşılaşmıştır : Takibe devam etmek, veya *H e r a t'a* dönerek, *S e l ç u k l u l a r*'la sulh olmak, bu mümkün olmadığı takdirde savaş için yeni hazırlıklar yapmak.

Askerî ve sivil devlet erkânı, karşılaşılan iç ve dış güçlükler dolayısıyla ikinci şıkkı tercih etmektedirler. Fakat, hükümdar, ordunun zaafı meydana çıktığı halde birinci şıkkı tercih etmiş ve kendisini ikna etmek isteyen kumandanlara karşı çok sert davranmıştır.

Öyle görünüyor ki, ilk takip kesin netice vermeyince, mevcut şartlar karşısında erkânın tavsiyelerine uyarak dönmek, takip edilecek en doğru yoldu. Bu itibarla S u l t a n M e s u d'un (*Merv* istikametinde) S e l ç u k l u l a r'ı yeniden takibe karar vermesi hatalıdır.

Bu ikinci safhada G a z n e ordusunda iç güçlükler daha bâriz bir hal almağa başlamıştır. Öte yandan, S e l ç u k l u l a r da, verdikleri karara uygun olarak çete muharebelerine başlamışlar, bu suretle G a z n e ordusunun karşılaştığı güçlükleri artırmışlardır. İlk takip sırasında M e s u d'un karşısına çıkmağa bile cesaret edemeyen S e l ç u k l u l a r'ın şimdi böyle hücumla geçmelerinde başlıca âmil, görünüşe göre, ilk takibin başarısızlıkla neticelenmesidir. Öyle görünüyor ki, bu safhada S e l ç u k l u l a r'ın bilinen yılgınlıkları yerini karşı hücumla bırakmıştır. Bununla berâber yine bu safhada savaşlar öncü savaşı vasfını muhafaza etmiştir ve liderler ortaya çıkmağa cesaret edememişlerdir.

3) Bu safhada, hükümdar dahil, G a z n e D e v l e t i sorumlu şahıslarının düşündükleri tek şey, bozguna uğramaksızın *M e r v*'e ulaşmaktır. Fakat ordu savaşmamaktadır. Bilhassa ordunun bel kemiğini teşkil ettiği anlaşılan s a r a y g u l â m l a r'ının gevşek davranmaları, başlıca kaygı kaynağıdır.

Ordunun iç bünyesini kuvvetlendirmek için alınan tedbirlerin neler olduğunu gördük. Bu tedbirlerin, D a n d a n a k a n kalesine gelinceye kadar az-çok faydalı olduğu malûmdur. Çünkü bütün hücumlara rağmen buraya kadar ordunun bozguna uğramasına mani olunmuştur.

4) Görünüşe göre, S e l ç u k l u l a r'ın asıl gayeleri, orduyu yolda bozguna uğratmaktan ziyade, mümkün olduğu kadar fazla ganimet elde etmektir. S e l ç u k l u l a r'ın G a z n e o r d u s u n u bu yoldan zayıflatmak istedikleri anlaşılıyor. Şu halde onlar, bu anda zafer kazanacaklarını sanmamaktadırlar. Bununla berâber, onların bu siyasetinin nasıl etkili olduğunu ve orduyu ne derecede sarstığını gördük.

5) Savaşlar silsilesinin son halkasını teşkil eden asıl savaşa, D a n d a n a k a n savaşına gelince, bu hâdiseyi de, savaş öncesi

safhası, asıl savaş safhası olmak üzere başlıca iki kısma ayırmak lâzımdır.

Savaş öncesi safhasının en büyük hâdisesi, *S u l t a n M e s u d*'un verdiği karardır : Bütün yol boyunca susuzluk çeken ordunun, konakladığı burada da kâfi derecede su bulamaması, *S u l t a n M e s u d*'u, burada kalmamak, daha uzakta bulunan havuzun kenarına gitmek kararını vermeğe mecbur etmiştir. Onun, bu kararı verirken başlıca endişesi, hayvanlara da su bulmaktır. Zira mevcut 9 kuyunun suyu, ordu mensuplarına kâfi gelse bile, harbi yapacak vasıtalara, atlara, develere ve fillere kâfi gelmeyecektir. Mesele böyle mütalâa edilince, *S u l t a n M e s u d*'a hak vermemek imkânsızdır. Nitekim kaynak da bu yer değiştirme kararını onun açık bir hatası olarak kayd edememektedir. *S u l t a n M e s u d*, bazılarının fikrine uygun olarak kâfi su bulunacağı zanniyle burada bir defa konaklayan ordunun geceyi burada geçirmesine müsaade etseydi, ne olacaktı? Bahsettiğimiz bozgun meydana gelmiyecek mi idi? Bu soruya menfi cevap vermek güçtür. Zira gördük ki, ordu buraya karma-karışık inmiş bulunuyordu. *M e s u d*'un hatası, buradan harekete karar vermeden önce ordunun bu durumunu dikkate almamış bulunmasıdır. Netice olarak şunu söyleyeceğiz : Ordu *D a n d a n a k a*'da kalsa da, *S u l t a n M e s u d*'un kararı gereğince başka yere hareket etse de, mukadder akibet değişmiyecekti. Yalnız *D a n d a n a k a*'da kalınsa idi, savaşın bir az daha şiddetli ve kanlı olacağı ileri sürülebilir.

Asıl hâdiseye gelince, savaş *S e l ç u k l u l a r*'ın hücumu ile başlamıştır. Ordu *M e s u d*'un emri gereğince havuz istikametinde harekete geçer geçmez, *G a z n e o r d u*sunu terkeden bir *g u l â m* grubu, daha önce *S e l ç u k l u l a r*'a katılmış olan *g u l â m l a r*'la birleşmişler ve *G a z n e o r d u*suna saldırmışlardır. Görülüyor ki, *G a z n e o r d u*sunda aylardanberi devam edegelen disiplinsizlik ve itaatsizlik savaş meydanında bir ihanetle tezahür etmiş ve umumî bir gözülmeye sebep olmuştur. Şu halde savaş başlangıçta esas itibariyle *G a z n e o r d u*sunu terk edenlerle *S u l t a n M e s u d*'a sadık kalan bir kaç kumandan ve *g u l â m l a r*'ı arasında cereyan etmiştir. Ancak umumî bozgunu gördükten sonradır ki, *S e l ç u k l u l a r*'ı harp sahnesinde görüyoruz. Onlar kuvvetlerini ikiye ayırmışlardır. Bir kısmı ağırlıkları

yağma ile meşgul olurken, diğer bir kısım, S u l t a n M e s u d'la savaşa tutuşan g u l â m l a r'ın yanında yer almışlar ve şiddetle hücum etmişlerdir. Görünüşe göre, S u l t a n M e s u d'un harp meydanını terk ederek kaçmasıyle neticelenen kesin bozgunda asıl rolü olan S e l ç u k l u l a r'dır. Kaynakta, S e l ç u k l u l a r'ın, S u l t a n M e s u d'un yanına kadar sokuldukları kaydedilmektedir. Nihayet S e l ç u k l u ve mülteci g u l â m l a r'dan mürekkep yeni takviye kıtası neticeyi tayin etmiştir: Esir olmamasını temin için, etrafındakilerin ihtarı üzerine S u l t a n M e s u d harp meydanından kaçmıştır.

Savaşın umumî vasfına gelince, B e y h a k î'nin «kıyamet» kelimesiyle vasıflandırmasına rağmen ciddi bir savaştan söz etmek güç görünüyor. Çünkü kaynakta kitle halinde ölenlerden bahsedilmemektedir. G a z n e o r d u s u n a mensup sadece bir g u l â m'ın öldürülme sahnesi anlatılmaktadır ve onun öldürülmesi, S u l t a n M e s u d'la savaşı İ r a n l ı (tâcîk) g u l â m l a r'ın cesaretlerinin kırılmasına, harp meydanına yeni takviye kıtları gönderen S e l ç u k l u l a r'ın daha şiddetle saldırmalarına kâfi gelmiştir. İşte bundan sonra S u l t a n M e s u d'a kaçması tavsiye edilmiştir. Kaynakta sadece 1000 g u l â m'ın S u l t a n'ı ciddi olarak tutması halinde savaşın taliinin değişeceğinden bahsedilmesi, hâdisenin çapı hakkında da bir fikir vermektedir. S u l t a n M e s u d'un kaçmasıyle savaş da bitmiştir.

6) G a z n e o r d u s u'nun kaçıışı ve bu sıradaki perişan hali-kaynakta uzun uzadıya anlatılmaktadır. Bu hususta tekrar tafsîlât vermeğe lüzum yoktur. Yalnız ordunun ne dereceye kadar techizat ve mühimmattan mahrum olduğunu anlayabilmek için, bir konak yerinde sadece üç çadırın bulunabildiğini hatırlamak kâfidir. Nitekim, müellif B e y h a k î'nin yolda mütemadiyen atılmış harp techizatı üzerinden yürüdüğünü söylemesi de bu ciheti teyid eder.

Asıl üzerinde durulması icap eden nokta, bu defa S e l ç u k l u l a r'ın bozguna uğramış orduyu daimî şekilde takip etmeleridir. Onların bu arasız takibi, S u l t a n M e s u d'u durup dinlenmeden kaçmağa mecbur etmiştir.

Bu savaşların diğer bir vasfı da, halkın başlangıçtan itibaren şu veya bu taraf lehine müdahale etmek şöyle dursun, sempati izharın-

da bile bulunamamasıdır. Öyle görünüyor ki, halk tarafsızlığını mutlak şekilde korumuştur. Şu halde savaşlar münhasıran ordular savaşı vasfını muhafaza etmiştir. Halbuki, hâkimiyetin el değiştirmesinin söz konusu olduğu bir zamanda halkın bu sükûtu, *G a z n e l i l e r* lehine telâkki edilemez. Buna göre, denebilir ki, halk şu veya bu devletin hâkim olması karşısında kayıtsızdır. Bunun sebebini, *G a z n e l i l e r*'in kötü idaresinde aramak mümkün olduğu gibi, *S e l ç u k l u l a r*'ın artık meşrû bir kuvvet olarak kabul edilmesinde de aramak kabildir. Görülüyor ki, *K a d ı S â i d*'in *N i ş â p u r* halkına yaptığı tavsiyeler her tarafta hükmünü yürütmektedir. Bu hususta yukarıda bilgi verdiğimiz gibi, daha sonra da sırası geldikçe bilgi vereceğiz.

Böylece *G a z n e* topraklarında *S e l ç u k l u D e v l e t* i'nin kesin olarak kurulmasına sebep olan bu hâdise hakkında kaynakta verilen uzun bilgiyi savaşın cereyanı ve mahiyeti bakımından tahlil ve tefsir etmiş bulunuyoruz. Şimdi de aynı bilgiyi 1) *G a z n e l i l e r* 2) *S e l ç u k l u l a r* zaviyesinden dikkate alalım ve kıymetlendirelim. Birinci bakımdan ele aldığımız takdirde *G a z n e l i l e r D e v l e t* i'nin içinde bulunduğu şartları, maddî ve manevî kayıplarının derecesini vuzuhla anlayacağız. İkinci bakımdan ele aldığımız takdirde ise, *S e l ç u k l u l a r*'ın kelimenin en geniş manasıyla neler kazandıklarını, devlet kurma faaliyetlerinin nasıl tezahür ettiğini, devleti ilk anda nasıl kurduklarını göstermiş olacağız.

1 - Uzun zamandanberi *G a z n e l i l e r D e v l e t* i'nin tasfiyeye uğraştığı başlıca mesele olan *S e l ç u k l u l a r* davası, muhtelif safhalar geçirdikten sonra, halledilmek şöyle dursun, işlenen muhtelif hatalar yüzünden bir *S e l ç u k l u D e v l e t* i'nin kurulmasıyla son bulmuştur.

2 - Bunun tabii neticesi olarak, *H o r a s a n*, *G a z n e D e v l e t* i hâkimiyetinden yalnız fiilen değil, aynı zamanda resmen çıkmıştır.

3 - *S u l t a n M e s u d*, mağlubiyetten sonra *K a r a h a n l ı l a r* hükümdarına bir mektup yazmış ve kendisinden yardım istemiştir. Bundan da anlaşılıyor ki, o, *H o r a s a n* üzerindeki hâkimiyet hakkından ve *S e l ç u k l u l a r*'ı tenkil fikrinden vaz

geçmemiştir. Ancak bunu kendi kaynaklariyle tek başına gerçekleştirmekten ümidini kesmiştir. Onun *K a r a h a n l ı l a r* hükümdarına müracaatının ve yardım istemesinin delâlet ettiği mâna işte budur. Bu suretle o aynı zamanda siyasi yalnızlıktan da kurtulmuş olacaktır.

Tahlilimize devam ederek *G a z n e D e v l e t* i'nin içinde bulunduğu şartlar hakkında daha fazla bilgi vermek konumuzun dışında kalır. Bu itibarla hâdisenin *G a z n e l i l e r D e v l e t i* bakımından neticelerine burada son veriyoruz.

II

YENİ KURULAN DEVLETİN TANZİM VE TEŞKİLİ

1. DEVLETİ MEYDANA GETİREN UNSURLAR

D a n d a n a k a n muharebesinin *S e l ç u k l u l a r* bakımından neticelerine gelince, bunları şu şekilde sıralıyabiliriz :

1 — *S e l ç u k l u l a r*, *N i ş â p u r*'un işgalinden önce, belki de *G a z n e l i l e r e* karşı kazandıkları ilk galibiyetlerden, bilhassa ikinci galibiyetten sonra devletin kurulmuş olduğu telâkkisinde idiler. Ancak bir siyasi teşekkülün devlet olmasını icap ettiren vasıflardan çoğu noksandı. Meselâ *S e l ç u k l u l a r*'ın hükümdarları olarak seçtikleri *T u ğ r u l*, ancak *N i ş â p u r*'u işgal ettikten sonra, o da geçici bir zaman için tahta oturmak imkânını bulmuştu ki, gördüğümüz gibi, bu da *S u l t a n M e s u d*'a aitti.

Kurulan yeni devletin ne gibi vasıflara sahip bulunduğunu başında bulunan *T u ğ r u l*'un, hükümdarlık vasıflarının peyderpey nasıl tezahür ettiğini yukarıda görmüştük (her üç *b a ş b u ğ*'a mahsus rengi olan sancaklar ve devlet bandosu v.s.). Kendi telâkkileri ne olursa olsun, şu bir gerçektir ki, üzerinde yaşadıkları topraklar kendilerinin olmadığı müddetçe, *S e l ç u k l u l a r*'ın tam bir devlet kurmuş bulundukları söylenemezdi. Zira bazı zamanlar, bazı kenar bölgeler istisnâ edilecek olursa, *H o r a s a n*'ın asıl mamur sahalarının meşru sahibi oldukları, *G a z n e l i l e r* tarafından asla kabul edilmemişti. İşte kazandıkları bu galibiyetle *S e l ç u k l u l a r* *H o r a s a n*'ı fetih hakkı olarak ellerine geçirmiş bulunu-

yorlardı. Bu, savaşın *Selçuklular* bakımından en mühim neticesidir. Böylece kurulan bir devletin en mühim unsurlarından birincisine sahip olmuşlardır: Artık *Selçukluların*, kendilerine ait bir vatanları vardır. Bu vatanın adı *Horasan*, başşehri ise yine *Nişâpur*'dur. *Mesud*'un elinde esir iken *Selçukluların* eline geçmiş olan *Ferâmürze Rey* ve *İsfahân*'ı vermeyi vaadettiklerine göre, batı; diğer *Gazneli* esirleri zaferine inanmaları için *Buhârâ* ve çevresine gönderdiklerine göre ise, doğu hududunun bu anda nerelere kadar uzandığı hakkında bir fikre sahip bulunuyoruz. Fakat, bu, *Selçukluların* kafalarındaki ideal huduttur. Fiilen hâkim oldukları saha sadece *Horasan*'dan ibarettir.

2 — Öte yandan, devletin ikinci en büyük unsuru olan — hâkim olunan — halka gelince, muhtelif vesilelerle gördük ki, *Selçuklular* daha bu zaferden önce yerli halk kitlelerini idare ediyorlardı. Bunlarla aralarındaki münasebetlerin mahiyetini *Nişâpur*'un işgali dolayısıyla yukarıda izah ettik. Bu zaferden sonra da karşılıklı münasebetlerin bu esaslar çerçevesi içinde devam ettiğini kabul etmemek için hiç bir sebep yoktur. Şu halde yerli *İran* halkı, yeni hükümdarlarını hiç yadırgamadan kabul etmişler demektir. Bilindiği gibi, *Ortaçağ Türk-İslâm* devletlerinde halkın, kendisini idare edecek hanedanı seçmek yetkisi yoktu. Fakat bunu, hâkimiyetlerini yeni kuran hanedanlarda bazı vasıfların aranmaması manasına almamak lâzımdır. Bilâkis, her hanedan, hâkimiyetinin halk tarafından kolayca kabul edilmesini ve benimsenmesini ister. Bunun için başlıca şartlar şunlardır: 1. iyi idare, 2. soy.

Bunlardan birinci vasıf, her şeyden önce hanedanın başında bulunan kimsede devlet adamlığı hüviyetinin bulunmasını şart koşar. Bu vasfın lâyikeyle meydana çıkması için zaman erkendir. Bu hususta *Selçuklular* halka sözlü teminattan başka bir şey verememişlerdir. Burada *Selçukluların* fiili iyi idaresinden ziyade, *Gazneliler*'in kötü idaresi büyük rol oynamıştır. *Merv*, *Serahs* ve *Bâver*d gibi şehirlerin *Selçuklu* hâkimiyetini tercih ettiklerini gördük. Bununla berâber, daha zaferi müteakip *Selçukluların*, halkı kendilerine ısındırmak için tedbirler aldıklarını biliyoruz¹. Bu cümleden olmak üzere, gördüğü-

¹ Msl. Bk. *İbn ü'l-Esîr*, IX, 330. Yalnız o, bütün bu işleri yapanın *Dâvud* olduğunu söylemekle yanılmıştır.

muz gibi, aldıkları esirleri salıverdikden başka, bir yıllık vergiyi de afvetmişlerdir. Bu suretle aynı zamanda devlet adamlığı vasıflarını göstermişlerdir. İ b r a h i m Y ı n a l'ın daha ilk işgalde N i ş â - p u r halkına verdiği teminata nasıl sadık kalındığını müşahade etmekteyiz.

İkinci vasma, soy vasma gelince, gördük ki, S e l ç u k l u l a r bundan da mahrumdurlar. Hanedanı kuranların dedeleri, O ğ u z l a r D e v l e t i'ne hizmet eden birer asker idiler. Onların bu durumu I r a n ve M â v e r â ü n n e h r'de de biliniyor ve S e l ç u k l u l a r için küçümseme konusu oluyordu.

Bütün bunlara rağmen S e l ç u k l u l a r, hâkimiyetlerini meşrû bir hanedanın temsilcisi olarak kendi ırklarından olmayan yerli halka nasıl kabul ettirdiler? Bunu anlamak için şimdiye kadar verdiğimiz uzun izahatı dikkatle okumak kâfidir :

Onlar bu noksanlarını bir asra yakın süren mücadeleleri ile telâfi etmişlerdir. Bu mücadeleleri dolayısıyla, en az iki nesil, kendilerini bildikleri andan itibaren, «S e l ç u k» adını ve bu ada mensup olanların adlarını duymuşlardır. Uzun müddet M â v e r â ü n n e h'de şu veya bu devletin hizmetinde, şu veya bu devletin müttefiki olarak rol oynayan S e l ç u k l u l a r, yaptıkları hazırlıklarla, takip ettikleri siyasetle, bilhassa daha başlangıçtan itibaren tatbik ettikleri ittifak sistemleri ile kendilerini halka müstakbel hükümdarlar olarak kabul ettirmişlerdi. Onların hayat tecrübeleri ve şöhetleri öteki noksanlarını telâfi etmiştir. Bu sebeple, Horasan halkı yeni devleti ve kurucularını yadırgamamışlardır.

Asıl üzerinde durulması gereken nokta, devletin mahiyetini tayin ve tesbit etmektir. Görüyoruz ki, idare eden zümre ile idare edilen halk kitleleri, yalnız ırk bakımından birbirinden farklı değildir; yaşayışları, düşünceleri ve telâkkileri de birbirinden tamamiyle farklıdır. Göçebe S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r ı yerleşik halkın hükümdarı olunca, büyük bir yapı değişikliğine uğramayı peşinen kabul ediyorlar demektir. Bu takdirde S e l ç u k l u ailesini bu hale getiren göçebe T ü r k kabileleri ne olacaklardır? Bu nokta bizi ileride en çok meşgul edecek bir mesele olacaktır. Bu anda böyle bir meselenin tartışmasını yapmak için zaman henüz erkendir. Biz şimdilik devletin kurulduğu andan itibaren aldığı hüviyeti tesbit et-

mekle iktifa ediyoruz: İdare eden zümre ile edilen halk kitlesi aynı ırktan değildir. Halk, aynı ırktan T ü r k zümrelerinin idaresine alıştığı için onlar bakımından bu yeni durumda bir fevkalâdelik de yoktur

Halkın yeni devletle olan münasebetlerinin aldığı şekil ve istikametleri, sırası geldikçe ele alacağımız tabiidir. Ancak, bunun bütün İ r a n halkının kayıtsız ve şartsız S e l ç u k l u hâkimiyetini kabul ettiği mânasına gelmiyeceğini unutmamak lâzımdır. Nitekim yükselen münferid itiraz seslerini söz konusu edeceğiz.

3 — Şimdi devleti devlet yapan bu iki unsurdan başka S e l ç u k l u şeflerinin, bilhassa T u ğ r u l'un hükümdarlık cephesinin nasıl tezahür ettiğini, daha açık tâbiriyle bilinen hâkimiyet sembollerine (t a h t, b a y r a k, h u t b e, b a n d o v.s.) ilâveten yeni ne gibi şeylere sahip olduklarını görelim.

Zamanın hâkimiyet telâkkisine göre, her devlet, kazandığı zaferleri, dostun sevinmesi düşmanın ise çekinmesi için f e t i h n â m e l e r l e münasebet halinde bulunduğu ve hattâ bulunmadığı bütün devletlere bildirirdi. Bu âdete uyarak S e l ç u k l u l a r da kazandıkları bu zaferi bâzı hükümdarlara bildirmişlerdir. Yalnız, başlarına ilk defa gelen böyle bir hâdise dolayısıyla S e l ç u k l u l a r'ın ne kadar hazırlıksız bulunduklarını görmekteyiz. Kendilerinde yazı alât ve edevâtı noksan bulunduğu gibi, böyle bir mektubu yazacak tecrübeli kâtipleri de yoktu. G a z n e D e v l e t i'nin daha önce muhtelif vesilelerle yazmış olduğu mektup örneklerinden faydalanmaları bunu göstermektedir.

4 — Dedğimiz gibi, devlet önce kurulmuş olduğu için zaferi hemen takip eden zamanda devletin tanzimine lüzum görülmemiştir. Nitekim daha önce olduğu gibi, T u ğ r u l'un, N i ş â p u r'a; Y a b g u'nun, M e r v'e; D â v u d'un ise B e l h tarafına gitmesi kararlaştırılmak üzeredir.

Bu anda en büyük vazife yine D â v u d'a düşmektedir. Zira T u ğ r u l ile Y a b g u daha önce fethedilmiş şehirlere gittikleri halde, yeni fetihler yapmak vazifesi D â v u d'a verilmiştir. T u ğ r u l

r u l ordudan sadece 1000 atlı alarak *N i ş â p u r*'a gidecektir. *D â v u d* ise ordunun büyük kısmı ile *B e l h* ve *T o h a r i s t a*'nın fethine girişecektir. Zaferin kazanıldığı bölgede, yani *M e r v*'de kalacak olan *Y a b g u*'nun emrinde ne kadar kuvvetin bulunacağından hiç söz edilmemektedir.

Verdiğimiz bu bilgiye göre, bazı istisnalar bir tarafa bırakılacak olursa, bu ana kadar üçlü liderlik sistemi devam ediyor demektir. Yalnız uzun müddettenberi *Y a b g u*'nun adı başta değil, ortada geçmektedir. Görülüyor ki, zafer sonunda *S e l ç u k l u* ailesinin içinde esaslı bir bünye değişikliği olmamıştır. Yalnız devleti temsil yetkisi *T u ğ r u l*'a aittir. Çünkü sadece onun tahta oturmak hakkına sahip olduğunu gördük.

5 — Bu anda asıl bünye değişikliği orduda kendini göstermeğe başlamıştır: Zaferin kazanılmasında başlıca rol oynadıklarını gördüğümüz mülteci Türk *g u l â m l a r*'a *S e l ç u k l u l a r* iltifatlar etmişlerdir; devlet teşkilâtında vazifeler vermişlerdir. Bu suretle yaptıkları yağmalardan zaten zenginleşmiş bulunan *g u l â m l a r*'ın nüfuzu son derece artmıştır. Bu hususta bir de ölçü verilmektedir: Onların karşısında kimse söz söylemeğe cesaret edememektedir. Kendilerinde söz söylemek cesaretini bulamıyanların kimler olduğunu bilmek çok ilgi çekici olurdu. Bunlar herhalde *S e l ç u k l u* hanedanına dahil prensler değildir. Çünkü onların bir az önce iltifat ettiklerinden bahsettiğimiz kimselerden korkmaları söz konusu olamaz. Bunlar olsa olsa, *S e l ç u k l u l a r*'ın kendi hür göçebe soydaşları olabilirler. Bu takdirde, yeni devletin başında bulunanların, eski silâh arkadaşlarından fazla bu yeni mülteci *g u l â m l a r*'a önem verdiklerine, hattâ orduyu yeniden kurmağa başladıklarına hükmetmek ve böylece yüksek askerî mevkilere yerleştirilmiş olan bu *g u l â m l a r*'ın, ordunun eski emekdar mensuplarına yukarıdan baktıklarını kabul etmek gerekir.

Şu halde, daha savaş meydanından ayrılmadan önce *S e l ç u k l u b a ş b u ğ l a r*'ının, kurulan devletin tanzimine ve teşkiline

dair verdikleri ilk misâl budur. Böylece devletin kuruluşu safhasından tanzimi ve teşkili safhasına geçildiği söylenebilir.

Bununla berâber, bunun bu andaki durumu karşılamak için alınmış geçici ve âcil tedbirler hududunu geçmediğini, asıl tanzim ve teşkil faaliyetinin daha sonra baştan ele alınacağını unutmamak lâzımdır.

Diğer taraftan, yalnız savaşı *G a z n e o r d u s u* mensuplarının değil, bu zaferden sonra *H o r a s a n*'ın muhtelif yerlerinde dağılmış bulunan askerlerin de *S e l ç u k l u l a r*'a katıldığını biliyoruz¹. Hangi askerler olduğu tasrih edilmiyorsa da, bunların *G a z n e* teşkilâtında çalışan veya çalışmayan *T ü r k l e r* olduğuna muhakkaktır.

6 — Nihayet, bu savaş *S e l ç u k l u l a r*'ın bütün halk tabakaları «*h â s s u 'â m m*» nezdindeki nüfuz ve prestijini çok yükseltmiştir².

İşte *S u l t a n M e s u d*'un firar ederken aldığı ve kimse-nin duymaması için saklanmasını emrettiği mektuptan *S e l ç u k l u l a r* tarihi bakımından çıkan neticeler bunlardan ibarettir.

2. BÜYÜK KURULTAY VE ALINAN KARARLAR

Görünüşe göre, *S e l ç u k l u B a ş b u ğ l a r ı* asıl toplantılarını belki de *M e r v*'de aynı ay içinde,³ daha sonra yapmışlardır. Bu suretle, esas kararlar bu toplantıda alındığı için devletin asıl tanzimi ve teşkili faaliyetinin bu Kurultayda alınan kararlarla başladığı söylenebilir.

Önce Kurultaya kimlerin katıldıklarını belirtelim. Bildiğimize göre, Kurultaya katılanlar sıra ile şunlardır: *Ç a ğ r ı B e y* (*D â v u d*), *T u ğ r u l B e y*, amcaları *M u s a Y a b g u*, amca-zâdeleri, akrabalarının büyükleri (*buzurgân-i hîşân*), ordu kuman-

¹ Bk. *Z a h î r ü d - d î n N i ş â b û r î*, s. 17; *R e ş î d ü d - d î n*, *a d. g e ç. e s e r*, 5; *R â v e n d î*, s. 102.

² Bk. *Z a h î r ü d - d î n N i ş â b û r î*, *a y n. y e r*; *R e ş î d ü d - d î n*, *a y n. y e r*; *R â v e n d î*, *a y n. y e r*.

³ *Z a h î r ü d - d î n N i ş â b û r î*, bu ictimain Ramazan ayı içinde vuku bulunduğunu sarîh olarak kaydetmektedir (bk. s. 17; ayrıca bk. *R e ş î d ü d - d î n*, s. 5).

danları (*mübârizân-i leşker*)¹. Daha sıraladığımız bu listeden anlıyoruz ki, Çağrı B e y ile T u ğ r u l B e y, Kurultayın mihverini teşkil etmektedir. Çünkü diğer sayılanların onlara nisbetleri belirtilerek kaydedilmesi bunu göstermektedir. Yine listeden anlıyoruz ki, Kurultaya, S e l ç u k l u a i l e s i n i n reşit olan bütün âzası gibi, hanedana dahil olmayan hemen bütün kumandanlar da katılmıştır.

Burada dikkatimizi çeken diğer bir nokta, Y a b g u'nun derece itibariyle ikincilikten üçüncülüğe düşmesi, buna karşılık, Ç a ğ r i'nin başa geçmesidir. Ç a ğ r i'nin, gerek bu savaşta, gerekse daha önceki savaşlarda ve alınan kararlarda rolleri düşünülecek olursa, bunu tabii karşılamak lâzımdır.

Böylece bir arada toplananların yaptıkları ilk iş, birlik ve beraberlik halinde kalacaklarına dair birbirlerine söz vermek olmuştur. Bu karara nasıl varıldığı hususunda ilgi çekici bir hâdise anlatılmaktadır: T u ğ r u l, bir ok almış ve kardeşi Ç a ğ r i'ya verecek kırmasını istemiştir. Ç a ğ r i, bunu kolaylıkla kırmıştır. T u ğ r u l iki oku bir araya getirerek yine ona vermiş, Ç a ğ r i onları da kırmıştır; üç oku güç kırmış, fakat ok sayısı dörde varınca kırmak güçleşmiştir. Bunun üzerine söz alan T u ğ r u l, şunları söylemiştir: «Biz böyleyiz. Birbirimizden ayrılırsak, olur olmaz bir kimse (*her kemterî*), bizi yenmeğe (kıрмаğa) kasteder. Toplu bulunursak, bize hiç kimse muzaffer olamaz. Aramızda anlaşmazlık çıkarsa, «cihân» fethedilemez. Bunun üzerine düşman (*hasım*), cesaret kazanır ve saltanat elimizden gider».²

Başka bir kaynağa göre,³ nutuk burada bitmemektedir. «Bu kadar büyük meşakkatlerle kurulan bu saltanat kolaylıkla elden gider ve bu takdirde 'nedamet ve pişmanlık' fayda etmez.» demiştir.

¹ Bk. R â v e n d î, s. 102; ayrıca bk. Z a h î r ü'd-d î n N i ş â b û r î, s. 17; R e ş î d ü'd î n, s. 5 (Bu son kaynakta bu toplantıda amcaları Y u n u s'un da bulunduğu zikrediliyor. Fakat gördüğümüz gibi o daha genç yaşında ölmüş bulunduğu için buna imkân yoktur).

² Bk. R â v e n d î, s. 102.

³ Z a h î r ü'd-d î n N i ş â b û r î, s. 17; R e ş î d ü'd-d î n, s. 5. Bu kaynaklar daha başlangıçtan itibaren bu sözleri kimin söylediğini zikretmemektedir; daha ziyade aile âzâsının hepsinin ağızından nakletmektedirler.

T u ğ r u l'un Kurultayda getirdiği bu misâl ve irad ettiği bu nutuk tahlil edilecek olursa, şu neticelere varılır :

1) Kurultayda hâkim rolü T u ğ r u l oynamıştır.

2) Devlet, S e l ç u k l u ailesinin ortak sorumluluğu altındadır.

3) Aile birliğini korumak birinci plânda bir iş telâkki edilmektedir. Bir nevi ortak saltanat tavsiye edilmektedir ki, devletin, o devletin başında bulunan hanedanın ortak malı olmasından ibaret Türk hâkimiyet telâkkisi dikkate alınacak olursa, bunda da orijinal bir taraf yoktur.

4) Bu arada birlik korunduğu takdirde hedeflerinin ne olduğunu da öğreniyoruz : «Cihanı» fethetmek.

Daha önce de izhar edildiği için bu hedefin orijinal tarafı yoktur.

5) Aile âzası arasında ihtilâf çıkarsa, kazanılanı muhafaza etmek şöyle dursun, saltanat elden gider. Nimetin muhafazası bile bu birliğe bağlıdır. Görülüyor ki, bu misâl ve nutuk hem muzaffer S e l ç u k l u âilesi için istikbale ait bir program, hem de ona göre bu kurultayda neler üzerinde durulması gerektiğini gösteren bir r u z n â m e mahiyetini hâizdir. Bu açış nutku ile T u ğ r u l'un aynı zamanda bu kurultayda alınacak kararlara bütün aile âzâsının riayet etmesini istediği aşîkârdır. Aynı nutukta T u ğ r u l'un bilhassa âile birliği konusu üzerinde durmasının sebebi, yukarıda verdiğimiz izahat gözönünde tutulunca, anlamak kolaydır.

Daha bu kurultayda hükümdar ilân edilmeden önce T u ğ r u l'un yaptığı bu tavsiyelerin ne dereceye kadar dikkate alındığını aşağıda göreceğiz.

Kurultayda başkaca kimlerin neler konuştuğunu, hattâ kararlara nasıl varıldığını bilmiyoruz. Bildiğimize göre, kurultayda — ittifakla — alınan ilk karar, B a ğ d a d A b b â s î H a l i f e s i K â i m b i-e m r i l l â h'a şu mahiyette bir mektup yazmak ol-

muştur¹: «Biz Selçuk oğulları² daima Abbâsî Devleti'ne muti ve taraftar, farzlara ve sünnetlere riâyetkâr bir tâife (*güruh*) idik. Çok vakit³ gaza ve cihad yolunda çalıştık⁴. Bizim İsrail adlı, şefimiz (*mukaddem*) ve serverimiz olan amcamız vardı⁵. Yemîn ü'd-devle Mahmud⁶, onu bir cürmü ve cinayeti olmaksızın yakaladı, Hindistan'a, Kâlençar kalesine gönderdi ve orada ölünceye kadar yedi yıl zincire vurdu. Hısım ve akrabalarımızdan bir çoğunu da kalelerde hapsedti⁷. Mahmud ölünce, yerine oğlu Mesud tahta oturdu. (Mesud) saltanat işlerine⁸ bakmıyor; oyun ve eğlence

¹ Bk. Zahîr ü'd-dîn Nişâbü'rî, s. 17; Reşîd ü'd-dîn, s. 5-6; ayrıca bk. Râvendî, s. 102-3. Bu son kaynaktaki mektup arapça ve farsça şiirler ve darb-ı mesellerle süslenmiştir. İsfahânî'ye göre (bk. Houtsma, *Recueil*, II, s. 8; Burslan terc. s. 5). Bu mektup daha Dandanak an savaşıdan önce gönderilmiştir. Bu kaynak, Selçuklu devletinin kuruluşunu çok umumî, bazan da yanlış naklettiği için (msl. İsrail yerine Mikâil'in esir edildiğini söylemesi; bk. s. 5; Türk. trc. s. 3) bunu da kabule imkân yoktur.

² Zahîr ü'd-dîn (bk. ayn. yer) de ve Reşîd ü'd-dîn (bk. aynı. yer) de «Âl-i Selçuk b. Lokman» şeklinde geçmektedir. Râvendî'de bulunmayan Lokman adını almadık.

³ Zahîr ü'd-dîn (bk. s. 17) ve Reşîd ü'd-dîn (bk. s. 5) de «*der bişter-i evkat*» ibaresi; Râvendî (bk. s. 103) de ise «*peyveste*» kelimesi geçmektedir. Biz ilk zikrettiğimiz kaynakları tercih ettik.

⁴ Râvendî (bk. s. 103); bundan sonra «Kâbe-i Muazzam'ı ziyarete devam ettik» cümlesi geçiyorsa da, diğer kaynaklarda bulunmadığı için almadık. Doğrusu da budur. Selçuklu ailesinden hiç kimse hac yapmamıştır.

⁵ Râvendî (bk. ayn. yer) deki cümle şu şekilde tercüme edilebilir: «Aramızda mukaddem («şef») ve muhterem amcamız vardı: İsrail b. Selçuk».

⁶ Bu Gazneli hükümdarın adı, Zahîr ü'd-dîn (bk. ayn. yer) de sadece Yemîn ü'd-devle, Reşîd ü'd-dîn (bk. ayn. yer) de «Yemîn ü'd-devle Sultan Mahmud, nevverallahü kabrehu; Râvendî (bk. ayn. yer) de ise, Yemîn ü'd-devle Mahmud b. Sebuktekin şeklinde geçmektedir.

⁷ Zahîr ü'd-dîn ile Reşîd ü'd-dîn (bk. ayn. yerler), şu cümleyi ilâve etmektedirler «öyleki (bu gün) hayatta değillerdir». (Reşîd ü'd-dîn'de ayrıca «hepsi» kelimesi vardır).

⁸ Bk. Râvendî, ayn. yer: «*mesâlih-i mülk*»; Zahîr ü'd-dîn (bk. ayn. yer) fazla olarak «*ve menahic-i reayâ*»; Reşîd ü'd-dîn'de ise sadece «*ve ma'delet*» kelimeleri vardır.

ile meşgul oluyordu¹. Nihayet *H o r a s a n* «â y â n» ve «m e ş â h i r» i, kendilerinin himayelerine kıyam etmemiz için² bizden yardım istediler. Onun (*M e s u d'un*) kumandanları³ ve orduları bir kaç defa⁴ bize karşı yürüdüler. Onlarla⁵ bizim aramızda bir çok hücum ve ricat (*kerr u ferr*), zafer ve hezimet⁶ oldu. Devlet ve ikbal alâmeti⁷ olan zafer ve nusret çok zamanlar bizde kaldı⁸. Son defa olarak *M e s u d*, bizzat büyük bir ordu ile üzerimize yürüdü. *T a n r ı'nın* yardımı ve *H a z r e t-i P e y g a m b e r'in* teveccühüyle (*ikbâl*) galip geldik⁹. Yenilen, hakir düşen (*hâksâr*), sancağı (*alem*) başaşağı gelen *M e s u d*¹⁰ ikbal ve devleti bize

¹ *R â v e n d î* (bk. *a y n. y e r*), sadece «*lehv u temâşâ*» kelimeleri geçmektedir. Halbuki *Z a h î r ü'd-d î n* ve *R e ş î d ü'd-d î n* (bk. *a y n. y e r l e r*) de, fazla olarak «*ve sultanat* (mülk) ve *dîn* (devlet) *mühmel ve muattal* kalıyordu ve *bid'at* ehli, *fesad* (yapmak) kudretini buluyorlardı» cümleleri geçmektedir.

² *Z a h î r ü'd-d î n* (bk. *a y n. y e r*), ve *R e ş î d ü'd-d î n* (bk. s. 6) de şöyledir : «kendilerini saymamız ve himaye etmemiz, yardım ve muavenete kalışmamız ve gayret göstermemiz için...»

³ Ümerâ kelimesi *Ravendî* (bk. *a y n. y e r*) de yoktur ve sadece «*leşkerî*» kelimesi vardır. Onun için de fiil müfreddir.

⁴ «*Çend bâr*» ibaresi sade *Z a h î r ü'd-d î n* ile *R e ş î d ü'd-d î n* (bk. *a y n. y e r l e r*) de vardır.

⁵ *R â v e n d î* (bk. *a y n. y e r*) de, «*işân*» (onlar) yoktur.

⁶ *R â v e n d î*'de bulunan bu iki kelime yerine *Z a h î r ü'd-d î n* ve *R e ş î d ü'd-d î n* de «*harb u massâf*» kelimeleri vardır.

⁷ «*Fâide-i devlet u alâmet-i ikbâl*» şeklinde olan bu izafetlerde geçen «*fâide*» ve «*alâmet*» kelimeleri aş. yuk. sinonim oldukları için biz bunlardan birincisini aldık. İlk terkip «*kâide-i devlet*» şeklinde de kabul edilebilir ve daha doğru olurdu. Fakat *Z a h î r ü'd-d î n'in* nâşiri (bk. *a y n. y e r*) bu şekilde okumuş bulunduğu için biz de böyle tercüme ettik. Ayrıca bk. *R e ş î d ü'd-d î n*, s. 6.

⁸ Bu son cümle *R â v e n d î*'de «*nihayet iyi baht yüz gösterdi*» şeklinde tercüme edilebilecek olan bir cümle vardır (bk. *a y n. y e r*), Fakat yukarıdan beri izah ettiğimiz vâkıalara uyduğu için almayı daha uygun bulduk.

⁹ Bu cümleyi *R â v e n d î*'den aldık (bk. *a y n. y e r*). *Z a h î r ü'd-d î n* ile *R e ş î d ü'd-d î n*'de fazla olarak «*Nusret ancak Tanrıdandır*» âyeti de geçmektedir (bk. *a y n. y e r l e r*.)

¹⁰ Yalnız *R â v e n d î*'de bulunan bu cümlemin asıl metinde bulunması şüphelidir. Zira ne kadar zafer sarhoşluğu içinde bulunurlarsa bulunsunlar, *S e l ç u k l u l a r'ın* bu kadar hürmetkâr bulundukları halifeliliğe karşı onun tanıdığı ve teveccüh gösterdiği bir devlet aleyhinde bu şekilde dil kullanmaları biraz zor düşünülebilir. Bununla beraber bu hususta kat'i bir hükme varamadığımız için almayı uygun bulduk.

terk ederek sırt döndürdü (kaçtı). Bu (ilâhi) lûtfâ (*mevhibet*) şükr ve bu zafere hamd (*sipâs*) etmek üzere, halk arasında ¹ adalet ve insafı yaydık ² ve adaletsizlik (*bîdâd*) ve cevr yolundan kenara çekildik. Bu işin islâm dini ve kanunu gereğince halifenin fermanıye-
le olmasını istiyoruz» ³.

Mektubu, kaynaklarda geçtiği şekilde nakletmiş bulunuyoruz.

Diplomatik bakımından bazı eksiklikler bulunduğu için, bunun S e l ç u k l u l a r'ın halifeye gönderdikleri mektubun tam metni olduğu iddia edilemez ⁴. Fakat, onların Halife'ye bu mâhiyette bir mektup gönderdiklerinden hiç şüphe etmemek lâzımdır. Zira bu, her yeni kurulan devletin yapageldiği bir hukukî teâmül idi. Umumiyetle her yeni kurulan devlet, tanınmasını ve meşruluğunun tasdikini halifelikten ister. Böyle bir mektubun gönderildiğine dâir diğer bir delil de, kimin vasıtasıyla takdim edildiğinin kaynaklarda açık olarak kaydedilmesidir. Gerçekten, S e l ç u k l u l a r'ın mutemed bir adamı olduğu belirtilen E b û İ s h a k F u k k âî bu işle görevlendirilmiştir ⁵.

¹ «*Merdum*» (h a l k) kelimesini Z a h î r ü'd-d î n'den aldık. R e ş î d ü'd î n'de «*halâyık*» kelimesi vardır. R â v e n d î'de bu neviden bir kelime yoktur.

² Bu cümleyi R â v e n d î'den aldık. Z a h î r ü'd-d î n ile R e ş î d ü'd-d î n'de bu cümle aynı mânalara gelen bir çok kelimelerle uzatılmıştır.

³ Metni hemen hemen aynen nakleden şu kaynağa da bak. E l - H u s e y n î, *e l - U r â z a*, s. 37. Mektup muhteviyatı hakkında ayrıca bk. H o u t s m a, *R e c u e i l*, II, s. 8; K. B u r s l a n terc. s. 5. Bu kaynak mektup muhteviyatını hulâsa etmiştir ve umumiyetle naklettiğimiz metne uygundur. Yalnız fazla olarak, S e l ç u k l u l a r'ın «*Halkın ve memleketin muhafazası hususunda Emîrü'l-müminîn'in köleleri olduklarını*» kaydetmektedir. Asıl mektup metninde böyle bir cümlemin geçmiş olması pek mümkündür. Ancak bu kaynak, metni değil, muhteviyatını, o da üçüncü şahıs olarak hikâye ettiğinden bu cümleyi metne alamadık. Esasen başka kaynakta da geçmemektedir.

⁴ Bu mektubun d i p l o m a t i k k a i d e l e r i bakımından eksiklerini anlamak için aynı S e l ç u k l u l a r'ın gönderdiği «*E m î r ü'l-m ü m i n i n k ö l e l e r i* (mevlâları)... den M e s u d'a «ibaresiyle başlayan» yukarıda geçen mektuba bakınız.

⁵ Z a h î r ü'd-d î n N i ş â b ü r î, s. 18; R e ş î d ü'd-d î n, s. 6; R â v e n d î, s. 104; ayrıca bk. H o u t s m a, *R e c u e i l*, s. 8; K. B u r s l a n terc. s. 5. İlk iki kaynağa göre, mektubu halifeye götüren elçinin adı, metnin sonunda şu şekilde kayıtlıdır: «Bu mektubu mutemed (adamımız) E b û İ s h a k e l - F u k k âî eliyle gönderdik». Bu cümlemin metin içinde geçmesi diplomatik kaide-
leri bakımından mümkündür.

Naklettiğimiz metinden bu mektubun her üç b a ş b u ğ tara-
fından müşterek olarak gönderildiği intibai uyanıyorsa da, bu şek-
liyle bütün S e l ç u k l u ailesinin kastedildiği, aile namına
T u ğ r u l B e y tarafından gönderildiği ileri sürülebilir¹.

Asıl mektuptan çıkan neticelere gelince, bunları şöyle sıralaya-
biliriz :

1 — Mektup, S e l ç u k l u a i l e s i n i n başlangıçtan itiba-
ren A b b a s î h a n e d a n ı n a ve İslâmlığın icaplarına bağlı bu-
lunduğunu belirtmekle başlıyor: Onlar farz ve sünnetlere riayet
etmişler, g a z â ve c i h â d yapmışlardır. Bu suretle S e l -
ç u k l u l a r, mazide sürmüş oldukları hayatı, islâmlık bakı-
mından değerlendiriyorlar ve doğru yolda olduklarını belirtiyor-
lar. Görünüşe göre, onlar, övünme vesilesi olarak bula bula bunları
bulmuşlardır. Kendileri bunları kâfi telâkki etmektedirler. Hal-
buki devlet kurmağa lâyük olduklarını isbat etmek üzere soylarının
asilliklerinden, bir hükümdar hanedanına mensubiyetlerinden v. s.
bahsedebilirlerdi. Mâlik olsalardı, mutlaka bahsederlerdi.

2 — Mektupta S e l ç u k l u l a r'ın, devlet kurmağa götüren
mücadelelere atılmaları başlıca iki sebebe irca edilmektedir :

a) M a h m u d'un, S e l ç u k l u âilesi reisi A r s l a n'ı
sebepsiz yere esir etmesi ve ölümüne sebep olması.

b) Yerine geçen oğlu M e s u d'un halkı iyi idare etmemesi
ve bunun neticesi olarak aynı halkın zulme karşı S e l ç u k l u -
l a r'ın himayesini istemesi.

Bu iki sebep, bizzat S e l ç u k l u l a r'a göre, kendilerinin,
g a z â ve c i h â d'ı terk ederek, gözlerini İ r a n'a çevirme-
lerine ve devlet kurmalarına sebep olmuştur.

¹ Bk. H o u t s m a, *R e c e l i*, II, *a y n. y e r l e r*. Bu kaynakta,
mektubun bu elçi vasıtasıyla T u ğ r u l B e y tarafından gönderildiği açıkça
zikredilmektedir. Y i n e bu kaynağa göre elçileri B a ğ d a d'a gelmiş ve
S e l ç u k l u l a r'ın istekleri halife tarafından kabul edilmiştir. (bk. *a y n. y e r -*
l e r). Başka kaynaklardan teyit imkânını bulamadığımız bu dikkate şayan malûma-
tı şimdilik ihtiyat kaydıyla telâkki ediyoruz. İleride bu noktaya tekrar döneceğiz.

İşlerine böyle geldiği için Selçuklular, devlet kurmağa götüren hâdiseleri bu şekilde izah etmektedirler. Meselâ Arslan'ın esir düşmesi, gördük ki, hiç bir zaman Selçuklular tarafından bir mesele yapılmamıştır¹. Fakat, kendilerini hareketlerinde mazur göstermek için, şimdi, Gazneliler Devleti'nin bu haksız hareketini bir koz olarak kullanmaktadırlar. Mesud'un iyi bir hükümdar olmadığı doğrudur. Fakat, halkın başlarına geçmeleri için, Selçuklular'ı çağırmadıklarını, bilâkis Gazneliler'i ilk defa yenerek Nişâpu'r'a girdikleri zaman aynı halkın tereddütlerini izhar ettiklerini yukarıda gördük.

Görülüyor ki, Selçuklular, hâdiseleri ve cereyan tarzlarını, Halife'nin, kurdukları yeni devleti tanımamasını ve tasdik etmesini ve hâkim oldukları sahalara için ferman göndermesini sağlamak maksadiyle, değiştirmektedirler.

3 — Gazneliler Devleti ile yaptıkları mücadeleler hakkında verilen bilgi doğrudur. Bu hususta söylenecek bir söz yoktur.

4 — Zafer sonunda adaleti tesis ettiklerini söyleyen Selçuklular, kurulan bu âdil devletin tanınmasını talep etmektedirler. Böylece meşru bir hüviyet kazanacak olan hâkimiyetlerini daha kolaylıkla yürütecekleri kanaatindedirler.

İşte mektubun tahlilinden çıkan neticeler umumiyetle bundan ibarettir. Halifenin bu mektuba ne cevap verdiği, veya hâkimiyetlerini meşrulaştıran bir ferman gönderip göndermediği hakkında ayrıca bilgi vereceğiz.

3. KURULAN SELÇUKLU DEVLETİNİN MAHİYETİ

Bu mektup gönderildikten sonra Selçuklular, ülkeleri aralarında taksim etmişlerdir. Bunun neticesi olarak ileri gelenler (*mukaddemân*)'in her biri bir tarafa tayin edilmişlerdir: Büyük kardeş Çağrı Bey *Meru* merkez olmak üzere *Horasana*'nın büyük kısmını almıştır. *Musa Yabgu* ise, *Bust*, *Herât*,

¹ Selçuklular'ın Sultan Mesud nezdinde teşebbüsleri için bk. İbn u'l-Esir, IX, nşr. Tornberg, s., 326 nşr. Bulak, X, s. 178.

S i s t â n ve uzanabildiği kadar havalisine tayin edilmiştir¹. Ç a ğ r ı B e y'in büyük oğlu K a v u r d, T a b a s a y n vilâyeti ile K i r m â n bölgesine gitmiştir².

T u ğ r u l B e y ise, İ r a k tarafına gidecektir³. «Anne tarafından kardeşi» bulunan İ b r a h i m Y ı n a l, Ç a ğ r ı B e y oğlu Y â k û t î, amcası oğlu K u t a l m ı ş onun emrine verilmişlerdir⁴.

Türk hâkimiyet telâkkisine göre devletin başında bulunan hanedan azasına yapılan bu tevcihlerin şu hususiyetleri dikkati çekmektedir.

1 — Ç a ğ r ı B e y'in, hanedanın zaten elinde bulunan H o r a s a n eyaletinde kalmasına karşılık, T u ğ r u l B e y emrine verilen prenslerle henüz fethedilmemiş sahaları almıştır.

2 — Görülüyor ki, bu bölüşmeye göre bu anda hanedan azasının birbirine nazaran hukukî durumlarını sarîh olarak tayin etmeğe pek imkân yoktur. Zira, dış görünüşü ile taksim tamdır ve herkes belirli bir bölgenin sahibidir veya sahibi olacaktır. Kaynakların, durumu kavrayamamalarından ileri gelen bu hâlin mevcut olmadığını, daha başlangıçtan itibaren devlet arazisinin iki kardeş arasında taksim edildiğini göreceğiz.

3 — Bu ciheti bu anda mübhem de olsa ortaya koyan noktalar, h u t b e'nin bu iki kardeş adına okunması, bir de prenslerden bir kısmının henüz elinde muayyen arazisi bulunmayan T u ğ r u l B e y'in emrine verilmesidir. Fethedilecek yerlerden onlara belirli

¹ Bk. R â v e n d î, s. 104. Z a h î r ü'd-d î n ve R e ş î d ü'd-d î n'de (bk. a y n. y e r l e r), bu yerlerden başka H a v e r (belki Hâverrân, bk. L e S t r a n g e, a d. g e ç. e s e r., s. 394-5) (B u s t'tan sonra) E s f e z â r (H e r â t'dan sonra) K â b u l i s t â n (S i s t a n'dan sonra) şehir ve bölgelei sayılmaktadır.

² R â v e n d î, a y n. y e r.; Z a h î r ü'd-d î n ile R e ş î d ü'd-d î n (bk. a y n. y e r l e r), ilâveten «K u h i s t a n h a v a l i s i'nin de K a v u r d'a verildiğini söylemektedirler.

³ Bk. R â v e n d î, Z a h î r ü'd-d î n N i ş â b û r î ve R e ş î d ü'd-d î n a y n. y e r l e r. Ayrıca bk. S a d r ü'd-d î n N i ş â b u r î, s. 17; N. L u g a l terc., s. 12; H o u t s m a, R e c u e i l, II, s. 8; K. B u r s l a n terc. s. 6; C ü z c â n î s. 297; İngilizce terc., s. 132; el-H u s e y n î, el-U r â z e, s. 37-8; Ş e r e f e d d i n terc. M. T. M. sayı: 2, s. 296;

⁴ Bk. ad. g e ç. e s e r l e r.

kısımlar tevcih edilecek demektir. Kendilerine belirli bölgeler tahsis edilmelerine rağmen, diğer prenslerin, M u s a Y a b g u ile K a v u r d'un da Ç a ğ r ı'nın emrinde bulundukları neticesine mukayese yoluyla varılabilir. Nitekim, göreceğimiz gibi, Ç a ğ r ı B e y, lüzum gördüğü anda onlardan yardım kuvvetleri almıştır. Sonra yine göreceğimiz gibi, arazisine İ b r a h i m Y i n a l müdahale ettiği zaman, M u s a Y a b g u onu Ç a ğ r ı'ya şikâyet etmiştir.

4 — Bu duruma göre, çifte hükümdarlı bir devlet karşısında bulunduğumuz meydandadır. T u ğ r u l B e y esas hükümdardır; «h a k a n»dır; Ç a ğ r ı B e y ise bir nevi «Y a b g u»dur. İslâmî telâkkiye yöre ise T u ğ r u l B e y, «S u l t a n», Ç a ğ r ı B e y ise, «m e l i k»dir¹. Her birinin ayrıca v a s a l l a r ı vardır. Bunlardan Ç a ğ r ı'nın vasalları bellidir; fakat T u ğ r u l'un henüz şahsına bağlı v a s a l l a r ı yoktur. Onun emrine verilen prensler, hâlen kumandan sıfat ve selâhiyetlerini hâizdirler. Zira, göreceğimiz gibi, onlar, muayyen bölgelerin fethine memur edileceklerdir. Şu halde eski Türk devletlerinde câri olan «Ç i f t e H ü k ü m d a r l ı k»² telâkkisinin bazı değişikliklerle şimdi de tatbik edildiği söylenebilir.

Devletin ilk veziri, yukarıda rollerinden bahsettiğimiz E b u'l-K a s ı m B u z c â n î³ idi. Kaynaklarda bu münasebetle hakkında

¹ D a v u d'un melik unvanı hakkında msl. bk. S a d r ü'd-d î n N i ş â b û r î, s. 17; Prof. N. L u g a l terc. s. 12-13.

² Bu hususta bk. M e h m e t A. K ö y m e n, *U m u m î T ü r k T a r i h i A r a ş t ı r m a l a r ı*, s. 109.

³ Bk. Z a h î r ü'd-d î n N i ş â b û r î, s. 18; R e ş î d ü'd-d î n s. 6; ayrıca bk. *A s â r ü'l-v ü z e r â*, 137 a. Hayatı hakkında bk. A b d u'l-G a f i r F â r î s î, *e l-M ü n t e h a p*, 101b-102a. A b d u's-S a m e d b. A l i e l-B u z c â n î, *e l-V e z î r*, E b u'l-K a s ı m adıyla geçen bu zatın, Â l i S e l ç u k'un ilk veziri olduğu sarahatle kaydedilmekte ve hadis dinlediği, âlimlerle meclisler akdettiği hayır işlerine rağbeti dolayısıyla âlimlerin onunla meclis akdettikleri zikredilmektedir. Görülüyor ki, onun G a z n e l i l e r i terk ederek S e l ç u k l u l a r tarafına geçmesi, hiç te fena karşılanmamıştır. Bilâkis medhedilmektedir. G a z n e kaynaklarının da onun bu geçişini takbih etmediklerini yukarıda gördük.

Hayatı hakkında verilen -aynen naklettiğimiz- bu bilgiden de anlaşılıyor ki, âlimlerle iyi münasebeti dolayısıyla S e l ç u k l u hâkimiyetinin kökleşmesinde de rol oynamıştır. Hayatının diğer safhalarından bahsedilmemesi, onun bilhassa vezir olarak devlet teşkilinde ve tanziminde oynadığı role ehemmiyet verildiği anlaşılıyor.

verilen bilgiden çıkarabildiğimize göre, o, daha önce olduğu gibi, şimdi de devletin teşkili ve tanziminde büyük roller oynamıştır. Böylece sivil teşkilâtın başı olan vezir tâyini suretiyle, devletin önemli bir unsurunun daha tamamlanmış olduğunu görüyoruz. Devletin ilk sivil teşkilât kadrosunun onun tarafından meydana getirildiği muhakkaktır.

Böylece devletin ilk anda dıştan ve içten teşkil ve tanzimi faaliyetini görmüş bulunuyoruz. Dış siyasetinden bahsetmeden önce devletin en klâsik hâkimiyet sembollerinden olan para bastırma mesalesinden de bahsedelim. *T u ğ r u l*'un adına ilk para ne zaman basılmıştır? Soruyu daha vazih olarak tekrar edelim: *T u ğ r u l B e y* adına ilk para bu zaferden ve bunu müteakip devletin teşkil ve tanzimi için yapılan bu kurultaydan ne kadar zaman sonra basılmıştır? Bildiğimize göre, *T u ğ r u l* adına ilk para 433 (1040/41) yılında *N i ş â p u r* şehrinde basılmıştır¹. Buradaki unvanı sadece *e l-E m î r ü'l-e c e l l* (yüksek emir) den ibarettir. Daha sonra 434 (1042/43) yılında *R e y* şehrinde basılan paralarda ise *e l-E m î r ü's-S e y y i d* unvanı geçmektedir².

Görülüyor ki, *S e l ç u k l u* ailesinden yalnız *T u ğ r u l B e y* adına, *D a n d a n a k a n* zaferinden en az bir sene sonra başlamak üzere muhtelif altın paralar basılmıştır. Yine görülüyor ki, o *S u l t a n* unvanını alamamakta, sadece *e m i r* unvanı ile yetinmektedir.

Unvanı ne olursa olsun, adına para bastırmak suretiyle, *T u ğ r u l B e y*, bir müddet sonra da olsa, hâkimiyet sembollerinden birini, belki de sonuncusunu yerine getirmiştir, denebilir.

Böylece aradan kısa bir müddet geçtikten sonra mübhemlik gitmekte ve kurulan devletin mahiyeti vuzuhla ortaya çıkmaktadır.

¹Bk. S. Lane-Poole, X - XIV, s. 28.

²Bk. G. Miles, *The Numismatic History, of Rayy*, s. 194; D. Sourdel, *Inventaire des monnaies musulmanes ancienne du Musée de Caboul*, s. 28.

KRONOLOJİ

- 392 **Bizans İmparatorluğu'nun Kuruluşu.**
- 874 **Sâmânogulları Devleti'nin Kuruluşu.**
- 875-885 **Oğuz Yabgu'su ile Selçuk'un babası Duka k'n bir-birini yaralamaları ve barışmaları.**
- Takr. 900 **Selçuk'un dünyaya gelişi.**
- 910 **Şii Fatîmî Devleti'nin Kuruluşu.**
- 921 **Abbâsî Halifesi el Muktedir'in içinde ünlü seyyâh İbn Fadlân'ın da bulunduğu bir elçilik heyetini Bulgarlar nezdine göndermesi.**
- 922 **İbn Fadlân'ın Oğuzlar ülkesinden geçişi.**
- 925-30 **Selçuk'un Cend havalisine gelişi.**
- 932 **Büveyhoğulları Devleti'nin Kuruluşu. Karahanlılar Devleti'nin Kuruluşu.**
- 962 **Gazneliler Devleti'nin Kuruluşu.**
- 977 **Nuh II. nin Sâmânogulları Devleti hükümdarı olması.**
- 985 **Sâmânogulları Devleti'nin Buhara yakınındaki Nur kasabasını Selçuklu Oğuzları'na otlak olarak vermesi.**
- 987 **Çağrı Bey'in doğuşu.**
- 990 **Tuğrul Bey'in doğuşu.**
- Mayıs 992 **Karahanlılar hükümdarı Buğra Han'ın Buhara'yı işgali ve Nuh II.'nin paytahtını terk etmesi.**
- 997 **Nuh II.'nin ölümü; yerine oğlu Mansur'un Sâmânogulları hükümdarı olması.**
- 999 **Sâmânogulları hükümdarı Mansur'un, kumandanlarından Faik ve Bey Tüzün tarafından azledilmesi. Horasan'ın tamamının Gazneli Mahmu d'un hâkimiyetine geçmesi**

- 23 Ekim 999 B u h a r a'nın K a r a h a n l ı l a r tarafından ikinci defa işgali.
- 1000 S â m â n o ğ u l l a r ı prenslerinden E b û İ b r a h i m İ s m a i l (M u n t a s ır)'in, K a r a h a n l ı l a r ile yeniden mücadeleye girişmesi ve B u h a r a'ya dönmesi.
- 1003 E b û İ b r a h i m İ s m a i l (M u n t a s ır)'in K a r a h a n l ı l a r'dan İ r a n'a Kaçması; burada G a z n e l i l e r'e mağlup olduktan sonra yardım temini için O ğ u z T ü r k l e r i n e z d i n e gitmesi; O ğ u z l a r'ın S u b a ş ı T e k i n kumandasındaki K a r a h a n l ı ordusunu mağlup etmeleri.
- 1004 O ğ u z l a r'ın S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t l'ne son defa yardım etmeleri; K a r a h a n l ı l a r'ın bozguna uğratılması
- 1005 S â m â n o ğ u l l a r ı D e v l e t i'nin yıkılışı.
- 1007 S e l ç u k'un ölümü.
- 1016 K a r a h a n l ı prenslerinden Ali Tekin'in B u h a r a'daki ilk hâkimiyeti. Ç a ğ r ı B e y'in Batı seferi.
- 1020-21 K a r a h a n l ı hükümdarı A r s l a n H a n'a esir düşmüş olan Ali T e k i n'in kaçıp, B u h a r a'ya gelmesi ve buraya hâkim olması.
- 1025 K a r a h a n l ı hükümdarı K a d i r H a n - G a z n e l i M a h m u d buluşmasında alınan karar gereğince S e l ç u k l u Başbuğu A r s l a n Y a b g u'nun G a z n e l i M a h m u d tarafından hile ile esir ve K â l e n c e r kalesinde hapis edilmesi.
- T u ğ r u l ve Ç a ğ r ı B e y l e r'in S e l ç u k l u allesi reisi olmaları.
- T u ğ r u l B e y ile Ç a ğ r ı B e y'in başbuğluğunu kabul etmiyen K ı z ıl, B o ğ a, Y a ğ m u r ve G ö k t a ş B e y l e r'in G a z n e l i M a h m u d'dan H o r a s a n'a geçmeye müsaade etmesini istemeleri; isteklerinin kabul edilerek, H o r a s a n'a geçmeleri.
- 1028 O ğ u z l a r - T ü r k m e n l e r tarafından rahatsız edilen H o r a s a n halkının şikâyeti üzerine, G a z n e l i M a h m u d'un, H o r a s a n Valisi A r s l a n C â z i b'i âcizlikle suçlaması. H o r a s a n'dan kovulan T ü r k m e n l e r'in B ü v e y h o ğ u l l a r ı hükümdarı E b u'l - F e v â r i s tarafından kabul edilmeleri.

- 20 Ocak 1029 Ç a ğ r ı B e y'in oğlu'nun (A l p A r s l a n'ın) doğuşu.
- 30 Nisan 1030 G a z n e l i M a h m u d'un ölümü.
- 1030 S e l ç u k l u l a r'ın B u h a r a hükümdarı A l i T e k i n'in kumandanlarından A l p K a r a ile savaşları.
- M e s u d'un tahta çıkması ve H u m a r t a ş kumandasındaki O ğ u z l a r'ı güneye, M e k r a n'a sevk etmesi.
- Kasım 1030 H â r e z m eyâletinin muhtar vâlisi A l t ı n t a ş'ın, babası M a h m u d'un yerine yeni tahta çıkan Mesud'a başında bulunduğu devletin takip edeceği dış siyasete dâir tavsiyeleri.
- 1031 G a z n e l i M e s u d'un, devlet erkânını toplaması, O ğ u z l a r'a karşı yeni bir ordunun sevk edilmesi.
- 1032 G a z n e l i M e s u d'un S e l ç u k l u l a r'a ve A l i T e k i n'e karşı harekete geçmesi.
- H â r e z m ş â h A l t ı n t a ş'ın A l i T e k i n'e hücumu. B u ğ r a H a n'ın K a r a h a n l ı hükümdarı olarak tahta geçmesi.
- A r s l a n Y a b g u'nun esirlikte ölmesi.
- 1033 B a l h a n T ü r k m e n l e r i'nin saldırılarının G a z n e'de duyulması.
- 1034 G a z n e l i M e s u d adına okunan hutbenin H â r e z m ş â h H â r u n tarafından kesilmesi.
- S e l ç u k l u l a r'ın - G a z n e l i M e s u d'a karşı - H â r e z m ş â h H â r u n ve A l i T e k i n ile ittifak etmeleri. C e n d hâkimi Ş â h m e l i k'in S e l ç u k l u l a r'a baskın yapması.
- G a z n e l i M e s u d'u meşgul eden üç mesele (I r a k T ü r k m e n l e r i , H â r e z m ve H i n d i s t a n).
- M e s u d'un T ü r k m e n l e r üzerine yürümek gayesiyle G a z n e'den ayrılması ve B u s t'a gelmesi. T ü r k m e n l e r'in çekilmeleri ve M e s u d'un S e r a h s'a gelmesi.
- H a c i b B e y T e k i n'in T ü r k m e n l e r tarafından öldürülmesi.

1035 **G a z n e l i** divanında yapılan toplantıda **M e s u d'un** ve devlet erkânının **M e r v'e** yapılacak hareket için karar alması. **S e r a h s'tan** hareket eden **M e s u d'un** **N i ş a p u r'a** gelmesi, vezir ve diğer devlet erkânı ile yaptığı toplantı.

A l i T e k i'nin ölümü.

H â r e z m ş a h H â r u'nun **G a z n e l i l e r** tarafından tertipedilen bir suikasd neticesinde öldürülmesi.

H â r u'nun yerine kardeşi **İ s m a i l (H a n d a n)**'in geçirilmesi.

H o r a s a n'a giren **S e l ç u k l u l a r'ın** **G a z n e l i l e r'e** karşı ilk zaferleri ve kurultay akdetmeleri (Temmuz 1035).

S e l ç u k l u l a r'la **G a z n e l i l e r** arasında elçileşmeler ve anlaşma.

Ocak 1036 **S e l ç u k l u l a r'ın** anlaşmayı bozmaları.

S e l ç u k l u - H â r e z m ş a h İsmail (Handan) ittifakı (**S e l ç u k l u l a r** ile **H â r e z m ş a h** arasında elçilerin gidip geldiği haberlerinin **G a z n e'ye** gelişi: 3 Haziran 1036).

20 Şubat 1036 **S u b a ş ı** kumandasında bir **G a z n e** ordusunun **S e l ç u k l u l a r'a** karşı harekete geçmesi.

12 Kasım 1036 **S e l ç u k l u l a r'ın** gönderdikleri elçilik heyetinin **B u s t'da** **M e s u d** tarafından kabul edilmesi.

18 Kasım 1036 Elçilik heyetinin **H o r a s a n'a** doğru yola çıkması

24 Kasım 1036 **Ç a ğ r ı B e y D â v u d'un** 4000 **T ü r k m e n** atlısı ile **G u r** üzerinden **G a z n e'ye** yürüdüğüne dair **M e s u d'a** bir rapor gelmesi.

13 Ocak 1037 **M e s u d'a** **T ü r k m e n l e r'in** memleketin her tarafına yayıldıklarına dair raporlar gelmesi.

27 Eylül 1037 **M e s u d'un** **S e l ç u k l u l a r'a** karşı takip edilecek siyaseti kararlaştırmak üzere devlet erkânını huzurunda toplantıya çağırması.

14 Mart 1038 **M e s u d'un** **H i n d i s t a n'a** yaptığı seferden faydalanan **S e l ç u k l u l a r'ın** **H o r a s a n'dan** başka **C ü z c â n** şehirlerinden **T â l i k a n** ve **F â r y â b'a** akınlar yaptıklarına dâir mektuplar alması.

19 Nisan 1038 **M e s u d'un** zoru ile **S e l ç u k l u l a r'la** savaşa karar veren **S u b a ş ı'nın** bu husus için **G a z n e** hükümdarından ferman talep etmesi.

- 30 Nisan 1038 S e l ç u k l u l a r'a karşı meydan muharebesi vermesi için M e s u d'un sefer kumandanı S u b a ş 'ı'ya ferman vermesi.
- 10 Haziran 1038 S e l ç u k l u l a r'ın S u b a ş 'ı'yı mağlup ettiği haberinin G a z n e'ye gelmesi (Savaş tarihi muhtemelen 20 Mayıs 1038).
- 11 Ağustos 1038 İ b r a h i m Y ı n a l'in, zaferden sonra, 200 kişilik bir kuvvetle N i ş a p u r'a geldiğine ve şehir halkı ile şehrin teslimi için müzakerelerde bulunmasına dair H o r a s a n S a h i b - i B e r i d'inin gönderdiği mektubun G a z n e'ye gelişi.
- 14 Nisan 1038 M e r v'de Ç a ğ r ı B e y adına «M e l i k ü l - m ü l ü k (Melikler Meliki) unvanı ile ilk defa hutbe okunması.
- Mayıs 1038 N i ş a p u r'da T u ğ r u l B e y adına «S u l t a n - u ' l - m u a z z a m» (Büyük Sultan) unvanı ile, ilk defa hutbe okunması.
- 8 Ocak 1039 Ç a ğ r ı B e y D â v u d'un kuvvetli bir askerî kıta ile C u z c â n â n üzerine yürüdüğüne dair G a z n e l i l e r D e v l e t i vazirinin Ç a ğ a n i y â n'dan gönderdiği mektubun G a z n e'ye gelmesi.
- 6 Mart 1039 Ç a ğ r ı B e y D â v u d'un T u ğ r u l B e y nezdine N i ş a p u r'a geldiğine ve 40 gün kaldıktan sonra S o r a h s'a döndüğüne dair buradan M e s u d'a mektuplar gelmesi.
- 9 Mart 1039 Ç a ğ r ı B e y'in kuvvetli ve techizatlı bir ordu ile T â l i k a n'a geldiğine dair diğer bir mektubun gelmesi.
- 16 Mart 1039 Ç a ğ r ı B e y'in F â r y â b'a geldiği, buradan Ş u - b u r k a n'a geldiğine dair diğer bir mektubun gelmesi.
- 18 Mart 1039 On T ü r k m e n atlısının M e s u d'un ikamet ettiği bahçenin yanına kadar sokularak, 4 Hind piyadesini öldürmeleri; K u n d u z'dan M e s u d'a ait bir fili sürüp götürmeleri.
- 19 Mart 1039 Ç a ğ r ı B e y D â v u d'un h â c i b i A l t 'ın 2000 atlı ile B e l h kapısına kadar sokulması.
- 21 Mart 1039 Ç a ğ r ı B e y D â v u d'un Ş u b u r k a n'dan U l y â - â b â d geldiğine dair M e s u d'a ulaşan haber.
- 7 Nisan 1039 M e s u d ile Ç a ğ r ı B e y D â v u d'un U l y â - â b â d'da karşılaşmaları ve S e l ç u k l u başbuğunun mağlup olması.

- 14 Mayıs 1039 Mesud'un Belh'ten Serah's'a hareket etmesi.
- 27 Mayıs 1039 Mesud'a Tâlikan'da Tuğrul'un Çağrı'nın yanına Nişapur'dan Serah's'a geldiğine dâir casuslarının haberler getirmeleri.
- 13 Haziran 1039 Selçuklu ordusu öncülerinin Talhâb yakınında görünmeleri.
- 22 Haziran 1039 Mesud'un ordusunu savaş düzenine sokarak harekete geçmesi.
- 1 Temmuz 1039 Mesud'un Serah's'a varışı.
- Ağustos 1039 Mesud'un Herat'a varışı.
- Eylül 1039 Mesud'un Selçuklular'a karşı alınacak tedbirler için devlet erkânı ile hergün toplantılar yapması.
- 9 Kasım 1039 Selçuklular'la savaş için hazırlıklarını tamamlayan Mesud'un Herât'dan Bûşenc tarafına hareket etmesi.
- 28 Kasım 1039 Mesud'un Tuğrul Bey üzerine gönderdiği kuvvetlerin Habûşân'a gelmesi: Tuğrul Bey'in burasını, Gazne ordusunun gelişinden bir az önce terk etmesi.
- 18 Ocak 1040 Mesud'un başlıca ot kılığından dolayı Selçuklular'ı takipten vaz geçerek Nesâ'dan Nişâpûr'a dönmesi.
- 16 Mart 1040 Mesud'un Selçuklular'ı takip için Tûs'a doğru Nişâpûr'u terk etmesi.
- 5 Mayıs 1040 Erzak kılığı yüzünden Mesud'un Tûs'dan Serah's tarafına hareket etmesi (Yolda hayvanların ölmesi).
- 14 Mayıs 1040 Mesud'un ve ordusunun Serah's'a varışı; burasının savaşla alınması.
- 16 Mayıs 1040 Mesud'un (Serah's'ı) terk ederek, Merv istikametinde yola çıkması.
- 22 Mayıs 1040 Gazne ordusu Serâh's'ı terk edince, Selçuklu kuvvetlerinin 4 taraftan hücumu geçmeleri.
- 23 Mayıs 1040 Gazneliler'le Selçuklular arasında Dandanakan Meydan Muharebesi ve Selçuklular'ın zaferi.
- Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurulması.**

BİBLİYOGRAFYA

- Abdül'l - Gâfir el - Fârisî, **Kitâbu's - Siyak li Târîhi Nisâbûr ve el - Mûntahab**, nşr. R. Frye, London, 1965.
- Alptekin, Coşkun, **Selçuklu Paraları, Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, III (1971), 435 -591.
- Arisdagües de Lasdiverd, **Histoire d'Arménie**, Frans. trc. M. Evariste Prudhome, Paris, 1854.
- Bar Hebraeus, Ebu'l-Ferec Grigorios, **Chronography**, İngl. trc. E. Budge, Oxford, 1932; Türk. trc. Ömer Rıza Doğrul, **Abu'l - Farac Tarihi**, I, Ankara 1945.
- Barthold, W., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul, 1927; Alman. trc. Th. Manzel, 12 **Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens**, Berlin 1935.
- , **Turkestan Down To the Mongol Invasion**, I (metin), Sen Petersburg, 1898; II, London, 1928.
- Becker, C.H., **Beitraege zur Geschichte Aegyptens unter dem Islam**, Strazburg, 1902-3.
- Bazin, L., **Notes sur les mots «Oğuz» et «Türk»**, Oriens, VI/2 (1953), 315-322.
- Beybars el Mansûrî, **Zübdetü'l - Fikre**, Feyzullah Efendi Ktbh., Nr. 1459.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl, **Târih-i Mes'ûdî**, nşr. Gani ve Feyyâz, Tahran, 1319-32 (1940-53), nşr. M. R. Waldmann, Chicago, 1974. Rusça trc. Arends, **İstoria Mes'ûda**, 1030 - 1041, Taşkent, 1962.
- Beyhakî, Ebu'l-Hasan, **Târih-i Beyhak**, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tarhan, 1317.
- Bosworth, C.E., **The ghaznavids: their Empire in Afganistan and Eastern Iran, 994 - 1040**, Edinburgh, 1963.
- , **The Later Ghaznavids. Splendor and Decay**, Edinburgh, 1977.

- , *Ilek - Kkánids*, E I².
- , *The Political and Dynastic History of Iranian World*, Cambridge History of Iran, V: *Saljuqs and Mongols*, 15 - 53, 683 - 89.
- Bullet, R. W. : *Numismatic Evidence for the Relationship Between Tughril Beg and Chagri Beg*, *Studies in Honor of George C. Miles*, edit. by D.K. Koumjian, Beirut, 1974, 289 - 296.
- , *The Patricians of Nishapur, A Study in Medieval Islamic Social History*, Cambridge, Massachutetts, 1972.
- Busse, H. *Calif und Grosskönig. Die Buyiden Im Iraq* Beirut, 1969.
- El Bündârî, Zübdetü'n-Nusre, nşr. M. Th Houtma, Leide 1889; Türk trc. Kivâmeddin. Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları tarihi, İstanbul, 1943.
- Cahen C., A. *Propos de Quelques Articles du Köprülü Armağanı*, J.A., 273 (1954).
- , *Le Malik-nameh et l'Histoire des Origines Seljukides*, Oriens, II, 1949.
- , *Les Chroniques, arabes... dans les Bibliothèques d'Istanbul*, REI, IV (1936) 334 - 302.
- , *Qutlumush et ses Fils avant l'Asie Mineure*, *Der Islam*, XXXIX, (1964),
- , *The Historiography of the Saljuqid Period*, *Historians of the Middle East*. Edit. by B. Lewis - P. M. Holt, London, 1962.
- El - Cüz c â n î; Minhâcû'd - Din Ebû Ömer Osman, *Tabakat-ı Nâsırî*, nşr. Abdü'l - Hayy Habib-i Kandahârî, I, II, Kâbil - Lahor, 1949, 1959; İngl. trc. H. G. Raverly, I, II, London, 1881.
- ed - Devâdârî, Aybek, *Kenzu'd - Durer*, Topkapu III. Ahmed Ktbh., Nr. 2932, IV.
- Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*. Princeton, 1954.

- Eberhard, W., *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China*, Leiden, 1970.
- Federow, G. A. - Dawydov, *Die Goldene Horde*, Leipzig - Berlin, 1973.
- Frye, R. N., *The Samanids: a little-known Dynasty. Muslim World*. World (1944),
- , *Bukhara. The Medieval Achievement*. Norman, 1965.
- Gelpke, R., *Sultan Mesu'd I von Gazne*, München, 1957.
- Gerdizî, Ebû Sa'id Abdu'l-Hayy Mahmud, *Zeynü'l-Ahbâr*, Tahran, 1327, tam neşri: *Abdu'l-Hayy Habîbî*, Tahran 1347.
- Halil Edhem, *Düvel-i Islâmiyye*; İstanbul, 1345.
- Hamilton, J., *Toquz-Oguz et on-Oygur*, JA, 1962, 23 - 63.
- el-Hârezmî, Ebû Abdallâh Muhammed ibn Yusuf el - Kâtib, nşr. G. van Vloten, tarihsiz.
- Hasan, S. A., *Some Observations on the Saljuqids, Islamic Culture*, XXXIX (1965), 195 - 204.
- el-Huseynî, Sadru'd-Din Ali en-Nisâbü'rî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, nşr. M. İkbâl, Lahore, 1933; Türk. trc. *Necatî Lugal*, Ankara, 1943.
- el-Huseynî, el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye, nşr. K. Sussheim, Kahire, 1326; Türk. trc. *Şerefeddin* (Yaltkaya), Milli Tettebbâler Mecmuası, I/2, 3.. (1331) 257 - 304, 481 - 496, II/5, 241 - 272.
- İbn Kuştümür, Bogdı b. Ali et - Türkî, el-Kanûnu'l-Vâzih fî Mu'âleceti'l-Cevârih, Köprülü Ktbh. N. 2. 978.
- İbn ü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdu'r - Rahmân b. Ali, el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Umem, VIII, IX, Haydarâbâd, 1359.
- İbn Fadlân, Rihle, nşr. ve Almanca trc. A. Z. V. Togan. Leipzig 1939; Türkçe trc. Lütfü Doğ an, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4 - II (1954).
- İbn Hassûl, Tafdîlu'l-Etrâk âlâ Sâiri'l-Ecnâd, nşr. a. Az zâvî, Belleten, V, (1940). Arapça metin, 15 - 51; Türk. trc. Ş. Tal tkaya, ayn. dergi 235 - 316.

- İ b n H a l l i k â n, Şemsü'd - Dîn Ahmed ibn İbrâhîm, *V e f e y â - t u ' l - A ' y â n . I* - V, Kahire 1948.
- İ b n H a v k a l, *K i t â b u S ü r e t i ' l - A r z .* nşr. Kramers Lei- den, 1938.
- İ b n ü ' l - C e v z i, *e l - M u n t a z a m f i T â r i h i ' l - M ü l ü k v e ' l - U m e m*, VIII, IX, Haydarâbâd 1359.
- I b n ü ' l - E s i r, *T â r i h ü ' l - K â m i l*, nşr. c.j. Tornberg, Lciden. 1951 - 1976.
- İ s t a h r î, *M e s â l i k v e ' l - M e m â l i k*, nrş. de Goeje, Leiden, 1927.
- J i r m u n s k i y, V. M., *S i r d e r y a B o y u n d a O ğ u z l a r a d a i r İ z l e r*, Turkologičeskiy Sbornik I (Moskova - Leningrad 1951) trc. İ Kaaynak, Belleten XXV/99 (1961), 471 - 83.
- K a f e s o ğ l u, İ, *D o ğ u A n a d o l u ' y a İ l k S e l ç u k l u A k ı n ı (1015 - 1021) v e t a r i h i E h e m m i y e t i*, *Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953.
- , *İ . A . m a d . S e l ç u k l u l a r .*
- , *S e l ç u k l u A i l e s i n i n M e n ş e i H a k k ı n - d a .* İstanbul, 1955.
- , *S e l ç u k ' u n O ğ u l l a r ı v e T o r u n l a r ı*, *Türkiyat Mecmuası*, XIII (1958), 117 - 130.
- , *T ü r k i y e ' d e S e l ç u k l u T a r i h ç i l i ğ i*, *C u m h u r i y e t i n 50 . Y ı l ı n a A r m a ğ a n* (Edebiyat Fakültesi), İstanbul, 1973, 83 - 92.
- K â ş g a r l ı M a h m u d, *D i v a n u L ü g a t i ' t - T ü r k*, nşr. *K i l i s l i R i f a t* I, II, III, İstanbul, 1335, 1335;
- Türk. trc. B e s i m A t a l a y, I, II, III, IV, Ankara, 1940, 1941.
- K a z v i n i, *A s â r ü ' l - B i l â d*, Beyrut, 1960; nşr. W ü s t e n f e l d, Leipzig, 1848.
- K a b i r, M. *The B u v a i h i d D y n a s t y o f B a g d a d*, Calcutta 1964.
- K e s r e v ' - i T e b r i z i, *Ş e h r y â r â n - ı G u m n â m*, I, II, III, Tahran, 1307, 1308.
- K o u m j i a n, D. K., *M x i t ' a r o f A n i o n t h e R i s e o f S e l j u q s*, *Revue des Etudes Arméniens*, new series, VI (1969), 331 - 53.

Köprülü, F., İ. A. mad. Bey.

—————, Ribat, Vakıflar Dergisi, II, 267 - 78.

Köprülü (zâde), M. F., Oğuz Etnolojisine Dair Tarihî Notlar, Türkiyat Mecmuası, I, 1885 - 6.

Köymen, M. A., Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II: İkinci İmparatorluk Devri, Ankara, 1954.

—————, Selçuklu Devri Türk Tarihi; Ankara, 1963.

—————, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları, I., Belleten XVII/68 (1953), 557 - 604.

—————, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul, 1976.

Lambton, A. K. S., İran. E I.

—————, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953.

Lane - Poole, Stanley, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, III, 1877.

Le Strang, G., The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1930.

Marvazi, Sharaf al - Zamân Tâhir, on China, the Turks and India, metin ve İngl. trc. V. Minorsky, London, 1942.

Miles, G., The Numismatic History of Rayy, The American Numismatic Society, New York, 1938.

Minorsky, V., Hudûd al- Âlam, London, 1937.

—————, La Domination Dailamites, Paris, 1932.

—————, Studies in Caucasian History, London, 1953,

Mîrhând, Ravzatu's - Safâ, I-VII, Bombay, 1270,

el - Mukaddesi, Ahsanu't - Tekasim, Leiden, 1906.

Nâzım, M., The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna, Cambridge, 1931.

Nişâbü'rî, Zahirü'd - Din, Selçuk - nâme Tahran, 1332

- Nizâmî-i Aruzî, Çahâr - Makale, nşr. M. Kazvîni, London, 1910.
- Ostrogorsky, G., Geschichte des Byzantischen Staates, München, 1952
- Pritsak O., Karahanidische Streitfragen. Oriens, III/2,
- , Karahanlılar mad. I. A.; Almanca trc. Die Karahaniden, Der Islam, XXXI, 1953.
- , Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu, Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953.
- Rasonyi, L., Selçuk adının Menşei Dair, Belleten, III/10, (1939), 377 - 84.
- er - Râvendî, Muhammed b. Süleyman, Râhatu's - Sudûr ve Âyetü's - Sürûr, London 1921 (GM NS 2); Türk. trc. Ahmed Ateş, I, II, 1957, 1960.
- er - Râzî, Fahrü'd - Din, Câmî'u'l - 'Ulûm, Nûru Osmâniye Ktbh., Nr. 3760.
- Ritter, H., Abû Said b. Abî'l - Khayr, EI².
- , Zum Test von Ibn Fadlan's Reisebericht, ZDMG, 96 (1942), 98 - 127.
- Reşidu'd - Din Fazlullâh, Câmî'u't - Tevârih, nşr. A. Ateş II/4: Sultan Mahmud ve Devrinin Tarihi, Ankara, 1957;
- , nşr. A. Ateş, II/5: Selçuklular Tarihi; Ankara, 1960.
- Rypka, J., Iranische Literaturgeschichte, Leipzig, 1959.
- Selçuk, Affân, Nakdu Barrasî - i Manâbi' - i Tarih - i Salcukiyân, Tahran, 1349.
- Sayıllı, A. - Frye, R. N., Turks in the Middle East before the Saljuqs, Journal of the American Oriental Society, 1943; Türk. trc. Selçuklulardan evvel Ortasarkta Türkler, Belleten, X, 40 (1946), 97 - 131.
- Sauvaget, J. - Cahen, C., Introduction to History of the Muslim East, a Bibliographical Guide, Berkeley, 1965.

- es - Sem'ânî, *Kitâbu'l - Ensâb*, nşr. D.S. Margoliouth, London, 1912.
- Sibt İbnu'l - Cevzî, *Mirâtü'z - Zaman*, nşr. A. Sevim, Ankara, 1968; Topkapu, III. Ahmed Ktbh., Nr. 2907, XII.
- Sourdrel, D., *Inventaire des Monnaies Musulmanes Ancienne du Musée de Caboul*, Damascus, 1953.
- Spuler, B., *Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken*, Handbuch der Orientaistik. V: *Geschichte Mittelasiens*, Leiden/Köln, 1966, 123 - 291.
- , *İran in früh - islamischer Zeit*, Wiesbaden, 1952.
- Sümer, F., *Oğuzlar*, 2. baskı, Ankara, 1972.
- , *Oğuzlara aid destanı mahiyette Eserler*, DTCFD, XVII (1960),
- , *Onuncu Yüzyılda Oğuzlar*, DTCFD, XVI, Şebankâreî, *Mecma'u'l - Ensâb fi't - Tevârih*, İstanbul, Yeni Cami Ktbh. Nr. 909.
- Târih - i Sîstân*, nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran, 1314.
- Togan, A. Z. V., *Oğuz Destanı*, İstanbul, 1972.
- , *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946.
- Tolstov, S. P., *Auf den Spuren der alt Choresmischen Kultur*, Berlin, 1953.
- Turan, O., *Eski Türklerde Okun Hukuki bir Sembol olarak Kullanılması*, Belleten IX (1945). 305 - 318.
- , *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1969.
- , *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, I, II, İstanbul 1964; ikinci baskı, İstanbul, 1978.
- el - Utbî, et - *Târihu'l - Yemîni*, Kahire, 1286, Farsça trc. Curbâzekânî, *Terceme - i Târih - i Yemîni*, nşr. Dr. Ca'fer Şi'ar, Tahran, 1345/1966.

Y e z d i, Hasan, C â m i'ü't - T e v â r i h, Fatih Ktbh. Nr. 4507.

Y ı n a n ç, M. H., İ. A. mad. Ç a ğ r ı B e ğ.

—————, S e l ç u k l u D e v r i T ü r k i y e T a r i h i,
A n a d o l u'n u n F e t h i, I, İstanbul, 1944.

Y u s u f H a s H â c i b, K u t a d g u B i l i ğ, I (metin) II
(Türk trc.) R. R. A r a t, Ankara, 1947, 1959.

Z a h o d e r, B. N., D e n d a n e k a n Türk. trc. İ. K a y n a k.
Belleten, XVIII/72 (1954), 581 - 587.

—————, B. S e l ç u k l u D e v l e t i n i n K u r u l u ş u
s ı r a s ı n d a H o r a s a n, XIX/76 (1956), 491 - 527.

Z a m b a u r, E. de, M a n u e l d e G é n é a l o g i e e t d e
C h r o n o l o g i e p o u r l' H i s t o i r e d e l' İ s l a m,
Bad Pyrmont, 1955.

Z e b i h u l l â h S a f â, T â r i h - i E d e b i y y â t d e r
İ r a n, II, Tahran, 1336.

Z e r r i n k û b, Abdülhuseyn, T â r i h - i İ r a n b a' d e z
İ s l a m, Tahran, 1343.

GENEL İNDEKS

A

Abdu'r - Reşid (Sultan Mesud'un kardeşi), 340.

Abdu'r - Rezzak Ahmed Hasan (Gazne devlet erkânından), 350

Abdü'l - melik (Samanlı hükümdarı) 47

Ahmed Abdü's - samed (Gazne hükümdarı Mesud'un veziri) 341 342

Ahmed Yinal Tekin (Gazneliler Devletine karşı Hindistan'da isyan etmesi) 186

Alâmet (sancak) 293, 294, 336 337, 339, 342, 360.

Alâû'd devle Ebu Cafer (İsfahan hükümdarı) 178

Alet-i beyâban (çöl teçizatı) 297

Ali Dâye, Türkmenleri durdurmak için Mesud tarafından görevlendirilmesi, 179

Ali Tekin, Arslan (Selçuk oğlu) ile güçlü bir siyasî teşekkül kurması, 69, 70; Arslan ile münasebeti, 121, 122, 123 124, 125, 126; Buhara'da hüküm sürmesi 68; Buhara'yı terk edip, Debûsiye'ye çekilmesi ve Altıntaş ile karşılaşması, 143, 144; Hapisten kaçarak Buhara'ya dönmesi, 69, 100 Hârezmşah Harun ile ittifakı 146; Karahanlı hükümdarlarından Arslan Han'a esir düşmesi,

69; Mâveraünnehr'deki hakimiyetine son verilmesi, 74; Mesud ile mücadelesi, 140, 141, 142, 144; Musa'nın oğlu Yusuf'a türkmenlerin başbuğluğunu vermesi 123; Oğulları, 242; Ölümü, 149, 150, 152, 153; Selçuklu ailesini içten zayıflatmak için teşebbüsünün başlıca iki sebebi, 120; Tuğrul ve Çağrı Beylerle münasebeti, 99, 129, 130, 133, 134, 136, 138, 139; Türkmenler'e yardım etmesi, 188; Zulmünden kaçanların Belh'de Gazneli Mahmud'a şikâyetleri, 72.

Alp Kara (Ali Tekin'in kumandanlarından) Musa oğlu Yusuf'u öldürmekle görevlendirilmesi, 123, 125.

Altı (Davud Çağrı) Beyin hâcib'i) Belh'e gelmesi ve Sultan Mesud'un Sipahsâlâr'ı ile savaşıp Ulyâ-âbâd'a dönmesi, 284.

Altıntaş (Harezmi eyâleti muhtar valisi) Ali Tekin ile mücadelesi, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145.

Âmûd (gürz), 7

Âmul, 144, 195, 196, 243.

Ârız, 216, 219, 243, 248, 340

Arslan (Selçuk'un oğlu), Ali Tekin ile münasebeti, 121, 122, 124, 123, 130; Batı seferinin neticelerinden istifade edilememesi sorumluluğunun Arslan'a ait olması,

115; Devlet kurma teşebbüsünün başarısızlıkla neticelenmesi, 95; Emrindeki Türkmenlerin Tuğrul ve Çağrı Beyler'in başa geçmelerinden sonra takibe ve zulme uğramaları, 116; Esir edilerek Hindistan'a götürülmesi ve Kâlencar kalesinde ölümü, 33, 36, 78, 89, 95, 115, 116; Kadir Han ve Sultan Mahmud nezdinde kuvvet gösterisinde bulunması, 76; Küskünlüğü ve babası Selçuk'tan ayrı yaşaması, 35; Oğlu Kutalmış ile Sultan Mahmud'un saygı ve ıkramına nail olmaları, 84; Oğullarının Selçuklu aile reisliği için mücadelesi, 36, 96; Sâmânogulları Devleti'nin yıkılması ve devlet kurması, 120; Selçuklu aile reisi olması ve faaliyetleri, 32, 33, 96; Selçuklu tarafından Sâmânlı hükümdarı Nuh'un yardımına gönderilmesi, 43; Selçukluların şefliğinden alınması, 95; Sultan Mahmut'la münasebeti, 77, 84; Tuğrul ve Çağrı Beyler'in artan prestijlerini kıskanması, 114; Türkistan Melikleri ve Efrasiyâblılar üzerinde korku salması, 33.

Arslan Câzib (Gazneliler Devleti'nin Tus vâlisi) Çağrı Bey'i yakalamağa muvaffak olamaması, 106; Türkmenler'le savaşması, 168, 169, 170, 171, 177.

Ayân (ileri gelenler), 21, 213, 221, 264, 269, 282, 285, 293, 295, 296, 298, 331.

Aydoğdu, 216.

Aynu'd - Devle, 344.

B

Bağdad, 38, 138.

Balasagun, 133.

Balhan dağı, 93, 195.

Bâverd, 300, 305, 312.

Bazar-ı âşıkân 261.

Bekdiz, 341.

Belh, 47, 72, 134, 135, 138, 146, 151, 196, 331, 332, 333, 334, 335, 341, 345.

Beydoğdu (Gazneli Kumandanı), 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220.

Beyhakt (müellif), 198, 248, 293, 294, 331, 333, 338, 339, 341, 342, 343.

Bey - Tüzün (Horasan Vâlisi), 47.

Bistgânî (maaş), 232.

Bizans, 39, 40.

Boğa (Türkmen reisi), 151.

Börü - Tekin (Gazneliler Devleti kumandanlarından) Selçukluların emrine girmesi, 287, 288.

Börü - Tekin (Karahanlı Prenslere) Selçukluların ona yardım etmesi, 314, 337; Sultan Mesu'a itaatini bildirmesi, 279; Sultan Mesud'un Tirmiz'e dönmesi üzerine Gazneliler ordusunun ağırlığını vurması, 283; Tuğrul Bey'in Dandanakan zaferinden sonra fetihnâme göndermesi, 344.

Buhârâ, 35, 36, 47, 48, 68.

Buğra Han Harun (Karahanlı hükümdarı) Batı Karahanlı hükümdarlarına Buğra Han unvanının verilmesi, 101; Buhara'yı terk ederken Türkmenlerin ve Buhara halkının hücumuna uğraması, 44, Mâveraünnehr'a girmesi ve dihanların onu istilaya teşvik etmesi, 41; Sâmânogulları kumandanı Ebû Ali ile anlaşma yapması, 66; Selçuklu elçisini kabul etmesi, 97.

Buğra Tekin (Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın oğlu), 141.

Bulgarlar, 2

Buneh (ağırlık), 149, 156, 181, 183, 200, 203, 249, 292, 313, 326, 336.

Bust, 256.

Buzgân, 263.

Büşenc (Herat'ın batısında) 315 n³

Büveyhoğuları Devletlerinin eski kudret ve merkeziyetçiliğini kaybetmesi, 40; Halifelik açısından durumları, 39, 46.

C

Cend, 17, 34, 153, 154, 157, 158.

Cerîde (ağırlıksız) 249, 250.

Ceyhun, 154, 157.

Cibâyet (vergi tahsili), 246.

Curcan (Gurgân) 135, 147, 151, 251.

Ç

Çağaniyan, 133, 134.

Çağrı Bey (Davud)

Adına Merv'de «*Melikü'l - mü-lûk*» unvanıyla hutbe okunması, 264, 277; Ali Tekin'in kumandanı Alp Kara'nın baskınından kurtulması 124 n¹ 125; Batı seferi, 104, 107, 108; Batı seferinden sonra Gazneliler Devleti'nin bütün tedbirlerine rağmen Horasan'dan geçmesi, 112; Batı seferinden sonra idareyi Tuğrul Bey'e bırakması, 113; Batı seferinin neticeleri, 111, 114, 115; Belh ve Toharistan seferi, 355, 357; Dandanakan Meydan Muharebesine katılması, 336, 341; Dedesi Selçuk'un kendisine ve Tuğrul'a özel ihtimam göstermesi, 32, 34, 35; Gazneliler'le mücadele edilmesi

yönünden görüşleri, 326, 328, 329; Gürcü arazisini istila etmesi, 110; Horasan'a geçmesini önlemek için Gazneli Devleti'nin Tus vâlisi Arslan Câzib tarafından tedbir alınması, 105, 106; İlek Han'ın ordusunu mağlup etmesi, 96, 97, 98; Nişâpûr'u yağma etmek istemesi ve Serahs'a dönmesi, 271; 283; Şeddâd Oğulları arazisine girmesi, 110; Tuğrul ve Yinallılar'ın Horasan'ı terketmelerine karşı çıkması, 278; Tuğrul Bey'in Buğra Han tarafından serbest bırakılmasına karşılık esir edilen Karahanlı kumandanlarını serbest bırakması, 99; Vaspuragan Ermeni krallığına hücumu ve Türklerin Ermeniler üzerinde bıraktığı intiba, 109, 110; Yusuf'u cezalandırmak isteyen Tuğrul'a mâni olması, 123; Yusuf'u Selçuklular'ın başına geçiren Ali Tekin ile mücadelesi, 127, 128, 129, 130.

Çastgâh (uşluk zamanı), 204.

Çehar - pây (hayvan), 183.

D

Dahl (gelir), 308

Dandanakan, 336, 345, 347, 348.

Davud (bak. Çağrı)

Debusiye, 142, 143.

Demiryaylı = *Temir - yalığ* (Dukak'ın lâkabı), 6.

Dergâh (saray), 198, 226, 284.

Dihistan, 151.

Dihkan (köy reisi), 41, 226.

Divan-ı vezâret (vezirlik divanı), 225

Dukak (Selçuk'un babası)

Oğuz Yabgusu ile münasebeti, 6, 7, 8, 9, 10.

Durrâ'a (kaftan), 226.

E

Ebu Ali (Sâmânî Valisi)

Buğra Han Harun ile Samanoğulları Devleti'nin taksimi hususunda gizli anlaşma yapması, 42; Horasan'da mağlup olması, 46; Sâmânî emirlerinden Faik ile mücadelesi, 41.

Ebu Hamduy (Gaznelilerin Rey Kumandanı), 245

Ebu İbrahim İsmail, (Sâmânî prensi) 48.

Ebu İshak Fukka'î (Bağdat Abbâsî halifesine gönderilen selçuklu elçisi), 361.

Ebu Kâlicâr, 254, 256, 257, 259.

Ebu'î - Hasan Abdul'î - Celil, 341.

Ebu'î - Hasan Irakî (Gazneliler'in Horasan'daki arap ve kürt kitalarının kumandanı) 238.

Ebu'î - Hasan Kerecî, 342.

Ebu'î - Kasım, (Buzgan Kumandanı) 263, 273, 274.

Ebu Nasr, (Sahib-i divân-ı risalet, vezir, arız) 181, 182, 183, 190, 197, 198, 210, 211, 220, 226, 228, 232, 233, 240, 243, 147, 53, 257, 297, 302, 303, 306, 307.

Ebu Sehl Hamduy, (Gazneli Kumandanı) 181, 182, 184, 194, 245, 246, 256.

Ebu Sehl İsmail, 340

Ebu Sehl Züzenf, 332, 333, 335, 340, 341, 343.

Ebu Talha, 311.

Emîrân-ı vilayet (kumandanlar), 200.

Emîrû'l ecel (yüksek emir), 366.

Emîr-i mâzî (Sultan Mahmud), 213.

Ertekin, 330, 331, 333.

Esterâbâd, 256.

F

Faik (Sâmânî kumandanı) 41, 46, 47.

Fatimîler, 38, 40:

Feramürz (Kâkeveyh oğlu), 342, 344

Ferâve, 195, 305.

Fevc (kita), 80, 183, 199, 246, 313.

G

Garcistan, 341

Garet (yağma), 261, 262.

Gazneliler, Ali Tekin ile Selçuklulara karşı harekete geçmeleri, 140, 141, 142, 143, 144, 145; Ali Tekin'in ölümü üzerine Gazneliler'e karşı Şah - Melik'i ittifaka almak istiyen Harezşah Harun'u suikastla ortadan kaldırmaları, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160; Devletin iç ve dış siyaseti, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139; Gazneliler devletine karşı üçlü ittifakın kurulması (Hârezşah - Karahanlı - Selçuklu) 196; Hârezm meselesi (Gazneliler'e karşı Hârezşah Harun - Ali Tekin ve Selçuklular ittifakı), 145, 146, 147, 148, 149; Horasan'a geçen Selçuklular'a karşı tedbir almaları, 201 - 212; Karahanlı devleti ile ittifakları ve Selçuklular'la Ali Tekin'e karşı siyasetleri, 71; Karahanlı devleti ile Selçuklulara karşı ortak bir siyaset işlemleri, 67; Karahanlılar ile akrabalık münasebetleri kurmaları, 78; Mahmud'un ölümü ve Mesud'un tahta geçmesi, 131.

132; Selçuklular'a Dandanakan - da mağlup olmaları, 333 - 345 Selçuklular'ı takibe geçmeleri, 315 - 324 Selçuklularla anlaşma teşebbüsü ve mü'areke, 298 - 311; Selçuklularla müzakere ve anlaşma yapmaları, 223 - 228; Selçuklular'la yaptıkları mütarekenin bozulması ve siyasî yalnızlığa düşmeleri, 312 - 315.

Göktaş (Türkmen kumandanı), 151.

Gulam (köle) 59, 83, 98, 202, 307, 309, 317, 330, 331, 333, 334, 335, 337, 338, 339, 347, 348, 349, 355.

Gumaştægân (memurlar), 188.

Gur, 342

Gurg - âştî (samimi olmiyan sulh), 157.

H

Habûşân (koçan), Üstüvâr'ın merkezi, 316.

Hâce-i buzurg (vcczir), 223, 232, 236.

Hâcib (kumandan), 177, 202, 216, 261, 280, 281, 284, 301, 318, 325, 331, 333, 341.

Hâcib Bay Tekin, 190, 191.

Hacib Câmedar, 339.

Haraç (yıllık vergi) 23, 24, 169, 262.

Hârezm, 133, 141, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 153, 154, 158, 159.

Hargâh (çadır), 144, 344.

Harun (Harezmsâh) Ali Tekin ile ittifakı, 188; Ölümü ve kardeşi İsmail'in yerine geçmesi, 159, 160; Sâ-mânoğulları Devleti'nin iki ordusunu mağlup etmesi, 42; Selçuk-

lularla ittifakı ve Gaznelilere karşı bağımsızlık için mücadelesi, 145 - 149.

Hasan (Musa oğlu), 269.

Hassegân (has adamlar), 190, 263, 264.

Haşar (halif teçhizatlı asker), 143 n.

Haşem (maiyet adamları), 147.

Haylâtâşân (seyisler), 338.

Hazino-i hassa emlâki (hükümdarın şahsına ait emlâk), 41.

Heiat, 47, 299, 300, 305, 306, 308, 310, 311, 345, 346.

Hilat, 191, 225, 226, 227, 265, 306.

Hindistan, 134, 135.

Horasan, 46, 47, 134, 135, 141, 145, 146, 149, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 163, 164, 300, 302, 304, 305, 307, 309.

Humartaş (Irak Başkumandanı), 178, 184, 185.

Huttelân, 133, 134, 135.

Hüdâvend (sultan) 165, 188, 200, 203, 223, 232, 243, 261, 265.

I

Irak Türkmenleri, 229

J

İbn Fadlân, 2

İbn Hâllikân, 264

İbnü'l - Esir, 252

İbrahim Yinal, Nişapur'u zaptı ve Tuğrul Bey adına hutbe okutması 260, 266, 267, 270, 271.

İlek Nasır, (Karahanlı hükümdarı).

Buhara'ya hakim olması, 101; Sâ mânânoğlu devletine son vermesi, 47; Sultan Mahmud ile anlaşma yapması, 66, Tuğrul ve Çağrı Beyler'i Maverânünvehr'den çıkarma teşebbüsü, 97; Tuğrul Bey'i hapsetmesi ve Çağrı Bey'in baskısı ile serbest bırakması, 98, 100.

İsfahan, 344.

İsmail Handan, 230.

İsmail Sabunî, (Nişâpûr valisi), 274.

İztisharî (karşılıklı müzaheret), 81, 84.

K

Kaba (kaftan), 264.

Kadı Said (Nişâpûr kadısı), 246, 261, 265, 269, 277.

Kadir Billâh (halife) 135, 138.

Kadir Han (Karahanlı hükümdarı),

Arslan'ın Maveraünnehr'den uzaklaşmasını Gazne hükümdarı Sultan Mahmud'dan isemesi, 73, 74, 75, 78; Gazneli hükümdarı Sultan Mesud'la ilişkileri, 133, 134, 136, 140, 141.

Kaim bi - Emrillâh (halife) 135, 138.

Kalencar (Hindistan'da bir kale) 87.

Karahanlılar,

Gazneliler devleti ile ittifak kurmaları, 66; Gazneliler nezdinde Selçuklulardan şikâyetçi olmaları, 71; Gazneliler ve Sâ mânânlılarla münasebetleri, 46, 48; Maveraünnehr'de hakimiyet kurmaları, 65; Sultan Mahmud'a yenilmeleri, 295; Sultan Mesud'la dostluk kurmaları, 132, 133, 136.

Karyatü'l Hadise (Yenikent). 17.

Kas (Harezm'in merkezi), 15.

Kasıd (ulak) 21, 258, 259, 260, 266, 286, 295.

Katvan, 46.

Kenîzek (cariye) 98.

Kûs (davul), 290.

Kutalmış

Babası Arslan'ın ölümünden sonra Tuğrul ve Çağrı Beylerle iş birliği yapması, 119; Selçuklulara katılması 84, 95.

Kutvâl (Kale muhafızı) 88, 256.

Kuvvâdân (kumandanlar), 323.

Külerkin = *küzerkin* (yabgu vekili). 4.

L

Leşkerghâh (ordugâh), 83, 288, 291.

Livâ (sancak), 225.

M

Mahmud (Gazneli)

Ali Tekin ile Arslan'ın kurduğu ittifakı kan dökmeden yıkması, 82; Ali Tekin ve Arslan'ı takip ettirmesi, 79; Arslan Cazib'e yardım göndermesi, 248; Arslan Cazib'den Türkmenlere karşı harekete geçmesini istemesi, 170, 171; Arslan'ın esir edilmesinden sonra Türkmenlerin Horasan'a geçmelerine izin vermesi, 165, 167. Arslan'ı tutsak etmesi ve Kalencar kalesine göndermesi, 87, 88, Çağrı Bey'in Gazneli sınırını, alınan tedbirlere rağmen geçmesi karşısında tutumu, 107; Gazne tahtına oturması, 47; Kadir Han ile anlaşması ve Maveraünnehr üzerine sefere çıkması, 73; Karahanlı hükümdarı üzerin-

- de üstünlük kurması, 74; Karahanlılara Maverâünnehr üzerinde fetih hakkı tanınması, 66; Ölümü ve oğlu Mesud'un tahta geçmesi, 131, 132, 133, 137, 138, 143; Türkmenleri Horasan'dan çıkarması, 177, 177.
- Mâlişî* (ceza) 294, 295.
- Mansur, 47
- Manzûrân* (ileri gelenler), 339.
- Maverâünnehr, 18, 36, 37, 38, 41, 42, 45, 65, 68, 141, 153, 307, 309.
- Mâye* (ihtiyat ordu), 246, 280, 315.
- Meliku'l-mülûk* (melikler meliki), 264, 277.
- Menşûr* (fermân), 225, 226.
- Merdum* (halk) 134, 161, 217, 262, 263, 264.
- Merv, 158, 163, 332, 335, 341, 343, 345, 347.
- Mervu'r - Rûd, 339
- Mesle* (cezalandırma) 243, 262, 302.
- Mesud (Gazneli hükümdarı)
Ali Tekin oğullarına mektubu, 196; Ali Tekin ve Harun ile mücadelesi, 146, 147; Ali Tekin ve Selçuklulara karşı harekete geçmesi, 140, 143; Arslan Cazib'in hareketi hakkında Ebu Nasir'in fikrini öğrenmek istemesi, 247; Aydoğdu ile Selçuklular üzerine ordu yollaması, 219, 220; Belh'i terkedip Gazne'ye gelmesi, 232; Dandanakan da Selçuklularla karşılaşması 331 - 348; Davud (Çağrı) ile Ulyâ - Âbâd'da savaşması 278 - 285; Harun' (Harzemşah) a yapılacak suikast hakkında mektup alması, 187 - 191; Hindistan seferi, 242 - 244; Humartaş'ın kumandasında türkmenleri Mekran'a göndermesi, 176; Huttelân ve Toharistan'da kurulan düzen hakkında görüş ve düşünceleri, 192. Irak başkumandanı Taş'a Türkmen liderlerini yakalama emri vermesi, 176; iç ve dış siyaseti, 184; Kurulan Selçuklu devletini tanımaması, 277; Nişapur ileri gelenlerine mektup yazıp savunma için kuvvet göndermesi, 287, Nişapur'a gelmesi ve Nesa'ya göndereceği ordunun hazırlığına başlaması, 203, Nişâpûr'dan Belh'e gelmesi, 227 - 229; Oğuzların Horasan'a dönmelerine izin vermesi, 174, 175; Selçuklulara gönderdiği ilk elçi, 220; Selçuklulara karşı bizzat sefere çıkmaya karar vermesi, 260; Selçukluları mağlup etmesi, 285 - 311; Selçuklu Türkmenlerine karşı yapacağı harekât için harp meclisi toplaması, 199 - 215; Şah-Melik ile itifak kurması, 152; Tah-ta çıkması, 131 - 142; Türkmenlere karşı yürütülecek siyasette vezir ile çelişkiye düşmesi, 177-179, Veziri ile Türkmenlerin Balhan dağına sürülmelerini tartışmaları, 195; Vezirinin Börü Tekin'i Selçuklular üzerine göndermek istemesine karşı çıkması, 280; Vezirini istişare için gazne'ye çağırması, 241.
- Mesud Râzi, 311.
- Mevdud (Sultan Mesud'un büyük oğlu), 195, 242, 338, 340, 341.
- Mikâil (Selçuk'un oğlu) 31, 35.
- Mikâlî kalesi, 256.
- Mukaddemân* (kumandanlar) 10, 201, 250, 264, 290, 293, 295, 326, 359, 363.
- Muntasır (Sâmânî hükümdarı) 48 66.

Musa (Selçuk'un oğlu), 33, 128, 129
225, 226, 227.

Muvaffak, 275.

Müze (çizme) 264

Mübarizân-ı Leşker (ordu kumandan-
ları) 257.

Mübaşirân (müjdeciler) 294

Münhiyân (haberciler) 190, 250

N

Nesâ, 195, 198, 199, 200, 203, 216,
246, 300, 305, 312.

Nev - *hâstegân* (türediler) 303.

Nişâpûr, 47, 246, 260, 300, 312, 346
352.

Nuh (Sâmânlı hükümdarı), 41, 42

Nur (Sâmânlı kasabası), 35.

Nushat (yazı örneği) 344.

Nüzl (hediye) 263, 264.

O

Oğuzlar, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 66, 67, 176,
184, 186.

P

Pîrân (büyükler) 246, 263.

Püşeng, 300

R

Raygan = Raykan 107 n'

Rey, 134, 160.

Rikâbdâr, 182

Risâlet (elçilik heyeti) 156

Rudhâne (çay) 291

S

Sâdât (seyyidler) 265

Sâhib-i Berid, 146, 260, 266.

Sâhib-i Divân-ı Risâlet 181, 189, 201,
226 228, 232, 253, 255, 297,
300, 329, 335, 335.

Sâhib-i D vân Sûrî, 197, 199, 200,
210, 253.

Sâhibu'l Coyş (ordu komutanı), 5 n'

Said (Sultan Mesud'un oğlu), 145.

Sâka (art) 291, 292, 326.

Sâlâr (kumandan), 116, 134, 165,
177, 191, 214, 245, 255, 294,
325, 330, 333.

Sâmânlılar,

Devletin batı siyaseti, 40; dev-
letin doğu siyaseti, 39; Devletin
yıkılması, 67; Karahanlılarla
münasebetleri, 48; Maverâüneh'-
de hakimiyetlerini yeniden kur-
maları, 45, 46, 47, Selçuklularla
münasebetleri, 41, 43.

Sebük Tekin (Gazneli hükümdarı), 45,
46

Selçuk,

Devletler arası siyasî hayata ka-
rışması, 26, 27, 28, 29, 30, 36;
Gazilik hayatı, 23 - 25; Müslü-
man olması, 14, 15, 16, 17, 21,
22; Oğulları, 31, 33; Oğuzlar dev-
letinde subaşı olarak göreve baş-
laması, 6, 8, 11, 12, 13; Ölümü,
32, 34, 97; Uç hayatı ve faaliyeti,
18 - 20.

Selçuklular,

Arslan'ın ölümü ile başbuğsuz kal-
maları, 90; Cüzcan valisini ya-
kalatıp öldürmeleri, 269; Danda-
nakan'da Gaznelileri mağlup et-

meleri ve devlet kurmaları 336 - 366; Ferâve çölüne çekilmeleri ve kıtlık yüzünden sıkıntı çekmeleri, 320 - 326; Gazneli devletini yıkmaya çalışmaları, 95; Gaznelilere karşı ilk zaferleri, 212 - 215; Gaznelilere mağlup olmaları, 295-297; Gaznelileri yenmeleri ve onlarla elçi teatisinde bulunmaları, 221 - 225; Gaznelilerle anlaştıktan sonra yerlerinin dar gelmesi dolayısıyla Horasan'da yeniden faaliyete girişmeleri, 228, 229, 232, 238, 244; Gaznelilerle münasebetleri, 112; Gaznelilerle mütareke yapmaları, 304 - 309; Harzemşahlarla münasebetleri 145, 147, 148, 230; İslam dünyasına girmeleri ve devletler arası siyasî hadiselerle karışmaları 19 - 29; Karahanlılarla münasebetleri, 67, 97, 99, 100; Maverâ-ünnehr'e inişleri sırasında orta ve yakın doğunun siyasî durumu, 36 - 38; Sâmânîların siyasî varisi olduklarını ileri sürmeleri, 65, 66; Sâmânîlarla münasebetleri, 34, 35, 41, 43, 45; Sâmânî ülkesinde devletin ilk temelini atmaları, 71; Selçuk'un ölümünden sonra faaliyetleri, 95, 103, 104, 106; Serahs'tan Herat'a gelmeleri, 251; siyasî bir teşekkül olarak tanınmaları, 69; Sultan Mesud'a yazdıkları ilk mektup, 197, 199, 200, 204.

Semer kand, 71.

Serahs, 297, 298, 312, 316, 322 n', 324 n', 325.

Seyyid Zeyd, 265.

Sılât (mükâfat) 283, 301, 319, 325.

Sipehsâlar (baş kumandan), 41, 47, 187, 242, 247, 281, 284.

Sipehsalar Ali (Gazneli kumandanı), 281.

Sirderya, 17.

Subaşı (Ordu komutanı), 5, 6, 10, 33, 231, 233, 234, 236, 241, 245, 246, 250, 251, 252, 255, 261, 269, 280, 293, 311.

Sultan'ul - Muazzam (Büyük Sultan) 264, 304.

Sutûr dârân 83.

Sütûrân (atlar), 217, 158, 298.

Ş

Şah-Melik (Cend hâkimi) 154, 158.

Şölen (ziyafet), 8

T

Tabaristan, 195

Taberek kalesi, 185

Tabiye (yürüyüş), 216, 217.

Tâcık (İranlı), 349

Tali'a (öncü), 290.

Tarhan, 5

Taş Ferraş (Irak başkumandanı), 135.

Tazik (yerli), 338.

Tebassut yayılma, 235.

Tecemmül (eşya, elbise), 221, 263.

Teşrif (hil'at), 83, 88.

Tevkî, 182.

Tirmiz, 133, 135, 146.

Taharistan, 134.

Tugan Han (Balasagun hakimi), 133.

Tuğrul Bey
Ali Tekin ile mücadelesi, 123 - 128; Adına ilk paranın basılma-

ısı, 366; Amcası Arslan'a tâbi olmayı kabul etmesi, 96; Amcası Arslan'dan ayrılıp bağımsız hareket etmesi, 104, 105; Amcası Arslan'ın nasihatına uyarak askerlerini dağıtması, 114; Arslan'ın türkmenlerine liderliğini kabul ettirmesi, 117, 118; Çağrı Bey'in yanına gelmeye karar vermesi, 113; Dandanakan'da Gaznelileri mağlup etmesi, 336 - 351; Doğumu ve gençliği, 32 - 35; Horasan'a geçmesi ve Sultan Mahmud'a mektubu, 197; Horasan'ı terk etmek istemesi 326 - 329; Hutbenin kendi adına okunması, 264 Karahanlılar hizmetinde bulunması, 96; Karahanlı hükümdarı İlek Han'a karşı mücadeleye girişmesi, 97 - 99; Karahanlı ülkesini terk etmesi, 101; Musa'nın yabguluğunu kabul etmesi (Ortak başbuğluk) 128 - 130; Nişâpûr'a gelip Sultan Mesud'un tahtına oturması 275 - 276; Siyasî sahnede Çağrı Bey'le birlikte görülmeleri, 113; Selçukluların başına geçmesi ve Ali Tekin'in tepkisi, 115 - 120; Serahs zaferrinden sonra Selçuklu devletini kurması, 268; Sultan Mesud'a yakalanmamak için Nişapur'u terk etmesi, 316 - 319; Sultan ünvanını alması, 277; Ülkeyi idarî yönden taksim edip Musa'nın oğlu Hasan, Çağrı ve İbrahim Yinal'a tevcihi, 269.

Tös, 300, 313, 315, 316, 321, 322.

Türkler, 1, 39.

Türkmenler,

Arslan'ın ölümünden sonra emrindeki Türkmenlerin Tuğrul ve Çağrı Bey emrine girmek istememe-

leri ve Horasan'a geçme teşebbüsleri, 117, 118, 119, Balhan dağında barınamayan Türkmenlerin Curcan'a geçmeleri, 174, 175. 176; Cend de ve Horasan'da yaşayan Türkmenlerin durumu, 168, 169, 170; Ferave'de mağlup olup Dihistan ve Kirman'a kaçmaları, 171; Gazneliler ordusundaki Türkmenler, 180; Horasan'a geçmeleri, 166, 167, 195, 201; Irak'a gönderilen Türkmenlerin durumu, 178, 179; İsfahan'a geçmeleri ve İsfahan hükümdarı ile savaşmaları, 172, 173; Vehsudan'ın (Azerbaycan hükümdarı) emrine girmeleri, 174.

U

Uc (sugûr), 14, 18, 19, 64, 108, 111.

Ummâl (tahsildarlar), 169, 246, 311

Uşrusene. 60.

Ü

Ümerâ (emirler) 116

Üştür (deve) 291

Y

Yabgu (Oğuz hükümdarı'nın unvanı) 4, 5, 6, 7, 8, 9, 13, 33, 52, 53, 54, 63, 77, 83, 123, 128, 129, 266, 268, 312, 354, 355, 357, 365.

Yusuf (Musa'nın oğlu), 123, 124, 127, 128, 130.

Yağmur (Türkmen şefi), 151.

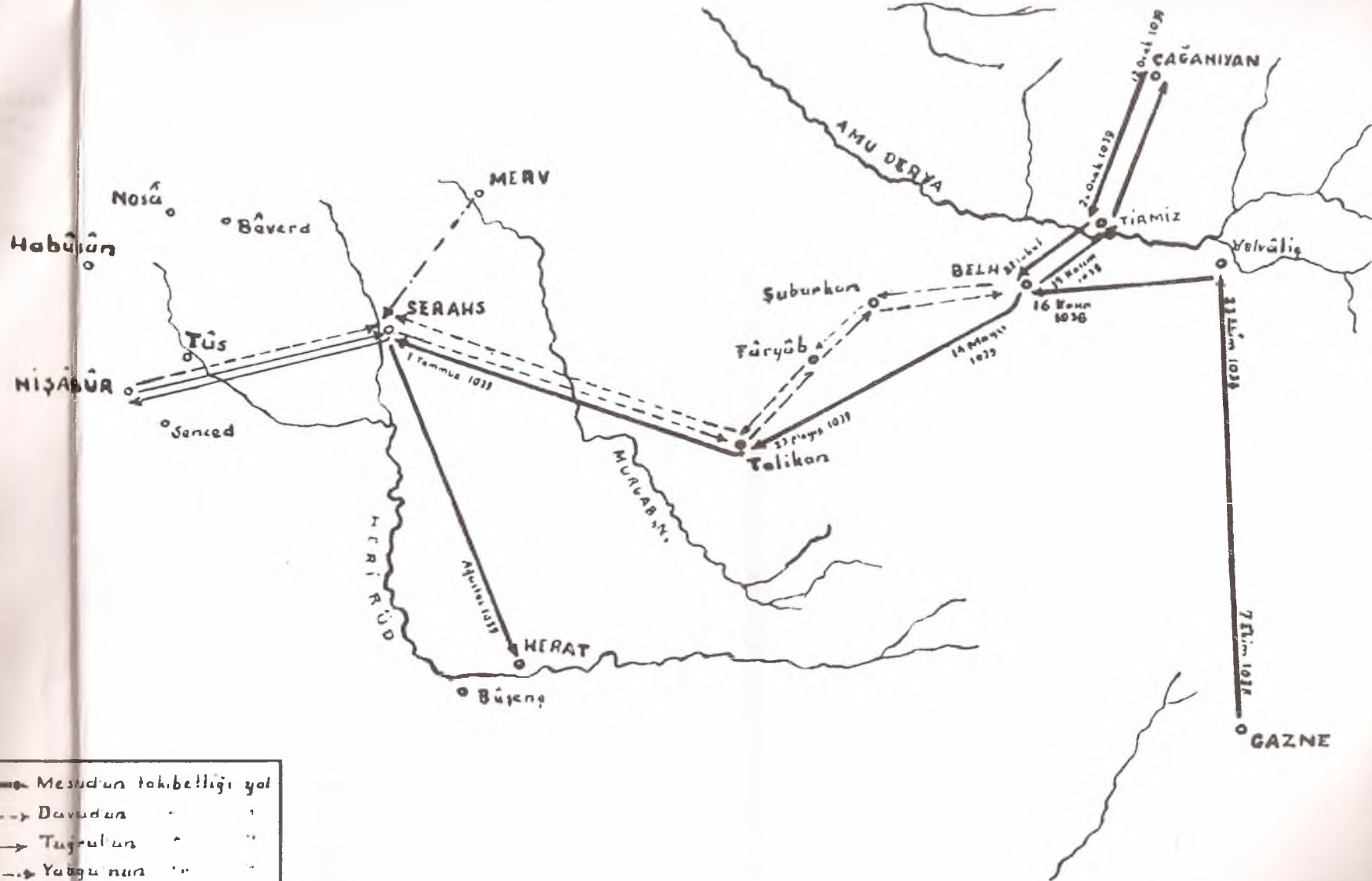
Yenikent, 17,

YANLIŞ — DOĞRU CETVELİ

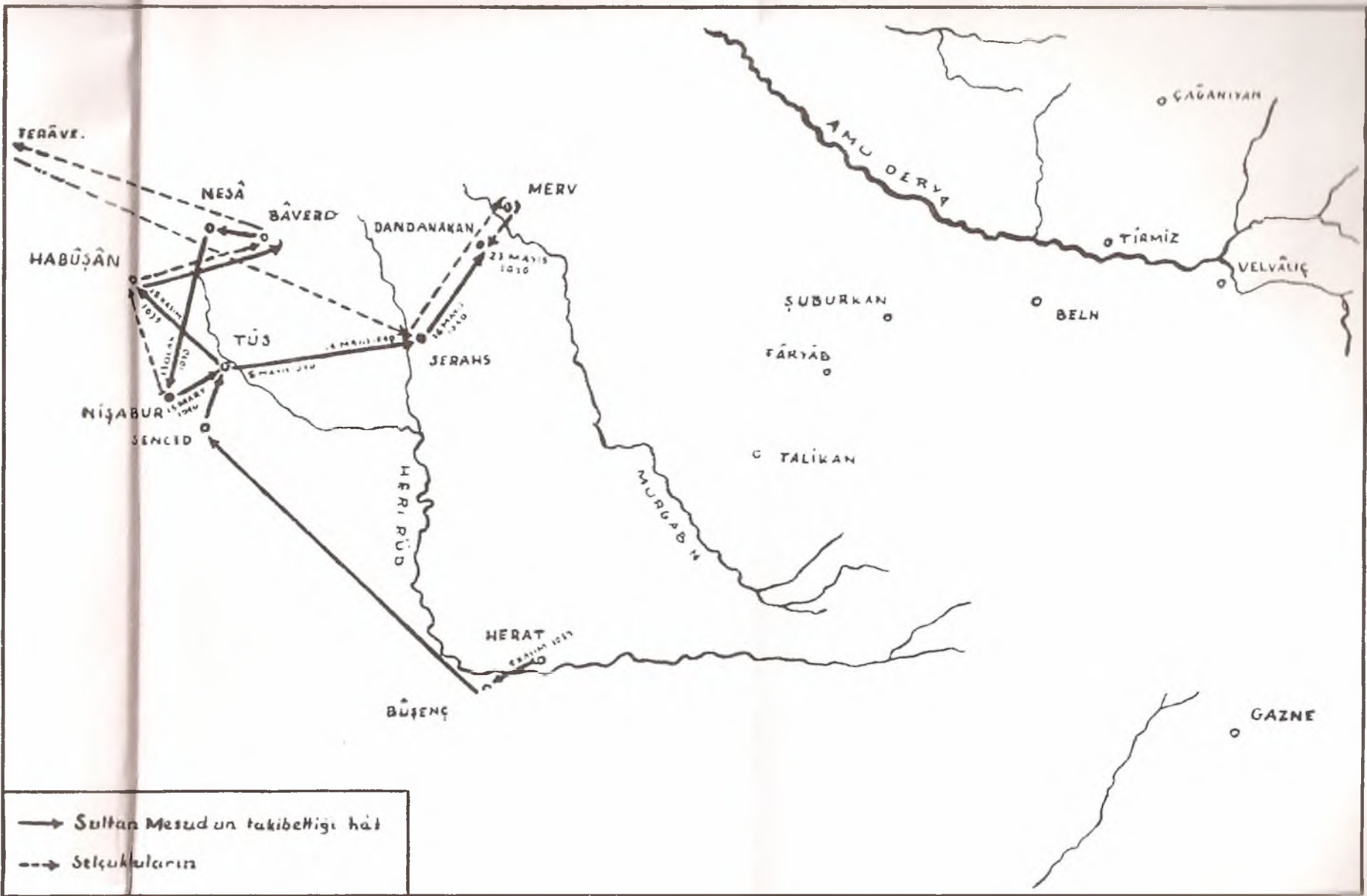
Sayfa	Paragraf	Satır	Yanlış	Doğru
3		Son satır	münasebetleri	münasebetlerini
7	Son		almamızın	almamamızın
31	3	2	müslüman	müslüman olmayan
31	3	2	ükelerinden	ülkelerinden
97	2	2	konaylayan	konaklayan
105	4	8 - 9	...hareket»	...hareket»i
110	2	3	arazi	arazisi
111	2	2	kolaylaştırmıştır ²	kolaylaştırmıştır ¹ .
141	2	3 - 4	kâfidir ³	kâfidir ¹ .
142	Sondan 2	1	28 Aralık 1040 - 20 Rebiü'l-ahır 432	6 Nisan 1032 20 Rebiü'lahir 423
155	Son	Son	bilyiyi	bilgiyi
195	4	Sondan 4	yağma etmek üzere	+ Dihistan'a hücum etmek niyetindedirler
215	3	1	135	1035
272	2	Sondan 3	altınada	altında
272	5	1	Bu kadar bir kuvvetli	Bu kadar az bir kuvvetle
281	5	2	edilemiyen	edilemiyor.
289	4	1	Bk.	1 Bk.
289	5	1	Emir Yusuf...	2 Emir Yusuf ...
341	5	3	Bekdiz	Berkdiz
346	6	2	meesle	mesele
353	4	18 - 19	Mâverâ ünneh'de	Mâverâünnehr'de

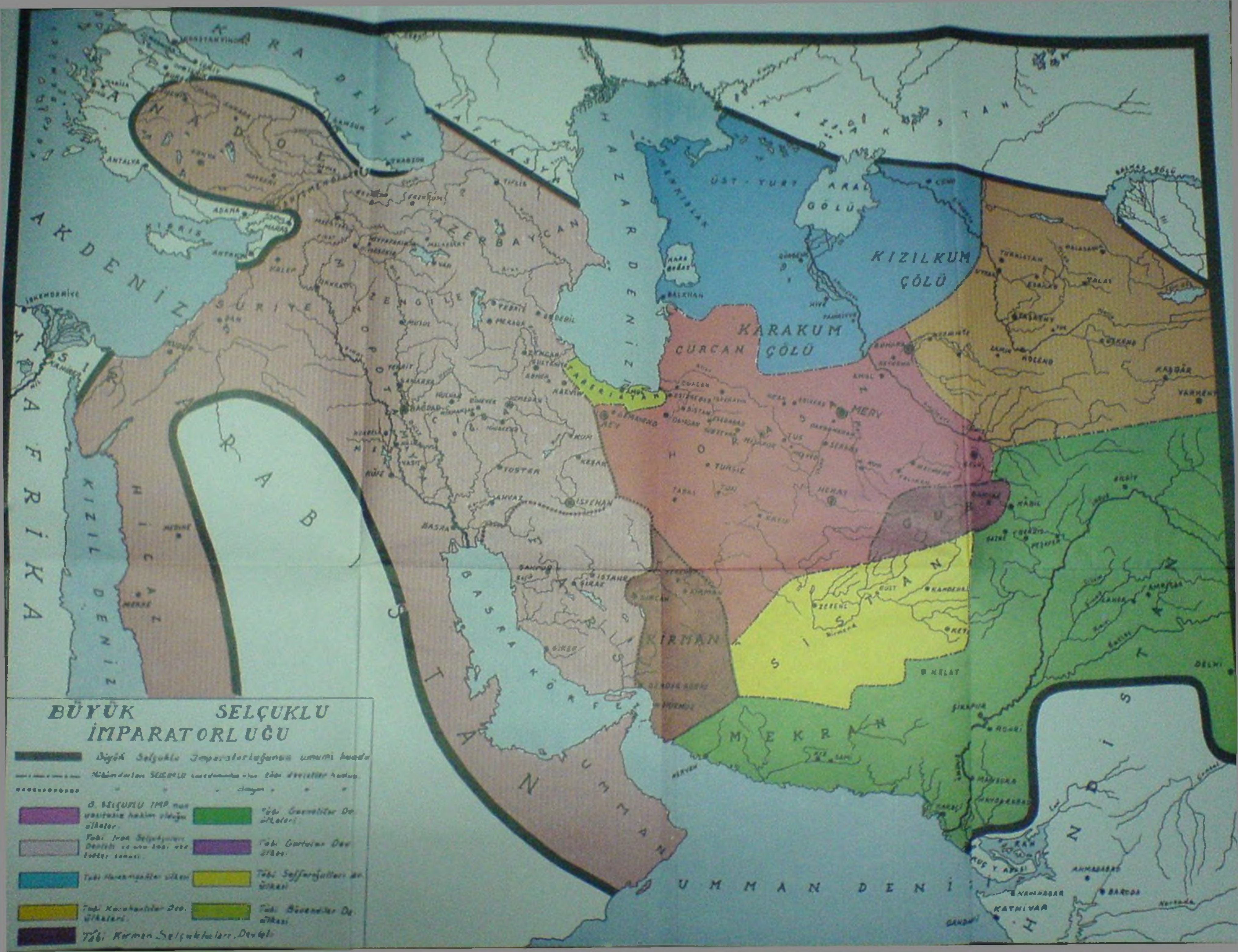
Sayfa	Paragraf	Satır	Yanlış	Doğru
12*	5	4	üzerine	üzerinde
12*		not 7	Kaferoğlu	Kafesoğlu
13*	1	10	yükselrek	yükselerek
13*		Sondan 2	okuyucu	okuyucular
14*	3	San Satır	göreceklendir.	görecektir.
19*	1	1	izleyen	işleyen
22*	7	4	birkaç	birçok
23*	1	1	Kübü'd-din	Kutbu'd-din-
27*	Not 11	3	Kafeoğlu	Kafesoğlu
27*	Not 15	1	Mehmet Köymen	Mehmet Altay Köymen
28*	Not 20	1	Sta beyliği	Ata beyliği

SULTAN MESUD'UN SELÇUKLULARI TAKİBİNİ GÖSTERİR KROKİ :I

SULTAN MESUD'UN SELÇUKLULARI TAKİBİNİ GÖSTERİR KROKİ : II

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun umumî hududları

Şahinşahın Selçuklu İmparatorluğu ile diğer devletlerin hududları

.....

B. Selçuklu İmp. hududları

Fatih. Noa Selçukluları

Fatih. Karamanlular Dev.

Fatih. Karamanlular Dev.

Fatih. Karamanlular Dev.

Fatih. Gazneliler Dev.

Fatih. Gazneliler Dev.

Fatih. Gazneliler Dev.

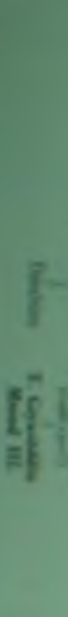
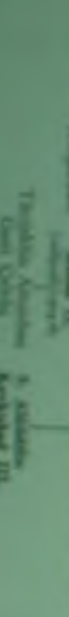
Fatih. Gazneliler Dev.

Fatih. Gazneliler Dev.

Level: Senior High

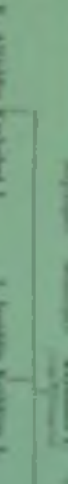
Production: Kuning

ANALYSIS OF RESULTS

AFTER REVISION

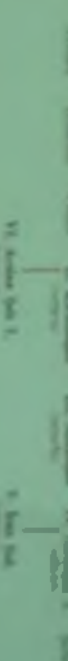
1. Target for (100%)

Good

Bad

ANALYSIS OF RESULTS

ISBN 075-16-0716-9 Tk.

ISBN 075-16-0717-7

